REPRINT FROM THE PANDIT

अद्वैतदीपिका ।

परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमन्नृसिंहाश्रमविरचिता,
तच्छिष्यश्रीमन्नारायणाश्रमविरचितटीकया सहिता ।
तत्र विभागप्रक्रियाख्यो
द्वितीयः परिच्छेदः ।

काशीस्थश्रीधर्माधिकारिसंस्कृतपाठशालायां प्रधाना-
ध्यापकेन व्याकरणोपाध्यायपदवीकेन
नेने-इत्युपनामकेन
गोपालशास्त्रिणा संशोधितः ।

मेडिकल् हाल् नामकयन्त्रालये वाराणस्यां
सन् १९१९ ई० वर्षे मुद्रितः ।

ADVAITA DÍPIKÁ

OF

SRI NARASINHASHARMA

WITH THE COMMENTARY OF

SRI NARAYANASHARMA

VOLUME 2 VIBHAGAPRAKRIA,

Edited by Pandit Gopal Sastri, Nene, Vyakarn-
padyaya, Pradhanadyapaka of the
Dharmadhikari Pathashala, Benares.

Printed and Published by H. N. Bagchi,
for the proprietors, E. J. Lazarus & Co.,
Medical Hall Press, Benares.
1919.

1st Edition, 1000 Copies

 [*Price Rs. 4-4.*

श्री १०८ ...
पुस्तकालय,
... काशी।

REPRINT FROM THE PANDIT

अद्वैतदीपिका ।

परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमन्नृसिंहाश्रमविरचिता,
तच्छिष्यश्रीमन्नारायणाश्रमविरचितटीकया सहिता ।

तत्र विभागप्रक्रियाख्यो
द्वितीयः परिच्छेदः ।

काशीस्थश्रीधर्माधिकारिसंस्कृतपाठशालायां प्रधाना-
ध्यापकेन व्याकरणोपाध्यायपदवीकेन
नेने-इत्युपनामकेन
गोपालशास्त्रिणा संशोधितः ।

मेडिकल् हाल् नामकयन्त्रालये वाराणस्यां
सन् १९१९ ई० वर्षे मुद्रितः ।

ADVAITA DÍPIKÁ

OF

SRI NARASINHASHARMA

WITH THE COMMENTARY OF

SRI NARAYANASHARMA

VOLUME 2 VIBHAGAPRAKRIA,

Edited by Pandit Gopal Sastri, Nene, Vyakarn-
opadyaya, Pradhanadyapaka of the
Dharmadhikari Pathashala, Benares.

Printed and Published by H. N. Bagchi,
for the proprietors, E. J. Lazarus & Co.,
Medical Hall Press, Benares.
1919.

1st Edition, 1000 Copies.

 [Price Rs. 4-4.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

सार्थानि वेदान्तवचांसि येन, यो
हिरण्यविद्विट् च सुदर्शनाश्रयः ॥
प्रल्हाद उत्सर्पति यस्य चिन्तया
स मे नृसिंहो यतिराट् सदा गतिः ॥ १ ॥

अतीतपरिच्छेदे लाघवाद्युपोद्बलितानुमानादिना-ऽहमर्थातिरिक्त एकः कूटस्थो निर्विशेषश्चिद्रूपः सिद्ध आत्मेत्युक्तम् । तदयुक्तम् । जीवेश्वरयोः जीवानां च-परस्परभेदग्राहकप्रत्यक्षादिप्रमाणाविरोधेन लाघवानव-तारादित्याद्याक्षेपनिरासाय भेदमिथ्यात्वं निरूपयितुं परिच्छेदान्तरमारभमाणस्तदर्थं प्रदर्शयन् श्रीनृसिंहं प्रार्थ-यते-नरहरीति ।

नरहरिवपुषा यो दारयन् दानवोरः
प्रकटयति पुमर्थोऽभेददृष्टावितीशः ॥
निजगुणमयमायामात्रमात्रादिभेदो
गुरुतरदयया मां पातु लक्ष्मीसहायः ॥ १ ॥
जगन्नाथाश्रममुनेश्चित्रं चरणरेणवः ।
वाचामगोचरेऽप्यर्थे मूकं वाचालयन्ति माम् ॥ २ ॥

अथास्य परस्माद्विभागः परीक्ष्यते । तत्र जीवपरयोः स्वाभाविको भेदः पारमार्थिक इति केचित् । औपाधिकः पारमार्थिक इत्यन्ये ।

औपाधिको ऽनिर्वचनीय इति भगवत्पादीयम-मतानुसारिण: ।

ननु यद्यत्र प्रमाणत: प्रतीयेत तत्तत्र सद्विपरीतं त्वसदिति स्थिति: । जीवे च परस्माद्भेद: प्रत्यक्षादिभि: प्रतीयते ।

नरसिंहात्मकरूपमास्थाय सर्वदा स्वस्मृतिमतो हिरण्यकशिपोरनर्थहेतुशरीरबन्धमुत्पाटयन् नृसिंहपदलक्ष्यतत्त्वं पदार्थाभेददृष्टौ चाशरीरत्वाख्यमोक्षो भवतीति य: प्रकटयति स इति द्रष्टव्यम् । अभेदप्रमैव पुरुषार्थहेतुरिति मन्वानो भेदमिथ्यात्वमाह–निजेति । निजा अनादिसिद्धा गुणमयी गुणात्मिका या मायाऽनिर्वचनीयाऽज्ञानं तन्मात्रस्तदधीनसत्ताक: प्रमात्रादिभेदो यस्मिन् स तथोक्त इत्यर्थ: ।

बहुवादिसम्मतभेदभङ्गेनाद्वैतस्थापनसामर्थ्यं गुरुचरणसेवयैव प्राप्तमिति द्योतयन् गुरुं महीकरोति–जगन्नाथेति । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इतिश्रुते: शब्दाऽनभिधेयेऽपि वस्तुनि मूकमपि मां वाचालयन्ति पटुतरबहुभाषिणं कुर्वन्तीति यदिदं चित्रमित्यर्थ: । जीवस्वरूपनिरूपणानन्तरं तस्येश्वराद्भेदो विचार्यते इति प्रतिजानीते-अथेति । तदङ्गत्वेन वादिविप्रतिपत्तिं दर्शयति-तत्रेति । वादिनां मध्ये इत्यर्थ: । स्वाभाविक इति । अनौपाधिक इत्यर्थ: । भास्करादिमतमाह–औपाधिक इति । अतिरेकाद्युपाधिप्रयुक्त इत्यर्थ: । सिद्धान्तमाह-औपाधिक इति । अविद्यान्त:-करणाद्युपाधिनिबन्धन इत्यर्थ: ।

अत्र पूर्वपक्षी जीवेश्वरभेदः सन्नेवेति वक्तुं सामान्यतः सत्त्वासत्त्वप्रयोजकमाह-ननु यदीति । ततः किम् ?, तत्राह-जीवे चेति ।

"मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति"- इत्यादिना भेददर्शनस्य बहुशो निन्दितत्वात् पूर्वपक्षत्वेनापि भेदस्थापनमनुचितमेवेति मन्वानः पूर्वपक्षं नवीनमुखत एव प्रदर्शयति—तत्रेति ।

तत्र नवीनः—प्रत्यक्षं तावज्जीवब्रह्मणोर्भेदे प्रमाणम् । नाहं सर्वज्ञो, नाहं निर्दुःख इत्यनुभवात् । न च ब्रह्मणोऽप्रत्यक्षत्वात्तद्भेदोऽप्यप्रत्यक्ष इति वाच्यम् । यत्र हि यत्सत्त्वमनुपलब्धिविरोधि तत्र तदभावः प्रत्यक्षः । न तु प्रतियोगिप्रत्यक्षत्वमभावप्रत्यक्षत्वे तन्त्रम् । जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावस्य प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । स्तम्भः पिशाचो न भवतीति प्रत्यक्षप्रतीतेश्च । प्रतीत्यनुसारेण हि प्रयोजकं कल्प्यम् । अन्यथा जीवेश्वराभेदश्रुतेरप्रसक्तप्रतिषेधकत्वं स्यात्, तद्भेदश्रुतेश्च त्वदुक्तप्रत्यक्षप्राप्तानुवादकत्वमपि न स्यात् ।

नन्वन्तःकरणविशिष्टस्य परस्माद्भेदः प्रतीयते स ममापीष्टः । यश्च नेष्टः शुद्धचैतन्यस्य परस्माद्भेदः । सोऽत्र न भातीतिचेत्, न । योऽहमस्वाप्सं, यस्य ममाज्ञानं, संसारश्च । सोऽहं निर्दुःखाद् भिन्न इत्यज्ञानसंसारयोराश्रयस्यैव

ततो भेदावगमात् । संसाराधारानाधारयोरेव हि भेदे आवयोर्विवादः । ननु चैतन्यस्य चैतन्याद्भेदे" ईश्वरस्यापि जीवाद्भेदे-"ममैवांशो जीवलोके- इत्यादितद्वचनानुमितं तदीयप्रत्यक्षं प्रमाणम् ।

ननु प्रतियोगिप्रत्यक्षत्वमभावप्रत्यक्षत्वे तन्त्रम् । अन्यथा घटे जलपरमाण्वभावः प्रत्यक्षः स्यात् । तथा चाप्रत्यक्षब्रह्मभेदो न प्रत्यक्ष इति नेत्याह-न चेति । अभावप्रत्यक्षत्वे तावदन्यदेव प्रयोजकमित्याह-यत्र हि यत्सत्त्वमिति । तर्कितमिति शेषः । प्रतियोगिप्रत्यक्षत्वं त्वन्वयव्यतिरेकव्यभिचारान्न प्रयोजकमित्याह-नन्विति । प्रतीत्यनुसारेणेति । तदव्यभिचारेणेत्यर्थः । तथा च जीवे ब्रह्मतादात्म्यमनुपलब्धिविरोधीति तदभावः प्रत्यक्ष इति भावः । तत्प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारे सिद्धान्ते बाधकमाह-अन्यथेति ।

भेदप्रत्यक्षमङ्गीकृत्य तच्छ्रुतिप्रतिपाद्याभेदाविरोधीत्यभिप्रेत्य शङ्कते - नन्विति । सुषुप्त्यज्ञानाश्रयस्य परस्माद्भेदः प्रतीयते । स च तव निष्कृष्टाहङ्कारचिन्मात्रमेव । तथा च कथं न प्रत्यक्षविरोध इत्याह-न योऽहमिति । ननु तथापि चिन्मात्रं चिन्मात्राद्भिन्नमित्येवमाकारा प्रतीतिर्नास्तीत्यत आह-संसारेति । एवमीश्वरस्यापि जीवाद्भेदे ईश्वरप्रत्यक्षं प्रमाणम् । न च तत्र मानाभावः । अंशांशिभावेन भेदाभिधायितद्वचनमूलत्वेन तदनुमानादित्याह-ईश्वरस्येति ।

प्रत्यक्षादिभिरित्यादिशब्दोपात्तमनुमानं तावदाह-अनुमानमपीति ।

अनुमानमपि जीवब्रह्मभेदे प्रमाणम्। ब्रह्म जीवप्रतियोगिकधर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदवद्दुःखाननुभवितृत्वात्, अभ्रान्तत्वात्, असंसारित्वाच्च घटवत्। जीवो ब्रह्मप्रतियोगिकधर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदवान्। असर्वज्ञत्वात्, अस्वतन्त्रत्वाच्च। घटवत्। अत्र जीवब्रह्मशब्दाभ्यां-त्वन्मते तत्त्वमसीत्यत्र तत्त्वम्पदाभ्यां 'जीवाः परमात्मनस्तत्त्वतो न भिद्यन्ते' इत्यत्र च जीवपरमात्मशब्दाभ्यां ये विवक्षिते संसाराधाराऽनाधारचैतन्ये, ते एवात्रापि विवक्षिते इति न सिद्धसाधनम्। धर्मिशब्दस्य पित्रादिशब्दवत्संबन्धिशब्दत्वान्मिथ्यात्वं प्रति धर्मिभूतशुक्तिरूप्यसमानसत्ताकभेदेन न सिद्धसाधनम्। न हि माता पूज्येत्युक्ते स्वसुतमाता भार्य्या पूज्यते। धर्मिपदस्थाने स्वपदं वाऽस्तु। सत्तात्रैविध्यमतेऽपि ब्रह्मणि बाधाभावरूपायाः सत्तायास्तदुपलक्षितस्वरूपाया वा सत्त्वान्न बाधः। यद्वा धर्मिसत्तासमानसत्ताकेतिपदस्थाने पारमार्थिकेति, यावत्स्वमनुवर्त्तमानेति वा, स्वाज्ञानकार्यप्रतीत्यविषयेति वा, स्वज्ञानाबाध्येति वा विशेषणं देयम्। स्वशब्दस्य समभिव्याहृततत्तत्परत्वस्य व्युत्पन्नत्वान्न कश्चिद्दोषः॥

जीवप्रतियोगिको यो धर्मिसत्तासमानसत्ताको भेदस्तद्वदित्यर्थः । जीवप्रतियोगिकभेदवदित्युक्ते मिथ्याभेदेनार्थान्तरता स्यात् तद्वारणाय धर्मीत्यादि । तावत्युक्ते घटादिभेदेनार्थान्तरता । तदर्थं जीवप्रतियोगिकेति । जीवप्रतियोगिकब्रह्मधर्मिकभेदस्य धर्मिसमानसत्ताकत्वं सत्यत्वं विना न सिध्यतीति भावः । असिद्धिवारणाय दुःखपदम् । दुःखानुभवो दुःख्यहमिति ज्ञानं तदभावश्च सर्वज्ञेऽपीश्वरेऽस्तीति नासिद्धिः । जीवप्रतियोगिकब्रह्मधर्मिकभेदस्य सत्यत्वं प्रसाध्य ब्रह्मप्रतियोगिकजीवधर्मिकभेदस्य तत्साधयति-जीव इति । विशेषणकृत्यं तु पूर्ववदेव । ननु जीवब्रह्मपदवाच्ययोर्धर्मिसमसत्ताकभेदाङ्गीकारात्सिद्धसाधनमित्यत आह-अत्रेति । 'जीवाः परमात्मनस्तत्त्वतो न भिद्यन्ते आत्मत्वात् परमात्मवत्' इत्याचार्यानुमानमभिप्रेत्याह-जीवा इति । विवक्षिते एवाह-संसारेति । धर्मिशब्दस्य प्रकृतधर्माश्रयपरत्वान्न शुक्तिरजतसमसत्ताकभेदेन सिद्धसाधनमित्याह-धर्मीति । ननु शुक्तिरजतादेः प्रकृतजीवप्रतियोगिकभेदं प्रत्यपि धर्मित्वात्सिद्धसाधनं तदवस्थमित्यरुचेराह-धर्मीति । स्वशब्दस्य समभिव्याहृतयोग्यपरत्वान्नोक्तदोष इति भावः ननु अद्वैतमते ब्रह्मण एव सत्तारूपत्वात्तत्समानसत्ताया ब्रह्मान्तरत्वात्तदभावाद्बाध इत्यत आह-सत्तात्रैविध्येति । तदुपलक्षितेति । ब्रह्मणोऽपि बाधाभावोपलक्षितस्वरूपोपपत्तेर्न बाध इति भावः । नन्वत्र समानशब्देन सादृश्यं किं विवक्षितमुतैक्यम् ? । नाद्यः[1] । व्यावहारिकभेदसत्ताया अपि सद्व्यवहारानुकू-

---

१ पक्ष इत्यर्थः ।

त्वेन ब्रह्मसत्तासद्रूपत्वात्सिद्धसाधनापत्तेः । न द्वितीयः । भेदे ब्रह्मसत्तयैव सद्व्यवहार इति सिद्धान्तेऽप्यङ्गीकारादित्यरुचेराह-यद्वेति । स्वाज्ञानकार्येति । अज्ञानकार्यप्रतीतिर्भ्रान्तिः तदविषयत्वे साधितेऽर्थात्पारमार्थिकत्वसिद्धिरिति भावः । तत्र स्वपदं घटादौ साध्याप्रसिद्धिवारणाय । स्वज्ञानाबाध्येति । भेदस्य ब्रह्मज्ञानाबाध्यत्वे सत्यत्वमेव सिध्यति । अत्रापि स्वपदकृत्यं पूर्ववदेव । स्वशब्देन घटादेरप्यभिधानात्सिद्धसाधनमित्याशङ्क्याह-स्वशब्दस्येति ॥

न च घटादौ पारमार्थिकभेदवत्त्वमसिद्धमिति शङ्क्यम् । अनुमानान्तरेण सिद्धत्वादित्याह-न चाद्ये इति ।

न चाद्ये साध्ये दृष्टान्तस्य साध्यविकलता । घटो जीवप्रतियोगिकप्रतियोगिज्ञानाबाध्यभेदवान् । जीवधर्मिकधर्मिज्ञानाबाध्याभेदाप्रतियोगित्वात् । यद्यत् ज्ञानाबाध्ययद्धर्मिकाभेदाप्रतियोगि । तत्तत् ज्ञानाबाध्यतत्प्रतियोगिकभेदवत् । यथा दूरस्थवनस्पत्योरेक इत्याद्यनुमानेन तत्सिद्धेः ।

यद्वा ब्रह्म तत्त्वतो जीवाभिन्नं नेति साध्यम् । एवं च न साध्यवैकल्यशङ्काऽपि । त्वन्मतेऽपि कल्पिते घटे तात्त्विकभेदवत् तात्त्विकाभेदस्याप्यभावात् । न चान्तःकरणस्यैव दुःखानुभवितृत्वात्तदननुभवितृत्वं जीवे नैकान्तिकमिति वाच्यम् । दुःखादेर्बन्धस्य मोक्षसामाना-

धिकरण्याय जीवस्थत्वात् । तवदभिमतानर्थाभाव एव तेन विवक्षित इति न कश्चिद्दोषः ।

घटे पटप्रतियोगिकभेदवत्त्वेन सिद्धसाधनतावारणाय जीवेति । घटो जीवप्रतियोगिकभेदवानित्युक्ते व्यावहारिकभेदेन सिद्धसाधनता, तन्निवृत्त्यर्थं प्रतियोगीत्यादि । जीवप्रतियोगिकभेदस्य प्रतियोगिभूतात्मज्ञानाबाध्यत्वे पारमार्थिकत्वसिद्धिरिति भावः । जीवधर्मिको धर्मिज्ञानाबाध्यो योऽयं भेदो जीवे जीवाभेदस्तदप्रतियोगित्वादिति हेत्वर्थः । घटस्य स्वज्ञानाबाध्यस्वाभेदप्रतियोगित्वादसिद्धिवारणाय जीवधर्मिकेत्युक्तम्। घटस्य जीवधर्मिकारोपिताभेदप्रतियोगित्वादसिद्धिवारणायाबाध्येत्युक्तम् । सामान्यव्याप्तौ साधनवैकल्यपरिहाराय धर्मिज्ञानेत्युक्तम् । विशेषसाध्याप्रसिद्धेः सामान्येन व्याप्तिमाह-यद्यज्ज्ञानेति । प्लक्षस्य न्यग्रोधधर्मिकारोपिताभेदप्रतियोगित्वेऽपि न्यग्रोधज्ञानाबाध्यतदीयाभेदाप्रतियोगित्वमेवेत्यभिप्रेत्य दूरस्येत्युक्तम् ।

प्रतियोगिज्ञानाबाध्यभेदवानित्यत्र किं प्रतियोगिज्ञानं भ्रान्तिरूपं विवक्षितमुत प्रमारूपम् ? । नाद्यः । जीवविषयभ्रान्तिज्ञानाबाध्यतत्प्रतियोगिकभेदस्येष्टत्वात् । द्वितीये किं यत्र यद्विद्यते तद्विषयज्ञानत्वं प्रमात्वमुताबाधितार्थकत्वम् । आद्येऽशनापादिमज्जीवज्ञानस्यापि प्रमात्वेन तदबाध्यतद्भेदवत्त्वमिष्टमेव । द्वितीये तज्ज्ञानाबाध्यतत्प्रतियोगिकभेदवदिति सामान्यव्याप्तावपि ज्ञानपदेनाबाधितार्थज्ञानमेव वक्तव्यम् । तच्चासिद्धम् । ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य बाध्यत्वादित्यरुचेराह-य-

द्धेति। अद्वैतमते जीवघटयोरप्यभेदात्साध्याप्रसिद्धिरत्रापीत्याशङ्क्य कल्पिताकल्पितयोस्तात्त्विकाभेदाभावस्तवापि संमत इत्याह-एवं चेति। सिद्धान्तिमतेनाऽऽद्यहेतोर्व्यभिचारशङ्कां निराकरोति-न चेति। जीवस्यैव मोक्षान्वयित्वेन दुःखादिबन्धोऽपि तत्रैव वक्तव्यः। तथा च न तत्र हेतुरित्याह-दुःखादेरिति। ननु जीवे कल्पित एव दुःखादिबन्धो न वास्तव इत्याशङ्क्य तर्हि कल्पितस्याभाव एव हेतुरित्याह-त्वदभिमतेति।

ननु जीवस्य संसारित्वे तदभिन्नब्रह्मणोऽप्यसंसारित्वं न स्यादित्यसिद्धिः। तस्यासंसारित्वे तदभिन्नजीवस्यापि तदिति व्यभिचारो वेत्यत आह-न चेति।

न चासंसारित्वादेर्ब्रह्मण्यसिद्धिः। जीवेनानैकान्तिकत्वं वा। त्वन्मतेऽप्यौपाधिकश्यामत्वादिवत्तस्य व्यवस्थितत्वात्। एवं ब्रह्म स्वज्ञानाबाध्यजीवप्रतियोगिकभेदवत्। पदार्थत्वात्। घटवत्। जीवस्यापि जीवान्तराद्भिन्नत्वान्न व्यभिचारः। श्रुतिश्च जीवेश्वरयोर्भेदे प्रमाणं द्वा सुपर्णेत्याद्या। स्मृतिश्च—

यथेश्वरश्च जीवश्च सत्यभेदौ परस्परम्।

सूत्राणि च 'शारीरश्चोभयेऽपि भेदेनैनमधीयते' इत्यादीनि। न च प्रत्यक्षप्राप्तानुवादोऽयम्। प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यसिद्धौ तेनैव भेदसिद्धेः। तदसिद्धौ प्रत्यक्षस्यैक्यश्रुतिविषयापहार इव भेदश्रुतिविषयापहारेऽप्यशक्तत्वात्।

प्रतिबिम्बमुखश्यामत्वस्यौपाधिकत्वेऽपि बिम्बेऽभावात् । बिम्बगतावदातत्वस्य प्रतिबिम्बेऽभावाद्यथाकल्पितभेदेन तयोर्व्यवस्था । एवं संसारित्वासंसारित्वादेरिति तवाभिमतत्वादित्यर्थः । केवलान्वयिहेतुमप्याह-एवमिति । मिथ्याभेदेन सिद्धसाधनतावारणाय स्वज्ञानाबाध्येत्युक्तम् । स्वशब्दः समभिव्याहृतपरः । जीवे जीवप्रतियोगिकभेदाभावाद् व्यभिचारमाशङ्क्याह-जीवस्यापीति । अनुमानदार्ढ्याय श्रुतिं स्मृतिं च प्रमाणयति-श्रुतिश्चेति । आदिपदेन "य आत्मानमन्तरो यमयति ऋतं पिबन्तौ" इत्यादिः संगृहीता । श्रुत्यपेक्षितन्यायसूचकानि सूत्राण्युदाहरति-सूत्राणि चेति । यः पृथिवीमन्तरो यमयतीत्यादिवाक्येषु श्रूयमाणोऽन्तर्यामी जीव एवेतिशङ्कानिरासायेदं सूत्रम् । न च 'स्मार्त्तमतद्धर्माभिलापात्'इति पूर्वसूत्रान्न अनुवर्तते । तथा च शारीरश्चान्तर्यामी न भवति । तस्य पृथिव्यादिनियमने सामर्थ्याभावात् । न च समर्थेश्वराभिन्नत्वात्सोऽपि समर्थ इति वाच्यम् । यत्कारणमुभयेऽपि काण्वमाध्यन्दिनाश्चैनं शारीरं परस्माद्भेदेनाधीयते । यो विज्ञानमन्तरो यमयतीत्यन्तर्यामिनियम्यत्वेनैनमामनन्ति काण्वाः, य आत्मानमन्तरो यमयतीति माध्यन्दिना इति सूत्रार्थः । आदिपदेन "गुहां प्रविष्टावात्मानौ" इत्यादि परिगृह्यते । ननु द्वासुपर्णेत्यादिश्रुतेः 'अग्निर्हिमस्य भेषजम्'इतिवदनुवादत्वान्न भेदे तात्पर्यमिति नेत्याह-न चेति । किं पूर्वभावि प्रत्यक्षं प्रमाणमुत न ?। आद्ये आह-प्रत्यक्षस्येति। द्वितीये श्रुतार्थस्य मानान्तरापूर्वत्वाच्छ्रुतिस्तत्परैवेत्यभिप्रेत्याह-तदसिद्धाविति ।

श्रुतेरनुवादत्वेऽपि भेदप्रत्यक्षदार्ढ्यार्थहेतुत्वान्मदिष्टसिद्धिरिति सनिदर्शनमाह-प्रत्युतेति ।

प्रत्युत भेदश्रुतेरेव निगमनवत् तत्त्वमसीति नवकृत्वाऽभ्यासवत्, पिपासितस्यैकजलविषयशब्दलिङ्गप्रत्यक्षरूपप्रमाणसंघवत्, त्वत्पक्षे प्रत्यक्षसिद्धभावरूपाज्ञाने तम आसीदिति श्रुतिवत्, श्रुतेरैक्यतात्पर्ये मद्विधतात्पर्यलिङ्गवच्च, प्रत्यक्षानाश्वासनिरासेन दार्ढ्यार्थत्वात् । अग्न्यौष्ण्यप्रामाण्यानिश्चये "अग्निर्हिमस्य भेषजम्" इत्यनुवादो न स्यात् ।

किं च भेदश्रुतेर्भेदप्रत्यक्षानपेक्षत्वान्न सापेक्षानुवादत्वम् । निरपेक्षानुवादत्वं तु धारावाहिकज्ञान इव नाप्रामाण्यहेतुः । उक्तं हि नयविवेके सापेक्षानुवादे हि न प्रतीतिर्न दैवादनुवादे धारावाहिकवदिति ।

किं चायमनुवादो न "वायुर्वै क्षेपिष्ठा" इत्यादिवद्विधिस्तुतये, नापि "दध्ना जुहोति" इत्यत्र जुहोतिरिवान्यविधानार्थः । अन्यविधानाय प्रमाणेनानूदितस्य तात्त्विकत्वनियमात् । अनुवाद्यस्य ह्यसत्त्वे आश्रयासिद्धो धर्मधर्मिसंसर्गरूपानुमितिवद्य इवानुवाद्यविधेयसंसर्गरूपवाक्यार्थो बाधितः स्यात् । नापि नेह नानास्तीतिनिषेधार्थः ।

तत्रैव किं च नेत्यनुवादांशस्य सत्त्वात् । न हि "न सुरां पिबेत्" इति निषेधाय 'सुरां पिबेत्' इति वाक्यमपेक्षितम् ।

निगमनवदिति । यथा निगमनावयवो मानान्तरबाधशङ्कानिरासेनानुमानदार्ढ्यार्थ एवमित्यर्थः । पिपासितस्येति । तृषार्तस्यानभ्यस्तजले प्रथमप्रवृत्तप्रमाणदार्ढ्याय प्रमाणान्तरप्रवृत्तिवदित्यर्थः । प्रत्यक्षसिद्धानुवादः प्रत्यक्षदार्ढ्यायेत्येतद्व्यतिरेकमुखेनोपपादयति अन्यथेति ।

अपि च स्मृतिवत्सापेक्षानुवादत्वे निरपेक्षत्वलक्षणं प्रामाण्यं हीयेतापि । न चैतदस्ति ।

अपौरुषेयश्रुतेः प्रत्यक्षानपेक्षत्वादित्यभिप्रेत्याह किं चेति । प्रमितिः प्रतीतिशब्दार्थः ।

किं च "द्वा सुपर्णा" इत्यादिश्रुतेरनुवादमात्रत्वे निरर्थकानुवादायोगाद्विधिस्तुतये ऽन्यविधानाय वा ऽनुवाद्यनिषेधाय वाऽनुवादो वक्तव्यः । न तावदाद्यः अर्थवादत्वस्य विध्येकवाक्यत्वस्य चाभावादित्याह-, किञ्चेति । द्वितीयमपवदति—नापीति । अन्यविधानायानुवादत्वेऽनूद्यस्य तात्त्विकत्वं वाच्यमित्याह- अन्येति । तदेव सदृष्टान्तं विपक्षबाधकमुखेनोपपादयति अनुवाद्यस्येति । तृतीयं दूषयति । नापि नेहेति । किं च नेत्यनेन भेदस्याप्यनूदितत्वात्, द्वासुपर्णेत्यनुवादान्तरवैयर्थ्यादित्यर्थः । निषेधकवाक्यगतानुवादे सति पृथगनुवादानपेक्षायामुदाहरणमाह-न हीति ।

किं च स्ववाक्ये एवाज्ञातज्ञापनलक्षणविधिशेष-

त्वसम्भवान्न वाक्यान्तरगतरनिषेधशेषत्वमित्यभिप्रे-
त्याह-अनश्नन्निति ।

अनश्नन्निति विधेयान्तरश्रवणाच्च । यत्त-
न्नेत्यादिनिषेधार्थानुवादलिङ्गाभावाच्च । तदभा-
वेऽपि निषेधायानुवादे तत्सत्यमित्याद्यसद्वा-
इदमग्र आसीदिति निषेधाय ब्रह्मसत्त्वानुवा-
दकं किं न स्यात् । सर्वप्रत्ययवेद्यत्वाद् ब्रह्मस-
त्त्वस्य ।

किं च नान्योऽतोऽस्तीति श्रुतिरेव "भिन्नो
ऽचिन्त्यः परो जीवसङ्घात्" इत्याद्यभेदनिषेधा-
यानादिवादिपरंपराप्राप्तैक्यानुवादिनी किन्न
स्यात्। न चाननुवादकत्वेऽपि बाध्यव्यावहारिक-
भेदपरा श्रुतिः । अप्रामाण्यापातात् । न चाभे-
दश्रुतिविरोधात् तदिष्टम् । तस्या लक्षणयाऽखंड-
चिन्मात्रपरत्वेन भेदाविरोधित्वात् । वैपरीत्य-
स्यापि सुवचत्वात् । यदि तु भेदश्रुतिः प्रत्यक्ष-
प्राप्तार्थत्वाद् दुर्बला, तर्ह्यैक्यश्रुतिरपि तद्वि-
रुद्धत्वात्तथा स्यात् । यदि चैक्यश्रुतिः प्रत्यक्षा-
विरुद्धैक्यपरा तर्हि भेदश्रुतिरपि तदसिद्धत्रिका-
लाबाध्यभेदपराऽस्तु । न च षड्विधतात्पर्यलिङ्ग-
वत्त्वादैक्यश्रुतिः प्रबला लिङ्गानां तात्पर्यमात्रज्ञा-
पकत्वेनार्थतथात्वाज्ञापकत्वात् । स्वीकृतं च भे-

दश्रुतेरनुवादकत्वं त्यजता त्वयापि भेदपरत्वम् ।

निषेधशेषत्वे ज्ञापकमिति यत् तन्नेत्यादि, तदपि नेत्याह-यत्तदिति । अनुवाद एव निषेधशेषत्वे लिङ्गमित्याङ्क्यातिप्रसङ्गमाह-तदभावे ऽपीति । तत्सत्यमित्यस्यानुवादकत्वमेव नास्ति ब्रह्मसत्ताया अन्यतोऽसिद्धत्वादित्याशङ्क्याह-सर्वेति । तव मते घटः सन्नित्यादिसत्ताबुद्धेर्ब्रह्मसत्ताविषयत्वादिति भावः । वस्तुतस्तु भेदश्रुतिगम्यनिषेधशेषाभेदानुवादाय वा भेदश्रुतिः न चाभेदस्याप्राप्तेरननुवादः । अनाद्यद्वैतवादिपरम्पराप्राप्तत्वात् ।

यद्वैके आहुरसद्वेदमग्र आसीदित्यसद्वादिसिद्धासदनुवादवदित्यभिप्रेत्याह-किं चेति । ननु श्रुतेर्भेदपरत्वेऽपि शब्दान्तराभ्यासादिकर्मभेदप्रमाणवद्व्यावहारिकभेदपरत्वमेवाऽस्त्वित्याशङ्क्य दृष्टान्तासंप्रतिपत्त्या दूषयति-न चाननुवादत्व इति । तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिविरोधाद्भेदश्रुतेरप्रामाण्यमेवेत्याशंक्य तस्याः श्रुतेर्भेदाभावाविषयत्वाद्विरोध एव नास्तीत्याह-न चेति । विरोधमङ्गीकृत्याप्याह-वैपरीत्येति । भेदश्रुतेरधिगतार्थत्वाद्दौर्बल्यं चेदभेदश्रुतेः प्रत्यक्षविरुद्धार्थत्वात्तुल्यत्वमित्याह-यदि त्विति । ननु व्यावहारिकभेदविषयप्रत्यक्षेण न पारमार्थिकाभेदविषयश्रुतेर्विरोध इति चेत्तर्हि पारमार्थिकभेदविषयश्रुतेर्न तेनाधिगतार्थतेत्याह-यदि चेति । ननूपक्रमोपसंहारौ, अभ्यासो, ऽपूर्वताफलम्, अर्थवादोपपत्ती चेत्येतानि तात्पर्यलिङ्गान्यभेद

श्रुतेः सन्ति। ततः सा प्रबलेति चेन्न। एतैर्लिङ्गैर्भेद-श्रुतेस्तात्पर्यवत्त्वसिद्धावपि तदर्थस्य विधिवाक्यार्थ-वत्पारमार्थिकत्वासिद्धेरित्याह-न च षड्विधेति। तर्हि तत्परत्वमेव प्राबल्यहेतुरित्याशङ्क्यानुवादत्वेऽपि व्यावहारिकभेदपरा श्रुतिरिति चोद्यसमये भेदश्रुते-स्तत्परत्वं त्वयाऽपि स्वीकृतम्। वस्तुतस्तु मया वा स्वीकृतमित्याह-स्वीकृतं चेति।

लिङ्गं विना स्वीकारमात्रेण कथं भेदे तात्प-र्यसिद्धिरित्यत आह-अस्ति चेति।

अस्ति चात्रापि "अनश्नन्पूर्णः परो जीव-संघो ह्यपूर्णः" इत्याद्युपपत्तिरूपं "सत्यं भिदा स-त्यं भिदा" इत्यभ्यासरूपं च तात्पर्यलिङ्गम्। तद्ब-हुत्वं च त्वत्पक्षे प्रमाणसंघवद् व्यर्थम्। अस्ति चात्र भेदे आथर्वणश्रुतौ उपक्रमो 'द्वासुपर्ण-इति। 'परमं साम्यमुपैति' इत्युपसंहारः। "तयो रन्य अनश्नन्नन्य" इत्याद्यभ्यासः शास्त्रैकगम्ये-श्वरप्रतियोगिकस्य तद्धर्मिकस्य वा कालत्रया-बाध्यभेदस्य शास्त्रं विनाऽप्राप्तेरपूर्वता' पुण्य-पापे विधूयेति फलं च। "अस्य महिमानमिति वीतशोक" इतिस्तुतिरूपार्थवादः। अस्ति अन-श्नन्नन्य इत्युपपत्तिश्च। निषेधवाक्यत्वादैक्य-श्रुतिः प्रबला चेद् 'असद्वा' इत्यादिवाक्यं सत्य-ज्ञानादिवाक्यात्प्रबलं स्यात्।

किं च भेद एव ऐक्यनिषेधरूपः । किं च भेदश्रुतिरेव प्रबला । प्रत्यक्षादिसंवादान्निरवकाशत्वाच्च । किं चायं भेदो न व्यावहारिकः । मुक्तावपि स्मृतेः, श्रुतेश्च । न हि सा मुक्तिरवान्तरा ।

"इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च" ॥

इति स्मृतौ सर्गाद्यसम्भवोक्तेः ।

'न यत्र माया किमुतापरे हरे-
रनुव्रता यत्र सुरा सुरार्चिताः ।
श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः
पिशङ्गवासाः सुरुचः सुपेशसः'
इति स्मृतौ मायानिषेधाच्च ॥

अघनानघनपूर्णत्वापूर्णत्वरूपविरुद्धधर्मव्यवस्थाया अभेदे संभवाद्भेद एवोपपत्तिरिति भावः । ननु अभेदतात्पर्ये लिङ्गषट्कं भेदतात्पर्ये तु द्वयमेवेति वैषम्यमित्यत आह-तद्बहुत्वमिति । ननु पञ्चावयवैर्विनाऽनुमेयविशेषवत्षड्विधलिङ्गैर्विना न तात्पर्यसिद्धिरित्यत आह-अस्ति चेति । परमं साम्यमिति । सादृश्यस्य भिन्नाश्रयत्वादुपसंहारो भेदविषय इति भावः । अपूर्वतामाह-शास्त्रैकेति । धर्म्यादिग्रहं विना भेदग्रहायोगाद्धर्मिणः प्रतियोगिनो वेश्वरस्य मानान्तरागोचरत्वाद्भेदोऽपि तथैवेत्यपूर्वतेत्यर्थः । अस्य-ईश्वरस्य । महिमानमिति । इयं च स्तुतिरेव, न फलं जीवस्येश्वरमहिमायोगादिति

भावः । नेदं रजतमितिवन्निषेधकमानमेव बलवदित्याशङ्क्यातिप्रसङ्गमाह-निषेधेति ।

निषेधकस्यैव प्राबल्यमङ्गीकृत्याह-किं चेति । एवं साम्यमुक्त्वा भेदश्रुतेरेव प्राबल्ये हेतुमाह-किं च भेदश्रुतिरेवेति । न चापूर्वत्वाभिधानविरुद्धं प्रत्यक्षादिसंवादाभिधानमिति वाच्यम् । अभेदेन तदुपपत्तेरिति भावः । प्रत्यक्षादिसिद्धभेदस्य व्यावहारिकत्वाभावे युक्त्यन्तरमाह-किं चेति । "इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः" "सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा"इत्यादि स्मृतिश्रुतिशब्दार्थः ततोऽवगमादिति शेषः। स्मृतेः-स्मरणात्, श्रुतेः-श्रवणादिति वाऽर्थः। कार्यब्रह्मलोके एव सादेश्यरूप्यादिकमुच्यते, न परममुक्तावित्याशङ्क्याह-न हीति । श्रीभागवते सारूप्यं गतानां मायानिषेधाच्च सा परममुक्तिरित्याह-न यत्रेति । यत्र-वैकुण्ठे, न माया । अपरे मायाकार्यभूता रागादयो नेति किमु वक्तव्यम् । यत्र हरेरनुव्रताः संति तेषामेव विशेषणं सुरासुरेत्यादि । सुवेशसः-सुष्ठ्वलंकृता इत्यर्थः ॥

सोऽश्नुते सर्वान् कामानिति च परममुक्तिरेवोच्यते । ब्रह्मज्ञानसाध्यताऽवगमात् । कार्यब्रह्मप्राप्तेस्तूपासनासाध्यत्वादित्याह—यो वेदेति ।

"यो वेद निहितं गुहायां सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता"इत्यत्र शुद्धब्रह्मज्ञानफलत्वोक्तेश्च । भूमविद्यायाः फलोक्त्यवसरे तस्य "सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ।

एकधा भवति। त्रिधा भवति" इति भेदोक्तेश्च । परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमःपुरुषः स तत्र पर्येति" इतिस्वरूपाभिव्यक्त्युक्तेश्च। "तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" इति कर्मक्षयोक्तेश्च "जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति" इत्यादौ भेदज्ञानान्मोक्षोक्तेश्च । अभेदे च न किंचन मानमस्ति ।

ननु जीवास्तत्त्वतः परमात्मनो न भिद्यन्ते । आत्मत्वात्, परमात्मवदित्यनुमानमस्तीति चेन्न। प्रत्यक्षाद्यपहृतविषयत्वात् । ज्ञातृत्वादिरूपात्मत्वस्य हेतोस्तत्रासिद्धेः, अवेद्यत्वलक्षणस्य ममासिद्धेः, जातिरूपत्वे च विरोधात् । "जीवाः परमात्मनो व्यवहारतो न भिद्यन्ते तत एव तद्वत्" इत्याद्यभ्याससमानयोगक्षेमत्वाच्च । नापि श्रुतिः प्रमाणम् । तस्याप्रत्यक्षाद्युपोद्बलितभेदश्रुतिविरोधादतत्परत्वात् । तस्मात् श्रुत्यादिप्रमाणसिद्धत्वाज्जीवेश्वरभेदः परमार्थः । अभेदे च प्रमाणाभावात्स स्वाभाविकश्चेति ।

छान्दोग्येऽपि मुक्तिसमये भेदः श्रूयते इत्याह-भूमेति । "तत्र पर्येति" इति श्रुतिः परममुक्तिविषया स्वेन

रूपेणेति स्वरूपाविर्भावोक्तेरित्याह-परं ज्योतिरिति। निरञ्जनः परमं साम्यमित्यनेनापि परममुक्तिरेवोच्यते, पुण्यपापक्षयश्रवणादित्याह-तदा विद्वानिति। भेदस्य तत्त्वज्ञानविषयत्वादपि परमार्थत्वमित्याह-जुष्टमिति। एवं स्वपक्षं प्रसाध्य परपक्षं दूषयति-अभेदे चेति।

अभेदेऽनुमानं मानमुत श्रुतिरिति विकल्पमभिप्रेत्याद्यमनूद्य दूषयति-नन्वित्यादिना। किं च हेतुकृतमात्मत्वमपि जातिरूपाधिर्वा ?। द्वितीयेऽपि ज्ञातृताद्याश्रयत्वं तत्, अवेद्यत्वं वा ?। न सर्वथाऽपीत्याह-ज्ञातृत्वादीति। आभाससाम्यमप्याह-जीवा इति। द्वितीयमपवदति—नापीति। तर्ह्यभेदश्रुतेः का गतिरित्यत आह-अतत्परत्वादिति। उपासनादिपरत्वादित्यर्थः। अत्यन्तभेदवादिमतमुपसंहरति-तस्मादिति॥

सिद्धान्तमुपक्रमते—उच्यते इति।

उच्यते—

"परमार्थो न जीवेशभेदो मानाप्रसिद्धितः।
द्रष्टृभेदश्रुतिश्चैनं पौनःपुन्येन बाधते"॥

न हि भेदस्य पारमार्थिकत्वं गोत्वादिवज्जातिरूपः कश्चिद्धर्मः पदार्थमात्रगतजातेरभावात्। सत्तायाश्च भेदानधिष्ठानत्वात्। किं तु बाधागोचरत्वम्। तच्च न जीवेश्वरभेदेऽस्ति, "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा, नान्योऽतोऽस्ति मन्ता, नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता" इति द्रष्टृभेदस्य निषिद्धत्वात्। अथ प्रत्यक्षबाधागोचरत्वं तत्। तच्च

भेदेऽप्यस्तीति चेन्न । लाघवेन बाधागोचरत्वस्य परमार्थशब्दार्थत्वात् । चन्द्रप्रादेशिकत्वादाव तिव्याप्तेश्च ।

ननु अन्यपरमिदं वचनम् । "भिन्नोऽचिन्त्यः परमो जीवसंघात्"इत्यभेदनिषेधशेषानुवादत्वादिति चेन्न । एतस्य श्रुतित्वे एव विप्रतिपत्तेः । अस्तु वा, तथापि न तावदिदं वाक्यमभेदनिषेधकम् । निषेधबोधिनञादेरश्रवणात् । नन्वभेदाभावो भेदः, अभावबोधकं च निषेधकमिति चेत् । तथात्वे सर्वमेव प्रमाणं निषेधकं स्यात् । तत्प्रमेयस्य स्वभावाभावरूपत्वात् ।

तत्र तावत्पूर्वपक्षे दोषं श्लोकेन संगृह्णाति परमार्थ इति । मानाप्रसिद्धेत इति । मानशून्यत्वादित्यर्थः । बाधितत्वाच्च न तस्य पारमार्थिकत्वमित्याह-द्रष्टृभेदेति । नान्योऽतोऽस्ति श्रोतेत्यादिश्रुतिरित्यर्थः । बाधितत्वेऽपि पारमार्थिकत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य किं पारमार्थिकत्वमखण्डधर्म उत सखण्डः ? । नाद्य इत्याह-न हीति । स किं सत्तातिरिक्तः, उत सत्तैव ? । नाद्य इत्याह-पदार्थेति । सामान्यादौ जात्यङ्गीकारेऽनवस्थाद्यापत्तेः । सत्तातिरिक्तजातेः सत्ताव्याप्यत्वनियमाच्चेति भावः । द्वितीयं दूषयति-सत्ताया इति । पराभिमतसत्ताजातेर्द्रव्यादित्रितयमात्रवृत्तित्वान्न भेदे सेत्यर्थः । भेदस्य पारमार्थिकत्वं सखण्डधर्म इति पक्षे स किं प्रामाणिकं बाधागोचरत्वं तद्भिन्नं वा ? । नाद्यः ।

तस्य निरशिष्यमाणत्वात् । शुक्तिरजतादेरपि यत्किंचित्प्रमाणगम्यत्वाच्चेत्यभिप्रेत्य द्वितीयं परिशिनष्टि-किंत्विति । श्लोकस्योत्तरार्द्धं विवृण्वन्नेव दूषयति-तच्चेति अतः—अन्तर्यामिणा इत्यर्थः । ननु प्रत्यक्षाबाधितत्वमेव यथार्थत्वं तच्च श्रुत्या बाधितेऽप्यविरुद्धमिति शङ्कते अथेति । व्यर्थविशेषणत्वेन दूषयति-न च लाघवेति । चन्द्रे दृश्यमानपरिमाणस्य मिथ्यात्वेऽपि प्रत्यक्षबाधाभावादतिव्याप्तिश्चेत्याह-चन्द्रेति । आदिपदेन गगननीलिमादि गृह्यते ।

यदुक्तं पूर्वपक्षिणा—नान्योऽतोऽस्तीति श्रुतिरेवाभेदानुवादेन तन्निषेधकभेदश्रुतिशेषभूतेति । तदनुवदति-नन्विति । भिन्नो ऽचिन्त्य इत्यस्य प्रसिद्धशाखास्व पाठाच्छ्रुतित्वमेवासंमतमिति दूषयति-न एतस्येति । श्रुतित्वेऽप्यस्य यद्यभेदनिषेधकत्वं स्यात्तह्यभेदश्रुतेर्निषेध्यानुवादेनैतच्छेषता भवेत् । नत्वेतदस्ति निषेधबोधिपदाश्रवणादित्याह-अस्तु वेति । प्रतिवादी चोदयति-नन्विति । एवं च बिधिनिषेधव्यवस्था न स्यादिति दूषयति-तथात्व इति ॥

अभावविषयत्वे समानेऽपि प्रतियोगिविरहात्मत्वेन तद्बोधकत्वं निषेधकत्वमिति विशेषं शङ्कते-नन्विति ।

नन्वभावत्वेन तद्बोधकमानं निषेधकमिति चेन्न, प्रकृते तदभावात् । किं च—

"अप्रतीतेर्विरोधाच्च नाभेदः प्रातिभासिकः ।
व्यावहारिकसत्ताको नापि तस्माद्बाधितः" ॥

असतो निषेधायोगाद्भेदवाक्येनाभेदो ऽपोद्यते इति वदतः किमभेदः प्रातिभासिकः, किं वा व्यावहारिकः ? । नाद्यः । अहं ब्रह्मास्मीत्यपरोक्षमभेदाप्रतीतेः । नाहं ब्रह्मास्मीति भेदप्रत्ययविरोधाच्च । अत एव च न द्वितीयः । न हि तत्त्वाभेदप्रमायां व्यावहारिकाभेदप्रमायां वा सत्यां व्यावहारिको भेदः संभवति । अतो नाभेदवाक्यं भेदवाक्यशेषः । तदर्थानुपयोगात् । न च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभेदानुवादः । अनुवादस्यासद्विषयत्वप्रसङ्गात् । तेन विना तत्प्रकरणे ऽनुपपत्त्यभावाच्च ॥

तर्हि "भिन्नो ऽचिन्त्य" इति वाक्यस्याभेदविरहात्मतया भेदाबोधकत्वान्न निषेधकता इत्याह-न प्रकृत इति । किं च किं प्रातीतिकस्याभेदस्य निषेधः, उत व्यावहारिकस्य, किं वा पारमार्थिकस्य ? । नाद्यः शुक्तिरजतादिवदपरोक्षप्रतीत्यभावाद्भेदप्रमाविरोधाच्च तस्यासंभवात् । न द्वितीयः । समानसत्ताकयोर्भेदाभेदयोरेकत्र विरोधात् । भेदस्य पारमार्थिकत्वेऽपि तत्प्रमितिदशायां तदभावस्य व्यावहारिकत्वायोगात् । तृतीय एव परिशिष्यते । तथा च न निषेधसंभव इत्याह श्लोकेन-अप्रतीतेरिति । असत इत्यादिश्लोकविवरणं स्पष्टार्थम् । तदर्थानुपयोगादिति-अभेदवाक्यार्थस्य भेदवाक्यार्थज्ञानेऽनुपयोगादित्यर्थः । ननु जीवधर्मिकाभेदो जीवे प्रसिद्धो व्यधिकरणेन ब्रह्मप्रतियोगिकत्वेनावच्छेद्यनि-

षेधायानूद्यत इति चेन्न । परमते जीवधर्मिकेश्वरप्रतियोगिकाभेदस्य क्वाप्यभावादसदनुवादित्वं स्यात् । तथा चानुवाद्यस्येतरपदार्थसंसर्गेऽप्यसति भेदवाक्यमप्रमाणं स्यादिति त्वदुक्तोपालम्भस्त्वय्येव निपततीत्यभिप्रेत्याह-अत इति । न च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नघटाद्यभेदनिषेधस्येव तादृशजीवाभेदनिषेधस्यापि प्रकरणेनाऽनाकाङ्क्षितत्वान्न तत्परतेत्याह--तेन विनेति ।

ननु न भेदवाक्ये जीवेश्वराभेदस्य निषेधः । येन निषेध्यस्यासत्त्वं स्यात् । किं तु जीवतादात्म्यस्य जीवे सत एव ब्रह्मणि निषेध इत्यत आह-एतेनेति ।

एतेन भेदवाक्येन जीवतादात्म्यं ब्रह्मणि निषिध्यते इति प्रत्युक्तम् । तद्धर्मिकतत्प्रतियोगिकतादात्म्यनिषेधेऽपि ब्रह्मप्रतियोगिकजीवधर्मिकाभेदस्य 'नान्योऽतोऽस्ति' इतिवाक्यार्थस्यानिषिद्धत्वेन तस्य तदशेषत्वात् । न हि जीवस्यावच्छिन्नस्य यद्रूपं तदेवेश्वरस्वरूपमिति वेदान्ति-भिरिष्यते । तस्मात् 'नान्योऽतोऽस्ति' इतिवाक्यार्थः परमार्थ एवाभेदः ।

किं च 'भिन्नोऽचिन्त्य' इति भेदो ऽनूद्य निषिध्यते । चिन्त्यत्वनिषेधस्य भेदनिषेधे पर्यवसानात् । स्वरूपाख्यानमात्रस्य वैयर्थ्यात् । नापि द्रष्टृभेदनिषेधश्रुतिरनुवादः । द्रष्टृभेदाभावस्यान्यतोऽप्राप्तेः । न चाभेदवादि(१)सिद्धेः किं

(१) अत्र टीकास्थप्रतीकानुरोधेन ग्रन्थस्त्रुटित इति प्रतिभाति ।

च्छित्करणं निरूप्यताम्। न हि प्रमैव हेतुमपेक्षते न भ्रान्तिः । सर्वदा सर्वेषां भ्रान्तिप्रसङ्गात् ।

एतच्छब्दार्थमाह-तद्धर्मिकेति । जीवस्तच्छब्दार्थः । निषेध्यस्य जीवधर्मिप्रतियोगिकाभेदस्य नान्योऽतोऽस्तीत्यनेनाप्रतीतेस्तत्प्रतीतस्य जीवधर्मिकब्रह्मप्रतियोगिकाभेदस्य निषेधान्नोक्तशेषशेषिभाव इति भावः । ननु तव मते जीवधर्मिप्रतियोगिकाभेद एव ब्रह्मप्रतियोगिक इति तन्निषेध एव तन्निषेध इति चेन्न। कर्तृभोक्तृजीवाभेदस्य तद्विपरीतब्रह्मप्रतियोगिकत्वानङ्गीकारात् । तदतिरिक्तजीवाभेदस्याप्रसिद्धत्वेनानुवादायोगादित्यभिप्रेत्याह-न हीति । अभेदश्रुतेरन्यपरत्वायोगेन स्वार्थे पर्यवसानात्तदर्थाभेदः परमार्थ एवेत्युपसंहरति-तस्मादिति ।

आस्तां तावद् बृहदारण्यकश्रुतिः। त्वदुदाहृतश्रुतिरेव भेदनिषेधपरेत्याह-किं चेति। परमो जीवसङ्घाद्भिन्नो न चिन्त्य इति भेद एव निषिध्यते। यथा चैत्रो दुष्टो न चिन्त्य इति दोषो निषिध्यते । भेदचिन्तानिषेधेऽपि विशेषनिषेधस्येतरानुज्ञापकत्वादभिन्नश्चिन्त्य इति स्यात् । तथा चास्मदिष्टसिद्धिरिति भावः । नन्वचिन्त्यः परमो जीवसङ्घाद्भिन्न इत्यर्थः किं न स्यादिति चेन्न। परमस्य मुमुक्षुचिन्त्यत्वेनाचिन्त्यत्वायोगात्प्राकृताचिन्त्यत्वज्ञानस्यापुरुषार्थत्वेन भेदस्य च सिद्धतया तदभिधानवैयर्थ्यादित्यभिप्रेत्याह-स्वरूपेति। एवं भेदश्रुतेरभेदनिषेधकत्वं निराकृत्याभेदश्रुतेरनुवादकत्वमपि नेत्याह-नापीति । वादिपरम्पराप्राप्तस्यानुवाद इत्युक्तमपवदति-न चाभेदेति । अभेदवादिसिद्धमित्यनेनाभेदवादिनस्तत्प्र-

सिद्धौ करणत्वं विवक्षितं कर्तृत्वं वा ? । नाद्यः । ज्ञातुरन्यस्याभावादात्मनस्त्वयापि करणत्वानङ्गीकाराच्चेत्याह-न ह्यभेदेति । द्वितीयं परिशिनष्टि-किं त्विति । किमित्यत आह--तत्प्रसिद्धेरिति ॥

तत्र नान्योऽतोऽस्तीति श्रुतेरेव तत्प्रसिद्धिमूलत्वान्नानुवादकतेति वक्तुं करणान्तरं परिसंचष्टे-न तावदिति ।

न तावत्प्रत्यक्षमभेदप्रसिद्धौ हेतुः । जीवपराभेदस्याननुभवात् । प्रत्यक्षभेदप्रमायां सत्यामभेदभ्रान्त्यनुपपत्तेश्च । नापि लिङ्गं, स्फुटतरभेदप्रत्यक्षविरोधेन वन्ह्यनौष्ण्यानुमानवत्तदनुदयात् । भेदलिङ्गानामनेकेषां सत्त्वाच्च । न च प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वाभिमानाच्च तस्यानुमानबाधकत्वमिति वाच्यम् । प्रत्यक्षसिद्धभेदस्य बाधकप्रमितिं विना भ्रमत्वाभिमानानुपपत्तेः । अनुमानस्यैव बाधकत्वेऽन्योन्याश्रयात् । नाप्यनादिपौरुषेयवाक्यमद्वैतवादिनोऽभेदभ्रमहेतुः । स्फुटतरभेदयोरयोग्यत्वनिश्चयेन शाब्दबुद्ध्यनुदयात् । शाब्दज्ञानमात्रस्यैव योग्यताज्ञानजन्यत्वात् । पौरुषेयवाक्यस्य प्रत्यक्षादिविलक्षणप्रामाण्यस्याद्वैतवादिभिरनभ्युपगमाच्च तस्य भेदनिषेधश्रुतितुल्ययोगक्षेमता ।

तव मते भेदज्ञानस्य प्रमात्वादभेदज्ञानस्य च भ्रम-

त्वाद्विरोधिप्रमाकाले भ्रमस्यासंभवश्चेत्याह-प्रत्यक्षेति । परोक्षप्रमायाः प्रत्यक्षभ्रमाविरोधित्वात्, प्रत्यक्षेत्युक्तम् । भेदप्रत्यक्षस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वान्नानुमानमप्यभेदभ्रमहेतुरित्याह-नापीति । भेदसाधकविरुद्धधर्माध्यासाद्यनेकलिङ्गपराहतत्वाच्च नाभेदानुमितिरित्याह-भेदलिङ्गानामिति । अग्न्यौष्ण्यस्य प्रत्यक्षस्य प्रमात्वनिश्चयादनौष्ण्यानुमानबाधकत्वं, भेदप्रत्यक्षस्य तु भ्रमत्वारोपान्न प्रतिबन्धकत्वमिति विशेष इत्याशङ्क्य बाधकज्ञानं विना भ्रमत्वारोप एव न संभवतीत्याह-न च प्रत्यक्षस्येति । अनुमानस्य बाधकत्वभ्रमात् त्वत्पक्षे भ्रमत्वारोप इत्याशङ्क्याह-अनुमानस्येति । प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वारोपेऽनुमित्युदयः । तदुदये सति तत्र बाधकत्वारोपपुरःसरं प्रत्यक्षभ्रमत्वारोप इत्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः । ननु त्वद्गुरुवाक्यात्तवाभेदभ्रमः । त्वद्गुरोश्च स्वगुरुवाक्यात् । तस्यापि स्वगुरुवाक्यादित्यनादिकालप्राप्तोऽभेदभ्रम इति चेन्न । पौरुषेयवाक्यमात्रेण बाधाभावलक्षणयोग्यतारहितेन 'वह्निना सिञ्चेत्' इति वाक्येनेव कस्यापि बोधानुदयादित्याह-नाप्यनादीति । शाब्दप्रमायामेव योग्यताज्ञानं हेतुर्न तद्भ्रम इत्याशङ्क्य लाघवाच्छाब्दज्ञानमात्रे हेतुरित्याह-शाब्दज्ञानेति । ननु प्रत्यक्षविरोधेऽप्यपौरुषेयवाक्यादद्वैतवादिनामभेदप्रतीतिवत् पौरुषेयवाक्यादपि तत्प्रतीतिः किन्न स्यादित्याशङ्क्य वैषम्यमाह-पौरुषेयेति । पौरुषेयवाक्यस्य प्रत्यक्षादिमानमूलतया तत्तुल्यमेव प्रामाण्यमिति न तद्बाधेन स्वार्थबोधकत्वम् । अपौरुषेयवाक्यस्य तु त्रिकालाबाध्यवस्तुप्रतिपादनलक्षण-तत्त्वावेदनप्रामाण्याङ्गीकारात्प्रबलतया प्रत्यक्षादि-

कमाभासीकृत्य स्वार्थबोधकतोपपत्तिरिति भावः ।

तर्हि बाधानवतारदशायामनुमानादितो भेदभ्रम इत्यत आह-न च प्रत्यक्षेणेति ।

न च प्रत्यक्षेण भेदाप्रतीतिदशायामनुमानात्पौरुषेयवाक्याद्वाऽभेदभ्रम इति वाच्यम् । जीवपरपदार्थद्वयज्ञाने सति तद्भेदज्ञानस्यावश्यकत्वात् । पदार्थद्वयज्ञानाभावे ऽभेदानुमित्यादेरनुदयात् । ऐक्यस्याभेदवादिभिः स्वतन्त्रानुमानपौरुषेयवाक्यगम्यतयाऽनङ्गीकृतत्वाच्च । सर्गप्रलययोरङ्गीकारेण पौरुषेयवाक्यानुमानप्रवाहस्योच्छिन्नत्वात्सर्गाद्यकालीनभ्रमासंभवात् ।

न च तदेश्वर एव व्यामोहकारीति वाच्यम् । सर्वज्ञत्वपरमात्मत्वादिविरोधात् । न च सर्गाद्यकाले कस्य चित्पूर्वभ्रमसंस्काराद् भ्रमः संभवति । वेदमूलत्वे बाधकाभावात् । तत्कल्पने चोदनावाक्यस्याप्यनुवादकतापत्तेः ।

किं जीवपरयोर्ज्ञातयोरनुमानादिप्रवृत्तिरज्ञातयोर्वा ? । आद्ये धर्मिप्रतियोगिनोर्ज्ञातत्वादपेक्षणीयान्तराभावाद्भेदज्ञानं भवेदेव । द्वितीये पक्षादिज्ञानाभावान्नानुमानोदयः । पदार्थज्ञानाभावाच्च न शाब्दबोधोदय इत्याह-जीवपरेति । किं च जीवपराभेदः श्रुत्यनपेक्षानुमानाद्यगोचर इत्येव सर्वाद्वैतवादिभिर्निश्चितत्वान्न ततस्तेषां तत्प्रतीतिरित्याह-ऐक्यस्येति । किं चेश्वरवादिभिः सर्गप्रलयाङ्गीकारात्सर्गाद्यकालीनाभेदभ्रमनि-

मित्ततया पौरुषेयोपदेशानुमानायोगात् तदा तद्भ्रमा-भावे तन्निमित्तोपदेशनिमित्तपुरुषान्तरभ्रमस्य चाभाव इत्येवं पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तराभाव इति अस्मदादि-भ्रमस्याप्यसंभवेनेदानीमप्यनुवादो न स्यादित्यभिप्रेत्या-ह-सर्गप्रलयेति ।

सर्गाद्यकाले कं च न पुरुषमीश्वर एव स्ववाक्येन भ्रामयतीति नोक्तदोष इत्याशङ्क्याह- न च तदेति । किमीश्वरः सन्तं भेदमज्ञात्वैवाभेदं बोधयति, ज्ञात्वाऽपि प्रतारयति वा ? । आद्ये सर्वज्ञत्वक्षतिः । द्वितीये परमा-त्मत्वपरमदयालुत्वादिविरोध इत्याह-सर्वज्ञत्वेति । न चेश्वरस्य बुद्धागमप्रणयनेन केषां चिद् व्यामोहकत्ववदद्वै-तवादिमोहनायाऽऽगमान्तरप्रणयनोपपत्तिरिति वाच्य-म् । तादृशागमस्य बुद्धागमवदितिहासपुराणादिष्वश्रव-णात्, महाजनपरिगृहीतानेकश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणसं-वादाच्चेति भावः । सर्गाद्यकाले उपदेशाभावेऽपि पूर्वक-ल्पभ्रमजन्यसंस्कारात्स्मृतिरूपभ्रमसंभवान्न संप्रदायवि-च्छेद इत्याशङ्क्य तदा पौरुषेयवाक्यस्य दृष्टस्य तत्प्रति-पत्तिहेतोः संभवाददृष्टसंस्कारकल्पनाया अन्याय्यत्वा-न्मैवमित्याह-न च सर्गाद्येति । सर्गाद्यकालीनवदिकव्य-वहारस्य संस्कारमूलकत्वकल्पने तदा विधिनिषेधवा-क्यार्थस्मरणस्यापि कस्य चित्संभवात् तन्मूलकस्य मन्त्रा-दिस्मृतिपरम्पराप्राप्तार्थानुवादित्वं चोदनाभागस्यापि स्यादित्याह-तत्कल्पन इति ।

ननु "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" इति श्रुतिरेव भेद-निषेधपरतया विपर्यस्ततामवबोधयति। सैव पश्चाद्भे-

दपरतया प्रमिता सती भेदाभावमनुवदतीति । नेत्याह-न च भेदेति ।

न च भेदनिषेधश्रुतितात्पर्यभ्रमादद्वैतवादिनोऽद्वैतप्रसिद्धिः । अनुपस्थिते जीवपरभेदाभावे तत्र श्रुतितात्पर्यभ्रमस्यैव दुःसंपादत्वात् । न च तर्कादिनोपस्थिते अभेदे श्रुतितात्पर्यविभ्रमः । तर्कितस्य जीवपराभेदस्यान्यत्राभावात् । अत्राप्यसत्त्वे भेदश्रुत्या तन्निषेधायोगात् । अभेदश्रुतितात्पर्यज्ञानस्य यथार्थत्वात् । तस्मादद्वैतवादिनोऽद्वैतप्रसिद्धेर्मूलान्तराभावादियमेव श्रुतिः साक्षाद्भेदनिषेधे मूलमिति नाद्वैतश्रुतिरनुवादः ।

किं च प्रमाणसिद्धस्यैवानुवाद इति वदतः कथमद्वैतमप्रमाणम् । तत्र व्यावहारिकप्रमाणाप्रसरात् । तत्त्वावेदकप्रमाणस्यैव तद्विषयत्वात् । न च निषेधार्थत्वात्प्रमाणापेक्षा नेति वाच्यम् । भेदिनां मते क्वचित्प्रमितस्यैवान्यत्र निषेधात् । जीवधर्मिकेश्वराभेदस्यान्यत्राप्रमितत्वात् ।

किं जीवपराभेदेऽनुपस्थिते तत्र तात्पर्यभ्रमः उपस्थिते वा ? आद्ये विषयं निरूप्य तात्पर्यस्य विषयोपस्थितिं विना प्रतीत्ययोग इत्याह-अनुपस्थिते इति । द्वितीयेऽपि किं प्रत्यक्षादिना तदुपस्थितिः, उताभेदश्रुत्या, लाघवतर्कादिना वा । नाद्यः । निरस्तत्वात् । द्वितीयेऽ-

न्योन्याश्रय इत्यभिप्रेत्य तृतीयं दूषयति-न च तर्कादिनेति । भेदविषयप्रत्यक्षश्रुतिभ्यां विरोधेन लाघवादेरनवतारादिति भावः । किं च तर्कावतारेऽपि तर्कितो जीवपराभेदस्ततोऽन्यत्र सन्न वा ? । नाद्यः । तद्भिन्नस्य तदभेदायोगादित्याह-तर्कितस्येति । द्वितीयेऽनुवाद्यस्य कुत्राप्यसत्त्वात् तस्य निषेधसंसर्गोऽप्यसन्निति तन्निष्ठभेदश्रुतिरप्रमाणं स्यादित्यभिप्रेत्याह-अत्रापीति । अभेदतात्पर्यज्ञानस्य वक्ष्यमाणविधया बाधकाभावेन भ्रमत्वमेवासिद्धमित्याह-अभेदेति । नान्योऽतोऽस्तीत्यादिश्रुतेरनुवादकत्वनिराकरणमुपसंहरति-तस्मादिति ।

अभेदश्रुतेरनुवादकत्वमङ्गीकृत्यापि परमते तस्य प्रामाणिकत्वमावश्यकमित्यभिप्रेत्याह-किञ्चेति । भेदवदभेदस्यापि व्यावहारिकप्रमाणसिद्धत्वादनुवाद इत्याशङ्क्य तस्य व्यवहारानुगततया तदयोग इत्याह-तन्नेति । भेदस्य अप्रामाणिकत्वे परिशेषात्तत्त्वावेदकमानगम्यत्वमेवेत्याह-तत्त्वावेदक इति । ननु विध्यर्थानुवादस्यैव प्रामाणिकविषयत्वनियमो न निषेधार्थानुवादस्येति । इदमपि त्वत्समयविरुद्धमित्याह-न च निषेधेति । अस्तु तर्हीश्वरे मितस्य तदभेदस्य जीवे निषेध इत्याशङ्क्य एवमप्यभेदश्रुत्यर्थस्यान्यत्राप्रमितत्वान्न तस्य निषेध इत्याह-जीवधर्मिकेति ।

अभेदश्रुत्यनुवादकत्वनिरासवाद्युक्तीनामतिप्रसङ्गपराहतिं शङ्कते-नन्वेवमिति ।

नन्वेवम् "असदेवेदमग्र आसीत्" इति असदनुवादोऽपि न स्यात् । प्रपञ्चसत्ताग्राहिप्रत्यक्षविरोधेन तद्भ्रमानुपपत्तेः । अतस्तत्प्रसिद्धिरपि

श्रुतिमूलैव स्यादिति चेन्न । असद्वादिनः श्रुतिप्रामाण्यानभ्युपगमात् । उत्पत्तेः पूर्वं कार्यमसत् । अन्यथोत्पत्त्ययोगादित्यादितर्काभासप्रसिद्धस्यासतोऽनुवादसंभवात् । न च प्रत्यक्षविरोधोऽपि तस्येदानीन्तनप्रपञ्चसत्ताविषयतया भिन्नविषयत्वात् । असत्पदस्य शक्तिग्रहाभावेनानुमानात्पूर्वं श्रुतितस्तदवगमासंभवात् । तस्माद् द्रष्टृभेदनिषेधश्रुतिर्न भेदश्रुतिशेषार्था । नापि "नान्योऽतोऽस्ति" इति श्रुतिर्द्रष्टृभेदोपासनार्था । "अन्तर्याम्यक्षरब्राह्मणयोरुपासीत" इत्यादिलिङ्गाद्यश्रवणात् । कल्पकाप्रतीतेश्च । वाक्यस्यानुभूयमानस्वप्रमेयपरत्वे संभवति श्रुतविरुद्धाश्रुतकार्यकल्पनायोगाच्च ।

तत्र तावदसत्प्रसिद्धिः श्रुतिमूलैव स्यादित्येतद् दूषयति-न, असद्वादिन इति । केन तर्हि तस्यासत्प्रसिद्धिः, भिन्नतत्प्रसिद्धिं विना वा कथमनुवाद, इत्यत आह-उत्पत्तेरिति । सृष्टिपूर्वकालीनासत्त्वविषयतर्कस्य सृष्ट्यनन्तरकालीनसत्ताग्राहिप्रत्यक्षेण न विरोधः । भिन्नविषयत्वादित्याह-न चेति । असद्वादिनः श्रुतितः प्रथमसत्प्रतीत्यभावे हेत्वन्तरमाह-असत्पदस्येति । अनुमानात्पूर्वमिति । उक्ततर्काभासात्पूर्वमित्यर्थः । नान्योऽतोऽस्तीतिश्रुतेरभेदानुवादकत्वाभावान्न तद्द्वारा भेदश्रुतिशेषत्वमित्युपसंहरति-तस्मादिति ।

ननु अभेदश्रुतेरननुवादकत्वेऽपि नाभेदपरत्वं भेदश्रुत्यविरुद्धोपासनापरत्वे संभवति तद्विरुद्धार्थपरत्वायोगात्, अभेदोपासनायाश्चारोपिताभेदेनाप्युपपत्तेरिति नेत्याह-नापीति । बृहदारण्यकेऽन्तर्यामिब्राह्मणे "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा"इत्यादि पठ्यते । अक्षरब्राह्मणे तु "नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ"इत्यादि । उभयत्राप्युपास्तिविधेरश्रवणान्न तत्परतेत्यर्थः । कल्प्यतां तर्हि "पूषा प्रपिष्टभाग" इत्यादाविव विधिरित्याशङ्क्य तत्र विधिविषयाविनाभूतद्रव्यदेवतासंबन्धादेस्तत्कल्पकस्य श्रवणात्, इह तु विध्यविनाभूतस्य कस्य चिदश्रवणान्नैवमित्याह-कल्पकेति । न च भेदश्रुतिविरोध एव तत्कल्पकम् । तस्या निषिध्यमानभेदानुवादेन तदनुकूलत्वाद्विरोधाभावादिति भावः । उपासनाविधिपरत्वे साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह-वाक्यस्येति । श्रुतविरुद्धेति । अभेदश्रुतेर्विधिपरत्वे श्रुताभेदे मानान्तरविरुद्धे तात्पर्याभावेन प्रामाण्यायोगात्, विधेश्चान्यथाप्युपपन्नत्वाच्छ्रुताभेदो नास्तीत्येवं तदपलापनिमित्तत्वात्कल्पितविधेः श्रुतविरुद्धत्वमिति द्रष्टव्यम् । अश्रुतकार्यकल्पनायोगादिति । अतिप्रसङ्गादिति भावः ॥

नान्योऽतोऽस्तीत्यादिश्रुतेर्भेदनिषेधपरत्वेऽपि ईश्वरनानात्वस्यैव ततो निषेधान्न जीवेश्वरभेदनिषेध इति चोदयति-अस्तु तर्हीति ।

अस्तु तर्हि इदं वाक्यमीश्वरान्तरनिषेधपरमिति चेन्न। तद्भेदस्याप्रसक्तत्वादनिषेध्यत्वात्। नन्वीश्वर ईश्वरप्रतियोगिकभेदवान् आत्म-

त्वात् जीववदितिभ्रमे भेदं निषेधतीति चेन्न । अनुमानस्य धर्मिग्राहकमानेन बाधितस्यानुदयात् । अथ "एष ते आत्माऽन्तर्याम्यमृत" इति प्रसिद्धे धर्मिणि तद्भेदाशङ्कायामियं श्रुतिरिति चेन्न । एष इत्याद्येकवचनेन लाघवानुगृहीतेनैव तद्भेदस्यापि निषिद्धत्वात् । न चान्तर्यामिण एव प्रतिपर्यायं भेदाशङ्कायामियं श्रुतिः । नान्योऽतोऽस्तीत्यतः शब्देनान्तर्यामिमात्रस्यैव भेदावधित्वेनोपस्थितेः । अनन्तर्यामिण एवान्तर्याम्यवधिकभेदाश्रयत्वात् । नाप्यन्तर्यामिवाक्यसामर्थ्यसिद्धाभेदानुवादः । अज्ञातार्थपरत्वे संभवति निरर्थकानुवादकल्पनायोगात् ॥

किमीश्वरानेकत्वस्य प्रत्यक्षतः प्रसक्तिः, उतानुमानात्, श्रुत्या वा ? । नाद्यः । तस्य प्रत्यक्षायोग्यत्वादित्यभिप्रेत्याह-न तद्भेदस्येति । द्वितीयं शङ्कते-नन्विति । किमत्राऽऽनुमानिक ईश्वरः पक्षः, श्रुतिसिद्धो वा । आद्ये धर्मिग्राहकानुमानस्य लाघवादिना तदेकत्वगोचरतया तद्विरोधान्न भेदानुमित्युदय इत्याह-अनुमानस्येति । द्वितीयं शङ्कते-अथेति । अत्रापि धर्मिग्राहकविरोध एव । एष अन्तर्यामीत्याद्येकवचनान्तपदैर्लाघवानुगृहीतैः 'एको देव' इत्यादिवाक्याच्च तदैक्यस्यापि सिद्धत्वादिति दूषयति-न एष इति । तृतीयं दूषयति-न चान्तर्यामिण इति । प्रतिपर्यायमिति । "यः पृथिवीम-

न्तरो यमयति, योऽपोऽन्तरो यमयति" इत्येवमादिरूपेण प्रतिनियम्यं पृथगुपदेशात् तत्तदन्तर्यामिभेदाशङ्कायामित्यर्थः । नान्योऽतोऽस्तीत्यतःशब्देन प्रकृतपरामर्शकेनान्तर्यामित्वमेव निषिध्यमानभेदप्रतियोगितावच्छेदकं प्रतीयते । अन्तर्यामिकनिषेधे तु नैतदुपपद्यते । भेदधर्मिनिष्ठधर्मस्य तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । अतोऽनन्तर्यामिण एव द्रष्टुरन्तर्यामिप्रतियोगिकभेदोऽत्र निषिध्यत इत्याह-नान्योऽत इति । ननु त्वदुक्तविधया लाघवाद्यनुगृहीतैकवचनान्तशब्दसामर्थ्यसिद्धमन्तर्यामिण्यभेदं नान्योऽतोऽस्तीति श्रुतिरनुवदतीति । तत्राह-नाप्यन्तर्य्यामीति ।

पुनरप्यनुमानान्तरेणेश्वरभेदप्रसक्तिमाशङ्क्यापवदति-नापीति ।

नापि क्षित्यादिकं द्विकर्तृकम् । कार्यत्वात् । घटवदित्यनुमानात् क्षितिकर्तुरीश्वरस्य भेदप्रसक्तौ तन्निषेधतीति वाच्यम् । ईश्वरप्रसिद्धेः पूर्वं द्विकर्तृकत्वव्याप्तिग्रहायोगात् । घटमात्रस्य जीवद्वयाजन्यत्वात् । तत्प्रसिद्धौ तु धर्मिग्राहकमानविरोधात् । कर्तृजन्यत्वेनैव कार्यत्वस्य व्याप्त्या तथाप्त्यभावाच्च ।

न च क्षित्यादिकमनेककर्तृकम् । विचित्रकार्यत्वात् प्रासादादिवदितीश्वरभेदप्रसक्तिः । क्षित्यादेरनेककर्तृकत्वे तत्कर्तुः सर्वज्ञत्वाद्ययोगेनानीश्वरत्वात् । अस्तु क्षितिकर्तुर्भेदनिषेधप-

रेति चेन्न । अन्तर्यामिण एवातःशब्देन परामर्शात् । क्षित्यादिकर्त्रैक्यस्य सृष्टिवाक्यगतैकवचनेनैव सिद्धत्वाच्च । द्रष्टृश्रुत्यविशेषेणातःशब्दपरामृष्टान्तर्याम्यतिरिक्ते द्रष्टृमात्रे बुद्धिस्थे तदुपरक्तनञा तन्मात्राभावप्रमितेश्च ।

ईश्वरपक्षकानुमानवन्नात्र धर्मिग्राहकमानविरोध इति शङ्कितुरभिमानः । अत्रापीश्वरे सिद्धे घटादौ द्विकर्तृकत्वव्याप्तिग्रहः, उतासिद्धे । चरमं दूषयति-ईश्वरेति । कुलालद्वयजन्यस्य कस्य चिद् घटस्य संभवात् तत्र व्याप्तिग्रह इत्याशङ्क्यैककुलालजन्ये व्यभिचारदर्शनान्न व्याप्तिग्रह इत्यभिप्रेत्याह-घटमात्रेति । आद्ये कल्पे एकेश्वरकर्तृकक्षित्यादिपक्षीकारेण द्विकर्तृकत्वसाधने धर्मिग्राहकमानबाध एवेत्याह-तत्प्रसिद्धाविति । नन्वेककर्तृकघटादेः पक्षतुल्यत्वेन तत्र व्यभिचाराभावाज्जीवद्वयकर्तृकघटादौ व्याप्तिग्रहे सति क्षित्यादावीश्वरप्रसिद्धिं विना द्विकर्तृकत्वानुमानसिद्धिरिति नेत्याह-कर्तृजन्यत्वेनैवेति । तथेति । गौरवेण द्विकर्तृकत्वस्य कार्यत्वाव्यापकत्वादित्यर्थः ।

ननु धूममात्रस्य वह्निमात्रेण व्याप्तावपि सुरभिधूमस्य चन्दनादिवह्निना व्याप्तिवत् कार्यत्वमात्रस्य कर्तृजन्यत्वमात्रेण व्याप्तावपि विचित्रकार्यत्वस्यानेककर्तृकेनैव व्याप्तिरिति तत्राह-न च क्षित्यादिकमिति । तत्र हेतुमाह-क्षित्यादेरिति । प्रासादादावेकैकांशमेव ह्येकैको जानाति । अतस्तमेव करोति । न तु सर्वस्यैकः परिज्ञाता, कर्ता वा । एवं क्षित्यादावपि तत्तत्कर्तृणा-

मेकैकांशे एव ज्ञानक्रियासामर्थ्यमिति नैकैकस्य सर्वज्ञत्वादिसिद्धिः। तथा चानीश्वरत्वारोपेषां न तद्भेदानुमानेनेश्वरभेदसिद्धिरिति भावः। नन्वत्रेश्वरभेदो न निषिध्यते। किन्तूक्तानुमानप्राप्तक्षितिकर्तृभेद एवेति शङ्कते-अस्त्विति। निषिध्यमानभेदप्रतियोग्युपस्थापकेनातःशब्देन प्रकृतान्तर्यामिण एव परामर्शात् नात्र-क्षितिकर्तृतद्भेदोपस्थितिः। अनुपस्थितस्य च निषेधो न प्रत्येतुं शक्य इत्यभिप्रेत्याह-नान्तर्यामिण इति। किं च आत्मैवेदमग्र आसीदेक एवेत्येकशब्दादेव क्षित्यादिकर्त्रैक्यसिद्धेः पुनस्तदभिधानमनर्थकमित्याह-क्षित्यादीति। किं च निषिध्यमानभेदधर्म्युपस्थापकद्रष्टृपदेन सङ्कोचकाभावेन चेतनमात्रोपस्थितत्वात् तन्मात्रस्यान्तर्यामिणो भेदो नञा निषिध्यते, न क्षितिकर्त्तुरेवेत्याह-द्रष्टृश्रुत्येति॥

सङ्कोचकाभावोऽसिद्ध इति शङ्कते। नन्विति।

ननु प्रत्यक्षविरोधात्सामान्यश्रुतिर्द्रष्टृविशेषविषया नियम्यत इति चेन्न। प्रत्यक्षस्य कल्पितभेदविषयत्वेन वास्तवभेदनिषेधश्रुत्यसमानविषयत्वस्यानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात्। किं चास्य परमात्मभेदनिषेधकत्वे नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्येतावदेव स्यात्। नान्योऽतोऽस्ति श्रोता मन्ता विज्ञातेति च निरर्थकमसङ्गतं च। परमात्मनो नित्यसर्वज्ञानाश्रयस्य तद्रूपस्य वाऽशरी-

रिणः श्रोत्रादिजन्यज्ञानाश्रयत्वलक्षणश्रोतृत्वा-
योगात् ।

"तस्मादनवकाशेयं नान्योऽतोऽस्तीत्यभेदधीः ।
भ्रान्तिप्रतीतजीवेशभेदमेवावबाधते" ॥

ननु भेदोऽपि प्रमाणसिद्धः "सत्य आत्मा, सत्यो जीवः, सत्यं भिदा सत्यं भिदा" इतिश्रुतेरिति चेन्न । प्रसिद्धशाखास्वनवगमात् । अनवकाशभेदापवादश्रुतिविरोधेन तस्याः श्रुतेः स्वार्थपरत्वायोगात् । तच्छेषानुवादत्वात्—सत्य इति प्रतीतस्य भेदस्य तथैवानुवादात् ॥

द्रष्टृविशेषविषयेति । क्षितिकर्तृविषयेत्यर्थः । व्यावहारिकभेदविषयप्रत्यक्षस्य वास्तवतदभावश्रुत्या विरोध एव नास्तीत्याह-न प्रत्यक्षस्येति । पराभिमतार्थे वाक्यशेषस्य वैयर्थ्यमसमवेतार्थत्वं चेत्याह-किं चास्येति । असाङ्गत्यमेवाह-परमात्मन इति । तद्रूपस्येति स्वमतेनोक्तम् । सिद्धान्ते तु न वैयर्थ्यम् । जीवधर्मिकभेदस्यैव निषेध इति प्रकटनार्थत्वादिति भावः । पराभिमतान्यथासिद्धिनिराकरणफलमाह-श्लोकेन, तस्मादिति ।

श्रुत्यैव क्रियासमभिहारेण द्वैतसत्यताभिधानात्कथं तन्निषेध इति चोदयति-नन्विति । अस्य श्रुतित्वमेव विप्रतिपन्नमित्याह-नेति । श्रुतित्वेऽप्यस्य प्रबलश्रुतिविरोधान्न भेदे प्रामाण्यमित्याह-अनवकाशेति । अस्य भेदपरत्वाभावेऽर्थान्तरस्यानवगमादानर्थक्यापात

इत्याशङ्क्य भेदानुवादेनाभेदपरत्वमेवैतस्येत्यत आह-तच्छेषेति। निषेधाय भेदानुवादे सत्यपदं किमर्थमित्यत आह-सत्य इतीति। प्रत्यक्षादिना सत्यत्वेन प्रतीत एव भेदः श्रुत्या निषिध्यते। न तु तद्बाधितश्चन्द्रादिभेदोऽपीति द्योतयितुं निषेध्योपस्थापकवाक्ये सत्यपदप्रयोग इति भावः॥

ननु सत्यं भिदेति त्रिकालाबाध्यभेद उच्यते। न चायं प्रत्यक्षगोचर इति कथं तत्सिद्धानुवादकत्वमिति शङ्कते त्रिकालेति।

त्रिकालाबाध्यभेदो न प्रसिद्ध इति चेन्न। प्रत्यक्षस्य भेदविषयस्य श्रुतिसमानप्रामाण्यवादिनस्तव भेदश्रुतेः प्रत्यक्षासिद्धभेदसत्ताऽविषयत्वात्। अन्यथा तव वास्तवभेदप्रत्यक्षाद्युपन्यासव्याघातात्। श्रुतिद्वयविरोधस्यापरिहार्यत्वाच्च। अभेदश्रुतेर्व्यावहारिकाभेदाविषयत्वस्योक्तत्वात।

मास्तु वाऽस्य वाक्यान्तरशेषत्वम्। एतदेव वाक्यमभेदपरमस्तु। तथा हि। सत्य आत्मेत्यादिश्रुति र्न केवलमात्मनस्त्रिकालाबाध्यत्वं सत्यत्वमाह। किं तर्हि जीवत्वमपि वास्तवं नेत्याह-सत्यो जीवः। जीवत्वमिति यावत्। विशिष्टनिषेधस्य विशेष्यबाधेन विशेषणोपसंक्रमात् द्विविधे पदविभागे संभवति बहुभेदश्रुत्यनुरोधेन च वर्णि-

तन्यायेन चासत्य इतिच्छेद एवोचितः। अनेन सजातीयो भेदो निराकृतः॥

अस्मन्मतवच्छ्रुतेः प्रत्यक्षविलक्षणप्रामाण्यस्य त्वयाऽनङ्गीकाराद्भेदश्रुतेः प्रत्यक्षासिद्धविषयत्वं तव मते ऽनुपपन्नमित्याह-न प्रत्यक्षेति। अविषयत्वादिति च्छेदः। वास्तवभेदस्य श्रुत्यैकगम्यत्वं वदतस्तव पूर्वापरवाक्यविरोधश्चेत्याह-अन्यथेति। त्वदीयश्रुतेर्वास्तवभेदपरत्वेऽभेदश्रुत्या फलभेदो दुर्वारः स्यादित्याह-श्रुतिद्वयेति। नन्वभेदश्रुतेरेव व्यावहारिकाभेदविषयत्वेनाविरोधः किन्न स्यादिति, नेत्याह-अभेदेति। एवं तावत्सत्यं भिदेति वाक्यस्य भेदानुवादद्वारा वाक्यान्तरगम्याभेदपरत्वमित्युक्तम्।

इदानीमभेदश्रुत्यविरोधायेदमेव वाक्यं साक्षादभेदपरतया नेतुं शक्यमित्याह-मास्तु वेति। आकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरोत्तरपदान्यवतारयन्नभेदपरत्वमस्य दर्शयति-तथा हीति। आत्मन इति। जीवात्मन इत्यर्थः। असत्य इतिच्छेदमभिप्रेत्योत्तरपदमवतारयति-किं तर्हीति। ननु धर्मिवाचकजीवपदस्य कथं धर्ममात्रपरत्वमित्याशङ्क्य जीवस्वरूपस्यासत्यत्वे सत्य आत्मेति। एतद्विरोधान्मोक्षशास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गाच्च जीवत्वस्यैव सत्यत्वनिषेध इत्याह-विशिष्टेति। ननु सत्यो जीव इति पदविभागेन जीवत्वमपि सत्यमित्येवार्थः किन्न स्यादिति तत्राह-द्विविध इति। वर्णितन्यायेनेति। शास्त्रविवेकोक्तत्वंपदार्थशोधकन्यायेनेत्यर्थः। सत्यं भिदेत्याद्यवतारयितुं पूर्वभागस्याभिप्रायमाह-अनेनेति। जीव-

त्वस्यासत्यत्वे जीवस्य ब्रह्मणो भेदकाभावात्तद्भेदाभावसिद्धिरिति भावः ।

जडं प्रपञ्चस्तद्धर्मिप्रतियोगिकभेदश्चासत्य इति वक्तुमुत्तरसंदर्भ इत्याह-विजातीयेति ।

विजातीयभेदं निराकरोति "सत्यं भिदाऽसत्यम्"इति । "पञ्चभूतात्मकं जगत्सत्यं सच्चासच्चाभवत्"इति श्रुतेः "सत्यस्य सत्यम्"इत्यादेश्च तदेव । भिद्यते इति भिदा । असत्यमनिर्वचनीयम् । तस्यैव दार्ढ्याय पुनरुक्तिः । भिदाऽसत्यं भिदेति । काकाक्षिन्यायेनासत्यमित्यस्योभयत्रानुकर्षः । एवं स्मृतिरपि भेदमपवदति—

विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणोभेदमसन्तं कः करिष्यति"इति ॥

"आत्मेति ह्युपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च" इत्यादिसूत्राण्यपि भेदमपवदन्ति ।

उक्तार्थाभिधाने सामर्थ्यं दर्शयति-पञ्चेति । मूर्तामूर्तब्राह्मणे पृथिव्यादित्रयं सद् वाय्वाकाशौ सदिति निर्णीतत्वात्सत्यशब्देन पञ्चभूतात्मकं जगदुच्यत इति भावः । तत्र श्रुत्यन्तरसम्वादमाह-सच्चेति । भिदाशब्दः कर्मसाधन इत्याह-तदेवेति । भेद एव भिदेत्युपगमेऽपि सत्यं भिदा चाऽसत्यमित्यर्थो द्रष्टव्यः । उत्तरपदत्रयस्थासत्यपदस्य पूर्वोत्तरभिदापदाभ्यामन्वयेनोक्तासत्यत्वमेवाध्यस्यते इत्याह-तस्यैवेति । एवं परोक्तस्मृ-

तिसूत्रयोरपि प्रेत्यजीवपरभेदस्याविद्यकत्वे विष्णुपुराणवचनमुदाहरति-एवं स्मृतिरिति । विभेदजनकाज्ञाने तत्त्वज्ञानेन निरवशेषं नाशं प्रापिते सति जीवस्य ब्रह्मणः सकाशाद्भेदमत्यन्तमसन्तं पुनः को वा जनयिष्यति । न कोऽपीति स्मृत्यर्थः ।

ननु विरुद्धो भेदो यस्य स विभेद इत्यभेद उच्यते । तज्जनकेऽज्ञाने नष्टे पुनरात्मब्रह्मणोरसन्तमभेदं कः करिष्यत्यभेदस्यैवाविद्यकत्वं तदर्थः किन्न स्यादिति चेन्न ।

"तद्भावभावमापन्नस्तदाऽसौ परमात्मना ।
भवत्यभेदिभेदश्च तस्य ज्ञानकृतो भवेत्" ॥

इत्यव्यवहितपूर्वश्लोके स्पष्टमेव भेदस्याज्ञानकृतत्वं स्वाभेदस्य च तत्त्वज्ञानकालीनस्य श्रवणविरोधात् । एवं "क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि" "अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्" "ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्" "बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः" इत्यादिस्मृतिसहस्रविरोधाच्चेति भावः । श्रुतेरभेदपरत्वनिर्णायकसूत्राण्युदाहरति-आत्मेति । जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म किं पराक्त्वेन प्रतिपत्तव्यमुत प्रत्यक्त्वेनेति विषये विरुद्धधर्माध्यासेन प्रत्यक्त्वायोगाद्भेदेनैव प्रतिपत्तव्यमिति पूर्वपक्षं तुशब्देन निरस्याऽऽत्मेत्येव प्रतिपत्तव्यमिति प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतुवचनमुपगच्छन्तीत्यादि उद्दालकादयः श्वेतकेतुप्रभृतीन् तत्त्वमसीत्यादिना प्रत्यगात्मतया ब्रह्म ग्राहयेति स्वयमपि त्वं वा अहमस्मीत्यादिना तथाऽनुभवन्ति । यत इति सूत्रार्थः । आदिपदेन अनवस्थितेरिति काशकृत्स्नः, अन्यथा चापि-

दाशकितवादिम्वमधीयत एक इत्यादीनि गृह्यन्ते ॥

अभेदश्रुतेर्निरवकाशत्वेन प्राबल्यमुक्त्वा तत्परत्वेनापि तदाह-एवमिति ।

एवं तत्परत्वादप्यभेदश्रुतिर्बलवती । अभेदस्य मानान्तरागोचरत्वात् । तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति । तस्मात् तत्सर्वमभवदिति ब्रह्मात्मैक्यज्ञानात्सर्वात्मतालक्षणमोक्षफलश्रवणाच्चाभेदश्रुतिः स्वार्थपरा । न च भेदे तात्पर्यमस्ति ।

ननूक्तं द्वासुपर्णेत्यस्या भेदपरत्वमिति चेन्न । तस्याभेदानुवादतन्निषेधमुखेनासंगोदासीनशोधितत्वंपदार्थपरत्वात् । तथा हि । "ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्"इति वाक्ये ब्रह्मणः सर्वात्मत्वे निर्दिष्टे तर्हि भोक्त्र भेदाद् ब्रह्मापि भोक्तृ स्यात् । तच्चायुक्तम् । अतो न सर्वात्मत्वमिति शङ्कायामयं मन्त्रः पठ्यते । "यौ द्वौ बिम्बप्रतिबिम्बभूतौ जीवेश्वरावस्मिंच्छरीरे वर्तेते । तयोर्मध्ये अन्यो बुद्धिप्रतिबिम्बभूतस्तदभेदाध्यासात्तद्धर्माभिमानी अत्तिकर्मफलं भुङ्क्ते अन्यः सन् स एवान्यः सन् बुद्धितादात्म्यरहितः स्वरूपभूतचैतन्यात्मना अनश्नन्नभिचाकशीति । भोगरहितः प्रकाशते । औदासीन्यबोधाभ्यां साक्षिमात्रमित्यर्थः ।

अभेदश्रुतेः स्वार्थपरत्वगमकं लिङ्गमाह । अभे-

दस्येति। एतच्च लिङ्गद्वयमात्मैवेदमग्र आसीत्। सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत्। तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्म ब्रह्म'इत्युपक्रमोपसंहारयोः ब्रह्मेदमग्र आसीदेकमेव आत्मैवेदमग्र आसीदेक एवेत्याद्यभ्यासस्य। तद्यो देवानां प्रत्यबुद्ध्यत स एव तदभवत्। अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते ऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद। यथा पशुरित्यादिस्तुतिनिन्दार्थवादस्य। स एव इह प्रविष्ट इत्याद्युपपत्तेश्चोपलक्षणमिति द्रष्टव्यम्। भेदश्रुतेर्दौर्बल्ये हेतुमाह-नच भेद इति।

भेदेऽप्युपक्रमादेरुक्तत्वात्तात्पर्याभावोऽसिद्ध इति शङ्कते-नन्विति। योगिरहस्यब्राह्मणेनास्या भेदपरतया व्याख्यातत्वान्न भेदे तात्पर्यमित्यभिप्रेत्याह। न तस्या इति। स्वप्रकरणपर्यालोचनयाप्यभेदपरत्वमेवावगम्यत इत्याह-तथा हीति। वाक्य इति। ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठमित्यनेनेति शेषः। मन्त्रस्य प्रथमार्द्धेन मायोपाधिकभेदोऽनूद्यत इत्यभिप्रेत्याह-यौ द्वाविति। तयोरन्य इति। बुद्ध्युपाधिको भेदोऽनूद्यते इत्याह-तयोर्मध्ये इति। अनश्नन्नन्य इत्यत्रानुपहितात्मनि भेदानुवादेन भोगो निषिध्यते इत्याह अन्य इति।

एवं सार्वात्म्यश्रुत्यपेक्षितभोगनिषेधार्थं भेदस्यानूद्यमानत्वात्तदनुवादवैयर्थ्यं चोद्यमप्यपास्तमित्यभिप्रेत्याह-अनश्नन्निति।

अनश्नन्निति च भोक्तृत्वस्य निषेधः। तत्र च जीवस्य स्वरूपेण भोगनिषेधेऽहमनुभववि-

रोधपरिहाराय स एवान्तःकरणेन कल्पिततादात्म्यात् भुङ्क्त इति न भोक्तृत्वस्य चैतन्यसामानाधिकरण्यधीविरोध इति भेदानुवादपूर्वकं तस्य तद्दर्शयतीति अन्यशेषोऽयमनुवादः। अथवा जीवानुवादपूर्वकं केवलचैतन्यात्मनो भोक्तृत्वाभावे दर्शिते अभोक्तृजीवस्येश्वरभेदे प्रमाणाभावान्नास्ति जीवेशभेद इति तन्निषेधायैव चायमनुवादः। तथा चाहमनुभवसिद्धं जीवस्य न स्वरूपं, किं त्वाविद्यकम्। जीवस्वरूपं तु तद्विलक्षणमशनायादिधर्मरहितं चैतन्यमात्रमिति न ब्रह्मणः सर्वात्मत्वविरोध इति तात्पर्यम्।

एतेन संसारानाधारचैतन्यस्य ब्रह्माभेदे न विवादः। आत्मनोऽभोक्तृत्वे बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यं चेति परास्तम्। ब्रह्मस्वरूपेण नित्यमुक्तस्यात्मन एव बुद्धितादात्म्येन संसारित्वात्। न चात्र निषेधायानुवादे लिङ्गाभावः। तयोरिति तच्छब्दस्योपस्थितपरामर्शित्वात्। तेन यच्छब्दस्याप्यनुमातुं शक्यत्वात्। अनश्नन्निति निषेधाच्च।

एतेनास्य निषेधशेषानुवादत्वे सत्त्वादिवाक्यमप्यसद्वा इदमग्र आसीदिति निषेधशेषानुवादः स्यादिति परास्तम्। ब्रह्मविषयसत्त्वादि-

वाक्यस्य प्रपंचासत्त्वविषयवाक्यस्य च भिन्नविषयतया शेषशेषिभावायोगात् । सत्यादिवाक्यप्रमेयस्य त्रिविधपरिच्छेदरहितत्रिकालाबाध्यसत्त्वस्यान्यतोऽप्रसिद्धेश्च ॥

एवमपि तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीत्येतद् व्यर्थमित्याशङ्क्याहंकारानात्मवादे चोक्तं तदुपयोगं पुनः स्मारयति-तत्र च जीवस्येति । तस्य वस्तुतो भोगरहितजीवस्योपहितरूपेण भोगं दर्शयतीति भेदानुवादो भोगनिषेधशेष एवेत्यर्थः । भेदनिषेधायैव भेदानुवाद इति पक्षान्तरमाह-अथ वेति । अस्मिन्नपि पक्षे उपक्रान्तब्रह्मसर्वात्मत्वेनापेक्षितमेव तेन समर्थ्यत इत्याह-तथा चेति ।

जीवस्याभोक्तृत्वे यद्बाधकमुक्तं तदप्यपास्तमित्याह-एतेनेति । एतच्छब्दार्थमाह-ब्रह्मेति । आरोपितसंसाराश्रयस्यैव वस्तुतोऽशनायाद्यतीतस्वरूपेण ब्रह्माभेदाभिधानात् तस्यैव मुक्त्यन्वयित्वाच्च नोक्तदोष इति भावः । यत्तन्नेत्यादिनिषेधज्ञापकं नास्तीति तत्राह-न चात्रेति । नञोऽपि श्रवणमस्तीत्याह-अनश्नन्निति ।

परोक्तप्रतिबन्दीमपि वक्ष्यमाणहेतुना दूषयति । एतेनेति । असद्वा इति वाक्येन पूर्वसृष्टिपूर्वकाले प्रपञ्चसत्ताया निषिध्यमानत्वात्सत्त्वादिवाक्यस्य च ब्रह्मसत्ताभिधायकस्य तदनुवादकत्वाभावेन तन्निषेधशेषत्वायोगादित्याह-ब्रह्मविषयेति । यदप्युक्तम् । सर्वप्रत्यक्षवेद्यत्वाद् ब्रह्मसत्तायाः सत्त्वादिवाक्यमनुवादक-

सिति तदप्ययुक्तमित्याह-सत्त्वादीति ।

असद्वा इदमिति वाक्यस्य सत्तानिषेधकत्वमभ्युपेत्येदमुक्तम् । इदानीं तदेव नेत्याह । असद्वेति ।

असद्वा इदमित्यस्यापि सृष्टिपूर्वं जगदनभिव्यक्तनामरूपमव्याकृतब्रह्मात्मकमित्यर्थपरत्वाच्च । अन्यथा "ततो वै सदजायत" इत्युत्तरवाक्यविरोधात् । असतः सदुत्पत्त्यनुपपत्तेः कथमसतः सज्जायेतेति श्रुत्यन्तरे तस्य निषिद्धत्वाच्च । त्वन्मते च तयोर्मध्य एकोऽश्नातीत्युक्ते देवदत्तो वामेनाक्ष्णा पश्यतीत्युक्त्या तदितरेण दर्शननिषेधवदर्थादीश्वरे तन्निषेधसिद्धेस्तदुक्तिवैयर्थ्यात् । अनुवादस्य च सत्यां गतावन्याय्यत्वात् । तद्वैयर्थ्याच्च ।

न च प्रत्यक्षादिप्रामाण्यनिश्चयार्थं तदिति वाच्यम् । तस्यापि वेदवत्स्वत एव तत्सिद्धेः । परतः प्रामाण्येऽपि घटादिप्रत्यक्षवद् व्यवहारकाले बाधाभावादेव तत्सिद्धेः । न च प्रत्यक्षस्य वेदबोधितार्थविषयतया तात्त्विकप्रामाण्यनिश्चयानुवाद इति वाच्यम् । भेदस्य स्वार्थपरानेकश्रुतिनिषेधात् । अतत्पराभिः श्रुतिभिरनुवादेऽपि रुद्ररोदनादनुमानस्येव प्रत्यक्षस्यापि तदसंभवात् । तस्मान्न भेदश्रुतिर्भेदपरा ।

असच्छब्दस्य शून्यपरत्वे दोषमाह-अन्यथेति । विरोधमुपपादयति-असत इति । निःस्वरूपस्य शक्तत्वलक्षणस्य नियतपूर्ववर्तित्वलक्षणस्य वा कारणत्वस्यासंभवादित्यर्थः । एतामेवानुपपत्तिमभिप्रेत्य छान्दोग्यश्रुत्याऽप्यसतः सदुत्पत्तिर्निषिद्धेत्याह-कथमसत इति । स्वमते भेदानुवादस्य भोगनिषेधशेषत्वेन वा आर्थिकाभेदशेषत्वेन वा अर्थवत्त्वमुक्त्वा परमते "तयोरन्य" इतिवाक्यसामर्थ्यादेवेश्वरे ऽनशनसिद्धेरनश्नन्निति वाक्यवैयर्थ्यमिति सदृष्टान्तमाह-त्वन्मत इति । अर्थसिद्धमेवानूद्यत इत्याशङ्क्याह-अनुवादस्येति । अस्यानुवादस्य निषेधाद्यशेषत्वाद्वैयर्थ्यं चेत्याह-तद्वैयर्थ्याच्चेति ।

अशनानशनलक्षणविरुद्धधर्मानुवादो भेदप्रत्यक्षदार्ढ्यायेति न वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य स्वतःप्रामाण्यमते स्वत एव दृढत्वान्नान्यापेक्षेति दूषयति-न चेति । परतस्त्वपक्षेऽपि समर्थप्रवृत्तिलिङ्गेनैव भेदप्रत्यक्षदार्ढ्यसिद्धेर्न श्रुत्यपेक्षेत्याह-परत इति । अर्थक्रियादिलिङ्गेन व्यवहारसमर्थार्थविषयकत्वलक्षणप्रामाण्यसिद्धावपि त्रैकालिकबाधरहितार्थकत्वलक्षणप्रामाण्यं प्रत्यक्षादेः श्रुतिसंवादादेव सिद्ध्यतीत्याशङ्क्य तादृशभेदस्य प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वाच्छ्रुतौ तद्वाचकपदाभावाच्च, तत्संवादकत्वायोगात्प्रबलश्रुतिविसंवादाच्च नैवमित्याह-न च प्रत्यक्षस्येति । भेदश्रुतेरनुवादकत्वमङ्गीकृत्यापि प्रत्यक्षादिदार्ढ्यहेतुत्वं न संभवतीति सदृष्टान्तमाह-अतत्पराभिरिति । रुद्रो रोदनवान् चेतनत्वात् चैत्रवदित्यनुमानसिद्धरोदनानुवादकत्वेऽपि 'सोऽरोदीत्'इति वाक्यस्य वाऽर्हेऽपि रजतदाननिषेधपरस्य यथा न तदनुमानप्रा-

साध्यदार्ढ्य हेतुता। एवं न भोगनिषेधादिपरया भेद-प्रत्यक्षादिदार्ढ्य सिद्धिरित्यर्थः। भेदश्रुतेर्भेदे उपक्रमादि-तात्पर्यलिङ्गाभावान्न भेदपरतेत्युपसंहरति-तस्मादिति।

भेदश्रुतेर्भेदतात्पर्यकत्वकल्पनेऽपि तव न किञ्चि-त्फलमस्तीति मन्वानो विकल्पयति-किं चेति।

किं चानुवादश्रुतेरनुवाद्यभेदसिद्धये तत्र तात्पर्यं कल्प्यते, किं वा तस्य वेदार्थत्वाय ?। नाद्यः। प्रत्यक्षादित एव तत्सिद्धेः। अतत्परादपियतीत्युपपत्तेश्च। न द्वितीयः। तस्य वेदार्थत्वा-भावात्। न ह्यदृष्टार्थं तस्य वेदार्थत्वं कल्पनी-यम्। असत्त्वनिवृत्तेस्तु प्रत्यक्षादिप्रमाणैरेव सिद्धत्वात्।

ननु न कल्प्यते तस्य वेदार्थत्वं, किं तु वेदजन्यज्ञानविषयत्वमनुभूयत इति चेन्न। न हि वेदजन्यज्ञानविषयत्वमात्रं वेदार्थत्वम्। रुद्र-रोदनादेरपि तत्प्रसङ्गात्। प्रयोजनवद्वेदजन्यज्ञा-नविषयार्थो वेदार्थ इति चेत् किं प्रयोजनवा-न्वेदजन्यज्ञानविषयश्च योऽर्थः स वेदार्थः, किं वा प्रयोजनवद्वेदजन्यं यज्ज्ञानं तद्विषय इति ?। नाद्यः। वायुक्षेपिष्ठत्वादेरपि प्रयोजनवत्त्वाद् वेदजन्यज्ञानविषयत्वाच्च। द्वितीये च न भेदो वेदार्थः। भेदज्ञानाधीनप्रयोजनस्य प्रत्यक्षादिभि-

रेव सिद्धेः । तद्विषयशाब्दज्ञानस्य निष्प्रयोजनत्वात् ।

आद्येऽपि किं तत्प्रमितिसिद्धये, उत प्रतीतिमात्रसिद्धये ? । प्रथमं दूषयति । नाद्य इति । द्वितीये तात्पर्याभावेऽपि रुद्ररोदनादिप्रतीतिवत्तत्प्रतीतिः सिद्ध्यतीत्याह-अतत्परादिति । द्वितीयस्त्वसंभवीत्याह-न द्वितीय इति । प्रमाणाभावप्रयुक्तासत्त्वशङ्कानिवृत्तये हि वेदार्थत्वं कल्पनीयम् । न च प्रत्यक्षादिनिश्चिते भेदेऽसत्त्वशङ्काऽस्तीत्याह-न ह्यदृष्टार्थमिति ।

ननु वेदजन्यज्ञानविषयत्वमेव वेदार्थत्वम् । तस्य च भेदेऽनुभूयमानत्वान्न प्रयोजनाभावेनाक्षेपो युक्त इति शङ्कते । नन्विति । तत्र यथाश्रुतमतिप्रसङ्गेन निराकरोति-न, न हीति । अतिप्रसङ्गपरिहाराय विशेषणान्तरं शङ्कते-प्रयोजनेति । प्रयोजनवत्त्वं किं विषयस्य विशेषणमुत ज्ञानस्येति विकल्पयति-किमिति । आद्यमर्थवादार्थेऽतिव्याप्त्या दूषयति-नाद्य इति । प्रयोजनवत्त्वादिति । वायोः क्षिप्रगामित्वस्य वृष्ट्यादिद्वाराऽस्मत्प्रयोजनहेतुत्वादित्यर्थः । द्वितीये निष्पादितक्रिये कर्मणीत्यादिन्यायेन वेदजन्यज्ञानस्य प्रयोजनवत्त्वमेव नेत्याह-द्वितीय इति ॥

अनुवादस्यान्यपरत्वाभावे "य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते" इत्यादिवाक्यमपि त्रिकविधायकं स्यादित्याह-अनुवादस्येति ।

अनुवादस्यापि तत्र तात्पर्ये विद्वद्वाक्यमपि विधायकं स्यात् । अनधिगतार्थबोधकस्यैव

प्रमाणत्वाच्च । तात्पर्यद्वयकल्पनागौरवाच्च । ततो नानुवादः स्वार्थपरः ।

एतेन प्रत्यक्षस्याप्रामाण्येन वेदस्यानुवादकताप्रामाण्ये च तेनैव भेदसिद्धिः । अनुवाद्यस्यासत्त्वे च नानुवाद्यविधेयसंसर्गसिद्धिरिति परास्तम् । असदनुवादस्यापि दर्शनात् । व्यावहारिकप्रमाणसिद्धत्वमात्रेणानुवादोपपत्तेश्च । तत्त्वावेदकप्रमाणसिद्धस्यैवानुवाद इत्यत्र निदर्शनाभावात् । अनुवाद्यस्य चासत्त्वं यदि तुच्छत्वम्? । तदसत् । प्रपञ्चस्य तुच्छत्वानभ्युपगमात् । यदि सद्विलक्षणत्वं?, तर्हि तद् भूषणमेव विधेयसंसर्गस्यापि तथात्वात् । अन्यथा प्रकृते निषेधाऽनन्वयप्रङ्गात् । तस्माद् द्वासुपर्णेति वाक्यं शुद्धजीवस्वरूपपरं न भेदपरमिति ॥

शब्दस्य जिज्ञासितार्थबोधकत्वेन प्रामाण्यं वक्तव्यम् । अन्यथा तद्वैयर्थ्यात् । जिज्ञासा च न निर्ज्ञात इति नानुवादस्य प्रामाण्यमित्याह-अनधिगतेति । किंच तव मते जीवेशभेदे जीवभागे ईश्वरभागे चानेकतात्पर्यकल्पनागौरवं वाक्यभेदश्चेत्यभिप्रेत्याह-तात्पर्येति । तत इत्युपसंहारः ।

एवं परमतं दूषयित्वा स्वमते उक्तदोषं परिहरति-एतेनेति । तत्र भेदप्रत्यक्षस्याप्रामाण्ये वेदस्य नानुवादकतेत्येतत्तावद् दूषयति-असदनुवादस्येति ।

सद्विलक्षणस्य भ्रान्तिप्रतिपन्नशुक्तिरजतादेरपि यद्रजतमित्याद्यनुवाददर्शनादित्यर्थः । किं च वेदस्यानुवादकत्वानुपपत्त्या प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमात्रं बाध्यते उत तत्त्वावेदकप्रामाण्यम् ? । आद्यमिष्टमित्यभिप्रेत्याह-व्यावहारिकेति । द्वितीयं दूषयति। तत्त्वावेदकेति । अनुवाद्यस्यासत्त्वे चेत्यत्रासत्त्वपदेन किं तुच्छत्वं विवक्षितमुत सद्विलक्षणत्वम् ? । आद्यमनङ्गीकारपराहतमित्याह-अनुवाद्यस्येति । द्वितीये तत्संसर्गस्य पारमार्थिकस्यासंभवेऽपि तत्समानस्वभावस्य संभवात्तस्यैवाद्वैतानुकूलस्य द्वैतव्यवहारसमर्थस्य तद्वाक्यार्थत्वं युक्तमित्यभिप्रेत्याह-यदीति । किं चात्र निषेधायैवानुवादः । निषेधश्च सत्यस्यानुपपन्न इति तस्मिन्मिथ्यात्वमावश्यकमित्याह-अन्यथेति । स्वमतस्य निरवद्यतामुपसंहरति-तस्मादिति ॥

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नो
अनीशया शोचति मुह्यमानः ॥
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीश-
मस्य महिमानमेति वीतशोकः ॥

इत्युत्तरमन्त्रस्यास्मन्मत एवोक्तार्थोपपादकतया पूर्वमन्त्रेणैकवाक्यत्वं न परमत इत्यभिप्रेत्य तद् व्यावर्त्याशङ्कामाह-तदनन्तरमिति ।

तदनन्तरं च कथं भोक्तुर्जीवस्याशनादिराहित्यं स्वरूपम् । आगन्तुकस्य स्वरूपत्वायोगात् । न च तत्स्वाभाविकं जीवस्येदानीं भोगविशिष्टत्वात् । न हि दण्डविशिष्टस्तदा-

नीमेव तदभावविशिष्टो भवतीत्याशङ्क्य भोगस्य कल्पितत्वादधिष्ठानस्य कालत्रयेऽप्यारोप्यशून्यत्वाद्द दृष्टिवैषम्यम्। न हि सर्पबुद्धिगृहीता रज्जुस्तदानीमपि सर्परहिता न भवतीत्यभिप्रेत्याह-समाने वृक्षे पुरुषो निमग्न इति। समाने बिम्बरूपजीवेश्वराश्रये शरीरे पुरुषो बुद्ध्युपहितो निमग्नः कर्तृत्वाद्यभिमानवान्। स्वरूपेणाप्रकाशान्निमग्नः। अत एव तत्कारणमोहावृतो ऽनीशया स्वस्यानन्दरूपेश्वरभावप्रतीतया शोचति। विषयागमापायनिमित्तं दुःखमनुभवति।

अनश्नन्नित्युक्तमशनादिराहित्यं किं जीवस्यागन्तुकमुत स्वाभाविकम्?। आद्येऽपि तत्तस्य स्वरूपं धर्मो वा?। नाद्यः। आगन्तुकस्य नित्यस्वरूपत्वायोगात्। न द्वितीयः। अनशनस्यागन्तुकधर्मत्वेऽशनस्य स्वाभाविकत्वप्रसङ्गात्। द्वितीये तत्किं स्वरूपं धर्मो वा?। उभयथापि तस्याशनायादिमत्त्वानुभवविरोध इति शङ्कार्थः। अनशनस्य स्वाभाविकत्वमेवाङ्गीकृत्योक्तशङ्कापरिहारायोत्तरमन्त्र इत्यभिप्रेत्य परिहारप्रकारमाह-भोगस्येति। आरोपितविपरीताकारः स्वाभाविक एवेत्यत्रोदाहरणमाह- नहीति। मन्त्रं व्याचष्टे-समान इति। जीवेश्वराश्रय इति। तदभिव्यक्तिस्थानत्वात्तदाश्रय इत्यर्थः। निमग्नः सर्वगतस्य वस्तुतो निमज्जनासंभवादित्यभिप्रेत्य निमग्नसादृश्यमाह-स्वरूपेणेति। तत्र हेतुमाह-कर्तृत्वेति। अत एवेत्यस्य शोचतीत्य-

नेनान्वयः । निमग्नस्यापि ब्रह्मरूपत्वात्कथं शोक इत्याशङ्क्य विस्मृतकण्ठचामीकरवत्सतोऽपि ब्रह्मभावस्याननुभवाच्छोक इत्याह-अनीशयेति । तस्य स्वप्रकाशत्वादनुभवो वा कथमित्याशङ्क्याविद्ययाऽऽवृतत्वादित्याह-तत्कारणेति । कर्तृत्वादिस्तच्छब्दार्थः ।

नन्वनीशयेत्यत्रेश्वरत्वाभाव एव शोकहेतुतया प्रतीयते । स च जीवेश्वराभेदमतेऽनुपपन्न इत्याशङ्क्य भेदिमतेपि तस्य शोकहेतुत्वमनुपपन्नमतिप्रसङ्गात् । तस्माद्भेदश्रुत्यनुरोधाय तदप्रतीतिरेवानीशेत्याह-न चानीशेति ।

न चानीशया ईश्वरत्वाभावस्तृतीयया शोकहेतुत्वेन निर्दिष्टो, न तु तदप्रतिपत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति तव मते तस्य मुक्तावपि सत्त्वेन तदापि तन्निमित्तशोकप्रसङ्गादस्मन्मत इदानीमपि तदभावादज्ञानमेवानीशा । अत एव जीवेश्वराभेदसाक्षात्कारात्तन्निवृत्तिमाह-जुष्टं कार्यं कारणसंघातैः सेवितम् । अविवेकिभिस्तदात्मतया गृहीतम् । यदाऽधिकारी अन्यं विवेचनात् शरीरत्रयात्पृथग्भूतं शरीरत्रयसाक्षितयाऽवगतं शोधितत्वंपदार्थं ईशमीशं सन्तं पश्यति । ईश्वर इति स्वात्मानं पश्यति । साक्षात्करोतीति यावत् । तदाऽस्यात्मत्वेनावगतस्य महिमानमपरिच्छिन्नानन्दात्मतामेति इतिनान्त-

रीयकतयाऽनर्थनिवृत्तिं च दर्शयति वीतशोक इति।

अथवा जुष्टं विवेकवैराग्यादिभिः प्रक्षालिताशयमलैः सनकादिभिर्नैरन्तर्येणात्मत्वेन सेव्यमानमन्यं कार्यकरणसंघाताद्विलक्षणमीशं यदा पश्यतीत्यर्थः। नतु पदातीतादन्यं पश्यति। तदा तस्य महिमानमाप्नोतीत्यर्थः। तथा सति जीवेश्वरतदुभयभेदानां ज्ञानं मुक्तौ हेतुः स्यात्। तथा च "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इत्यादिज्ञानज्ञेयनियमश्रुतिविरोधः स्यात्।

यत एवाज्ञानमेव शोकहेतुरत एव तद्विरोधिज्ञानाच्छोकनिवृत्तिरुत्तरार्द्धे श्रूयत इत्याह-अत एवेति। जुष्टमितिपदं त्वंपदार्थविषयतया व्याख्याय तत्पदार्थविषयतयाऽपि व्याकरोति-अथ वेति। एवं स्वमतेन मन्त्रार्थमभिधाय पराभिमतमर्थं दूषयति-नत्विति। जीवप्रतियोगिकभेदवानीश्वर इति ज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वे तस्य भेदतद्धर्मिप्रतियोगितत्त्वावच्छेदकरूपानेकपदार्थविषयत्वं वक्तव्यम्। तथा च "तमेव विदित्वा ऽतिमृत्युमेति" "एकधैवानुद्रष्टव्यम्" "तमेवैकं जानथात्मानम्" "तमेव धीरो विज्ञाय" इत्यादिश्रुतिष्वात्ममात्रज्ञानस्यैव मुक्तिहेतुत्वावधारणधीविरोध इत्याह तथा सतीति॥

किं च पराभिमतार्थे मन्त्रशेषस्येश्वरस्य महिमानमेतीति यथाश्रुत एवार्थः, उत तत्समानमहिमानमिति ?। आद्यस्त्वसम्भवीत्याह-किं चेति।

किं च भेदे 'तस्य महिमानम्'इत्येतद्विरुद्धम् । अन्यस्यान्यदीयमहिमप्राप्त्ययोगात् । तत्सदृशमहिमानमितिकल्पनायां लक्षणाप्रसङ्गात् । अत एव न स्तुतिमात्रपरतयाऽपि व्याख्येयम् । सम्भवति मुख्यार्थेऽत्यन्तपरोक्षार्थताया अन्याय्यत्वात् । "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति"इतिवाक्यशेषविरोधात् । अत्र च ज्ञानाच्छोकनिवृत्तिर्न सुप्त्यादाविव सावशेषा । किं तु तत्कारणपुण्यपापयोस्तत्कारणाज्ञानस्य च निवृत्तत्वादात्यन्तिकी, इत्याह "यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम्" इति । निरञ्जन इत्यविद्याराहित्योक्तिः । परमं साम्यमित्यैक्यमाह । अत्यन्तसादृश्यस्य एकत्वे एव पर्यवसानात् । भेदगर्भसादृश्यस्य "न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते, न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः"इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्निषिद्धत्वात् ।

द्वितीयं दूषयति । तत्सदृशेति । ननु नेदं फलवचनं, किं तु भेदज्ञानस्तुतिपरमित्याशङ्क्य स्तुतेरपि लक्ष्यत्वादुक्तदोषतादवस्थ्यमित्याह-अत एवेति । लक्षणायाः क्वचित् क्वचिन्मतद्वयेऽप्यङ्गीकारान्न दोषतेत्याशङ्क्याह-सम्भवतीति । "स—यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद, ब्रह्मैव भवति"इति तृतीयमुण्डकसमाप्तौ ब्रह्मभावस्यैव ज्ञानफलत्वेनोपसंहृतत्वादस्य महिमानमिति न स्तुतिमात्रमित्याह-ब्रह्म वेदेति ।

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्।
तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥

इति तृतीयमन्त्रमप्याकाङ्क्षितसमर्पणेनोक्तार्थपरतया व्याकरोति-अत्र चेति । पश्यः—द्रष्टा अधिकारी, कर्तारं पुरुषं-जीवं, रुक्मवर्णं—स्वप्रकाशं, ब्रह्मयोनिं-वेदयोनिम्, ईशं सन्तं, यदा पश्यतीति योजना । नन्वत्राज्ञाननिवृत्तिर्न श्रूयते इत्यत्राह-निरञ्जन इति । परमं साम्यमुपैतीतीश्वरसादृश्यमत्र ज्ञानफलतया श्रूयते । तच्च मुक्तावपि भेदमन्तरेणानुपपन्नमित्यत आह-परममिति । वैलक्षण्यस्याल्पत्वापेक्षया साम्ये परमत्वनिदर्शो न त्वैक्यापेक्ष येत्याशङ्क्याह-भेदगर्भेति ।

किं चात्रैव तृतीयमुण्डके—

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे
ऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।
तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः
परात्परं पुरुषमुपैति नित्यम् ॥

इति विदुषो नामरूपविलयश्रवणात् त्वदभिमतसारूप्यायोग इत्याह-तथा विद्वानिति ।

"तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः" इत्यादिना मुक्तौ नामरूपराहित्यप्रतिपादनात्, सादृश्यायोगाच्च, साम्यं समत्वं सर्वात्मत्वमिति वा । "तस्मात्तत्सर्वमभवत्। अत्र ह्यते सर्व एकीभवन्ति। आत्मा ह्येषां स भवति" इत्यादिश्रुतिभिर्विदुषः सर्वात्मत्वप्रतिपादनात्। एतेन द्वासुपर्णेत्यादेर्भेद उपक्रमोदिभिर्निराकृतः। प्रत्यक्षादिसिद्धस्य भेदस्य

श्रुत्योपक्रमादिभिरप्रतिपाद्यत्वाच्च । प्रत्यक्षाद्यसिद्धभेदाभावाच्च ॥

नन्वत्र प्राकृतनामरूपयोरेव विलयः श्रूयते, न त्वप्राकृतयोरिति चेन्न । सङ्कोचे कारणाभावात् । समुद्रप्रविष्टनदीदृष्टान्तेन कृत्स्ननामरूपविलयस्यैव प्रतीतेः । अन्यथा दृष्टान्तवैषम्यापत्तेः । नामरूपमात्रस्य प्रकृतिकार्यत्वेनाप्राकृतयोस्तयोरभावाच्च । अन्यथा विदुषः प्राकृतशोकविलय एव वीतशोक इति श्रुत्यर्थ इति अप्राकृतनित्यशोकस्तस्य स्यात् । न च तत्र मानाभावः । "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति" इति सशरीरस्य प्रियाप्रियसंसर्गनियमोक्तेः । त्वदभिमतमुक्तानाञ्च सशरीरत्वादिति भावः । साम्यशब्दस्य सादृश्यवाचकत्वेऽपि परममितिविशेषणादभेदे पर्यवसानमित्युक्तम् । संप्रति तस्यार्थान्तरमाह-साम्यमिति । श्रुत्यन्तरे सर्वात्मभावस्यैव ज्ञानफलत्वेनोक्तत्वादत्रापि साम्यपदेन तदेवोच्यते इत्याह-तस्मादिति । अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानादित्यर्थः । आत्मा ह्येषामिति । स विद्वान् एषां देवानामात्मा भवतीत्यर्थः । आदिपदेन 'तद्धैतत् पश्यन् नृभिर्वामदेवः, प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं, सूर्यश्च' इत्यादिश्रुतिः संगृहीता । एवमाथर्वणश्रुतेरद्वितीय एवोपक्रमादेरुपपादनात् परोक्तभेदविषयोपक्रमादिरयुक्त इत्याह-एतेनेति । मानान्तरानधिगतस्यैव सर्वत्रोपक्रमादिभिः प्रतिपाद्यत्वाद्भेदस्य चातथात्वान्न श्रुतिगम्यतेत्याह-प्रत्यक्षादीति । अस्तु तर्ह्यपूर्वभेद एव श्रुतिप्रतिपाद्य इत्याशङ्क्याह-प्रत्यक्षेति ।

"पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति" इति श्रुतौ भेदज्ञानादेवामृतत्वश्रवणाद् अन्यथापि तथेत्युक्तं चोद्यमनुवदति-यत्त्विति ।

यत्तु "पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा" इत्यादिवाक्याद्भेदज्ञानान्मुक्तिरिति । तदसत् । आत्मानं कार्यकारणसंघातात् पृथग्विलक्षणं मत्वा न पदार्थज्ञानमात्रान्मुक्तिरिति वाक्यार्थमीश्वरतादात्म्यमप्याह—प्रेरितारं च मत्वेति । पृथक्तयाऽवगतमेवात्मानं प्रेरितारं मत्वा ईश्वर इति ज्ञात्वेत्यर्थः । तेनामृतत्वं प्राप्नोतीत्यभेदज्ञानादेव । तत्रापि मोक्षस्य दर्शितत्वात् । प्रकारान्तरेण तदर्थकथने कथितनियमश्रुतिविरोधात् । "उदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवति । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति, य इह नानेव पश्यति । नात्र काचन भिदास्ति । नैवात्र काचन भिदास्त्यत्र भिदामेव मन्यमानः शतधा सहस्रधा भिन्नो, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति" इति श्रुत्या भेदज्ञानस्यानर्थहेतुत्वप्रतिपत्तेः । तत्स्वरूपनिषेधाच्च । 'भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यात्' इति स्मृतेश्च । तत्र "को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः । यन्मदन्यन्नास्ति, कस्मान्नु बिभेमि । तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति" इत्य-

भेदज्ञानात्, भयनिवृत्तिश्रेयःप्राप्त्योर्द्दर्शितत्वाच्च । तस्मान्न भेदज्ञानान्मोक्षः ॥

आत्मानं प्रेरितारं च पृथङ् मत्वाऽमृतत्वमेतीति नैतच्छ्रुत्यर्थः । पामराणामपि तादृशमननसत्त्वेनामृतत्वप्राप्तिप्रसङ्गात् । किं तु शरीराद्यभेदेन गृहीतमात्मानं ततः पृथङ् मत्वा पृथक्कृतमात्मानं प्रेरितारं च मत्वा ईश्वरत्वेन च निश्चित्यामृतत्वमेतीत्येवमर्थपरेयं श्रुतिरित्याह-तदसदिति । आत्मानं प्रेरितारं च पृथङ् मत्वेत्यर्थकथने "तमेव विदित्वा"इत्यादिश्रुतिविरोधश्चेत्याह-प्रकारान्तरेणेति । भेदज्ञानस्यानर्थहेतुत्वाच्छ्रुतिबाधितविषयकत्वेन भ्रान्तित्वाच्च न मोक्षहेतुतेत्याह-उदरमिति । उद्-अपि । अरम्-अल्पम् । अन्तरं-भेदम् । अल्पमपि भेदं यः साधयतीत्यर्थः । नानेवेति इवशब्देन नानात्वस्य मिथ्यात्वमुच्यते । तथा च मिथ्याभूतं नानात्वं पुरुषार्थतया यः पश्यति, स मृत्योरनन्तरमपि पुनर्मृत्युमाप्नोतीत्यर्थः । तत्स्वरूपेति । 'नात्र काचन भिदा'इत्यादिना भेदस्वरूपस्यापि निषिद्धत्वादित्यर्थः । उक्तश्रुतिमूलकस्मृतितोऽपि द्वैतबुद्धेर्भयहेतुत्वमास्थेयमित्याह-भयं द्वितीयेति । अभेदज्ञानस्य त्वनर्थनिवर्त्तकत्वपुरुषार्थहेतुत्वश्रवणात् स एव श्रुत्यर्थ इत्याह-तत्र को मोह इति । 'स हायमीक्षाञ्चक्रे' इतिपूर्ववाक्योक्तहिरण्यगर्भेक्षणस्वरूपमाह-यन्मदन्यन्नास्तीति । मत्तोऽन्यन्नास्ति यतः, अतः कस्माद् हेतोरहं बिभेमीत्यर्थः । यस्माद्देवादयो ब्रह्मात्मतया ज्ञात्वा तदेवाभवन् । तत्-तस्मात् । एतर्हि-इदानीमपि । अहं ब्रह्मास्मीति यो वेद । स सर्वात्मकं

ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः । पराभिमतश्रुत्यर्थनिराकरणमुपसं-
हरति-तस्मादिति ॥

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

इतिस्मृतौ, "सोऽश्नुते सर्वान्कामान्"इत्यादिश्रुतौ च मोक्षेऽपि भेदश्रवणात्स परमार्थ इत्युक्तं चोद्यमनुवदति । यत्त्विति ।

यत्तु मुक्तावपि सत्त्वाद्भेदः परमार्थ इति तदसत् । विदुषः सर्वात्मत्वप्रतिपादकोदाहृतश्रुतिविरोधात् । मम साधर्म्यमागता इति वैधर्म्यनिषेधद्वारा ऽभेदपरम् । "ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् । क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि"इत्यादिना भगवतैवाभेदस्योक्तत्वात् ।

यत्तु न तत्र मायेत्यादिवचनम् । तदपि रजस्तमसोः कार्यमात्रनिषेधपरम् । भेदावस्थायां स्वरूपेण मायानिषेधानुपपत्तेः । वैकुण्ठवासिनां मायावशित्वाद्वा मायानिषेधवचनम् । यदपि 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान् सह ब्रह्मणा'इति वचनमुदाहृतम् । तत्र न तावत्सहश्रुतिर्ब्रह्मणा सहत्वं दर्शयन्ती भेदं दर्शयति । ब्रह्मणः सहत्वायोगात् ॥

तत्र स्मृतिवाक्यं तावदभेदपरानेकश्रुतिविरोधात् तदा नामरूपविलयश्रुतेः सादृश्यासंभवाच्च तदानुगुण्येनैव व्याख्येयमित्याह-तदसदित्यादिना । भेदपरत्वाभिधानं पूर्वापरवचनविरुद्धं चेत्याह-ज्ञानीति ।

"सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते" इत्याकिदमादिप-दार्थः । भगवद्वचनमपि-

> अहमेवासमेवाग्रे नान्यद्यत्सदसत्परम् ।
> पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ॥
> अहं ब्रह्म परं धाम ब्रह्माहं परमं पदम् ।
> एवं समीक्षन्नात्मानमात्मन्याधाय निष्कले ॥

इत्यादिपूर्वापरवचनसहस्रविरोधादुदाहृतानेक-श्रुतिविरोधाच्चावान्तरमुक्तिपरम् ।

कथं तर्हि तत्र मायानिषेध इत्याशङ्क्य तदभि-प्रायमाह-यत्त्वित्यादिना ।

रजस्तमसो.रिति । सत्त्वकार्यज्ञानसुखादेस्तदा सत्वेन तन्निषेधायोगादिति भावः । मायाशब्देन तत्का-र्यलक्षणायां हेतुमाह-भेदेति । 'मायां तु प्रकृतिं वि-द्यात्'इति मायायाः सर्वकार्यप्रकृतित्वश्रवणान्माया-ऽभावे वैकुण्ठवासिनां शरीराद्यभावापत्तेरिति भावः । वैकुण्ठवासिनामिच्छामनुसरति मायेत्येतावता वा न तत्र माया,इत्युक्तमित्याह-वैकुण्ठेति । परोदाहृतश्रुतिवाक्य-मपि स्वमतानुरोधेन व्याख्यातुमनुवदति-यदपीति । किमत्र सह ब्रह्मणेति सहश्रुतिबलाज्जीवब्रह्मभेदः प्रतीयते इत्युच्यते, किं वा सर्वान्कामानिति सर्वशब्दबहुवचन-बलाद्विजातीयभेद इति ?। नाद्य इत्याह-न तावदिति ।

अयोगमेवोपपादयितुं कामभोगे ब्रह्मणः केन प्रकारेण सहत्वमिति पृच्छति । सहत्वं हीति ।

सहत्वं हि ब्रह्मणः-पुत्रेण सहागतः पितेत्य-त्रेव प्रधानक्रियानुकूलतज्जातीयक्रियाकर्तृत्वेन,

किं वा पत्न्या इवानुज्ञामात्रेण ? । नाद्यः । ब्रह्मणोऽपि भोगप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । ईश्वरस्य प्राणिमात्रभोगे अनुज्ञादातृत्वान्मुक्तौ तस्य विशिष्यनिर्देशवैयर्थ्यात् । ब्रह्मणः सहत्वे भृत्येन सह भुङ्क्ते राजेत्यत्र भृत्यस्येवाप्राधान्यमावश्यकमिति तस्य सर्वशेषित्वमपि भज्येत । न च गर्भदासन्यायेन शेषस्यापि प्राधान्यम् । स्वामिनि भाविभृत्योपकारवत्, ईश्वरे ह्यकामे मुक्तकृतोपकाराभावात् । तस्माद् ब्रह्मणः सहत्वायोगान्न सहयोगे तृतीया, नापि सर्वान् कामानिति सर्वशब्दबहुवचनाभ्यां मुक्तावनात्मभेदसिद्धिः । तयोरल्पत्वनिवृत्तिमात्रपरत्वात् ।

पुत्रे पितृगमनानुकूलगमनवत् ब्रह्मण्यपि विद्वद्भोगानुकूलभोगः स्यात् । तथा च तस्य नित्यतृप्तत्वादिविरोध इत्यभिप्रेत्याह-नाद्य इति । द्वितीये किमीश्वरस्य मुक्तभोग एवानुज्ञादातृत्वमुत सर्वप्राणिभोगे ? नाद्यः । सर्वकर्मफलदातुरीश्वरस्य संसारिभोगेऽप्यनुज्ञातृत्वादित्याह-ईश्वरस्येति । द्वितीये दोषमाह-मुक्ताविति । पक्षद्वयेऽपि ब्रह्मणः पुत्रवत्पत्नीवच्च गुणत्वमपि स्यात् । "सहयुक्ते ऽप्रधाने" इति स्मरणादित्याह-ब्रह्मण इति । ननु यथा स्वामिनो दासीबालकपोषकत्वेऽपि न तच्छेषत्वमेवमीश्वरस्य मुक्तभोगानुकूलस्यापि न तच्छेषत्वमित्याशङ्क्य वैषम्यमाह-न चेत्यादिना । गुणत्वादिप्रसङ्गेन ब्रह्मणः सहत्वायोगान्न सहयोगे

तृतीयेत्याह-तस्मादिति । सर्वशब्दबहुवचनयोर्मुक्तौ भोगतारतम्याभावमात्रपरत्वान्न विजातीयभेदसिद्धिरि-त्यभिप्रेत्याह-तयोरिति ।

यथाश्रुतपरित्यागे हेतुमाह-तव मते इति ।

तव मतेऽपि सर्वशब्दस्यासंकुचद्वृत्तेरयो-गात् । जगत्सर्जन-लक्ष्मीविहरणादिकामानां जीवेषु बाधितत्वात् । पृथग्जनानां तत्र तत्र क्रमेण सर्वैः काम्यैरमरवधूपरिरम्भणादिभिरभिव्यङ्ग्यं यत्सुखं ब्रह्मात्मकं तदभिप्रायेण वा सर्वान्का-मानिति । तृतीया चेत्थम्भावे । ब्रह्मरूपेण मुक्तः सह युगपत् परमानन्दमनुभवतीत्यर्थः । तथा च स्मृतिः—

सोऽश्नुते सकलान् कामानक्रमेण सुरर्षभाः ।
विदितब्रह्मरूपेण जीवन्मुक्तो न संशयः ॥

इति । सर्वेष्वित्यादिभूमप्रकरणस्थं वाक्यं निर्गु-णविद्यास्तुतिपरमिति न भेदे प्रमाणम् । सर्वज्ञता-परं वा । गत्यर्थस्य ज्ञानार्थत्वात् । "अथ यदल्पं भिन्नं तन्मर्त्यम्" इति तद्भेदस्य तत्रैव निन्दितत्वा-त् । तस्मान्न श्रुतिर्भेदे प्रमाणम् । नापि प्रत्यक्षम् । तद्धि भेदसत्तामात्रं विषयीकरोति । सा चाधिष्ठा-नात्मैव न ततोऽतिरिच्यते । भेदसत्ताया आत्म-

स्वरूपातिरेके प्रत्यक्षस्योदासीनत्वात्। अन्यस्य च तत्र प्रमाणस्याभावात्॥

असम्भवमेवाह-जगत्सर्जनेति। सर्वशब्दस्याशेषवाचकत्वादशेषसुखात्मकब्रह्माभिव्यक्तिपरमेवेदं फलवचनमित्याह-पृथग्जनानामिति। एवं पराभिमतमर्थं दूषयित्वा स्वाभिमतमर्थमाह-तृतीय। चेति। उक्तार्थे एतच्छ्रुतिमूलकब्रह्मगीतावचनसंमतिमाह-तथा चेति। यदप्युक्तं 'सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति भूमविद्याफलत्वेन भेदः श्रूयते' इति, तदन्यथयति-सर्वेष्विति। विषयसप्तमीं चरतेर्गत्यर्थत्वं चाङ्गीकृत्यार्थान्तरमाह-सर्वत्रेति। स्तुतिपरत्वमेव न भेदपरत्वमित्यत्र हेतुमाह-अथ यदल्पमिति। मानाप्रसिद्धित इतिप्रतिज्ञाविषयः श्रुतिप्रामाण्याभावस्तावत्सिद्ध इत्याह-तस्मादिति। इतरप्रमाणेष्वपि प्रत्यक्षं तावद् भेदे न मानमित्याह-नापीति। सन् भेद इति प्रत्यक्षे भेदस्य सत्त्वमनुभूयते। तथा च कथं तत् तत्र न मानमित्याशङ्क्याह-तद्धीति। यथा मृद्घट इति प्रत्यक्षे मृदिति घटोपादानमेवानुभूयते, एवं सन् भेद इत्यत्र सद्बुद्धेरधिष्ठानविषयत्वान्न भेदस्य सत्त्वमित्यर्थः।

ननु आत्मातिरिक्तसत्ताजातिरेव सद्बुद्धेर्विषयो न त्वात्मेत्याशङ्क्य सत्ताया आत्मातिरेके किं प्रत्यक्षमेव मानमुतानुमानादि?। नाद्य इत्याह-भेदसत्ताया इति। सद्रूपात्मन एव सर्वजडाधिष्ठानतया सदाकारानुगतबुद्ध्यालम्बनत्वोपपत्तेर्नैतत्प्रत्यक्षमतिरिक्तसत्तामपेक्षते इति भावः। उभयवादिसंप्रतिपन्नसद्रूपात्मतादात्म्यादेव सर्वत्र

सद्व्यवहारोपपत्तेरतिरिक्तसत्ताकल्पने गौरवान्न तयानुभानादेरपि प्रवृत्तिरित्याह-अन्यस्येति।

ननु सत्ताया आत्मधर्मत्वे तदन्यस्य घटादेः कथं सत्त्वेन प्रतिपत्तिः?, न हि प्रासादधवलिम्ना काकोऽपि धवलः प्रतीयते, इति शङ्कते। नन्विति।

ननु भेदनिष्ठतया प्रतीयमाना सत्ता कथमात्मसत्ता?, अन्यधर्मस्यान्यनिष्ठत्वेन प्रतीत्ययोगादिति चेत्। न, अनिदमपि रजते ऽधिष्ठानेदन्तासंसर्गानुभववत्सत्तासंसर्गानुभवस्याप्यविरोधात्।

ननु यद् यन्निष्ठतया प्रतीयते, तत् तस्यैवेत्युत्सर्गस्य क्वचिद्बाधादपवादः। न चात्रास्ति बाधः। ततः सन् घट इति बुद्धिर्घटस्यात्मातिरिक्तसत्ताविषयेति चेत्। न, "तदात्मानं स्वयमकुरुत" इतिप्रतिपन्नब्रह्मविवर्त्तत्वस्य जगतः सर्पादेरिवाधिष्ठानात्मसत्तातिरिक्तसत्ताऽभावस्यैवात्र बाधकत्वात्। सद्रूपात्माभेदात् स्वतः सत्ताशून्यस्यापि घटादेः सद्बुद्धिविषयत्वे संभवति सत्तान्तरकल्पनागौरवाच्च॥

अत्र कल्पितभेदेन सत्ताया आत्मधर्मत्वोक्तिरिति द्रष्टव्यम्। किमन्यसत्तयाऽन्यस्य सत्त्वेन प्रमितिराक्षिप्यते उत भ्रान्तिः। नाद्यः। इष्टापत्तेः। द्वितीये नानुपपत्तिरिति सदृष्टान्तमाह-न, अनिदमिति।

मिथ्यारजते इदन्तासंसर्गस्य बाधितत्वात्तदनुभवो भ्रमः, अनात्मनि तु सत्तासंसर्गस्याबाधितत्वान्न तदनुभवो भ्रम इति वैषम्यं शङ्कते-नन्विति। बाधकाभावो ऽसिद्ध इति दूषयति-नेति। "तदात्मानं स्वयमकुरुत बहुस्यां प्रजायेय, सच्च त्यच्चाभवत्" इत्यादिश्रुतिभिः कारणस्यैव कार्यात्मतापत्तेरभिधानात्। पूर्वरूपे स्थिते नष्टे वा वस्तुतोऽन्यस्यान्यात्मकतानुपपत्तेर्मायया ह्यन्यदिव यत्र वा अन्यदिव स्यादितीवशब्देन भिन्नप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वोक्तेश्च रज्जुसर्पवद् ब्रह्मणो ऽतत्त्वतोऽन्यथाभावत्वात् जगतस्तद्विवर्त्तत्वं वाच्यम्। विवर्तस्य चाधिष्ठानसत्तयैव सद्भानमिति न स्वतः सत्ताऽस्तीत्यर्थः। प्रपञ्चसत्ताग्राहिप्रत्यक्षस्य युक्तिबाधमप्याह-सद्रूपेति। प्रपञ्चस्य स्वतःसत्ताभावे कार्यकारणभावायोगाद् व्यवहाराभावः स्यादिति शङ्कते-नन्विति।

ननु प्रपञ्चस्य पृथक् सत्ताऽनभ्युपगमे कथं तस्य स्वकार्यं प्रति हेतुत्वं नियतपूर्वक्षणे सत एव हेतुत्वादितिचेत्। न, हेतुत्वे पूर्वक्षणे विद्यमानत्वमात्रमपेक्ष्यते, न तु सत्त्वम्। तस्याप्रयोजकत्वात्। तत्र विद्यमानत्वं च तत्संबन्धाश्रयत्वम्। तच्च स्वतःसत्ताशून्यस्याप्यसद्विलक्षणस्य सम्भवति, शुक्तौ रजतवत्। तर्हि तद्वैलक्षण्यं प्रपञ्चस्य किं निमित्तमिति चेत्। न, सद्विलक्षणत्वांशे तयोरविशेषात्। अर्थक्रियाविशेषस्तु प्रपञ्चस्याविद्यातिरिक्तदोषाजन्यत्वात्। परमते सत्यत्वाविशेषेऽपि दोषाजन्य-

ज्ञानसत्यप्रवृत्तिहेतुत्ववन्मिथ्याभूतप्रपञ्चस्यापि कारणविशेषकृतस्वरूपविशेषात्तदुपपत्तिरिति वक्ष्यते ।

नियतस्य पूर्वक्षणे सत्तासंबन्धित्वापेक्षया लाघवान्नियतपूर्वक्षणसंबन्धित्वमेव हेतुताप्रयोजकमिति न सत्त्वं विना तदनुपपत्तिरिति दूषयति-न हेतुत्वे इति । विद्यमानत्वमेव सत्त्वमन्तरेणानुपपन्नमित्याशङ्क्य मायारजतवदसद्वैलक्षण्यमात्रेण तदुपपत्तिरित्याह-विद्यमानत्वं चेति । घटादेः स्वतःसत्त्वाभावे शुक्तिरजतादिवैलक्षण्यानुपपत्तिरिति शङ्कते-तर्हीति । घटादेः किं सत्त्वमेव, ततो वैलक्षण्यं, यदनुपपन्नं स्याद्, उतार्थक्रिया, किं वा चिरस्थायित्वम्? । नाद्यः, घटादेरपि सत्त्वाभावादित्याह-न, सद्विलक्षणत्व इति । द्वितीये निमित्तमाह-अर्थक्रियेति । शुक्तिरजतादेरविद्यातिरिक्तकाचादिदोषजन्यस्वरूपविशेषत्वान्नार्थक्रियायोग्यत्वं, वियदादेस्तु तदजन्यत्वाद्वैपरीत्यमित्यर्थः । सर्वस्य मिथ्यात्वाविशेषे कथं कस्य चिद्धेतुविशेषाधीनस्वरूपविशेषादर्थक्रियाविशेषः, कस्य चिन्नेत्येतद्वैषम्यमित्याशङ्क्य परमते सर्वस्य सत्यत्वाविशेषेऽप्येतद्वैषम्यवत्सदन्यत्वेऽपि तदुपपत्तिरित्याह-परमते इति ।

इदानीं तृतीयं शङ्कते-नन्विति ।

ननु वियदादिशुक्तिरजतयोः सत्त्वविशेषाभावे किमिति रजतादिरपि वियदादिवत् स्थायी न भवेदिति चेत् । न, तत्र मतेऽपि सुखादेरिव तस्य

स्वरूपविशेषात्स्वविषयप्रतिभाससमयनियतस्वाश्रयसंबन्धित्वाविरोधात् । शुक्तिरजतमुत्तरज्ञानादिना वा स्वजनकसामान्यज्ञानविनाशेन वा निवर्तते । तथैवान्वयव्यतिरेकात् । वियदादिकं तु न तथा । अननुभवात् । अन्वयव्यतिरेकयोर्मिथ्यात्वपरमार्थयोस्तुल्यत्वात् । तस्माद्भेदसत्ताग्राहि प्रत्यक्षं जलादौ गन्धप्रत्यक्षवदन्यविषयम् । अन्यश्चात्राऽऽत्मेति । "नान्योऽतोऽस्ति" इति श्रुत्या बाधितत्वाच्च न प्रत्यक्षविषयो भेदः परमार्थः ।

सर्वसत्यत्वमते यथा स्वरूपविशेषादेव घटादेश्चिरस्थायित्वं, सुखदुःखादेश्च नियमेनाशुतरविनाशित्वम्, एवं मिथ्यात्वमतेऽपि स्वरूपविशेषादेव कस्य चिच्चिरस्थायित्वं, शुक्तिरजतादेश्च स्वप्रतिभासकाल एव विद्यमानत्वमिति परिहरति-न, तवेति । ननु सत्यत्वमते स्वविनाशहेतुसमवधानावधिकसत्त्वं सर्वस्यानित्यस्य तुल्यं सुखादेरपि द्वितीयक्षण एव विनाशहेतोः स्वविषयज्ञानादेः सन्निधानान्नियमेन तृतीयक्षणे विनाश इत्याशङ्क्य सदन्यत्वमतेऽपीदं तुल्यं शुक्तिरजतादेरपि विनाशहेतुसमवधानपर्यन्तं विद्यमानत्वाङ्गीकारादित्यभिप्रेत्य तद्विनाशहेतुमाह-शुक्तिरजतमिति । अनिर्वचनीयरङ्गाकाराद्युत्पत्तिरादिपदार्थः । सुषुप्तिपूर्वक्षणे कस्य चिद्रजतभ्रमसंभवात्तस्य चोत्तरज्ञानादेरभावात्कथं विनाश इत्याशङ्क्याह-स्वजनकेति । वियदादिकं तु नोक्तकारणविनाश्यं, तद्विनाशे तस्यान्वयाद्यननुभवादित्याह-विय-

द्वादीति। ननु मिथ्यापदार्थानामन्वयव्यतिरेकावेवानुपपन्नौ। न हि खपुष्पादेः कुत्र चिदन्वयाद्यस्तीत्याशङ्क्य प्रपञ्चस्यासद्विलक्षणत्वाभ्युपगमात्तत्समानस्वभावान्वयव्यतिरेकावुपपद्येते, इतरथा सत्यस्याप्यन्वयव्यतिरेकौ कुत्रापि ममासंप्रतिपन्नाविति तव मतेऽपि तदनुपपत्तिस्तुल्या, इत्यभिप्रेत्याह-अन्वयेति। अन्यसत्तयैव 'भेदः सन्' इति प्रतीयते न स्वसत्तयेति सदृष्टान्तमुपसंहरति-तस्मादिति। किं च भेदस्य सद्बुद्धिविषयत्वेऽपि न पारमार्थिकत्वम्। अबाधितस्यैव परमार्थत्वात्। भेदस्य च "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" "नेह नानास्ति किं च न" "नात्र भिदास्ति" इत्यादिश्रुतिशतबाधितत्वादित्याह-नान्योऽतोऽस्तीति। वैपरीत्यमेव किन्न स्यादिति शङ्कते-श्रुतिरेवेति।

श्रुतिरेव प्रत्यक्षेण बाध्यतामिति चेत्। न, अनवकाशश्रुतेः प्रत्यक्षेण बाधेऽप्रामाण्यप्रसङ्गात्। प्रत्यक्षाप्रामाण्यमप्यनुपपन्नमिति चेत्। किमनुपपन्नम्? । न हि श्रुत्येकदेशाप्रामाण्येऽध्ययनविधेरिव भेदसत्ताग्राहिप्रत्यक्षस्य सत्तावैशिष्ट्यांशेऽप्रामाण्ये किं चिद्बाधकमस्ति। भेदांशमात्रे तु विद्यमानार्थग्राहित्वाद्यथार्थानुभवत्वलक्षणप्रामाण्यं न हीयते। विद्यमानार्थज्ञानस्यैव यथार्थज्ञानत्वात्। भेदस्य सत्तानिषेध एव तन्मिथ्यात्वमिति न मिथ्येति नाममात्रम्। एतेनेदं परास्तं 'यथा भे-

दसत्ताऽधिष्ठानात्मसत्तैव, एवमभेदसत्तयैव किं न स्यात्' इति । भेदप्रत्यक्षविरोधेनाऽऽरोपिताभेदाभावात्। अनारोपिताभेदस्य सद्रूपात्ममात्रत्वात्।

अभेदश्रुतेरन्यपरत्वासम्भवात् स्वार्थस्यापि बाधेऽत्यन्ताप्रामाण्यं स्यात्। तथा चाध्ययनविधिव्याकोप इत्यभिप्रेत्य दूषयति। न, अनवकाशेति। तर्हि प्रत्यक्षस्याप्यनवकाशत्वादप्रामाण्यमयुक्तमिति शङ्कते-प्रत्यक्षेति। शुक्तिरजतप्रत्यक्षस्य बाधितार्थत्वेनाप्रामाण्यदर्शनाद् भेदप्रत्यक्षस्यापि सत्तावैशिष्ट्यांशेऽप्रामाण्येऽपि न किंचिद्बाधकमस्ति, श्रुताव त्यन्ताप्रामाण्येऽपि अध्ययनविधिविरोधात्सा सर्वत्र प्रमाणमेवेति वैषम्यमाह-किमनुपपन्नमिति। प्रत्यक्षस्यापि धर्म्यंशे न कुत्राप्यप्रामाण्यं दृष्टमित्याशङ्क्य भेदप्रत्यक्षस्यापि भेदांशे यथार्थानुभवत्वलक्षणं प्रामाण्यं न निवार्यते, सद्विलक्षणस्यापि भेदस्य प्रतिभासदशायां विद्यमानत्वादित्याह-भेदांशेति। भेदस्य तन्मिथ्यात्वं पारिभाषिकमित्याशङ्क्याबाध्यत्वलक्षणसत्यत्वनिषेधाद्विद्यमानस्यापि बाध्यत्वलक्षणं मिथ्यात्वं त्वदनभिमतं सिद्धमित्यभिप्रेत्याह-भेदस्येति। जीवेश्वरभेदस्यान्यसत्तया सद्भाने तदभेदस्यापि तथात्वापत्त्या मिथ्यात्वं स्यादिति चोद्यं वक्ष्यमाणविधया निरस्तमित्याह-एतेनेति। किमारोपिताभेदसत्ताया अधिष्ठानात्मत्वमुच्यते, अनारोपिताभेदसत्ताया वा?। नाद्य इत्याह-भेदेति। द्वितीयं दूषयति-अनारोपितेति। शास्त्रप्रतिपाद्याभेदस्य सर्वाधिष्ठानात्ममात्रतया तदधिष्ठानस्यैवाभावादिति भावः। ननु भेदप्रत्यक्षविरोधात् 'तत्त्वम-

"सि" इत्यादेस्तद्वत् त्वमपि ज्ञानादिगुणवानसीत्येवं-गुणपरत्वान्नाभेदप्रतिपादकत्वमित्यत आह-अत एवेति ।

अत एव प्रत्यक्षविरोधादभेदश्रुतिः "आदित्यो यूपः" इति श्रुतिरिव गुणवाद इति प्रत्युक्तम् । प्रत्यक्षस्य सद्विलक्षणभेदविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । भेदनिषेधवचनस्य तात्पर्यलिङ्गानुगृहीतत्वात् । प्रत्यक्षश्रुत्योर्यथार्थत्वे संभवति श्रुतेर्बाधायोगाच्च ।

एतेन प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वेन बलवत्त्वात्तेन श्रुतेर्बाध इति निरस्तम् । उपजीव्यांशस्य श्रुत्याऽबाधितत्वात् । भेदसत्त्वांशे प्रामाण्यस्यानुपजीव्यत्वात् । तथा चाहुः "उत्पादकाप्रतिद्वन्द्वित्वादिति । प्रत्यक्षस्य ज्येष्ठत्वेऽपि प्रत्यक्षश्रुत्योर्भिन्नविषयत्वान्न श्रुतिबाधः ।

तस्मादद्वैतसिद्धान्तविजये दुन्दुभिश्रुतिः ।
नान्येऽतोऽस्तीति जयति भेदवादिशुगावहा ॥

अतः शब्दपरामृष्टमेवाह--प्रत्यक्षस्येति । वर्त्तमानमात्रविषयस्य प्रत्यक्षस्य त्रैकालिकबाधाभावलक्षणसत्त्वागोचरत्वादवर्त्तमानत्वस्य च वास्तवाभेदाविरोधादभेदश्रुतेर्जघन्यवृत्त्या न गुणपरता युक्ता इत्यर्थः । किंच "आदित्यो यूपः" इत्याद्यर्थवादस्य प्रत्यक्षविरोधेन

स्वार्थपरित्यागेऽपि विध्यपेक्षितस्तुतिसमर्पणेन विध्येकवाक्यतया प्रामाण्यमुपपद्यते । अभेदश्रुतेस्त्वनन्यशेषत्वात्स्वार्थपरित्यागेऽत्यन्ताप्रामाण्यमेव स्यादित्याह--भेदनिषेधेति । किं च शास्त्रगम्याभेदसत्त्वेपि भेदप्रत्यक्षस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वलक्षणप्रामाण्यस्य संभवान्न श्रुतिबाधकतेत्याह-प्रत्यक्षेति ।

ननु लोके गृहीतसंगतिकानामेव पदानां वेदे बोधकत्वात्संगतिग्रहणस्य च भेदग्राहिपदपदार्थविषयप्रत्यक्षसापेक्षत्वादुपजीव्यप्रत्यक्षविरोधेन श्रुतेरेव बाधो युक्त इत्यत आह--एतेनेति । संगतिग्रहणाय पदार्थभेदमात्रमपेक्ष्यते, नतु तत्सत्त्वमपि । मायाविपरिकल्पितहस्त्यश्वादावपि संगतिग्रहदर्शनात् तथा च यदुपजीव्यं भेदमात्रप्रत्यक्षं, न तच्छ्रुत्या बाध्यते । यत्तु बाध्यते सत्तावैशिष्ट्यांशविषयं, न तदुपजीव्यमित्यर्थः । उपजीव्यांशं श्रुतिर्न बाधते इत्यत्राभियुक्तसंमतिमाह-तथा चाहुरिति । तथापि ज्येष्ठप्रत्यक्षविरोधे श्रुतेरेव बाधो युक्त इत्याशङ्क्य ज्येष्ठस्यापि प्रत्यक्षस्यानुपजीव्यत्वान्न श्रुतिबाधकत्वं प्रत्युत "पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यम्" इतिन्यायाज्ज्येष्ठत्वं बाध्यत्वे हेतुरित्यभिप्रेत्याह--प्रत्यक्षस्येति । अभेदश्रुतेः स्वार्थपरत्वमुपहरति श्लोकेन-तस्मादिति । यस्मात् "नान्योऽतोऽस्ति" इत्यादिश्रुतिर्नान्यपरा स्मात्तदद्वैतसिद्धान्तविजयसूचकदुन्दुभिघोषरूपाप-

राजितभेदवादिनां शोकं कुर्वन्ती सर्वदेशेष्वप्रतिहता प्रवर्तत इत्यर्थः ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण श्रुतिप्रत्यक्षयोरविरोधमाह- किं चेति ।

किं च प्रत्यक्षे ऽन्तःकरणावच्छिन्नात्मनो भेदोऽनुभूयते, न तु केवलस्य अहमनुभवस्य । भेद-विषयस्यान्तःकरणतादात्म्यावेष्टितात्मविषयत्व-स्योक्तत्वात् । न च संसाराज्ञानाद्याश्रयस्य सुषु-प्तिसंनिधन एवाहमनुभवे भेदो ऽनुभूयत इति कथमन्तःकरणावच्छिन्नस्यैव भेदो ऽहमनुभवविषय इति वाच्यम् । अहमनुभवगोचरादतिरिक्तचिदात्मा-ज्ञानदशायां तस्यैवाज्ञानाद्याश्रयाभेदारोपेण त-थाऽनुभवात् । तज्ज्ञानदशायां तु नेश्वरभेदो ऽनुभू-यते न ह्यहमनुभवगोचरातिरिक्त आत्मा ईश्वरा-द्भिन्न इति कश्चिदनुभवति । अन्तःकरणाधिष्ठान-चैतन्यस्य सुषुप्त्यादिधर्मित्वेन तस्यैव कल्पितभे-दाश्रयतया योहमज्ञो ऽस्वाप्सं, सोऽहमीश्वराद्भिन्न इत्यनुभवसंभवाच्च ।

अहं निर्दुःखो नेति प्रत्यक्षे ऽहमनुभवविषयध-र्मिको ब्रह्मभेदः प्रतीयते । अहमनुभवविषयश्चान्तः करण-तादात्म्यापन्न एव चिदात्मेत्यकर्त्रात्मवादे निरूपितम् ।

तथा च यस्य शबलितस्येश्वरभेदः प्रत्यक्षेण प्रतीयते, न तस्येश्वराभेदः शास्त्रेण प्रतिपाद्यते । यस्य तु केवलस्येश्वराभेदः प्रतिपाद्यते न तस्य भेदः प्रत्यक्षेण प्रतीयत इति न श्रुतिप्रत्यक्षयोर्विरोध इत्यर्थः । यदुक्तं पूर्ववादिना योऽहं सुप्तो,, यस्य यथाज्ञानं संसारश्च, सोऽहमीश्वरो नेत्यन्तःकरणानुपहित एवात्मनीईश्वरभेदः प्रतीयत इति तदपवदति--न चेति । किमहमनुभवगोचराच्चिदात्मनोऽविवेकदशायामयमनुभवः, विवेकदशयां वा ?। आद्ये भेदवता विशिष्टेन तद्रहितस्य केवलस्याभेदारोपादुक्तप्रत्यभिज्ञेत्यभिप्रेत्याह--अहमनुभवेति । द्वितीये ऽहमर्थातिरिक्तात्मन ईश्वराभेदेनैव सिद्धत्वान्न तत्र तद्भेदानुभवोऽस्तीत्याह--तज्ज्ञानेति । अज्ञानोपहितचैतन्यस्यैवान्तःकरणोपहितत्वात्तस्याहमर्थाभेदेऽपि शुक्लस्यैव पटस्य रक्तद्रव्योपरागे रक्तोऽयं पटो न शुक्ल इति प्रतीतेरिव योऽहमतोऽस्वाप्सं सो ऽनीश्वर इति प्रतीतेरौपाधिकभेद एव विषय इति न स्वाभाविकाभेदविरोध इत्याह--अन्तः करणेति ।

किञ्च निर्दुःखादहं भिन्न इति दुःखाभावावच्छिन्नप्रतियोगिको भेदो ऽनुभूयते विभ्वात्मवादिमते च शरीरानवच्छिन्नजीवात्मनोऽपि दुःखाभाववत्त्वात् तत्प्रतियोगिकभेदस्य स्वाभाविकस्य तस्मिन्नसंभवादौपाधिकभेद एवैतदनुभवविषय इत्यभिप्रायेणाऽऽह--किञ्च सर्वेति ।

किञ्च सर्वगतात्मवादे निर्दुःखादहं भिन्न

इत्यनुभवो नेश्वरभेदविषयतया नियन्तुं शक्यते। शरीरानवच्छिन्नजीवप्रदेशस्यापि निर्दुःखत्वात्। किञ्च नात्र योग्यानुपलब्धिरप्यस्ति पित्तोपहतनयनस्य सत्यपि शङ्खे श्वेताभेदतदनुपलब्धिवत् सतोऽपि जीवे ब्रह्माभेदस्याविद्यादोषेणानुपलम्भसंभवात्। न तं विदाथ य इमाजजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव एतं ब्रह्मलोकं न विंदन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः अविद्यामन्तरे वर्त्तमाना अज्ञानेनावृतं ज्ञानमित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यामज्ञानावरणस्य सिद्धत्वात्। श्रुतिसिद्धाभेदस्य श्रुतिसिद्धावरणेनैवानवभासोपपत्तौ तदभावकल्पनायोगाच्च। प्रतिबद्धप्रतिभासस्याप्यभावकल्पनायामतिप्रसङ्गात्।

अपि चान्योन्याभावरूपभेदस्य योग्यानुपलब्धिरूपसहकार्यभावात् न प्रत्यक्षमानगम्यत्वमित्याह—किंचेति। अनुपलब्धेस्तर्कितप्रतियोगिसत्त्वविरोधित्वमेव योग्यता। तदत्र नास्तीति सदृष्टान्तमाह-पित्तोपहतेति। पित्तस्य शङ्खश्वैत्यावभासप्रतिबन्धकत्वे ऽन्वयव्यतिरेकवदविद्याया ब्रह्माभेदप्रतिभासप्रतिबन्धकत्वे न किंचिन्मानमित्याशङ्क्याह--न तं विदाथेति। तमीश्वरं न विद। यूयं तमीश्वरं न विजानीथ। नन्वीश्वरस्याभावादेव न विजानीमो, न त्वस्मदपराधादित्यत आह—य ईश्वर इमाः प्रसिद्धा जरायुजाण्डजादिरूपाः प्रजा जजान

उत्पादितवान् । तथा च जगत्कर्तृत्वेनेश्वरस्य सिद्धत्वान्न तदभाव इत्यर्थः । तथापि तस्य भिन्नत्वाद्विप्रकृष्टत्वाच्च न अन्यदिति जानीम इत्यत आह–अन्यल्लौकिककारणविलक्षणं नित्यप्राप्तस्याप्याच्छादकत्वाद्युष्माकमन्तरं तत्स्वरूपाच्छादनेन ततो भेदकमज्ञानं बभूव । अतो भवन्तस्तमात्मतया न जानन्तीत्यर्थः । यथा मार्गपतितं मलिनं सुवर्णपिण्डमुपर्युपरि गच्छन्तः स्खलन्तोऽपि सुवर्णत्वाज्ञानान्न प्राप्नुवन्ति । एवमेव सर्वे जीवा अहरहः सुषुप्तौ ब्रह्म गच्छन्तोऽपि एतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः तं न विदन्ति न प्राप्नुवन्ति । तत्र श्रुत्यन्तरादिप्रसिद्धं हेतुमाह--अनृतेनेति । अनृतमनिर्वचनीयमज्ञानं तेन मोहिता यत इत्यर्थः । नन्वनुभूयमानमभेदं कल्पयित्वा तदनवभासप्रयोजकतया प्रतिबन्धकस्यापि कल्पनाद्वरमभेदस्यैवाभावकल्पनमित्यत आह--श्रुतिसिद्धेति । अयोगमेवोपपादयति-प्रतिबद्धेति । प्रतिबद्धइति बहुव्रीहिः ॥

किञ्च यथा व्याधपरिगृहीते ब्राह्मणपुत्रे राजपुत्रे वा विद्यमानेऽपि ब्राह्मणादिशरीराभेदस्तन्निश्चायकोपदेशाभावान्नोपलभ्यते । अत एव व्याधभावेन विपर्यस्यते । एवं च जीवेश्वराभेदस्याप्युपदेशमात्रगम्यत्वात्तदभावदशायां सतोऽप्यभेदस्योपलम्भकाभावादेवानुपलम्भाद्युपपत्तेर्योग्यानुपलब्ध्यभावान्नाभेदाभावरूपभेदः प्रत्यक्षयोग्य इत्याह—अपि चेति ।

अपि च यथा ब्राह्मणत्वाद्याश्रयाभेदे सत्यपि मनुष्यशरीरे तदुपदेशासहकृतप्रत्यक्षेण स नानु-

भूयते, विपरीततया च गृह्यते। एवं जीवे ब्रह्माभेदे सत्यपि यथावद्वेदान्तोपदेशार्थावगमात्पूर्वं स नानुभूयते, तदभावश्च ज्ञायते। नावेदविन्मनुते तं बृहतमिति। तत्र वेदान्तातिरिक्तमानाप्रवेशस्य तं त्वौपनिषदं सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति आचार्यवान् पुरुषो वेदेति। वेदान्तानामाचार्यस्य चात्मावबोधसाधनत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वात्। सहकारिविरहादनुभूयमानस्याप्यभावे सर्वत्र तथा प्रसङ्गात्।

किञ्च न तावदण्वात्मनीश्वरभेदः प्रत्यक्षग्राह्यः। अणोर्जीवस्यातीन्द्रियत्वेन तत्र तर्कितेश्वराभेदस्य जीवाभेद इवातीन्द्रियत्वात्। नाप्यनुमानम्। अनुकूलतर्काभावेनोक्त हेतूनामप्रयोजकत्वात्। सर्वज्ञत्वकिञ्चिज्ज्ञत्वादेरौपाधिकस्यात्मत्वावद्वातत्त्ववद्व्यवस्थितत्वात्। भेदनिषेधश्रुतिप्रामाण्यभङ्गप्रसङ्गलक्षणप्रतिकूलतर्कपराहतत्वाच्च।

स नानुभूयते इति। संशयादिनिवर्त्तकानुभवविषयो नेत्यर्थः। तदभावश्चेति। अभेदाभावरूपभेदो भ्रान्त्या गृह्यते इत्यर्थः। ब्रह्माभेदस्योपदेशमात्रगम्यत्वे हेतुमाह-नावेदविदिति। वेदान्तानामिति। अधीतमात्रवेदाना-

मायातं बोधहेतुत्व माचार्योक्तिन्यायोपोद्बलितानां तेषां संशयादिनिवर्त्तकसत्तानिश्चयहेतुत्वमिति भावः ।

किं च जीवस्य ब्रह्मातिरिक्तस्वरूपेण सर्वगतत्वे माना-भावान्मध्यमपरिमाणत्वे चानित्यत्वादिप्रसङ्गाद्वस्तुतोभे-देऽणुत्वमेव वाच्यम् ।तथा च परमाणाविव जीवेऽपि नेश्व-रभेदः प्रत्यक्षेण शक्यते ग्रहीतुम् । योग्यानुपलब्ध्यभा-वादित्यभिप्रेत्याह-किञ्चेति । ब्रह्मजीवप्रतियोगिकधर्मि-समसत्ताकभेदवद् भ्रान्तत्वादित्याद्यनुमानान्यपि न भेदे मानमित्याह-नापीति । ईश्वरस्य भ्रान्तजीवाभे-देऽभ्रान्तत्वसर्वज्ञत्वाद्यनुपपत्तिरेवानूकूलतर्क इत्याशङ्-क्य तत्त्वतोऽभेदेप्यौपाधिकभेदेन बिबप्रतिबिम्बमुखयो-रवदातत्वश्यामत्ववदीश्वरस्य सर्वज्ञत्वादिकमेव, जीवस्य तु भ्रान्तत्वादिकमेवेति व्यवस्थोपपत्तेर्मैवमित्याह-सर्व-ज्ञेति । किञ्चभेदनिषेधश्रुतीनामन्यपरताया निरस्तत्वा-दभेदाभावे तदप्रामाण्यापत्तिलक्षणप्रतिकूलतर्कपराह-तिश्चेत्याह-भेदेति ।

किञ्च आद्यानुमाने किं जीवब्रह्मपदवाच्य-योर्भेदः साध्यते, उत जीवास्तत्वतो ब्रह्मणो न भिद्यंत इत्यभेदानुमाने यौ जीवब्रह्मपदार्थौ तयोर्वा किं वा जीव-ब्रह्मपदोपलक्षितयोः ?। आद्ये सिद्धसाधनं ब्रह्मशब्दवा-च्यस्य विशिष्टरूपस्य स्वसमानसत्ताकानिर्वचनीयजीव-भेदवत्त्वाभ्युपगमादित्याह--ब्रह्मजीवेति ।

ब्रह्मजीवप्रतियोगिकधर्मिसत्तासमानसत्ता-कभेदवानित्यनुमानं च सिद्धसाधनंबुद्ध्युपहितजी-

वात् संसारिणस्त्वंपदवाच्यात् तत्पदवाच्यस्यासंसारिणो ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्याद्वैतवादिभिरपि भेदस्याभ्युपगतत्वात् । अभेदानुमानेऽपि तयोरेव जीवब्रह्मशब्दाभ्यामभिहितत्वात् विशुद्धचिदात्मन एवाऽऽविद्यकबुद्ध्युपहिततया संसारः, स्वरूपेण नित्यमुक्तत्वमिति बन्धमोक्षयोरेकाधिकरणत्वाच्च । न च सर्वज्ञत्वाद्युपलक्षितस्य पक्षत्वम् । तस्यैव दुःखाद्यनुभवितृत्वेन ममासिद्धेः । न च तदुपहितं पक्षः । उपहितत्वस्य विशेषणोपलक्षणत्वे उक्तदोषापरिहारात् । मिथ्यात्वधर्मिशुक्तिरजतादिसमानसत्ताकभेदवत्तयाऽर्थांतरञ्च ॥

द्वितीयेऽपि सिद्धसाधनमेव स्यात् । अनुमाने तु तत्त्वत इति विशेषणान्न बाध इत्यभिप्रेत्याह—अभेदानुमानेपीति । ननु त्वंपदवाच्यस्य ब्रह्मभिन्नस्य संसारित्वं तल्लक्ष्यस्य ब्रह्माभिन्नस्य मुक्तिरिति बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यं स्यादित्याशङ्क्याह-विशुद्धेति । परमते यथा शरीरोपहितात्मनिष्ठेन सुखदुःखानुभवरूपबन्धेन तदनुपहितात्मनिष्ठमोक्षस्य सामानाधिकरण्यम् । एवमहंकारोपहितचिदात्मधर्मबन्धेन केवलात्मान्वयिमोक्षस्यापि तदुपपत्तिः । उपहितात्मधर्मोऽपि बन्धः परमार्थ इति परेषामभिमानः । अस्माकं तूपहितेऽपि कूटस्थचिदात्मन्याध्यासिकः स इत्येतावदेव वैषम्यमिति भावः । तृतीयेऽपि किं ब्रह्मपद-

लक्ष्यं सर्वज्ञत्वाद्युपलक्षितं तदुपहितं वा ? । आद्ये चिन्मात्रस्य तदुपलक्षितत्वेन जीवचैतन्यस्यापि पक्षता स्यात् । तथा च हेतुरन्यतरासिद्ध इति दूषयति- न च सर्वज्ञत्वेति । द्वितीये उपहितत्वं विशेषणमुपलक्षणं वा ? आद्ये सिद्धसाधनम् । द्वितीये पूर्ववदसिद्धिरिति दूषयति-न च तदिति । एवं पक्षं दूषयित्वा साध्यमपि दूषयति-मिथ्यात्वेति ।

यच्चोक्तं धर्मिशब्दस्य संबन्धिवाचकत्वान्मात्रादिशब्दवत् प्रकृतिपदार्थधर्म्मिवाचकत्वमेवेति तदपवदति-न चेति ॥

न च धर्मिशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् न रजतपरामर्शित्वमिति वाच्यम् । किं तर्हि ब्रह्मणो धर्मित्वं किं वा भेदस्य? । नाद्यः । ब्रह्मणस्तदभावात् । द्वितीये हि ब्रह्म भेदधर्मिसमानसत्ताकजीवप्रतियोगिकभेदवदिति स्यात् । तथा च शुक्तिरजतादेरपि जीवप्रतियोगिकभेदधर्मित्वात्सिद्धसाधनम् । न च धर्मिपदं ब्रह्मण एव वाचकम् । घटादौ साध्यवैकल्यात् । न च धर्मिपदस्थाने स्वपदप्रक्षेपान्न दोष इति वाच्यम् । ब्रह्म ब्रह्मप्रतियोगिकधर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदवत्, स्वसमानसत्ताकजडत्ववत्, तादृशदुःखवत् दुःखाननुभवितृत्वात्;

असंसारित्वात्, अभ्रान्तत्वात्; ज्ञातृत्वात्। घटवत्, जीववच्च इत्याभाससमानयोगक्षेमत्वात्। न च पारमार्थिकभेदः साध्यः। श्रुतिनिषिद्धस्य पारमार्थिकत्वानुपपत्तेः, दृष्टान्ते साध्याभावाच्च ॥

अत्र हि प्रतिज्ञावाक्ये ब्रह्मपदार्थो भेदपदार्थश्च प्रकृतः। तत्र धर्मिपदेन ब्रह्मणो धर्मित्वं विवक्षितम्ः, भेदस्य वेति विकल्पयति-किं तर्हीति। आद्ये साध्याप्रसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह-नाद्य इति। द्वितीये शुक्तिरजतादेरपि जीवप्रतियोगिकभेदं प्रति धर्मित्वात् तत्समसत्ताकजीवभेदो ब्रह्मण्यभेदाविरोधीष्ट एवेत्याह-द्वितीय इति। ननु ब्रह्मनिष्ठभेदस्य प्रकृतत्वात् तद्धर्मि ब्रह्मैव धर्म्मिपदार्थ इत्यत आह-न चेति। घटादाविति। तत्र ब्रह्मसत्ताकभेदस्य ममासिद्धेरिति भावः। यदपि चोक्तं धर्मिपदस्थाने स्वपदं वाऽस्त्विति तदाभाससाम्येन दूषयति-न च धर्मीति। तादृग्दुःखवदित्यत्र हेतुर्ज्ञातृत्वादिति। तत्रैव दृष्टान्तो जीववदिति। ननु धर्मिग्राहकमानेन ब्रह्मण एकत्वेन चिद्रूपत्वेन निर्दुःखत्वेनैव च सिद्धत्वादुक्तहेतूनां धर्मिग्राहकमानबाध इति चेत्-तर्हि जीवभेदानुमानेऽपि ब्रह्मसाधकमानेन श्रुत्या जीवाभेदेनैव तस्य सिद्धत्वाद्धर्मिग्राहकमानबाधस्तुल्य इति भावः। यदपि चोक्तं धर्मिसमानसत्ताकेतिपदस्थाने पारमार्थिकेत्यादिविशेषणं देयमिति, तद् दूषयति-न चेति। पारमार्थिकत्वानुपपत्तिरित्युपलक्षणं श्रुतिनिषि-

द्धत्वादेव यावद्ब्रह्मस्वरूपमनुवर्तमानत्वादिकमपि भेद-स्यानुपपन्नमित्यर्थः । पारमार्थिकभेदवदिति साध्ये दोषा-न्तरमाह-दृष्टान्त इति ॥

यत्तु सामान्यानुमानेन घटे जीवप्रतियोगिक-पारमार्थिकभेदसिद्धिरित्युक्तं, तद् दूषयति-न चेति ।

न च घटो जीवप्रतियोगिकप्रतियोगिज्ञा-नाबाध्यभेदवान् जीवधर्मिकधर्मिज्ञानाबाध्याभे-दाप्रतियोगित्वात् इत्यनुमानात्तत्सिद्धिः । घटस्य स्वरूपेणानिर्वचनीयस्य विनापि पारमार्थिकभेदं जीवज्ञानाबाध्याभेदाप्रतियोगित्वात् । सति हि धर्मिणि सत्प्रतियोगिकाभेदाभावे सन् भेदः सिध्य-ति । भेदस्य जीवज्ञानाबाध्यत्वेऽपि न सत्यता । तस्य ब्रह्मविषयाज्ञानादेव जीवस्वादेरिव सिद्ध-त्वात् । न च जीवप्रतियोगिकब्रह्मज्ञानाबाध्य-भेदवानिति वा साध्यम् । आत्मातिरिक्तस्य सर्वस्यापि ब्रह्मज्ञानेन बाधात् । उक्तरीत्या ऽप्रयोजकत्वाच्च ॥

घटे सद्रूपजीवाभेदाप्रतियोगित्वस्य सत्त्वाभावे-नापि संभवादुक्तसाध्ये हेतुरप्रयोजक इत्याह-घट-स्येति । कुत्र तर्ह्यभेदाभावात्सन् भेदः सिद्ध्यतीति वी-क्षायामाह-सति हीति । भेदस्य धर्मिप्रतियोगिपरतन्त्र-त्वात्तत्सत्यत्वं भेदसत्यत्वे प्रयोजकम् । न हि-धर्मी सन्न

भवति, धर्मः सन्निति युज्यते । अतः सद्विलक्षणे घटे जीवाभेदाभावेन भेदमात्रसिद्धावपि न तस्य सत्यत्वसिद्धिरिति भावः । किं च प्रतियोगिज्ञानाबाध्येति घटनिष्ठजीवभेदस्य किं कर्तृत्वादिविशिष्टजीवज्ञानाबाध्यत्वं साध्यते, उत तदुपलक्षितब्रह्मज्ञानाबाध्यत्वम् ? । आद्ये सिद्धसाधनं ब्रह्माज्ञानकार्यस्य तस्य तदज्ञानानिवर्तकजीवज्ञानाबाध्यत्वादित्याह-भेदस्येति । द्वितीयं दूषयति-न चेति । अस्मिन् पक्षे यद्यज्ज्ञानाबाध्ययद्धर्मिकाभेदाप्रतियोगि तद् ब्रह्मज्ञानाबाध्यतत्प्रतियोगिकभेदवदित्येवं सामान्यव्याप्तिर्वक्तव्या । अत्र न किंचिदुदाहरणमस्ति दूरस्थवृक्षभेदस्यापि ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वादित्यभिप्रेत्याह-आत्मातिरिक्तस्येति । अनिर्वचनीयघटस्य ब्रह्मज्ञानेन बाध्यजीवभेदवत्त्वेऽपि तदभेदाप्रतियोगित्वोपपत्तेरत्रापि हेतुरप्रयोजक इत्याह-उक्तरीत्येति । एतेन यावत्स्वरूपमनुवर्तमानभेदवदित्यादिसाध्येष्वपि हेतोरप्रयोजकत्वमिति सूचितम् । भ्रान्त्यादेराविद्यकत्वेन तदभावरूपाभ्रान्तत्वादेर्घटादाविव जीवप्रतियोगिकाविद्यकभेदेनैव ब्रह्मण्युपपत्तेः ।

एवं सामान्यतः सर्वहेतूनां पक्षादिदूषणमुक्त्वा प्रत्येकमपि दूषयति--प्रथमेति ।

प्रथमहेतौ च दुःखपदं व्यर्थम् । घटादौ तेन विनाऽपि व्याप्तिग्रहसंभवात् । व्याप्तिग्रहोपयुक्तस्यैव हेतुविशेषणत्वात् । केवलाभावस्य व्याप्य

त्वे विशिष्टाभावस्य गौरवेणाव्याप्यत्वात् । अननुभवितृत्वमात्रस्य ब्रह्मण्यसिद्धेः । विशिष्टोऽपि हेतुरसिद्ध एव । सर्वज्ञे ब्रह्मणि दुःखाननुभवासंभवात् । स्वसमवेतदुःखाननुभवितृत्वं हेतुरिति चेत् । न, ब्रह्मणि दुःखाभावेन प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या हेतोरसिद्धेः । न च दुःखगोचरलौकिकसाक्षात्कारानाश्रयत्वं हेतुः । अस्मन्मते जीवे व्यभिचारात्, तदीयदुःखसाक्षात्कारस्याप्यलौकिकसाक्षित्वात्, अप्रसिद्धेश्च । अभ्रान्तत्वादित्यपि हेतुरसिद्धः । मिथ्यावस्तुविषयज्ञानस्य भ्रान्तेः कल्पितप्रपञ्चसाक्षिणि ब्रह्मण्यपि सत्त्वात् ॥

दुःखपदं विना घटादावननुभवितृत्वस्यैवोक्तसाध्यव्याप्यत्वेऽप्यसिद्धिनिवारणेन तदर्थवदित्याशङ्क्याह-व्याप्तिग्रहेति । असिद्धिनिवारणमात्रेण हेतुविशेषणत्वे क्षित्यादिकमकर्तृकं शरीरजन्यत्वादित्यादिप्रयोगोऽपि साधीयान् स्यादिति भावः । विशिष्टाभावस्यान्यत्वान्न वैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह-केवलेति । अभावरूपहेतौ स्वगतस्य व्याप्यतावच्छेदकधर्मस्याभावात् प्रतियोग्येव तदवच्छेदको वाच्यः । तथा चाननुभवितृत्वमात्रस्य प्रतियोगितया व्याप्यतावच्छेदकत्वे लाघवम् । दुःखविशेषितस्यावच्छेदकत्वे तु गौरवमिति भावः । तर्ह्यननुभवितृत्वमेव हेतुरस्त्वित्यत आह-अननुभवितृत्वेति । किं

च विशिष्टहेतावपि किं दुःखविषयानुभवाभावमात्रं विवक्षितमुत स्वसमवेतदुःखाननुभवितृत्वं, दुःखगोचरलौकिकसाक्षात्कारानाश्रयत्वं वा? । आद्ये सर्वज्ञब्रह्मणो जीवगतदुःखानुभववत्त्वात्तदभावोऽसिद्ध इत्याह-विशिष्टेपीति । द्वितीयं शङ्कते-स्वसमवेतेति । स्वशब्दस्य समभिव्याहृतब्रह्मपरत्वात्तदीयदुःखाप्रसिद्ध्या तदनुभवोऽप्यप्रसिद्धः । तदप्रसिध्या च तदभावरूपहेतुरर्थासिद्ध इत्याह-न ब्रह्मणीति । तृतीयं दूषयति-न चेति । वस्तुतस्त्वस्मन्मते दुःखगोचरलौकिकसाक्षात्काराभावेन तदनाश्रयत्वस्याप्रसिद्धेरत्राप्यप्रसिद्धिरित्याह-अप्रसिद्धेश्चेति । अभ्रान्तत्वादित्यत्रापि किं मिथ्यावस्तुज्ञानं भ्रान्तिस्तदभाववत्त्वं हेतुत्वेन विवक्षितमुतासज्ज्ञानं भ्रान्तिस्तदभाववत्त्वं वा? । आद्ये ब्रह्मज्ञानस्यापि मिथ्याभूतप्रपञ्चविषयत्वेन भ्रान्तित्वात्तदभावो ब्रह्मण्यसिद्ध इत्याह-अभ्रान्तत्वादित्यपीति ।

द्वितीयं शङ्कते—असदिति ॥

असद्विषयं ज्ञानं भ्रम इति चेत् । न, 'असन्न भासते' इति मते जीवे व्यभिचारात् । लाघवेन ज्ञानाभावस्यैव व्याप्यत्वादसिद्धेश्च । असंसारित्वमपि यदि संसारध्वंसवत्त्वं तर्हि ब्रह्मण्यप्यसिद्धिः, त्वदभिमतमुक्तजीवेषु व्यभिचारश्च । अथ संसारात्यन्ताभाववत्त्वं, तर्हि अस्मदभिमतजी-

वस्यारोपितसंसारात्यन्ताभाववत्त्वाद् व्यभिचारः । एवं जीवपक्षकभेदानुमानेष्वपि व्यर्थविशेषणत्वा-दय ऊह्याः साध्यवैकल्यं च घटस्य । ब्रह्मप्रतियो-गिकभेदे सत्त्वाभावात् ॥

एवं सति वैशेषिकादिमते जीवेऽप्यसज्ज्ञानाभा-वात् तत्रापि हेतुः स्यात् । तथा च व्यभिचार इत्याह-न-असदिति । ननु त्वन्मतेऽपि जीवे जीवान्तरप्रतियोगिक-भेदसत्त्वान्न व्यभिचार इति चेन्न । तथापि जीवत्वावच्छि-न्नप्रतियोगिकजीवभेदस्य जीवे ऽभावात् । न च यत्किं-चिज्जीवप्रतियोगिकजीवभेद एव साध्य इति वाच्यम् । यत्किञ्चिज्जीवत्वस्यापि सर्वजीवानुगतत्वेन तदवच्छिन्नप्र-तियोगिकजीवभेदस्य जीवेऽभावात्, भेदस्य प्रतियोगिता-वच्छेदकाधिकरणजीवे ऽसंभवादिति भावः । ज्ञानाभाव-स्यैव घटादावुक्तसाध्यव्याप्तत्वादसद्विशेषणं व्यर्थं चेत्या-ह-लाघवेनेति । अस्तु तर्हि ज्ञानाभाव एव हेतुरित्यत-आह-असिद्धश्चेति । असंसारित्वादित्यत्रापि किं संसार-ध्वंसवत्त्वं हेतुत्वेन विवक्षितं, तदत्यन्ताभाववत्त्वं वा? । आद्ये ब्रह्मणि संसाराभावेन प्रतियोगिसमानाधिकरणस्त-द्ध्वंसोऽपि तत्रासिद्ध इत्याह-असंसारित्वमपीति । किं च पराभिमतमुक्तजीवेषु संसारध्वंससत्त्वेऽपि पूर्वोक्तविधया जीवप्रतियोगिकभेदाभावाद्व्यभिचारश्चेत्याह-त्वदभिम-तेति । द्वितीयमनूद्य दूषयति-अथेति । यदपि चोक्त-जीवो ब्रह्मप्रतियोगिकधर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदवान्

असर्वज्ञत्वात्, असर्वशक्तित्वात्, अस्वतन्त्रत्वाच्च घटवदिति तत्राप्युक्तदूषणजातमतिदिशति-एवमिति । अत्रापि जीवब्रह्मपदाभ्यां विशिष्टविवक्षायां सिद्धसाधनं, कर्तृत्वाद्युपलक्षितविवक्षायां ब्रह्मणोऽपि पक्षत्वेन बाधः, तदुपहितविवक्षायां चोपहितत्वस्यापि विशेषणत्वोपलक्षणत्वयोरुक्तदोषापातात् । धर्मिपदस्थाने स्वपदप्रक्षेपे च जीवो जीवप्रतियोगिकस्वसमानसत्ताकयावद्भेदवान् स्वसमानसत्ताकज्ञानाद्यत्यन्ताभाववान् वा असर्वज्ञत्वादिभ्यः घटवदित्याभाससाम्यम् । असर्वज्ञत्वं च किंचिज्ज्ञत्वं सर्वविषयज्ञानाभावो वा सर्वविषयसाक्षात्काराभावो वा सर्वविषयलौकिकसाक्षात्काराभावो वा ? । आद्ये घटादौ साधनवैकल्यम् । न द्वितीयतृतीयौ । जीवेऽपि तव मते सामान्यलक्षणादिप्रत्यासत्तिजन्यसर्वविषयज्ञानस्य तत्साक्षात्कारस्य च सत्त्वात् । तुरीये ब्रह्मणि व्यभिचारः । संयोगादिषट्कान्यतमप्रत्यासत्तिजन्यस्य लौकिकसाक्षात्कारस्य ब्रह्मण्यभावेन तत्रोक्तहेतोः सत्त्वात्, घटादौ ज्ञानाभावस्यैवोक्तसाध्यव्याप्यत्वाद्विशेषणवैयर्थ्यं च ।

असर्वशक्तित्वमपि किं सर्वासां शक्तीनां राहित्यं सर्वकार्य्यविषयशक्तिराहित्यं वा ?। आद्ये ब्रह्मणि व्यभिचारः वन्ह्यादिगतदाहादिशक्तेर्ब्रह्मण्यभावात् । द्वितीयेऽप्यस्मन्मते ब्रह्मणि तादृशशक्तेरारोपितत्वेन तदभावस्यापि ब्रह्मणि सत्त्वेन व्यभिचारात् । परमतेऽपि ब्रह्मप्रतियोगिकघटनिष्ठभेदे व्यभिचारः । तत्र ब्रह्मप्रतियोगिकभेदान्तराभावात् ।

अस्वतन्त्रत्वमपि किमकर्तृत्वम् अन्येच्छाधीनव्यापारवत्त्वं वा आश्रितत्वं वा कार्य्यत्वं वा? । नाद्यः । जीवस्य पुण्यपापादिकर्तृत्वेनाकर्तृत्वासिद्धेः । अस्मन्मते ब्रह्मणोऽपि वस्तुतोऽकर्तृत्वेन तत्र व्यभिचाराच्च । द्वितीये व्यापारपदेन किं कृतिरुच्यते परिस्पन्दो वा कार्य्यमात्रं वा ? । आद्ये घटे साधनवैकल्यम् । द्वितीये जीवेऽसिद्धिः । तस्य मध्यमपरिमाणत्वे ऽणुत्वे वा ऽनित्यत्वाप्रत्यक्षत्वाद्यापत्तेः । सर्वगतत्वेन वा परिस्पन्दायोगात् । आरोपितपरिस्पन्दस्य घटादिषु तवाभावात् । तृतीयेऽपि जीवेच्छाधीनजीवशरीरसंयोगादिकार्यवत्त्वात् सर्वगतेश्वरस्य तत्र व्यभिचारः । तृतीयचतुर्थयोश्च जीवेऽसिद्धिः । सर्वगतस्य नित्यस्य तस्याश्रितत्वकार्यत्वयोरभावादित्यादिदूषणं जीवपक्षकानुमानेषूह्यमिति भावः । अत्रापि धर्मिसत्तासमानसत्ताकपदस्थाने पारमार्थिकेत्यादिपदप्रक्षेपे दोषमाह—साध्येति । कार्यकारणयोरारम्भणाधिकरणन्यायेन वास्तवभेदायोगात् घटादेश्च ब्रह्मकार्यत्वात् तत्र ब्रह्मप्रतियोगिकवास्तवभेदो ऽसिद्ध इत्यर्थः ।

ब्रह्मपक्षकानुमानान्तरमप्यनूद्य दूषयति—यत्त्वित्यादिना ।

यत्तु ब्रह्म तत्त्वतो जीवाभिन्नं नेत्यनुमानं, तन्न । ब्रह्मस्वरूपातिरिक्तस्य जीवाभेदस्य वास्तवत्वानुपपत्तेः, शास्त्रप्रतिपाद्यतत्स्वरूपाभेदस्य तवासिद्धेः । एतेन जीवपराभेदे वास्तवत्वं निषिध्यत

इति प्रत्युक्तम् । तस्यासिद्धावाश्रयासिद्धेः । सिद्धौ वा परमार्थत्वाद्धर्मिग्राहकमानबाधात् । सर्वेषां हेतूनामुक्तश्रुतिविरोधाच्च ।

अत एव कर्मज्ञानोपदेशानुपपत्तिर्जीवस्य ब्रह्मभेदे मानम् । अन्यथा ब्रह्मण इव जीवस्यापि तदुपदेशवैयर्थ्यादिति प्रत्युक्तम् । आत्मस्वरूपसत्तया लब्धात्माऽनिर्वचनीयभेदेनैव तदुपपत्तेः ।

किमत्र ब्रह्मस्वरूपातिरिक्तस्य तात्त्विकजीवाभेदस्य निषेधः उत तत्त्वमस्यादिशास्त्रगम्यब्रह्मस्वरूपाभेदस्य ? नाद्यः । ब्रह्मातिरिक्तस्य तात्त्विकस्याप्रसिद्धत्वेन तदभावस्यापि घटादावप्रसिद्धेः साध्यवैकल्यादित्यभिप्रेत्याह—ब्रह्मेति । द्वितीये निखिलभेदाभावात्मकस्य सत्यज्ञानादिरूपस्य शास्त्रगम्याभेदस्य तवासिद्धेरुक्तदोषस्तदवस्थ इत्यभिप्रेत्याह—शास्त्रेति । नन्वस्मिन्प्रयोगे न तात्त्विकजीवाभेदो निषिध्यते येनोक्तविकल्पः स्यात्, किं तु जीवपराभेदे ब्रह्मणि प्रसिद्धं तात्त्विकत्वमेवेत्याशङ्कामपवदति--एतेनेति । एतच्छब्दार्थमेवाह--तस्येति । जीवब्रह्मपक्षकसर्वानुमानेष्वपि "नान्योऽतोऽस्ति" इत्यादिश्रुतिबाधश्चेत्याह-सर्वेषामिति ।

जीवपरभेदे श्रुतिप्रत्यक्षानुमानानि निराकृत्यार्थापत्तिमपि निराकरोति-अत एवेति । कर्मज्ञानयोरुपदेशः कर्मज्ञानोपदेशः तदनुपपत्तिरित्यर्थः । अनुपपत्तिमेवाह--अन्यथेति । कर्माद्युपदेशस्य कर्तृत्वादि-

साक्षापेक्षत्वात्तस्य चानिर्वचनीयभेदादपि प्रतिबिम्बगतस्यासत्वादिवज्जीवे व्यवस्थितत्वाद्वस्तुतो ब्रह्माभेदेऽपि नोक्तानुपपत्तिरित्याह--आत्मेति ॥

भेदस्वरूपस्यैव निर्वक्तुमशक्यत्वादनिर्वाच्यभेदेनैव सर्वत्र विरुद्धधर्मव्यवस्थेत्यभिप्रेत्य भेदस्वरूपं खण्डयति--किं चेति ।

किं च न तावदन्योन्याभावो भेदः । तत्प्रतियोगिनो ऽनिरूपणात् । तथा हि--न तावद् घटादिः प्रतियोगी । संसर्गाभावसांकर्यप्रसङ्गात् । ननु तादात्म्यं तदवच्छिन्नो घटादिर्वा प्रतियोगीति चेत् । न, घटपटतादात्म्यस्याप्रमितत्वात् । असत्प्रतियोगिकाभावस्याभावात् । अथ घटे घटतादात्म्यं प्रमितं पटे निषिध्यते, घटतादात्म्याभावश्च पटाधिकरणकस्तस्य ततो भेद इति चेत् । न, तादात्म्यस्य घटस्वरूपत्वे घटेऽपि घटभेदप्रसङ्गात् । अतिरिक्तमपि घटत्वं न तादात्म्यमिति वक्ष्यते । तदन्यस्तु दुर्निरूपमेव । किं च तादात्म्याभावो रूपाद्यभाववन्न भेदः । योऽभावो यस्य येन तादात्म्यविरोधी स खलु तस्य भेदः ॥

भेदः किं पदार्थधर्मस्तत्स्वरूपं वा ? । आद्येऽपि किमन्योन्याभावः स, उत वैलक्षण्यम् ? । नाद्य इत्याह--न तावदिति । किमन्योन्याभावस्य घटादिरेव प्रतियोगी

तादात्म्यं वा तदवच्छिन्नो घटादिर्वा ?। आद्ये प्रतियोगितदवच्छेदकभेदाभावात् संसर्गाभावादस्य भेदो न स्यादित्याह--न तावदिति । किं चास्य प्रतियोगिविरहस्वभावत्वेन तत्प्रतियोगिकाले तत्सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः, तद्विरहात्मत्वाभावे ऽभावत्वमेव न स्यादिति द्रष्टव्यम् । द्वितीयतृतीयौ शङ्कते-नन्विति । किमत्र पटधर्मिकघटतादात्म्यं तत्प्रतियोगि उत घटधर्मिकघटप्रतियोगिकमेव ?। आद्यं दूषयति--न घटेति । ततः किमित्यत आह--असदिति । द्वितीयं शङ्कते-अथेति । किं घटतादात्म्यं घटस्वरूपं, तदतिरिक्तं वा ? नाद्यः। घटधर्मिकघटप्रतियोगिकाभावस्य परमते घटेऽपि सत्त्वात् । सोऽपि स्वस्मादेव भिद्येतेति दूषयति--न तादात्म्यस्येति । द्वितीयेऽपि तत्किं घटत्वमेव ततो ऽन्यद्वा ?। नोभयथापीत्याह-अतिरिक्तमपीति । दुर्निरूपमेवेति । घटघटत्वातिरिक्ततादात्म्यस्य द्रव्याद्यन्यतमत्वेन निरूपणायोगादित्यर्थः । तादात्म्यस्यानिरूपणादेव तदवच्छिन्नप्रतियोगिकाभावो भेद इत्येतदपि निरस्तमिति द्रष्टव्यम् । घटधर्मिकघटप्रतियोगिकतादात्म्यमङ्गीकृत्यापि तदभावस्य भेदत्वं दूषयति-किं चेति । तस्याभेदत्वं दर्शयितुं भेदशब्दार्थमाह--योऽभाव इति । अभाव इति च्छेदः ।

तर्हि घटधर्मिकघटप्रतियोगिकतादात्म्याभाव एव पटतादात्म्यविरोधीति स एव तस्याभेद इत्यत आह--न चेति ॥

न च घटप्रतियोगिकघटधर्मिकतादात्म्याभावः पटस्य घटप्रतियोगिकतादात्म्यविरोधी। धर्मभेदेन तादात्म्यभेदात्। जीवस्य ब्रह्माभेदाविरोधितद्भेदस्यास्माभिरनिवार्यत्वात्। जीवस्य ब्रह्मतादात्म्यस्य प्रामाणिकत्वात्। अत एव संयोगावच्छिन्नवृक्षतादात्म्याभावस्य तस्मिन्नेव तदभावावच्छिन्ने सत्त्वेपि न वृक्षभेदः॥

तत्र हेतुमाह-धर्मभेदेनेति। यथैकस्मिन् वृक्षे अग्रत्वावच्छिन्नवृक्षप्रतियोगिकमेकं कपिसंयोगावच्छिन्नप्रतियोगिकमपरं वृक्षत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकमन्यदित्यनेकानि तादात्म्यानि धर्मभेदाद्भिद्यन्ते। तथा च मूलावच्छिन्ने वृक्षे ऽग्रत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकस्य संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिकस्य वा तादात्म्यस्याभावेऽपि वृक्षत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकतादात्म्यमस्त्येव। एवं मृदवच्छिन्नघटप्रतियोगिकस्य देशविशेषसंयोगावच्छिन्नघटप्रतियोगिकस्य वा तादात्म्यस्य पटत्वावच्छिन्ने ऽभावेऽपि घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकतादात्म्यस्य पटेऽपि सत्त्वाविरोधान्न घटधर्मिकघटप्रतियोगिकतादात्म्याभावमात्रात्पटे तद्भेदसिद्धिरित्यर्थः।

ननु यत्र यदवच्छिन्नप्रतियोगिकतादात्म्याभावस्तस्य तदवच्छिन्नात्स एव भेदः। मूलावच्छिन्नवृक्षस्यापि अग्रावच्छिन्नवृक्षाद्भेद एवेत्याशङ्क्य वृक्षवदेव जीवस्य

स्वरूपेण ब्रह्माभेदेऽपि सर्वज्ञत्वादिविशिष्टरूपेण तद्भेदोऽविरुद्धत्वादिष्ट एवेत्याह-जीवस्येति ।

ननु मूलाग्रयोर्वृक्षाभेदस्य प्रत्यभिज्ञासिद्धत्वात् सोऽप्यभ्युपेयः, न तथा जीवब्रह्मणोः स्वरूपाभेदे प्रत्यभिज्ञाऽस्तीत्याशङ्क्य तदभावेऽपि तत्त्वमस्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् सोऽप्यभ्युपेय इत्यभिप्रेत्याह-जीवस्येति । ननु मूले वृक्षः कपिसंयोगवान्न भवतीति प्रतीतेर्न संयोगावच्छिन्नवृक्षतादात्म्याभावो विषयः, किं तु संयोगात्यन्ताभाव एव । तथा च वृक्षतादात्म्याभाववतो वृक्षाद्भेद एव न त्वभेदोऽपि । एवं ब्रह्मतादात्म्याभावे जीवस्य ब्रह्मभेद एव न त्वभेदोऽपीत्यत आह-अत एवेति। विशिष्टभेदस्य स्वरूपाभेदेनाविरोधादेवेत्यर्थः

अयमभिसंधिः—इदमिदं न भवतीति ज्ञानस्य घटादौ भेदविषयत्वाद् वृक्षेऽपि तद्विषयत्वमेव तस्य वक्तव्यम् । इतरथा कपिसंयोगतदभावयोरधिकरणभेदाभावादन्यत्रापि भावाभावयोर्विरोधो दत्तजलाञ्जलिः स्यात् । तदभिन्ने तद्भेदोऽपि विरुद्ध इति चेत् । न, तत एव भेदस्यानिर्वचनीयत्वाङ्गीकारात्, भेदाभेदयोः प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाविरोधोपपत्तेश्च । अन्यथा 'नाहं सर्वज्ञ' इति प्रतीतेरपि सर्वज्ञत्वादेरेवाभावो विषय इति न जीवेश्वरभेदसिद्धिरिति ॥

ननु यद्धर्मिकतादात्म्ये यत्प्रतियोगिकत्वाभावः स एव तस्य ततो भेद इति शङ्कते—अथेति ।

अथ पटधर्मिकतादात्म्ये घटप्रतियोगिकत्वाभाव एव तस्य ततो भेद इति चेत् तथाप्यभेदातिरिक्ततादात्म्याभावात् । अभेदश्च भेदाभाव इत्यन्योन्याधीनतथा दुर्निरूपो भेदः । शास्त्रप्रतिपाद्याभेदश्च न स्वरूपादतिरिच्यते ।

अथ न तादात्म्यमन्योन्याभावप्रतियोगि प्रतियोगितावच्छेदकत्वं वा, किं तु घटादिरेव तत्प्रतियोगी । न चैवं संसर्गाभावान्योन्याभावयोरभेदप्रसङ्गः । अधिकरणाविषयप्रतियोग्यारोपजन्यज्ञानविषयाभावत्वं संसर्गाभावत्वम् । अधिकरणविषयप्रतियोगितावच्छेदकारोपजन्यज्ञानविषयत्वाभावत्वमन्योन्याभावत्वमिति तद्भेद इति चेत् ।

किं पटधर्मिकतादात्म्यं पटस्वरूपमेव पटत्वं वा भेदाभावो वा ? । नाद्यः । धर्मधर्मिभावानुपपत्तेः । न द्वितीयः । पटत्वस्याखण्डधर्मत्वेन तस्मिन्पटप्रतियोगिकत्वस्याप्यभावेन पटत्वस्य स्वाभावप्रतियोगित्वेन पटस्य पटत्वाभावाद्भेदोऽपि न स्यात्, पटत्वरूपतादात्म्ये घटप्रतियोगिकत्वाभावेऽपि घटभेदस्य पटधर्मिकत्वासिद्धेश्च । तादात्म्यस्यासाधारणधर्मरूपत्वे धर्मान्तराभावात्तस्येतरभेदो न स्यात् तत्रापि धर्मान्तराङ्गीकारेऽनवस्थापत्तेः । तस्मात् तृतीय एव परिशिष्यते इत्यभिप्रेत्याह-तथापीति । तथापि दोषमाह-अभेदश्चेति । पटाभेदज्ञाने

तत्र घटप्रतियोगिकत्वाभावरूपभेदज्ञानं, तज्ज्ञाने च तदभावरूपाभेदज्ञानमिति परस्पराश्रयान्न भेदः प्रामाणिक इत्यर्थः ।

ननु भेदस्य दुर्निरूपत्वे तदभावरूपाभेदस्यापि तथात्वापत्त्या तस्य शास्त्रप्रतिपाद्यत्वानुपपत्तिरित्यत आह-शास्त्रेति । अनिर्वचनीयभेदाधिष्ठानस्य सच्चिदानन्दात्मनः स्वरूपतो निष्प्रतियोगिकस्यैव भेदसत्ताविरोध्यभेदात्मना शास्त्रे प्रतिपाद्यमानत्वान्न तस्य दुर्निरूपत्वादिकमित्यर्थः । तादात्म्यस्य भेदप्रतियोगित्वादेरनङ्गीकारान्नोक्तदोषावकाश इति कश्चित्तार्किकंमन्यः शङ्कते—अथेति । तर्हि निष्प्रतियोगिको भेदोऽनुपपन्न इत्यत आह-किं त्विति । संसर्गाभावेऽपि घटादेरेव प्रतियोगित्वादन्योन्याभावरूपभेदस्यापि तत्प्रतियोगिकत्वे तस्य संसर्गाभावाद्भेदो न स्यादित्युक्तमपवदति—न चैवमिति । एकप्रतियोगिकत्वेऽपि लक्षणभेदाद्भेद इत्यभिप्रेत्य तयोर्लक्षणभेदमाह-अधिकरणेति । अप्रसक्तप्रतिषेधायोगात् प्रसक्तिपूर्वकप्रतिषेधो वाच्यः । तथा चाभावाधिकरणविषयको यः प्रतियोग्यारोपः, तज्जन्यं यज्ज्ञानं तद्विषयाभावत्वं संसर्गाभावस्य लक्षणम् । अभावाधिकरणविषयको यः प्रतियोगितावच्छेदकारोपः तज्जन्यं यज्ज्ञानं तद्विषयाभावत्वमन्योन्याभावस्य लक्षणमिति लक्षणभेदादभावभेद इत्यर्थः ।

एकस्यैव घटस्य चक्षुःस्पर्शन(१)जन्यज्ञानद्वयविषयत्व-

(१) स्पर्शनम्—स्पृश्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या त्वगिन्द्रियमित्यर्थः ।

वत् त्वदुक्तारोपद्वयजन्यज्ञानद्वयविषयत्वस्यैकाभावेऽपि संभवान्न ततोऽभावभेदसिद्धिरिति दूषयति-न ग्राहकेति ।

न, ग्राहकभेदेऽपि प्रतियोगितदवच्छेदकभेदाभावेन ग्राह्यभेदाभावात् । अभावप्रतीतेस्त्वदभिमतारोपाजन्यत्वात् । तत्पूर्वं(२)तत्सत्त्वे प्रमाणाभावाच्च । न चाभावप्रतीतिवैलक्षण्यमेव पूर्वं तत्सत्त्वे प्रमाणम् । विषयवैलक्षण्यादेव ज्ञानवैलक्षण्योपपत्तेः । अन्यथा तत्र विलक्षणारोपजन्यत्वस्यैव दुर्ग्रहत्वात् ।

उक्तारोपस्याभावग्राहकत्वमभ्युपेत्यैतदुक्तं, तदेव नास्तीत्याह-अभावेति । अभावप्रतीतेः प्रतियोगिस्मरणसहकृततदनुपलम्भविशेषमात्रजन्यत्वान्न तदारोपापेक्षेत्यर्थः । नन्वप्रसक्तप्रतिषेधोऽनुपपन्न इत्युक्तं, तत्राह-तत्पूर्वमिति । शाब्दस्यैव प्रतिषेधप्रत्ययस्य श्रोतृविपर्य्यासादेर्निवृत्तिफलकस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वनियमो, न त्वभावज्ञानमात्रस्येति भावः । ननु 'इदमिह न' 'इदमिदं न' इति ज्ञानवैलक्षण्यं विलक्षणकारणमन्तरेणानुपपद्यमानं तदुपपादकत्वेनोक्तारोपभेदमेव कारणत्वेन कल्पयति, कारणान्तरस्योभयत्रापि साधारणत्वादित्याशङ्क्यान्यथैवोपपत्त्या दूषयति-न चाभावेति । विषयवैलक्षण्यादेवेति । दुर्निरूपविषयवैलक्षण्यादेवेत्यर्थः । आरोपभेदजन्यज्ञानविषयत्वमेव विषयवैलक्षण्यं, न त्वन्यदित्यत आह-अन्यथेति ।

(२) अभावप्रतीतेः पूर्वं । तत्सत्त्वे—उक्तारोपसत्त्वे इत्यर्थः ।

आरोपभेदजन्यत्वस्य विलक्षणजन्यतावच्छेदकग्रहं विना दुर्ग्रहत्वात्। ज्ञाने च स्वतो वैलक्षण्याभावाद्विषयवैलक्षण्यप्रयुक्तमेव तद्वैलक्षण्यं वक्तव्यमित्यर्थः।

ननूक्तज्ञानवैलक्षण्यस्य विषयवैलक्षण्याधीनत्वेऽपि भूतलादौ विषयद्वयेऽसत्यपि इदमिह नेति ज्ञानकाले इदमिदं नेति ज्ञानाभावः सिद्धः। एवमिदमिदं नेति-ज्ञानकाले इदमिह नेति ज्ञानाभावः। स च नियमेन कारणाभावप्रयुक्तो वक्तव्यः। तत्र च कारणान्तरस्योभयत्रापि सत्त्वादुक्तारोपाभाव एव तत्प्रयोजक इति तस्याभावधीकारणत्वसिद्धिरिति चोदयति—नन्विति।

ननु प्रतियोगिज्ञानादेरविशेषात्कदाचिद् इदमिदं न, इदमिह न इति प्रतीतिर्विचित्रारोपहेतुं कल्पयति, तदन्यस्य प्रतीतिव्यवस्थापककारणस्याभावादिति चेत्। न, प्रतियोगितावच्छेदकारोपाभ्युपगमे तदभावस्यैव ग्रहणप्रसङ्गेनान्योन्याभावधियोऽभावप्रसङ्गात्।

न च घटत्वात्यन्ताभाव एव घटभेदः। घटत्वमिह नास्ति, इदं घटो नेति विलक्षणतया भिन्नप्रतियोगितया चानुभूयमानयोरेकत्वानुपपत्तेः। संयोगात्यन्ताभाववदेकस्मिन्नपि तदत्यन्ताभावोपपत्तेश्च। अन्योन्याभावधीसामग्र्या अपि

सत्त्वात् कथं तदेकनियम इति चेत् । न, तदा घटत्वविशिष्टघटस्मरणाभावात् । सत्त्वे वा कथं कदाचिदयं घटो न, कदाचिन्नात्र घटत्वमिति प्रतीतिः ॥

प्रतियोगितावच्छेदकारोपेऽपि संसर्गाभावधीहेतुः प्रतियोग्यारोपोऽस्त्येव । अवच्छेदकस्य स्वात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् । तथा च तदत्यन्ताभावप्रतीतिरेव स्यान्न त्वन्योन्याभावप्रतीतिरिति दूषयति—न प्रतियोगितेति ।

ननु घटत्वात्यन्ताभावस्यैव घटान्योन्याभावत्वात् तत्प्रतीतिरेव घटान्योन्याभावप्रतीतिरित्यत आह—न चेति । वैलक्षण्यमेवाह—भिन्नप्रतियोगितयेति । घटत्वमिह नेति घटत्वतावच्छिन्नघटत्वप्रतियोगिको ऽत्यन्ताभावोऽनुभूयते । इदं घटो नेति घटत्वावच्छिन्नघटप्रतियोगिकोऽन्योन्याभावोऽनुभूयते । तथा च प्रतियोगिभेदात्तदवच्छेदकभेदाच्च नानयोरैक्यमित्यर्थः । किंच घटत्वपटत्वाधिकरणाभेदेऽपि मूलावच्छिन्नवृक्षे कपिसंयोगाभाववत् पटत्वावच्छिन्ने घटत्वाभावसंभवान्नासौ भेदोऽभेदविरोधीत्याह—संयोगेति । नन्वधिकरणे प्रतियोगितावच्छेद आरोपस्यान्योन्याभावधियं प्रत्यपि हेतुत्वात्कथं घटत्वात्यन्ताभाव एव गृह्यते न घटान्योन्याभाव इत्युक्तमिति शङ्कते-अन्योन्याभावेति । प्रतियोगितावच्छेदकारोपेऽपि प्रतियोगिस्मरणालक्षणकारणाभावान्नान्योन्याभावधीरिति परिहरति—न तदेति । ननु घटघटत्वयोरे-

कानुभवगोचरत्वाद् घटत्वस्मरणमप्यावश्यकमित्याशङ्क्य तथात्वे सामग्रीद्वयसाहित्यनियमान्नियमेनोभयज्ञानं स्यात् न कदाचित्किंचिज्ज्ञानमिति दूषयति-स्वत्वे वेति।

ननु घटविशेषणतया स्मृत घटत्वारोपोऽन्योन्याभावधीहेतुः, तद्विशेष्यतया स्मृतघटत्वारोपस्तु घटत्वात्यन्ताभावधीहेतुरिति नोक्तदोष इति चोदयति—ननु यत्रेति।

ननु यत्र घटत्वविशिष्टघटस्मरणानन्तरं घटत्वारोपस्तत्रान्योन्याभावधीसामग्री बलवती। यत्र तु घटत्वस्मरणात् तदारोपः, तत्र तदभाव एव प्रतीयते इति चेत्। न, घटत्वविशिष्टस्मरणेऽपि घटत्वारोपे एकदैव घटघटत्वयोरारोपप्रसङ्गात्।

एतेन घटघटत्वे इति स्मरणानन्तरं यत्र घटत्वारोपस्तत्रान्योन्याभावग्रह इति प्रत्युक्तम्।

अन्योन्याभावग्रहस्थले संसर्गाभावग्रहसामग्र्याः समारोपघटितताया अपि सुलभत्वात् तदुभयाभावस्य नियमेन युगपद् ग्राह्यत्वे च त्वदुक्तसमारोपे न किंचिन्मानमस्ति।

अत एवादृष्टादिप्रयुक्तं कदाचिद् घटत्वाभावज्ञानं कदाचिद् घटभेदज्ञानं चेति प्रत्युक्तम्। त्वदुक्तारोपं विनापि ततस्तदुपपत्तेः।

अन्योन्याभावधीहेतुघटत्वारोपनिमित्तस्मरणे घटस्यापि विषयत्वात् तस्याप्यारोपः स्यात्। तथा च प्रतियोग्यारोपस्यात्यन्ताभावधीहेतुत्वाद् घटान्योन्याभावप्रतीतिसमये घटत्वात्यन्ताभावधीसामग्र्या भावेन तयदभावेऽपि नियमेन घटात्यन्ताभावधीः स्यादित्यभिप्रेत्य दूषयति-न घटत्वेति ।

ननु घटविशेषणकघटत्वविशेष्यकस्मरणं घटत्वारोप एव हेतुः। तेन च घटान्योन्याभावधीरित्याशङ्क्य तदा घटस्मरणस्यापि घटारोपद्वारा तत्संसर्गाभावधीहेतोर्घटत्वाभावधीहेतोस्तदारोपस्य च सत्त्वान्नान्योन्याभावधीव्यवस्था इत्याह-एतेनेति । अस्तु तर्ह्यभावद्वयस्यापि नियमेन युगपद् ग्रहस्तत्राह-तदुभयेति। एकैकाभावस्यैव प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्यैव ह्यारोपभेदस्त्वया कल्प्यः । प्रतीतियौगपद्ये च स एव न सिद्ध्यति । तदसिद्धौ च तद्धेतुकज्ञानविषयत्वलक्षणाभाववैलक्षण्यमपि न सिद्ध्यतीत्यर्थः। उभयज्ञानकारणारोपे सत्यप्यदृष्टेश्वरादिवशात्कदाचित्किंचित् ज्ञानमित्याशङ्क्याह—अत एवेति । अतःशब्दार्थमेवाह-त्वदुक्तेति ।

भेदाश्रयस्यापि दुर्निरूपत्वाद् भेदो मिथ्येत्यभिप्रेत्य पाठसौकर्याय श्लोकैराश्रयदूषणानि संगृह्णाति—किञ्चेत्यादिना :

किं चास्य घटभेदस्य स्थानं भेदिभिरीर्यताम् ।
यत्र सतां भिदा लब्धा ऽसंकीर्णां कुरुते जगत् ॥

यत्र प्रतीयते भेदस्तदेवास्याऽऽस्पदं यदि ।
अप्रतीतौ सुषुप्त्यादौ विश्वमेकं भवेत्तदा ॥
यदा कदाचिद्धिषणा तस्य स्थाननियामिका ।
इति चेत् पुरुषेऽपि स्यात्तद्भेदस्तत्प्रतीतितः ॥
यथार्थानुभवो यत्र भेदस्यास्पदमेव तत् ।
इति चेत् नूनमायातो दुष्टात्माऽन्योन्यसंश्रयः ॥
यत्र यस्यास्ति संज्ञा तज्ज्ञानं तस्य भवेत्प्रमा ।
प्रमाधीनार्थसत्तायां नान्योन्याश्रयता कथम् ॥
नन्वेवं कुम्भकुम्भ्यादि कुत्र वर्तत इत्यपि ।
चोद्यं नावतरीतर्ति मायावादे कथं च न ॥

भेदिभिः—भेदसत्यत्ववादिभिः। आश्रयानिरूपणेऽपि भेदसत्तायाः किमायातमित्यत आह-यत्रेति । स्वाश्रये स्वप्रतियोग्यभेदविरोधिस्वभावस्तत्तद्धर्मव्यवस्थापको जगत्यसंकीर्णव्यवहारहेतुश्च भेदस्तवाभिमतः, स चाश्रयाभावे न सिद्ध्यतीति भावः। यो भेदो यत्र प्रतीयते स एव तस्याश्रय इति शङ्कते-यत्रेति । किं भेदवत्तया प्रतीयमानत्वविशिष्टो भेदाश्रयः, तदुपलक्षितो वा?। आद्यं दूषयति- अप्रतीताविति । द्वितीयं शङ्कते- यदेति । धिषणा-भेदवत्तया ज्ञानम् । अत्रापि किं भेदवत्ताज्ञानमाश्रयत्वनियामकमुत तत्प्रमा?। आद्ये चैत्रे एव चैत्रभेदभ्रमस्य कदाचित्संभवात्सोऽपि स्वप्रतियोगिकभेदाश्रयः स्यादिति

दूषयति—पुरुषेऽपीति । द्वितीयमनूद्य दूषयति-यथार्थे-त्यादिना। अन्योन्याश्रयमेव विशदयति---यत्रेति। घटे पटभेदसत्त्वे तद्विषयज्ञानस्य प्रमात्वसिद्धिः, तत्सिद्धौ च तद्विषयघटे पटभेदसत्त्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः। उक्तन्यायेन घटाद्याश्रयस्यापि दुर्निरूपत्वाद्घटादेरपि सत्त्वं न स्यादिति चोद्यमिष्टापत्त्या परिहरति—नन्वेवमित्यादिना। मायावादे घटादिकं यत्र प्रतीयते स एव तस्याश्रयः, घटभ्रान्तिविषयस्याप्यनिर्वचनीयघटाश्रयत्वाङ्गीकारादिति भावः ।

किं च भेदप्रमायाः स्थाननियामकत्वे स्थाणौ स्थाणुभेदज्ञानस्यापि प्रमात्वसंभवात् तत्रापि तद्भेदः स्यादित्यभिप्रेत्याह—स्थाणाविति ।

स्थाणौ स्थाणुभिदाज्ञानं प्रमा वा न भवेत्कथम् ।
भेदप्रमाया विषयो धर्मिभेदश्च नाधिकः ॥
सम्बन्धोऽप्यधिको भाति प्रमायामिति चेत्स कः।
संयोगादेरयुक्तत्वात्ततोऽन्यस्याप्रसिद्धितः ॥
स्वरूपयोगो ऽभावेन भावस्यास्तीति चेन्मतम् ।
न, तद्रूपात् पृथक्किं वा नान्त्ये भ्रान्तिरपि प्रमा ॥
प्रथमेऽपि स किं भावो ऽभावो वा नाग्रिमो भवेत् ।
तस्याभावेन संबन्धाभावान्नान्त्योऽनिरूपणात् ।

पुरुषे स्थाणुभेदप्रमाया यो विषयः तस्यात्राभावात्कथं प्रमात्वमित्याशङ्क्याह--भेदेति । तथा च स्थाणौ स्थाणु-

भेदाज्ञानस्यापि स्थाणुरूपो धर्मी तद्भेदश्च विषयः, तयोश्च सत्त्वात्तज्ज्ञानमपि प्रमैवेत्यर्थः । पुरुषे स्थाणुभेदस्य संबन्धोऽपि तद्विषयः, स एव तत्रास्ति । स्थाणौ तु स नास्तीति कथं तज्ज्ञानं प्रमेति शङ्कते—संबन्धोऽपीति । स्थाणुभेदस्य पुरुषेण किं संयोगः संबन्धः, समवायो वा, अन्यो वेति विकल्पयति-स क इति । आद्यौ दूषयति-संयोगादेरिति । द्रव्ययोरेव संयोगाद् भावयोरेव समवायाच्चेत्यर्थः । तृतीयं दूषयति-ततोऽन्यस्येति ।

ननु ज्ञानेच्छादौ स्वविषयेण संयोगाद्यतिरिक्तः स्वरूपसंबन्धः प्रसिद्धः, स एव भेदभेदिनोरिति शङ्कते-स्वरूपेति । उक्तशङ्कां निषेधति-नेति । तत्र हेतुं वक्तुं स्वरूपसंबन्धः किं संबन्धिभ्यां भिन्नोऽभिन्नो वेति विकल्पयति—तद्रूपादिति । द्वितीये स्थाणुतद्भेदसंबन्धस्यापि तद्रूपस्य सत्त्वात् स्थाणौ तद्भेदधीः प्रमा स्याद् इत्याह-अन्त्य इति । आद्येऽपि दोषं वक्तुं विकल्पयति-प्रथमेऽपीति । प्रथमं दूषयति-नाग्रिम इति । तत्र हेतुमाह-तस्येति । भावस्याभावेन सम्बन्धाभावेन तदाश्रितत्वायोगात् तत्सबन्धत्वमप्यनुपपन्नमित्यर्थः । द्वितीये प्रतियोगिनो दुर्निरूपत्वात्तादृशाभावोऽपि दुर्निरूप इत्याह-नान्त्य इति ।

एवं भेदाभेदादिविकल्पेन स्वरूपसंबन्धं दूषयित्वा तल्लक्षणमप्यनूद्य दूषयति-विशिष्टेति ।

विशिष्टज्ञानहेतुत्वं संबन्धान्तरमन्तरा ।
स्वरूपसंबन्ध इति ब्रूषे दोषं तदा शृणु ॥
अतीन्द्रियेष्वभावस्य संबन्धी न भवेत् तदा
विषयत्वविवक्षायामप्रमाऽपि प्रमा भवेत् ॥
विशिष्टधीगोचरत्वसत्त्वात्पुरुषभेदयोः ।

अथ संबन्धान्तरमन्तरा विशिष्टप्रमागोचरत्वं स्वरूपसंबन्ध इति चेत् । न, घटे घटभेदबुद्धेरपि तव मते प्रमात्वप्रसङ्गात् । न ह्यसंबन्धभावस्वरूपद्वयविषयज्ञानं किंचित्प्रमा किंचिन्नेति व्यवस्था युक्ता । विशिष्टबुद्धेः स्वविषयत्वायोगाच्च ।

संयोगसमवाययोरतिव्याप्तिवारणाय संबन्धान्तरेत्युक्तम् । परमाण्वादावभावज्ञानस्य परोक्षत्वेन तस्य विषयाजन्यत्वात् परमाण्वादेस्तद्गताभावस्य च विशिष्टधीजनकत्वाभावात्संबन्धो न स्यादित्याह—अतीन्द्रियेष्विति । ननु हेतुत्वपदस्थाने विषयत्वपदं प्रक्षिप्यते । तथा च परमाण्वादेरपि विशिष्टधीविषयत्वान्नोक्तदोष इत्याशङ्कामनुवदति—विषयत्वेति । किमत्र विशिष्टज्ञानमात्रविषयत्वं विवक्षितमुत विशिष्टप्रमाविषयत्वम् । आद्ये चैत्रे चैत्रभेदज्ञानमपि प्रमा स्यात् विशिष्टधीगोचरत्वरूपतद्भेदसंबन्धस्य तत्रापि सत्त्वादित्याह—अप्रमाऽपीति । द्वितीयं शङ्कते-अथेति । भेदज्ञानस्य प्रमात्वे सिद्धे तद्विषयत्वरूपसंबन्धसिद्धिः, तत्सिद्धौ च भेदविशिष्टज्ञानस्य

प्रमात्वसिद्धिरिति अन्योन्याश्रयः स्पष्ट इत्यभिप्रेत्य दूषणान्तरमाह—न घट इति । भेदज्ञानोत्पत्तेः पूर्वं घटभेदस्य घटपटे च संबन्धविशेषाभावादुभयत्रापि तज्ज्ञानं प्रमा स्यादप्रमा वा स्यादित्याह—न ह्यसंबद्धेति । किं च विशेषण-विशेष्य-तत्संबन्ध-विषयज्ञानस्यैव विशिष्टज्ञानत्वात्तद्विषयभूतसंबन्धस्य विशिष्टप्रमाविषयत्वरूपत्वे स्वविषयप्रसङ्गः । वेद्यज्ञानवादे च तदनुपपन्नमित्यभिप्रेत्याह—विशिष्टबुद्धेरिति ।

यस्य भेदस्य यत् प्रतियोगितावच्छेदकं तदत्यन्ताभावस्तदाश्रयतावच्छेदक इति शङ्कते—नन्विति ।

ननु प्रतियोगितावच्छेदकधर्मात्यन्ताभाववति भेदस्तिष्ठतीति चेत् तर्हि तदत्यन्ताभाव एव क्व वर्तते इति निरूप्यताम् । न हि धर्मिनिरूपणमन्तरेण धर्माणां प्रामाणिकत्वं संभवति । यत्र प्रमीयते तत्रेत्युक्तौ दत्तो दोषः । प्रतियोगिदेशान्यदेशेऽत्यन्ताभावो वर्तते इति चेत् । न, तथा सति तयोरन्योन्यज्ञानाधीनज्ञानत्वेनान्यतरस्याप्यसिद्ध्यापातात् । अत एव प्रतियोगिव्यतिरिक्ते तदन्योन्याभाव इति प्रत्युक्तम् । व्यतिरेकस्यैवान्योन्याभावत्वाद् आत्माश्रयाद्यापत्तेः ।

भेदाश्रयवदत्यन्ताभावाश्रयस्याप्यसंप्रतिपन्नत्वात्सोऽपि वक्तव्य इत्याह-तर्हीति । अत्यन्ताभावस्य प्रामाणि-

त्वादाश्रयनिरूपणं विना किं हीयत इत्याशङ्क्याह-न हीति। तद्वत्तया प्रमीयमाणत्वं तदाश्रयत्वप्रयोजकमित्यङ्गीकारे सुषुप्त्यादौ तदाश्रयो न स्यादित्यादिदोषापत्तिरित्याह—यत्रेति। नन्वत्यन्ताभावस्य यः प्रतियोगी तदधिकरणप्रतियोगिकभेदवत्त्वं तदाश्रयतावच्छेदकमिति शङ्कते—प्रतियोगीति। एवं सति घटभेदे सिद्धे तदवच्छेदेन घटत्वात्यन्ताभावसिद्धिः, तत्सिद्धौ च तदवच्छेदेन घटभेदसिद्धिरिति परस्पराश्रयः स्यादित्याह-न तथा सतीति। किं च परमते आकाशाद्यत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिदेशाप्रसिद्ध्या तदन्यदेशस्याप्रसिद्धत्वेनाऽनाश्रितत्वं स्यादिति द्रष्टव्यम्। ननु घटव्यतिरिक्त एव घटान्योन्याभावाश्रयः। तथा च न घटत्वात्यन्ताभावापेक्षेत्यत आह—अत एवेति। अतःशब्दार्थमेवाह—व्यतिरेकस्येति। यो घटभेदः पटाश्रितः तद्विशिष्टस्यैव पटस्य तदाश्रयत्वे आत्माश्रयः। भेदान्तरविशिष्टे स चेत्सोऽपि भेद एतद्भेदविशिष्टे वर्तते चेदन्योन्याश्रयः। भेदान्तरविशिष्टे चेच्चक्रकापत्तिः। तस्यापि भेदान्तरविशिष्टाश्रयत्वेऽनवस्था स्यादित्यर्थः॥

ननूक्तान्योन्याश्रयादिर्न दोषः। भेदस्याजन्यतया तदुत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वाभावात् प्रतियोगिस्मरणसहकृतानुपलब्ध्यादिनैव तत्तज्ज्ञानसंभवाद् भेदज्ञाने भेदज्ञानानपेक्षणात्, ज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वाभावाच्च। उत्पत्त्यादिप्रतिबन्धक एव हि परस्पराश्रयत्वादिदोषः। अन्यथा प्रमेयत्वाभिधेयत्वादीनां परस्पराश्रयता न स्यादित्यभिप्रेत्य शङ्कते—नन्विति।

ननु नान्योन्याश्रयादिदोषः। न हि भेदो भेदेन जन्यते, न वा जायते। न चातदाश्रयत्वे धर्मिणस्तदपेक्षा। अनादिभेदाश्रयत्वस्याप्यनपेक्षत्वात्। न च भेदाश्रयत्वज्ञाने पूर्वभेदाश्रयत्वज्ञानमपेक्ष्यते इत्यन्योन्याश्रयादिरिति वाच्यम्। पटादेर्भेदाश्रयत्वज्ञानाभावेऽपि तन्निष्ठभेदस्य प्रमितत्वात्। न हि भेदज्ञानेपटनिष्ठतदाश्रयत्वज्ञानं हेतुरिति चेत्। न, भेदधर्मित्वस्यानिरूपणे इदमस्माद् भिन्नमिदं नेति वा व्यवस्थाया आकस्मिकत्वप्रसङ्गात्।

ननु घटे तस्य घटभेदाश्रयत्वे तदपेक्षाऽस्तीति भेदाश्रयत्वे परस्परापेक्षेति शङ्कां निराकरोति—न वेति। आकाशादौ घटभेदाश्रयत्वस्यानादित्वान्न तत्र घटभेदापेक्षा, पटादिकार्यस्यापि स्वसत्तामात्रेण तदाश्रयत्वात्तत्रापि न तदपेक्षेति भावः। ननु घटभिन्नस्य घटभेदाश्रयत्वाभिधाने भिन्नत्वज्ञानं विना भेदाश्रयत्वज्ञानायोगात्तदाश्रयत्वज्ञप्तौ परस्पराश्रयादिर्दोष इत्यत आह—न चेति पटादेर्भेदाश्रयत्वाज्ञानेऽपि तज्ज्ञाननिरपेक्षभेदज्ञानसंभवात्तस्य प्रामाणिकत्वसिद्धिरित्याह—पटादेरिति। भेदज्ञाने तदाश्रयत्वज्ञानानपेक्षामेव दर्शयति—न हीति। भेदज्ञानस्य प्रतियोगिस्मरणसहकृतानुपलब्धिसहितप्रत्यक्षमात्रजन्यत्वादित्यर्थः।

भेदाश्रयानिरूपणप्रयुक्तभेदज्ञानप्रमात्वविप्रतिपत्तिर्भेदाश्रयनिरूपणेन निरसनीया । तदनिरासे इदमस्माद्भिन्नमिदं नेतिव्यवस्थाऽयोगात् । तथाच प्रतियोग्यतिरिक्तः प्रतियोगितावच्छेदकात्यन्ताभावाश्रयो वा भेदाश्रयः प्रतियोगितावच्छेदकात्यन्ताभावश्च प्रतियोग्यतिरिक्ते एव वर्तत इत्युक्तौ भेदाश्रयस्य प्रतियोग्यतिरिक्तत्वनिश्चये सत्याश्रयानिरूपणाभावाद्भेदज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चये च भेदाश्रयतया प्रतीतस्य प्रतियोग्यतिरिक्तत्वनिश्चय इति परस्पराश्रयादिप्रसङ्गान्न भेदस्य प्रामाणिकत्वसिद्धिरित्यभिप्रेत्य दूषयति—न भेदेति ।

ननुभेदाश्रयानिरूपणेऽपि तस्य न पारमार्थिकत्वक्षतिः । आत्मवत्स्वतन्त्रस्यापि तस्य सत्यतोपपत्तेरित्यत आह—एतेनेति ।

एतेन माभूद्भेदस्य केन चिदाश्रयेण सम्बन्धः, नैतावता तदभावः । अनाश्रितानामपि पदार्थानां भूयसां दर्शनादिति प्रत्युक्तम् । अनाश्रितभेदस्याप्रतीतेः, इदमिदं नेति प्रतीतेश्च अनाश्रितभेदसिद्धावपि जीवब्रह्मधर्मिकभेदस्यानात्मधर्मिकभेदस्य चासिद्धेश्च । तस्मादसौ स्वतन्त्रो नाभेदविरोधीति न भेदः । आकाशादौ द्रव्यपरिभाषेव तस्यापि भेदपरिभाषायां वा नास्माकमनिष्टम् । किं च भेदज्ञानमपि न संभवति ।

किमेतौ परस्परभिन्नाविति भेदधीः, अयमिदं न भवति अयमस्माद् भिन्न इति वा ?। सर्वथाऽप्यन्योन्याश्रयः ।

आत्मवत्स्वतन्त्रभेदे किं श्रुतिर्मानमुत प्रत्यक्षादिः ?। नाद्यः। श्रुतौ कुत्रापि स्वतन्त्रभेदाश्रवणादित्याह—अनाश्रितेति। प्रत्यक्षादिना साश्रयस्यैव भेदस्य प्रतीतेर्न स्वतन्त्रभेदस्तद्विषय इत्याह-इदमिति। ननु सत्तावत् प्रत्यक्षादिसिद्धभेदस्याश्रयानिरूपणादेव स्वातन्त्र्यसिद्धिरिति चेत्। न, तस्याश्रितत्ववत् स्वरूपस्याप्यपारमार्थिकत्वेऽपि प्रत्यक्षादितः प्रतीत्युपपत्तेः। तत्सत्त्वमङ्गीकृत्याप्याह-अनाश्रितेति। साश्रयस्यैव भेदस्य स्वाश्रये स्वप्रतियोग्यभेदविरुद्धत्वात्स्वतन्त्रासिद्धित्वात्स्वतन्त्रभेदेऽपि तादृशभेदस्य जीवब्रह्मणोरसिद्धेर्न तदभेदानुपपत्तिरित्यर्थः। किंचाभेदत्वमपीत्याह-तस्मादिति। तत्र लौकिकानां भेदव्यवहाराभावेऽपि परीक्षकाणां सोऽस्तीत्याशङ्क्य तस्य परिभाषामात्रत्वात्तावता न तस्य भेदव्यवहारविषयत्वमित्याह-आकशादाविति। भेदज्ञानस्वरूपपर्यालोचनयाऽपि भेदप्रमा न संभवतीत्याह-किं चेति। तदसंभवमेवोपपादयितुं भेदसाधकज्ञानं विकल्पयति-किमेताविति। त्रिविधज्ञानसापेक्षत्वादसंभव इत्याह—सर्वथेति।

एतौ भिन्नावित्यत्र धर्मिविशेषणतया द्वित्वानुभवात्प्रथमं तज्ज्ञानं वक्तव्यं द्वित्वाश्रयभेदे ज्ञात एव द्वित्वज्ञानमिति परस्पराश्रयादित्याह—प्रथम इति।

प्रथमे द्वित्वज्ञानस्य भेदज्ञानाधीनत्वात्, परस्पराभावस्यापि भेदरूपत्वात्। द्वितीये भेदज्ञानं विना परस्य तद्विशिष्टज्ञानायोगात्। एवं भेदत्वज्ञानं विना तद्विशिष्टज्ञानानुपपत्तेः। न च भेदत्वमनुपस्थितमेव प्रकारः। परमते पूर्वोपस्थितस्यैव प्रकारत्वात्। अन्यथा विशेषणज्ञानमन्यत्रापि हेतुर्न स्यात्। ततश्च त्वदभिमतं निर्विकल्पकं न स्यात्।

न च द्वित्वोत्पत्तिमात्रेण तज्ज्ञानसंभवान्न तस्य भेदज्ञानापेक्षेति वाच्यम्। भिन्नाश्रितत्वेनैकत्वद्वयज्ञानमन्तरेण द्वित्वोत्पत्तेरेवायोगात्। अन्यथा दूरस्थवनस्पत्योरपि स्वरूपेणैकत्वद्वयज्ञानात् द्वित्वोत्पत्तिप्रसङ्गात्। तत्रापि भेदभ्रमो द्वित्वोत्पत्तिप्रतिबन्धक इति चेत्तर्हि यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयौ यत्र प्रतिबन्धकौ तन्निश्चयस्तद्धेतुरिति न्यायेन भेदनिश्चयस्य द्वित्वोत्पत्तिहेतुत्वात्तदभावे तदुत्पत्तिरेवायुक्ता। द्वित्वस्य यावद्द्रव्यभावित्वमते तु तज्ज्ञानमेवाश्रयभेदज्ञानं विनाऽनुपपन्नम्। अन्यथा दूरस्थवनस्पत्योरपि तज्ज्ञानप्रसङ्गादिति भावः। किं च परस्परं भिन्नाविति परस्परनिरूप्यो भेदः प्रतीयते। परस्परशब्दश्चान्योन्यशब्दपर्याय,: अन्यशब्दार्थश्च भेदविशिष्ट एवेति भेदज्ञाने भेदज्ञानमित्याह-परस्पराभावस्येति। द्वितीये भेदस्य विशेषणतया भानात्

परमते विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वनियमाद् भेदनिर्विकल्पकायोगात्तद्विषयविशिष्टज्ञानान्तरमेव विशेषणज्ञानतया कारणं वाच्यम्। एवं तस्य तस्य विशेषणज्ञानतया भेदविशिष्टज्ञानान्तरापेक्षणादनवस्था इत्यभिप्रेत्याह-द्वितीय इति। एतद् दूषणं पक्षत्रयेऽपि तुल्यम्। किं च पक्षत्रयेऽपि भेदत्वविशिष्टतया भेदस्य भानात्तत्पूर्वभेदत्वज्ञानं विशेषणज्ञानतया वक्तव्यम्। सप्रतियोगिकभेदत्वे निर्विकल्पायोगाद्विशिष्टज्ञानान्तरमास्थेयम्। ततश्च पूर्ववदनवस्था, इत्यभिप्रेत्याह-एवमिति। नन्वत एव भेदत्वं पूर्वमज्ञातमेव विशेषणतया भातीत्यङ्गीक्रियत इति चेत् न। तव मते विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वनियमेन तथाङ्गीकारायोगादित्याह-न चेति। तर्हि भेदज्ञाननिर्वाहायोक्तनियम एव त्यज्यत इत्याशङ्क्य तथा सत्येकं संधित्सतो ऽपरं प्रच्यवते इत्याह-अन्यथेति।

तृतीयेऽस्मादितिपञ्चम्यर्थः प्रतियोगित्वं किं भेदनिरूप्यो घटादिधर्मस्तत्स्वरूपं वा?। आद्ये भेदप्रतीतौ तन्निरूपितप्रतियोगित्वधीः, ततश्च तद्विशेषितभेदधीरिति परस्पराश्रय एवेत्याह—तृतीय इति।

तृतीये प्रतियोगित्वग्रहस्य भेदग्रहाधीनत्वात्। न च प्रतियोगित्वं घटादिस्वरूपमेव 'भेदस्य घटः प्रतियोगी' इति भेदेनानुभवात्। पञ्चम्यादिव्यतिरेकेण घटादिपदात्तदप्रतीतेश्च। किं च यदि घटः पटः स्यात् तद्वदेवोपलभ्येतेति तर्कं

विनाऽनुपलब्धेरनन्यथासिद्धत्वाज्ञानान्नाभावरूपभेदनिश्चय इति कथं नान्योन्याश्रयः ?। तस्मान्न प्रत्यक्षेण भेदग्रहः संभवति। अत एव नानुमानादिकमपि तत्र प्रमाणम्। तस्माद्धर्मिप्रतियोगिनोस्तज्ज्ञानयोश्च दुर्निरूपत्वात् स्वरूपतः प्रतीतेश्च विचारासह एवायमन्योन्याभावः कल्पितो भेदव्यवहारविषय इति।

द्वितीयं दूषयति न चेति। किं च प्रतियोगित्वस्य घटादिमात्रत्वे घटादिवदेव प्रथमादिविभक्त्यन्तघटादिपदैरपि तत्प्रतीतिः स्यात्, न च साऽस्तीत्याह-पञ्चमीति। अपि च घटे पटाभेदानुपलब्धेरनन्यथासिद्धत्वनिश्चयं विना तदभावरूपभेदनिश्चयायोगः, अनुपलब्धेरनन्यथासिद्धत्वनिश्चयश्च यदि घटः पटः स्यात् पटवदेवोपलभ्येतेतितर्कावतारे सत्येवेति। तथा च तत्पूर्वं घटे पटभेदाग्रहे पटवदिति पटसादृश्यग्रहायोगेन तद्घटिततर्कावताराद्यभावापातात् तद्भेदग्रहस्यापि भेदग्रहपुरस्सरतर्कसहकृतानुपलम्भपुरःसरत्वेऽन्योन्याश्रयादिदोषो दुर्निवार इत्याह-किं चेति। प्रत्यक्षसहकारिणो योग्यानुपलम्भादेर्विशेषणज्ञानादेश्चाभावान्न तत्प्रमाणको भेद इत्युपसंहरति-तस्मादिति। उपजीव्यभेदप्रत्यक्षस्य प्रमाणत्वासिद्धेरेव तदुपजीवकानुमानादिकमपि न तत्र मानमित्याह-अत एवेति। भेदस्याप्रामाणिकत्वे कथं साधनादिभेदव्यवहार इत्याशङ्क्य स्वाप्नव्यवहारवदनिर्वचनीयभेदविषय एव इत्याह—तस्मादिति।

भेदस्य दुर्निरूपत्वे तन्निरूप्याभेदस्यापि दुर्निरूपत्वाच्छून्यमेव तत्त्वं परिशिष्येतेति चोदयति—नन्वेवमिति ।

नन्वेवं भवदभिमतशास्त्रार्थाभेदो दुर्निरूपः स्यात् । भेदाभावेन तत्प्रतियोगिकाभावस्यासंभवात् । अभेदेन प्रतिपन्नयोर्धर्मिप्रतियोगित्वज्ञानं ततश्चाभेदज्ञानमिति परस्पराश्रयत्वाच्चेति चेत् न । ब्रह्मस्वरूपातिरिक्तभेदाभावस्याशास्त्रार्थत्वाद् दुर्निरूपताया इष्टत्वात् । अखण्डचिदानन्दस्य भेदाभावस्वरूपस्य ब्रह्मण एव शास्त्रतात्पर्यभूमित्वात् ।

अत एवातिरिक्तभेदाभावानभ्युपगमे वेदान्तानामात्ममात्रप्रमेयतया न प्रत्यक्षादिबाधकता तद्विषयभेदस्य वेदान्तप्रमेयाविरोधात् । न हि भेदप्रपञ्च आत्मना विरुद्धयते । न चाद्वितीयात्मा भेदप्रपञ्चविरोधीति वाच्यम् । अद्वितीयशब्दस्यापि तव मते आत्ममात्रार्थत्वादिति निरस्तम् । किं वेदान्तजन्यज्ञानात् प्रत्यक्षादेस्तद्गोचरभेदस्य च निवृत्तिर्न स्यादित्युच्यते किं वा वेदान्तात्तद्गोचरमिथ्यात्वनिश्चयो न स्यादिति ? ।

किं च किं भिन्नयोरभेदं प्रति धर्मित्वप्रतियोगि-

त्वेऽभिन्नयोर्वा ? नाद्यः । व्याघातादित्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति—अभेदेनेति । किं ब्रह्मातिरिक्तस्य भेदविरहात्ममात्रस्वभावस्याभेदस्य दुर्निरूप्यत्वमुच्यते उत सच्चिदानन्दमात्रब्रह्मस्वभावाभेदस्य?, आद्ये इष्टापत्तिरित्याह—न ब्रह्मेति । द्वितीये सच्चिदात्मकस्य स्वतो निष्प्रतियोगिकत्वात्सति भेदभ्रमे भेदाधिष्ठानरूपतदभावतयाऽपि शास्त्रेण स प्रतिपाद्यते । तदभावे तु सदादिरूपेणैवेति नोक्तदोषावकाश इत्यभिप्रेत्याह—अखण्डेति ।

सदादिस्वभावस्यैवात्मनो भेदसत्ताविरोधितदभावात्मनापि शास्त्रेण प्रतिपाद्यमानत्वादेव चोद्यान्तरमपि निरस्तमित्याह—अत एवेति । ननु "एकमेवाद्वितीयम्" इत्यादिश्रुतेः सजातीयादिभेदरहितात्मपरत्वाद्भेदप्रत्यक्षादिबाधकतेत्याशङ्क्य तस्याप्यात्मातिरिक्तभेदाभावमात्रगोचरत्वादात्ममात्रस्य भेदाविरोधित्वात् नैवमित्याह—न चाद्वितीयेति । वेदान्तानामात्मतत्त्वमात्रपरत्वे किं सविलासाविद्यानिवृत्तिरूपबाधहेतुज्ञानजनकत्वं न स्यादित्युच्यते, किं वा प्रपञ्चगोचरमिथ्यात्वनिश्चयरूपबाधजनकत्वं न स्यादिति विकल्पयति—किं वेदान्तेति ।

वियदादिप्रपञ्चस्यात्मविषयाज्ञानकार्य्यत्वाद्वेदान्तजात्मतत्त्वसाक्षात्कारात् तदज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्यनिवृत्तेरपि संभवान्न प्रथमः कल्प इत्याह—नाद्य इति ।

नाद्यः । अविद्याकार्यतया प्रपञ्चस्य ब्रह्मसा-

क्षात्कारेणाविद्यानिवृत्तौ निवृत्तेः। न द्वितीयः वाचारम्भणादिवाक्यतात्पर्यात्तत्सिद्धेः। सत्यादिवाक्यपर्यालोचनयापि त्रिविधपरिच्छेदशून्यं ब्रह्मेति सिद्धौ ब्रह्मैव प्रपञ्चसत्ताविरोध्यभावात्मकं सिद्ध्यतीति तत्र प्रमीयमाणस्यापि मृषात्वसिद्धिः।

नन्वेवं ब्रह्माभिन्नमिति प्रयोगो न स्यात्। एकस्य विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तेरिति चेत् न। स्वरूपभूताभेदस्यैव प्रतियोगिघटिततया कल्पितभेदवत्त्वेन तदुपपत्तेः। एतेनास्तु तर्ह्यभेदवद्भेदोऽपि स्वरूपमिति नवीनोक्तं प्रत्युक्तम्। स्वरूपं व्यक्तिः, असाधारणो धर्मो वा ?। नाद्यः। शुक्त्यादौ रजताद्यनारोपप्रसङ्गात्। इदमिति ज्ञानस्य शुक्तिविषयत्वेन भ्रमविरोधिभेदस्य गृहीतत्वात्। ब्रह्मणि तु स्वरूपप्रकाशाविरुद्धानादिभावरूपाज्ञानाख्यविवेकाग्रहाद् भेदादिभ्रमः।

"वाचारम्भणविकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इत्यादिवाक्यैर्घटशरावोदञ्चनादिविकारजातं वाचा व्यवह्रियते केवलं तत्तन्नामधेयव्यतिरेकेण। तदेव नास्ति। मृदात्मककारणमेव सत्यं, न कार्यरूपमित्युक्त्वा "एवं सौम्य स आदेशो भवति" इति दार्ष्टान्तिकश्रुत्या जगत्कारणसदात्मैव सत्यः, तत्कार्यं जगदसत्यमित्यवान्तरतात्प-

यैणाभिधानाद्वेदान्तानां प्रपञ्चमिथ्यात्वनिश्चायकत्वरूपमपि बाधकत्वमस्तीत्याह—न द्वितीय इति । अनन्तपदयुक्तसत्यादिवाक्यादपि सद्रूपब्रह्मणस्त्रिविधपरिच्छेदराहित्यप्रतिपत्तेर्जडाजडयोर्वास्तवतादात्म्यायोगात् प्रपञ्चमिथ्यात्वनिश्चयपुरस्सरमेव तदानन्त्यसिद्धिरित्याह—सत्यादीति ।

अभेदब्रह्मणोर्भेदाभावे तयोर्विशेषणविशेष्यभावायोगाद्ब्रह्माभिन्नमिति प्रयोगानुपपत्तिरित्याशङ्क्य परमते भेदो भिन्न इतिवत् कल्पितभेदेनापि तदुपपत्तिरित्याह—नन्वेवमित्यादिना । अभेदस्य निष्प्रतियोगिकभावस्वरूपत्वे भेदस्यापि तथात्वान्नोक्तान्योन्याश्रयादिदोष इति चोद्यं वक्ष्यमाणविधया निरस्तमित्याह—एतेनेति । भेदोऽपि स्वरूपमित्यत्र स्वयं च तद्रूपं चेति वस्तुमात्रं विवक्षितं, स्वस्य रूपं स्वरूपमित्यसाधारणधर्मो वा ? इत्यभिप्रेत्य विकल्पयति—स्वरूपमिति । वस्तुमात्रस्यैव तदितरभेदत्वे तद्ग्रहस्यैव भाने कथं भेदभ्रम इत्याशङ्क्य तत्प्रकाशस्य तद्विषयभावरूपाज्ञानाविरुद्धत्वात्तन्मूलभ्रमोपपत्तिरित्याह—ब्रह्मणेति ।

द्वितीयेऽप्यसाधारणधर्मग्रहस्यैव भेदग्रहत्वात्स्वर्णे स्वर्णत्वग्रहस्य पृथिव्यादिभेदग्रहत्वाद्भेदाग्रहरूपकारणाभावात् तत्र पृथिव्याद्यभेदसंशयो न स्यादित्याह—न द्वितीय इति ।

न द्वितीयः । स्वर्णत्वेन स्वर्णं जानतां तस्य पृथिव्याद्यभेदसंशयाद्यभावप्रसङ्गात् भेदा-

भावात् घटत्वाद्याश्रयः पटादिभ्यो भिन्न इति प्रयोगाद्यनुपपत्तेश्च घटत्वस्यैव तद्भेदत्वात् भेदस्य स्वरूपत्वे द्रव्यगुणादिषु घटादिभेदानुगतप्रतीत्यनुपपत्तेश्च। नापि वैलक्षण्यं भेदः । असाधारणधर्मनिरासेनैव निरस्तत्वात् । एकस्याप्यात्मनः परमते बुद्ध्याद्यनेकलक्षणवत्त्वाच्च ।

ननु स्वर्णे तेजस्त्वमेवेतरभेदः तद्ज्ञानादेव पृथिव्याद्यभेदसंशयादिरिति चेत् तर्हि घटादिभ्योऽपि भेदाग्रहाग्रहात्तदभेदसंशयोऽपि स्यात् । ननु स्वर्णे घटादिभ्यो भेदः स्वर्णत्वमेव तस्य तत्र ज्ञातत्वान्न घटाद्यभेदसंशयः पृथिवीत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिकभेदस्तु स्वर्णे तेजस्त्वं तस्य तत्राज्ञानात्तदभेदसंशयादिरिति चेत् न । स्वर्णत्वतेजस्त्वयोः स्वतो निष्प्रतियोगिकत्वेनैवं व्यवस्थायां मानाभावात् । अन्यथा पृथिवीत्वादेरपि तेजस्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वापातेन तेजस्त्वज्ञाने तदवच्छिन्नप्रतियोगिकपृथिवीत्वज्ञानं, तज्ज्ञाने तदवच्छिन्नप्रतियोगिकतेजस्त्वज्ञानमिति परस्पराश्रयः स्यात् । किं चैवमपि स्वर्णस्य स्वर्णान्तराद्भेदो न स्यात् । तत्रापि तत्स्वर्णत्वधर्म एवेतरस्वर्णाद्भेद इति चेत् किं तद्धर्मेऽपि कश्चिदसाधारणधर्मोऽस्ति, न वा ?। अन्त्ये तस्येतरभेदो न स्यात् । आद्ये तस्याप्यसाधारणधर्मान्तरमित्यनन्ताप्रामाणिकधर्मकल्पनागौरवमिति भावः । असाधारणधर्मस्यैवेतरभेदत्वे तदनुवादेनेतरभेदविधाय-

कशब्दप्रयोगस्तत इतरभेदानुमानं च न स्यादित्याह-घटत्वादीति । किं च पटादिद्रव्येषु गुणादिपदार्थेषु च घटभेदो घटभेद इत्येकाकारधीर्दृश्यते । वस्तुतस्तदसाधारणधर्मस्य वा भेदत्वे तेषामन्योन्यविलक्षणत्वेनैकाकारबुद्ध्यनुपपत्तिरित्याह—भेदस्येति । अन्योन्याभावो भेद इति कल्पमभेदप्रसङ्गागतस्वरूपभेदं च निराकृत्य वैलक्षण्यं भेद इति कल्पं निराकरोति-नापीति । विविधलक्षणवत्त्वं हि वैलक्षण्यम् । लक्षणं चासाधारणधर्म्म एव । तस्य च भेदत्वनिरासादेवेदमपि निरस्तमित्यर्थः । किं विविधलक्षणयोगित्वमेव वैलक्षण्यं विरुद्धलक्षणयोगित्वं वा ? । आद्ये परमते एकस्याप्यात्मनोऽनेकत्वप्रसङ्ग इत्याह—एकस्येति । द्वितीयं शङ्कते—विरुद्धेति ।

विरुद्धलक्षणयोगित्वं वैलक्षण्यमिति चेत् । यदि परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वं विरोधः, तर्हि सुखादावपि समानम् । अथ परस्परात्यन्ताभावेनैव समानाधिकरणत्वं, तन्न । घटादौ वैलक्षण्यज्ञानं विनाऽत्यन्ताभावप्रतीयोगित्वस्य दुर्निरूपत्वात् । अथ परस्पराश्रयभेदसमानाधिकरणत्वं न । परस्पराश्रयात् ।

तस्माद् जीवेशभेदे प्रमाणाभावात् तस्य स्वरूपतोऽपि दुर्निरूपत्वाच्चन्द्रादिभेदवद् भ्रान्तिमात्रशरीरो जीवब्रह्मभेद इति । अभेदे च श्रुतिः प्रमाणमुक्तम् ।

अनुमानमपि—मुक्त्यन्वयिजीवस्वरूपं ब्रह्माभिन्नं चेतनत्वाद् ब्रह्मवत् ।

घटत्वपटत्वादिलक्षणस्य किं परस्परात्यन्ताभावेन सामानाधिकरण्यं विरोध उत तेनैव सामानाधिकरण्यं, किं वा परस्पराश्रयभेदसामानाधिकरण्यम् ?। आद्ये बुद्धिसुखदुःखादीनामव्याप्यवृत्तित्वेन परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणानां विरुद्धलक्षणत्वेन तदधिकरणभेदप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्याह-यदीति । द्वितीयं शङ्कते-अथेति । अत्र परस्परासमानाधिकरणत्वमेवकारार्थ इति वक्तव्यम् । असमानाधिकरणत्वं च भिन्नाधिकरणत्वम् । तथा च घटत्वस्य स्वाश्रयभिन्नाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं पटत्वेन विरोध इति सिद्ध्यति । एवं च घटपटयोर्भेदसिद्धौ घटत्वस्य स्वाश्रयभिन्नाधिकरणकपटत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपविरोधसिद्धिः, तत्सिद्धौ च विरुद्धलक्षणरूपभेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्याह—न घटादाविति । तृतीयं शङ्कते—अथेति । अत्र परस्पराश्रयः स्पष्ट एवेति दूषयति—नेति । भेदे प्रमाणादिनिराकरणफलमाह--तस्मादिति । अभेदेऽपि मानाभावात्सोऽप्यपरमार्थ इत्याशङ्क्य "नान्योऽतोऽस्ति" इत्यादिश्रुतेस्तत्परताया निरूपितत्वात्सा तावत्तत्र मानमित्याह-अभेद इति ।

अनुमानमप्यभेदे मानमित्याह--अनुमानमिति । अत्र चान्तःकरणातिरिक्तोऽहमनुभवे प्रकाशमानः पक्षः ।

तथा च मुक्तिरूपस्यात्मनो मुक्त्यन्वयित्वाभावात् पक्षासिद्धिरिति न शङ्कनीयम्। ब्रह्माभिन्नमिति। ब्रह्मभेदरहितमित्यर्थः। तथा च परमते भेदप्रतियोगिकाभावे तदभावान्तराभावेऽपि तत्स्वरूपविशेष एव यथा प्रतियोगिरूपभेदरहित इत्युच्यते, एवं ब्रह्मभेदाभावस्वरूप एवात्मस्वातिरिक्तभेदाभावाभावेऽपि ब्रह्मभेदरहित इति संभवान्न बाध इति द्रष्टव्यम्।

ननु चेतनत्वं जातिरुपाधिर्वा ?। नाद्यः। ऐकात्म्ये तदयोगात्। न द्वितीयः। तदनिरूपणादित्यत आह-चेतनत्वं चेति।

चेतनत्वं च ज्ञातृत्वम्। तच्च सर्वज्ञे ब्रह्मणि जीवे च नासिद्धम्। अथ वा प्रकाशत्वादिति हेतुः। न चासिद्धिः। साधितत्वात्। न च पक्षदृष्टान्तयोर्भेदे बाधः, अभेदे च दृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यम्। कल्पितभेदेन दृष्टान्तोपपत्तेः, तस्य स्वाभावाविरुद्धत्वेन बाधाभावाच्च। न चाप्रयोजकत्वम्। अबाधितचेतननानात्वाभ्युपगमे गौरवात्, श्रुतिविरोधाच्च।

ज्ञातृत्वं नाम ज्ञानाश्रयत्वम्। तच्च ज्ञानरूपे जीवे ब्रह्मणि चासंभवीत्याशङ्क्य वस्तुतस्तस्यासंभवेऽपि कल्पितभेदाधीनस्य व्यवहारसमर्थस्य ज्ञातृत्वस्योभयत्रापि संभवान्नोक्तदोष इत्यभिप्रेत्याह-तच्चेति। ज्ञातृत्वापेक्षया

ज्ञानत्वस्य लघुत्वात्स एव वा हेतुरित्याह-अथ वेति । न च परमते जीवस्य ज्ञानाश्रयत्वात्तत्र ज्ञानत्वमसिद्धमिति वाच्यम् । ज्ञानात्मनोरभेदस्य साक्षिविवेके साधितत्वादित्याह—न चेति ।

नन्वत्र पक्षदृष्टान्तयोर्भेदोऽस्ति न वा ? । आद्ये भिन्नयोरभेदसाधने बाधः । द्वितीयेऽपि किं पक्षस्य दृष्टान्तेऽन्तर्भावो, दृष्टान्तस्य वा पक्षे ? । आद्ये दृष्टान्तस्य निश्चितसाध्यवत्त्वात् पक्षत्वाभावः, द्वितीये पक्षस्य संदिग्धसाध्यवत्त्वाद् दृष्टान्तत्वाभाव इति चेत्, न । "सागरः सागरोपम" इत्यादिवत्कल्पितभेदेनापि पक्षदृष्टान्तभावोपपत्तेः, इत्याह-न चेत्यादिना । ननु भिन्नयोरभेदस्य विरुद्धत्वान् तत्साधने बाध इत्याशङ्क्य भेदस्याभेदसमसत्ताकत्वाभावान्न तेन विरोधोऽतो न बाध इत्याह-तस्येति । हेतुद्वयस्याप्रयोजकत्वं निराकरोति-न चेति । गौरवादिति । चेतननानात्वस्याप्रामाणिकत्वादेरुक्तत्वादप्रामाणिकं गौरवमेव विपक्षे बाधकमिति भावः । भेदस्य वास्तवत्वे तन्निषेधश्रुतिप्रामाण्यभङ्गश्च स्यादित्यभिप्रेत्याह—श्रुतीति ।

जीवब्रह्माभेदे प्रपञ्चसाध्यकानुमानमप्याह-जीव इत्यादिना ।

जीवो ब्रह्मणि स्वसत्ताविरोध्यत्यन्ताभावप्रतियोगिभेदप्रतियोगी, ब्रह्मातिरिक्तानधिकरणकात्यन्ताभावप्रतियोगिभेदप्रतियोगी, ब्रह्म-

निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिभेदप्रतियोगी, स्वस्यासंसार्यभेदाविरोधिभेदप्रतियोगी, ब्रह्मनिष्ठभेदप्रतियोगी न भवतीति वा, पदार्थत्वात्, चैतन्याभाववन्मात्रवृत्तिधर्मानधिकरणत्वाद्वा ब्रह्मवत्। एवं ब्रह्मपक्षकानुमानम्। जीवप्रतियोगिको भेदः ब्रह्मणि स्वसत्ताविरोध्यत्यन्ताभावप्रतियोगी भेदत्वाद् ब्रह्मभेदवत्। एवं ब्रह्मभेदपक्षकानुमानम्।

ब्रह्मणि स्वसत्ताविरोधीति। स्वस्य भेदस्य ब्रह्मण्यबाध्यत्वरूपसत्त्वविरोधी योऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगी यो भेदस्तत्प्रतियोगीत्यर्थः। जीवप्रतियोगिकभेदस्य जीवे स्वसत्ताविरोध्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन सिद्धसाधनतावारणाय ब्रह्मणीत्युक्तम्। ब्रह्मण्यारोपिताभावप्रतियोगिभेदप्रतियोगित्वेनार्थान्तरतावारणाय, भेदाभावस्य ब्रह्मरूपत्वमते बाधवारणाय वा स्वसत्ताविरोधीत्युक्तम्। भेदात्यन्ताभावः प्रतियोगितादात्म्यं, प्रतियोगितावच्छेदकधर्मो वेति मतेन साध्यान्तरमाह-ब्रह्मातिरिक्तेति। तथा च ब्रह्मातिरिक्तानधिकरणकजीवरूपात्यन्ताभावप्रतियोगिभेदप्रतियोगित्वं जीवे परमतेऽप्यस्तीति सिद्धसाधनमिति न शङ्कनीयम्। अत्र जीवप्रतियोगिकभेदात्यन्ताभावस्य जीवतादात्म्यादिरूपस्य जीवब्रह्मणोर्वास्तवभेदे ब्रह्मातिरिक्तानधिकरणकत्वायोगात्तयोरभेदसिद्धिः। आरोपिताभावोऽधिष्ठानातिरिक्तस्तदाश्रित इति

मतेन साध्यान्तरमाह-ब्रह्मनिष्ठेति। तदभावारोपायोगादित्युक्तत्वात् परमते आरोपस्यासद्विषयत्वेनाऽऽरोपितस्यापि भेदाभावस्य ब्रह्मनिष्ठत्वायोगादिति भावः। मतद्वयसाधारणं साध्यान्तरमाह-स्वस्येति। स्वशब्दः समभिव्याहृतपरः स्वस्याऽसंसारिणा योऽभेदः तस्याऽविरोधिनी या भेदप्रतियोगिता तद्वानित्यर्थः। अत्राप्यारोपिताभेदेनार्थान्तरता पूर्ववन्निरसनीया। घटादेरप्यसंसारिस्वाभेदप्रतियोगित्वात् न तत्र व्यभिचारः।

एवं स्वाभिमताभेदं प्रसाध्य पराभिमतभेदनिषेधाय साध्यान्तरमाह-ब्रह्मनिष्ठेति। ब्रह्मनिष्ठसत्यभेदप्रतियोगी नेत्यर्थः। न च सिद्धान्ते निषेध्याप्रसिद्धिर्दोषः। परप्रसिद्धिमात्रेण निषेधोपपत्तेः।

अथ वा यथाश्रुतमेव साध्यमस्तु। न च जीवस्य ब्रह्मण्यारोपितभेदप्रतियोगित्वाङ्गीकारात्तदभावसाधने बाध इति वाच्यम्। जीवे तादृशभेदप्रतियोगित्वस्यारोपितत्वेन तदभावाविरोधात्।

ननु घटादौ ब्रह्मनिष्ठभेदप्रतियोगित्वं नारोपितं किं तु रूपादि वत्तदवच्छिन्नब्रह्मचैतन्ये एव। इतरथा घट, ज्ञानादेव तन्निवृत्तिप्रसङ्गात्। तथा च घटे तदभावाभावाद् व्यभिचार इति चेत्, न। द्वितीयहेतोरेवैतत्साधकत्वेन विवक्षितत्वादिति भावः। चैतन्याभाववदिति। चैतन्याभाववद्घटादि तन्मात्रवृत्ति घटत्वादि तदनधिक-

रणत्वादित्यर्थः। धर्मानधिकरणत्वस्य परमतेऽसिद्धत्वाच्चै-तन्येत्यादि विशेषणम्। न चासिद्धिवारकस्यैतस्य हेतुवि-शेषणत्वमयुक्तमिति वाच्यम्। विशेष्यमात्रस्य कुत्राप्य-सिद्धत्वेन तेन विना व्याप्तिग्रहस्यासंभवात्, तद्ग्रहेऽपि तस्योपयुक्तत्वात्।

ननु सिद्धान्ते चिद्रूपात्मनश्चैतन्याभाववत्त्वं वाच्यम्। अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिवृत्तित्वनियमात्। इतरथा घटेऽपि घटः स्यात्। तथा चात्मधर्मस्य चैतन्या-भाववद्वृत्तित्वात्तदनधिकरणत्वमात्मन्यसिद्धमिति चेन्न। अभावस्य स्वाभावानधिकरणत्ववद्भावस्यापि स्वाभा-वानधिकरणत्वात्। न चाभावानधिकरणस्य प्रतियोग्य-धिकरणत्वनियमः। घटाभावे व्यभिचारात्। चिद्रूपा-त्मनश्चैतन्याभाववत्त्वेऽपि तद्वृत्तिधर्माणां तत्रारोपित-त्वेन तदनधिकरणत्वस्यापि संभवादिति भावः। "ब्रह्म जीवे स्वसत्ताविरोध्यत्यन्ताभावप्रतियोगिभेदप्रतियोगि, जीवातिरिक्तानधिकरणकात्यन्ताभावप्रतियोगिभेदप्रति-योगि, जीवनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिभेदप्रतियोगि, स्व-स्यासर्वज्ञाभेदाविरोधिभेदप्रतियोगिताकं, जीवनिष्ठभेद-प्रतियोगि न भवतीति वा। तत एवं, जीववत्" इत्यपि प्रयोक्तव्यमित्याह—एवमिति। भेदपक्षकानुमानम-प्याह—जीवेति। ब्रह्मप्रतियोगिकभेदे सिद्धसाधनता-वारणाय जीवप्रतियोगिक इत्युक्तम्। अत्र जीवपक्षका-द्यसाध्यविशेषणकृत्यं द्रष्टव्यम्। ब्रह्मप्रतियोगिकभेदो

जीवे स्वसत्ताविरोध्यत्यन्ताभावप्रतियोगी भेदत्वात् जीवभेदवदित्यपि प्रयोक्तव्यमित्याह-एवमिति ।

ननु ब्रह्मणो जीवेनेव घटादिनाऽभेदाभावात्तत्र घटभेदः सत्य एव । तथा च तत्र व्यभिचार इति नेत्याह-न चेति ।

न च घटादिभेदे व्यभिचारः । तस्य पक्षसमत्वात् । तत एव तत्रापि साध्यसिद्धेः । यद्वा जीवो जीवत्वे सति ब्रह्मप्रतियोगिकभेदवान्न भवति पदार्थत्वात्, घटादिवत् तर्कसद्भावे विशिष्टव्यतिरेकिणोऽपीतरानुमानवत् स्वसाध्यसाधकत्वात्, तर्काभावेऽन्यस्याप्यनुमानस्य स्वसाध्यासाधकत्वात् । तर्कश्चात्रोक्त एव ।

अत एव प्रपञ्चो जडत्वे सति ब्रह्मप्रतियोगिकभेदवान्न भवति पदार्थत्वात् जीववदित्याभाससाम्यं प्रत्युक्तम् । वास्तवभेदनिषेधे सिद्धसाधनात्, कल्पितभेदनिषेधे प्रत्यक्षादिबाधात्, बाधितेऽर्थे लाघवानवतारात् । न चात्रापि प्रत्यक्षबाधः । तस्याबाधिताभेदाविरोधात् ।

घटादिवत्तत्प्रतियोगिकभेदस्याप्यनिर्वचनीयत्वात् पक्षसमत्वं, तथा च न तत्र व्यभिचार इत्यर्थः । घटादिभेदस्य पक्षसमत्वे तत्र केन हेतुना साध्यसिद्धिरित्याशङ्क्यास्मादेव हेतोरित्याह—तत एवेति । अनेन न्यायेन

पदार्थत्वादिति हेतोरपि घटादौ व्यभिचारशङ्का निरसनीयेति भावः। विशिष्टव्यतिरेकिण्यपि जीवे ब्रह्मभेदाभावं साधयति—यद्वेति। घटादौ साध्यवैकल्यपरिहाराय जीवत्वे सतीत्युक्तम्। जीवत्वविशिष्टब्रह्मप्रतियोगिकभेदवत्त्वस्याभावो जीवत्वाभावाद्वा ब्रह्मप्रतियोगिकभेदाभावादुभयाभावाद्वा सिध्यति। घटादौ जीवत्वरूपविशेषणाभावाद्विशिष्टाभावसिद्धिः। जीवे तु विशेष्याभावमादाय विशिष्टाभावसिद्धावर्थाज्जीवत्वस्याप्यभावसिद्धिः। विशिष्टव्यतिरेकिणः सर्वत्रापि प्रसरादतिप्रसङ्गेन न प्रामाण्यमित्याशङ्क्य लाघवाद्यनेकतर्काणामुक्तत्वान्मैवमित्याह—तर्कश्चेति।

प्रकृतसाध्यस्य तर्कसध्रीचीनत्वादेव तद्रहिताभाससाम्यमपि नेत्याह—अत एवेति। नन्वत्रापि लाघवतर्कोऽनुकूलोऽस्तीत्याशङ्क्य किं प्रपञ्चे ब्रह्मप्रतियोगिकः पारमार्थिको भेदो निषिध्यते उत कल्पितः?। आद्येऽद्वैतवादिमते सिद्धसाधनमित्याह—वास्तवेति। द्वितीये प्रत्यक्षप्रतीतलौकिकवैदिकव्यवहारविरोधाल्लाघवतर्क एव नावतरति। तथा चैतत्साध्ये हेतुरप्रयोजक इत्यभिप्रेत्याह—कल्पितेति। जीवेऽपि ब्रह्मभेदनिषेधे प्रत्यक्षबाधादितुल्यमित्याशङ्क्य तस्य व्यावहारिकभेदविषयस्य न पारमार्थिकाभेदेन विरोध इत्याह—न चात्रापीति।

ननु जीवत्वे सति ब्रह्मप्रतियोगिकभेदवत्त्वस्यान्यत्राभावाद् जीवे एव प्रसिद्धिर्वक्तव्या, तथा च तत्र तस्य प्रामाणिकत्वेऽप्रामाणिकत्वे वा निषेधानुपपत्तिरिति चोद्यमयुक्तमित्याह—एतेनेति।

एतेन जीव एव विशिष्टप्रसिद्धिरिति तत्रैव कथं तदभावसाधनमिति प्रत्युक्तम् । रजतवत्यपि शुक्तिस्थले तन्निषेधवदुपपत्तेः । जीवे ब्रह्मप्रतियोगिककल्पितभेदाभावानुमानमपि प्रत्यक्षादिविरोधेन प्रत्याख्येयम् । एतेन जीवानामप्यन्योन्यं भेदो निरस्तः ।

यत्त्वत्र नवीनोक्तं "चैत्रो मैत्रप्रतियोगिकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदवान् मैत्रानुसंहितदुःखाननुसंधातृत्वाद् घटवत्" इति, तदसत् । सिद्धसाधनत्वात् । न हि चैत्रशब्दाभिधेयशरीरविशिष्टात्मज्ञानबाध्यं मैत्रभेदमाचक्षते वेदान्तिनः । ननु चैत्रशब्देन तत्संबन्ध्यात्मैव परामृश्यत इति चेत्, न । धर्मिपदेनापि शरीरोपहितात्मन एव परामर्शे चैत्रनिष्ठभेदस्य तज्ज्ञानानिवर्त्यत्वाभ्युपगमेन सिद्धसाधनत्वात् ।

एतेनेत्येतद्विवृणोति-रजतवत्यपीति । न च शुक्तौ देशान्तरीयरजतमेव निषिध्यत इति वाच्यम् । तत्र तस्य प्रसक्त्यसंभवेन निषेधायोगात्, अन्यथाख्यातेर्निरसिष्यमाणत्वात् । न चाभासप्रसक्त्यैव तत्प्रसक्तिरिति वाच्यम् । अन्यप्रसक्तेरन्यविषयत्वेऽतिप्रसङ्गात्, अनिर्वचनीयरजतस्य स्वाधिष्ठाने पारमार्थिकस्वात्यन्ताभावाविरोधेन तत्र

त्रैकालिकनिषेधस्य तद्विषयत्वोपपत्तौ देशान्तरीयरजत-विषयत्वकल्पनायोगाच्चेति भावः। जीवाः परमात्मनो व्यवहारतोऽपि न भिद्यन्ते आत्मत्वात् परमात्मव-दितिनवीनोक्ताभाससाम्यमपि निरस्तमित्याह—जीव इति। अहमर्थातिरिक्तजीवस्याद्वितीयब्रह्माभिन्नत्वात्प्र-तिशरीरं भेदे प्रमाणाभावाच्च जीवनानात्वमपि निर-स्तमित्याह—एतेनेति।

जीवभेदे परोक्तप्रमाणं दूषयितुमनुवदति—यच्च-त्रेति। किं चैत्रपदेन शरीरविशेषविशिष्ट आत्मा विव-क्षितस्तदुपहितस्तदुपलक्षितो वा?। आद्यं दूषयति-तद-सदिति। द्वितीयं शङ्कते-नन्विति। धर्मिशब्देन प्रकृतपरा-मर्शित्वस्य त्वयैवोक्तत्वाच्छरीरोपहितात्मैव धर्मिश-ब्दार्थो वक्तव्यः। तथा च तन्निष्ठभेदस्य मिथ्यात्वेऽपि उपहितात्मज्ञानबाध्यत्वानभ्युपगमात्सिद्धसाधनमित्या-ह-न, धर्मीति।

नन्वात्माज्ञानप्रयुक्तभेदस्यात्मज्ञानबाध्यत्वादुप-हितस्यात्मत्वात्कथं तज्ज्ञानेन न तद्बाध इत्याह-भेदेति।

भेदहेतुत्वज्ञानविरोधिब्रह्मज्ञानस्यैव भेद-निवर्तकत्वात्। अथ चैत्रस्य यत्स्वरूपं शुद्धचिदा-त्मरूपं तदेव धर्मीति चेत्, न।

यथा नद्यः स्पन्दमानाः समुद्रे—
ऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय।

तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः
परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥

इति निखिलस्यापि भेदस्य ब्रह्मज्ञानबाध्यत्व-श्रुतिविरोधात्, चैत्रस्य मैत्रानुसंहितदुःखाननुसंधानस्यौपाधिकभेदेनोपपत्तेरप्रयोजकत्वाच्च ।

ननु हस्तपाद्याद्युपाधिभेदेऽप्यनुसंधानं दृश्यते-'पादे मेवेदना' 'शिरसि मे सुखम्' इति । न चावयवभेदेऽप्यनुसंधानप्रयोजकशरीरस्यैकत्वात्तत्रानुसंधानम् । अत एव गर्भस्थस्य न मातृसुखाद्यनुसंधानमिति चैत्रादिशरीरभेदान्नान्यानुभूताद्यनुसंधानप्रसक्तिरिति वाच्यम् । जातिस्मृतिमतो जन्मान्तरीयस्याप्यनुसंधानदर्शनादिति चेत् ।

भेदहेतुत्वम्-भेदप्रयोजकत्वम् । उपहितस्य वस्तुतोऽनुपहितादभेदेऽपि तेन रूपेण जीवेश्वरभेदप्रयोजकाज्ञानविषयत्वादुपहितज्ञानस्य भेदप्रयोजकाज्ञानानिवर्तकत्वेन भेदबाधकत्वायोगात् । अज्ञानविषयप्रत्यग्ब्रह्मैक्यज्ञानस्यैव भेदप्रयोजकाज्ञाननिवर्तनेन भेदबाधकता इत्यर्थः । तृतीयं शङ्कते-अथेति । चैत्रशरीरोपलक्षितचिदात्मन एव मैत्रशरीरेऽपि दुःखानुसंधातृत्वादसिद्धो हेतुरित्यभिप्रेत्य दूषयति--नेति ।

आत्मतत्त्वज्ञानादभिधानाभिधेयमात्रविलयश्रवणाज्जीवभेदस्यात्मज्ञानाबाध्यत्वसाधनं बाधितविषयं चे-

त्याह-यथा नद्य इति। पक्षत्रयेऽपि साधारणं दोषमाह-चैत्रस्येति। ननु चैत्रस्य मैत्रप्रतियोगिकौपाधिकभेदसत्त्वान्न तदीयदुःखाननुसंधातृत्वमुपपद्यते सत्यप्यौपाधिकभेदे यस्य मे पादे वेदना तस्य मे शिरसि सुखमित्येकस्यैवोभयानुसंधानदर्शनात्। तथा च नाप्रयोजकत्वमिति शङ्कते-ननु हस्तेति। शरीररूपोपाधिभेद एवाननुसंधानप्रयोजकः। शिरआदौ तु शरीरैक्यादनुसंधानम्। गर्भस्थजन्तोरपि शरीरभेदादेव न मातृभोगानुसंधानम्। ततश्च चैत्रस्यापि शरीरभेदादेव न मैत्रभोगानुसन्धानं, न त्वात्मभेदादिति न शङ्कनीयम्। शरीरभेदेऽपि कस्य चिज्जन्मान्तरीयभोगानुसन्धानदर्शनादित्याह-न चेत्यादिना॥

चैत्रमैत्रदेहयोरात्मन एकत्वेऽपि भोक्तृभेदान्न परस्परभोगानुसंधानमित्यभिप्रेत्य सुखादिभोगस्यान्तःकरणपरिणामत्वं तदवच्छिन्नात्मन्यध्यस्तत्वं चाह—न सुखेति।

न, सुखदुःखादयो ह्यन्तःकरणधर्माः, तदवच्छिन्नात्मधर्मा वा। अहं सुखीत्यनुभवात्, "कामः संकल्पः" इत्यादिश्रुतेः, परिशेषाच्च। अन्तःकरणोपहितात्मा च प्रतिशरीरं भिन्न इति नान्यानुभूतेऽन्यस्य स्मृतिः। जातिस्मरणेऽप्यन्तःकरणमेकमिति तदनुसंधानं युज्यते।

न च कायव्यूहे योगिनामेवं सत्यनेकदेहे

भोगानुसन्धानं न स्याद् अन्तःकरणभेदादिति वाच्यम् । तेषामुपासनामहिम्ना ईश्वरकल्पानां वशीकृतोपाधीनां परकीयसुखदुःखसाक्षात्कारवत्सर्वशरीरवर्तिभोगानुसंधानसम्भवात् । असर्वज्ञानामेवात्रानुसन्धानाननुसन्धानव्यवस्थाहेतोश्चिन्त्यत्वात् ।

तत्राहंकारावच्छिन्नात्मधर्मत्वे मानमाह-अहं सुखीति । अहमनुभवस्यान्तःकरणविशिष्टात्मविषयतायां उक्तत्वात्तद्विषय एव च सुखादेरनुभवाच्छबलात्मधर्मत्वमित्यर्थः । अन्तःकरणपरिणामत्वे मानमाह-काम इति । एतत्सर्वं मन 'एव'इति कामादेर्मनस्तादात्म्याभिधानात्प्रकृतिविकारयोरेव च तादात्म्यसम्भवादिति भावः । दुःखादिकं सोपादानं भावकार्यत्वात् पटवदित्यनुमानात्पृथिव्यादेरहंत्वसमानाधिकरणतया प्रतीयमानदुःखाद्युपादानत्वायोगात् कूटस्थासङ्गचिदात्मनो हेतूपरागाभावेन दुःखादिपरिणामायोगात्परिशेषादपि दुःखादिरन्तःकरणधर्म एवेत्याह-परिशेषाच्चेति । दुःखादिधर्मिणः प्रतिशरीरं भेदे फलितमाह-अन्तःकरणेति । एकान्तःकरणावच्छिन्नस्यान्तःकरणान्तरवर्तिदुःखाद्यननुभवितृत्वान्न तस्य तदनुसन्धानं दुःखादिधर्म्यहंकारतादात्म्याभिमानरहितस्य सर्वसाक्षिणो ब्रह्मणः सर्वानुसन्धानमिष्टमिति भावः ।

शरीरभेदेऽननुसन्धानप्रयोजक इत्यत्रोक्तदोषस्य नात्र प्रसङ्ग इत्याह-जातीति। ननु सौभर्य्यादीनां युगपदनेकशरीरेषु भोगस्मरणादेककालीनानेकशरीरेष्वन्तःकरणैक्यायोगात्कथं तेषां सर्वशरीरभाविभोगानुसंधानमिति चेत् न। तेषां योगमहिम्नेश्वरवद्वशीकृतमायात्वात् सर्वज्ञानां परकीयदुःखाद्यनुसंधानवदन्तःकरणभेदेऽपि स्वकीयसर्वभोगानुसंधानोपपत्तेरित्याह-न च कायेति। कथं तर्ह्यन्तःकरणैक्यमनुसंधाने प्रयोजकं, तद्भेदस्त्वननुसंधाने इत्युक्तम् ? तत्राह-असर्वज्ञानामिति।

ज्ञानविशेषविषयत्वप्रयोजकचिन्तास्मदादिज्ञानविषयैवेत्यत्रोदाहरणमाह—न हीति।

न ह्यस्मदादयो महत्त्वं विना द्रव्यं न पश्यन्तीति योगिनोऽपि न पश्यन्ति। योगिनामप्यन्तःकरणं योगप्रभावाद्वैपुल्यं प्राप्तं निखिलशरीरावच्छिन्नभोगहेतुरिति केचित्।

एवं च संप्रतिपन्नान्तःकरणभेदस्यैवाननुसंधानप्रयोजकत्वे संभवति तदर्थं श्रुतिविरुद्धात्म्यभेदोऽपि न कल्पनीयः। एतेनेदं प्रत्युक्तम्-अन्तःकरणभेदादननुसंधानस्य मयासिद्धेः शरीरभेद इव तद्भेदोऽप्यप्रयोजक इति। लाघवगौरवन्यायस्य त्वयाऽप्यभ्युपगन्तव्यत्वात्। अन्यथा प्रतिवादिसिद्धमेव वादिनाऽपि साधनीयमिति नियमे गतं कथासङ्कथया।

द्रव्यचाक्षुषज्ञानविषयत्वे महत्त्वे सत्युद्भूतरूपवत्त्वं प्रयोजकमित्येतद्यथाऽस्मदादिज्ञानविषयमेव तद्रहितपरमाण्वादेरपि योगिचाक्षुषज्ञानविषयत्वात् । एवमन्तःकरणैक्यादनुसंधानमित्यादिकमस्मदादिविषयमित्यर्थः । एवं परमतानुसारेण कायव्यूहेऽन्तःकरणनानात्वमभ्युपेत्य परिहार उक्तः, सिद्धान्ते त्वेकस्यैवान्तःकरणस्य संकोचविकासशीलस्य युगपदनेकशरीरव्याप्तिसम्भवाद्योगिनामनेकशरीरवर्तिभोगानुसन्धानमित्याह—योगिनामपीति ।

ननु चैत्रस्य मैत्रभोगाननुसन्धानमन्तःकरणभेदादात्मभेदाद्वा इत्यत्र नियामकाभावादुभयभेदोऽप्यननुसन्धानप्रयोजक इत्यत्राह—एवं चेति । अन्तःकरणभेदो नाननुसन्धानप्रयोजकः तत्त्वेन प्रमासम्प्रतिपन्नत्वात् शरीरभेदवदित्यनुमानविरोधादन्तःकरणभेदोऽपि न प्रयोजक इत्याशङ्क्याह—एतेनेति । एतच्छब्दार्थमाह—लाघवेति । अन्तःकरणभेदस्यैव प्रयोजकत्वे प्रतिशरीरमात्मभेदे मानाभावात्तदैक्यमिति लाघवम् । इतरथाऽऽत्मानन्त्यम्, आत्मत्वजातिः, इत्यनेकं कल्पनीयमिति गौरवम् । तथा च लाघवे संभवति गौरवस्यान्याय्यत्वादुक्तानुमानमप्रयोजकमित्यर्थः । विपक्षे बाधकान्तरमाह—अन्यथेति । सर्वत्र पक्षे साध्यस्य प्रतिवाद्यसंमतत्वाद्विपक्षदृष्टान्तेन तत्र तदभावस्य साधयितुं शक्यत्वात्किमपि न सिध्येदिति कथाप्रवृत्तिरेव न स्यादित्यर्थः ।

ननु ह्यस्तनान्तःकरणस्य सुषुप्तौ लीनत्वादद्यतनान्तःकरणं ततो भिन्नमिति वक्तव्यम्। तथा चाद्य ह्यस्तनदुःखाद्यनुसंधानं न स्यादिति चेत् न। सुषुप्तावन्तःकरणस्य स्थूलाकारनाशेऽपि तदाप्यनिर्वचनीयसूक्ष्मरूपेण तस्य विद्यमानत्वाद् दिनान्तरे तस्यैव स्थूलरूपेणानुवर्त्तमानत्वेन भेदाभावादित्याह-न चान्तःकरणेति।

न चान्तःकरणस्य सुषुप्तौ विनाशाद्दिनाऽन्तरानुभूतं नानुसंदध्यादिति वाच्यम्। सुषुप्तावन्तःकरणस्यैव विलीनघृतवद्वर्त्तमानत्वात्। अन्यथा तदाश्रितधर्मादेरप्यभावात् पुनरुत्थानाभावप्रसङ्गाद्। पिण्डीभूतान्तःकरणस्यैवाहमनुभवविषयत्वाद् द्रवीभूतान्तःकरणसत्त्वेऽपि विशेषविज्ञानाभावात्सुषुप्तिसंभवाच्च। अन्यथाऽविद्यावृत्त्यापि तद्भङ्गप्रसङ्गात्।

न चान्तःकरणस्य सुखानुभवहेतुत्वे मुक्तौ तदभावात् स न स्यादिति नवीनोक्तं युक्तम्। अन्तःकरणं ह्यावृतसुखव्यञ्जकतया जीवानां तद्व्यवस्थापकं न तु स्वयं सुखविषयसाक्षात्काराश्रयः। स्वरूपानुभवस्यैव तत्त्वात्। मुक्तौ तु सुखमनावृतमिति किमन्तःकरणविरहेण हीयते। न च बुद्धिकल्पितात्मनो दुःखाद्याश्रयत्वे चिद्भिन्नस्या-

त्वाद् दुःखादेर्जडधर्मत्वापत्तिरिति वाच्यम् । चित्येव भेदमात्रकल्पनया द्वितीयस्यापि चित्त्वात् । अन्यथा द्वितीयश्चन्द्रो न स्यात् ।

सुषुप्तावन्तःकरणस्य सर्वात्मना नाशे बाधकमाह-अन्ययेति । "विज्ञानं यज्ञं तनुते" "कामः संकल्प" इत्यादिश्रुत्याऽन्तःकरणस्यैव कर्मकर्तृत्वाभिधानात् सुषुप्तावन्तःकरणस्य निरवशेषनाशे तत्कार्य्यधर्म्मादेरपि नाशात्पुनरुत्थानं न स्यादित्यर्थः । सुषुप्तावन्तःकरणस्याविनाशे जाग्रतीव तदनुभवः स्यादित्याशङ्क्याह-पिण्डीभूतेति । स्थूलरूपेणाभिव्यक्तान्तःकरणस्येत्यर्थः । "सुषुप्तिकाले सकले विलीन" इति सुषुप्तौ सर्वकार्य्यविलयश्रवणादन्तःकरणाविनाशे सुषुप्तिरेव न स्यादित्याशङ्क्याज्ञानातिरिक्ततद्धेतुकलापस्य सूक्ष्मरूपतापत्तिरूपत्वात्, अन्यथा सुषुप्तौ धर्मादेरन्यभावप्रसङ्गादन्तःकरणस्यापि तादृशलयाङ्गीकारान्न सर्वलयश्रुतिविरोधः शब्दादिविषयसकलवृत्तिज्ञानाभावाच्च सुषुप्तित्वोपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह—द्रवीभूतेति ।

सर्वकार्याभाव एव सुषुप्तिरिति वदन्तं स्वयूथ्यं प्रत्याह-अन्ययेति । 'सुखमहमस्वाप्सम्, इतिपरामर्शहेतुसंस्कारजनकतया सुखाद्याकाराविद्यावृत्तेस्तदानीमावश्यकतया सर्वकार्याभावरूपसुषुप्तिर्न स्यादित्यर्थः । अन्तःकरणभेदस्य परकीयभोगाननुसन्धानप्रयोजकत्वं वदतस्तस्यैव सुखादिभोक्तृत्वमभिप्रेतमिति भ्रान्तस्य चोद्यमनुवदति-न चेति । स्रक्चन्दनादिविषयसंपर्कात्स्वरूप:

सुखाकारवृत्तिरूपेण परिणतमन्तःकरणं स्वावच्छिन्नात्मानं प्रत्येतत्सुखमभिव्यञ्जयंस्तस्यैव 'अहं सुखी' इत्यादिप्रतिसंधानहेतुः दुःखादेश्च कल्पितत्वेन चिदात्मन एवाध्यासिकबन्धाश्रयत्वान्नोक्तदोष इत्याह-न च बुद्धीति-

चित्प्रतियोगिककल्पितभेदवत्त्वमात्रेण चित्त्वे चन्द्रे चन्द्रप्रतियोगिककल्पितभेदाश्रये चन्द्रत्वं न स्यात् । तच्चायुक्तम् । भेद इव चन्द्रत्वांशे बाधकाभावादित्यभिप्रेत्याह-अन्यथेति ।

ननूक्तप्रकारेण चिन्मात्रस्यैव सर्वानर्थान्वयित्वात्तद्रूपब्रह्मावाप्तिरपुरुषार्थः स्यादिति चेत् न । बुद्ध्याद्युपहितचैतन्यस्यानुपहितब्रह्मचैतन्यादौपाधिकभेदवत्त्वादौपाधिकदुःखादेरपि स्वसमानसत्ताकभेदेन तत्रैव व्यवस्थितत्वाद्भिन्नं ब्रह्म चैतन्यस्यानतिशयानन्दात्मकस्य नापुरुषार्थत्वप्रसङ्ग इति सदृष्टान्तमाह-नचैवमिति ।

न चैवं चैतन्यस्यैवानर्थयोगित्वात् तदात्मकब्रह्मावाप्तिर्मोक्षोऽपुरुषार्थः स्यादिति वाच्यम् । औपाधिकश्यामत्वादिवद् व्यवस्थितत्वात् तस्यावास्तवत्वाच्च ।

यत्तु ब्रह्मात्मकचैतन्यस्य दुःखाद्याश्रयत्वे तस्य नित्यमुक्तत्वश्रुतिविरोध इति, तन्न । कुसुमोपाधिनिमित्तारुणिम्ना स्फटिकस्वाभाविकस्वाच्छ्यानपायवत् कल्पितदुःखादिना स्वाभाविकमुक्त्यनपायात् ।

अविद्याभेदात्तदुपाधिकभेदजीवेश्वरानुसंधानादिव्यवस्थेत्यन्ये ।

किंचादृष्टविशेषशून्यस्य शरीरभेद एवानुसन्धानप्रयोजकः ।

किं चात्मन्यध्यस्तसर्वानर्थस्यात्मतत्त्वसाक्षात्कारेण बाधितत्वान्न मुक्तावनर्थप्रसक्तिरित्यभिप्रेत्याह-तस्येति ।

ननु ब्रह्मस्वरूपचैतन्यस्य बुद्ध्याद्युपाधिनिबन्धनदुःखाद्याश्रयत्वे "योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्" इत्यादिश्रुतिविरोध इति चोद्यमनुवदति-यत्त्विति । आत्मनि वस्तुतोऽशनायादिराहित्यपरकीयभोगाननुसन्धानमित्युक्तम् । अनेकजीववादे तु जीवोपाध्यविद्याभेदादेव तदननुसन्धानमित्याह-अविद्येति ।

इदानीं मतद्वयेऽपि शरीराभेदोऽनुसन्धाने प्रयोजकः, तद्भेदश्चाननुसन्धान इति पक्षान्तरमाह—किं चेति । न चैवं शरीरभेदेऽपि कथं जातिस्मृतिमतो जन्मान्तरीयभोगानुसन्धानमिति वाच्यम् । तस्यादृष्टविशेषमहिम्ना योगितुल्यत्वात्तद्व्यतिरिक्तविषयैवेयं चिन्तेत्यभिप्रेत्योक्तमदृष्टविशेषशून्यस्येति । नन्वेवं बालस्थविरदेहयोर्भिन्नत्वात्कथं स्थविरस्य बालदेहभोगानुसन्धानमित्याशङ्क्य योऽसौ तदा बालः स एवेदानीं स्थविर इति प्रत्यभिज्ञया देहैक्यसिद्धेर्न देहभेदप्रयुक्तदोष इत्याह—न चैवमिति ।

नचैवं बालशरीरादिभेदेऽननुसन्धानप्रसङ्गः तस्याप्येकत्वात्। किं चाननुसन्धाने ह्यात्मभेदो न प्रयोजकः। अभेदेऽपि जन्मान्तरीयसुखाद्यननुसन्धानदर्शनात्। न च तत्र संस्कारविनाशादननुसन्धानम्। तस्यैव जन्मान्तरे जातिस्मरणेऽनुसन्धानात्।

न च बालस्थविरदेहयोः परिभोगाभेदाद्गुरुत्वभेदाच्च भेदस्यावश्यकत्वादभेदप्रत्यभिज्ञानं भ्रम इति वाच्यम्। जलूकादिषु परिमाणभेदेऽपि द्रव्यभेदाभावात्। इतरथोपविष्टाच्चैत्रादुत्थितस्य तस्य भेदः स्यात्। एकस्मिन्नपि गुरुत्वभेदस्य कालभेदेनावयवोपचयापचयाभ्यामेवोपपत्तेरित्युपादानवादे वक्ष्यते।

नन्वेवमपि स्वप्ने देवादिशरीरेण भुक्तभोगस्य कथं जाग्रति मनुष्यशरीरेऽनुसन्धानमिति चेत् न। "प्राणेन रक्षन्नवरम् कुलायम्" इति श्रुतेः स्वप्नेऽपि जाग्रच्छरीरस्यानुवर्तमानत्वात् तदा तदभिमानाभावेऽपि वस्तुतस्तदुपहितस्यैव शरीरान्तराभिमानेन भोक्तृत्वात्तदेकत्वनिबन्धनानुसन्धानोपपत्तिरिति भावः। आत्मभेदस्य व्यतिरेकव्यभिचारेणाननुसन्धानप्रयोजकत्वायोगाच्छरीरादिभेद एव तत्प्रयोजक इत्यभिप्रेत्याह-किं चेति। ननु जन्मान्तरीयभोगानुसन्धानप्रयोजकात्माभेदे सत्यपि संस्काररूपसहकारिविरहादेव तदननुसन्धानं न शरीरभेदादित्याशङ्क्य तज्जन्मनि जन्मान्तरीयानुसन्धानाभावेऽपि पुनर्जन्मान्तरेऽदृष्टविशेषवतस्तदनुसन्धानदर्शनात् संस्काराभावायोगादित्यभिप्रेत्याह-न च तत्रेति।

इदानीं योग्ययोगिसाधारणमनुसन्धानप्रयोजकमाह-किंचाश्रयेति ।

किं चाश्रयाभेदेऽनुभूयमानेऽसन्धीयमाने एव च सुखादेरनुभवानुसन्धानदर्शनात् तदाश्रयाभेदाज्ञानमेव तत्र प्रयोजकम् । जातिस्मृतिमतो योगीनां च कालान्तरीयदेशान्तरीयसुखाद्याश्रयाभेदाज्ञानाभावादनुसन्धानम् । देवदत्तस्य यज्ञदत्तात्माभेदाज्ञानन्न तदीयसुखाद्यनुभवस्तदनुसन्धानं वा ।

नन्वात्माभेदे यज्ञदत्तस्य देवदत्तात्माभेदानुभव एव किन्न स्यादिति चेत् न । स्वस्य सर्वात्मतावारकाज्ञानादुपदेशादिसहकारिविरहाद्वा तद्विरहस्योक्तत्वात् अवच्छिन्नयोर्भिन्नत्वाच्च ।

दुःखाद्याश्रयस्य चाभेदानुभवः स्वकीयत्वेन दुःखाद्यनुभवे प्रयोजकः, दुःखाद्याश्रयाभेदप्रतिसन्धानं च तथा तदनुसन्धाने प्रयोजकम् । तदभेदमात्रे सत्यपि जन्मान्तरीयदुःखानुसन्धानाद्यभावादित्यर्थः । एवं दुःखाद्यनुसन्धानादौ प्रयोजकमुक्त्वा तदभावे प्रयोजकमाह-तदाश्रयेति । उक्तानुसन्धानप्रयोजकस्य सार्वत्रिकत्वमाह-जातिस्मृतिमत इति । स्वाप्नदुःखाद्याश्रयाभेदानुसन्धानादेव जाग्रति स्वाप्नदुःखाद्यनुसन्धानमिति चार्थः । आश्रयाभेदेऽप्युक्तप्रयोजकाभावान्न परस्य परकीयदुःखाद्यनुभवानुसन्धाने इत्याह—देवदत्तस्येति ।

ननु यथा शिरःपादादिव्याप्तैक्यमनुभूयते, एवमनेकशरीरेष्वात्मैक्यमस्ति चेदनुभूयेत। तथा च परकीयदुःखानुभवादिकमपि स्यादिति शङ्कते–नन्विति। तस्य प्रमातुस्तत्तच्छरीरावच्छिन्नात्माभेदस्यानावृतत्वात्तदनुभवः तस्यैव शरीरोपहितात्माभेदस्य मूलाज्ञानेनावृतत्वात्तद्बोधकोपदेशाभावाच्च तदननुभव इति योग्यानुपलब्धि निरासस्समय एवोक्तमित्याह—न स्वस्येति। किं च सर्वशरीरेष्वात्मनोऽभेदे किं देवदत्तस्य यज्ञदत्तशरीरोपलक्षितात्माभेदानुभव आपाद्यते उत तद्विशिष्टात्माभेदानुभवः ?। आद्ये इष्टापत्तिः। देवदत्तशरीरेऽनुभूयमानात्मनो यज्ञदत्तशरीरोपलक्षितत्वात्। न द्वितीयः। विशिष्टात्माभेदाभावादेव तदननुभव इत्यभिप्रेत्याह-अवच्छिन्नयोरिति।

ननु विप्रतिपन्नं शरीरमेकस्यैव भोगायतनं शरीरत्वाच्चैत्रशरीरवदित्यादिलिङ्गात् "एको देवः सर्वभूतेषु गूढ" इत्यादिश्रुतेर्वा सर्वशरीरेष्वात्मैक्यज्ञानानन्तरं स्वकीयत्वेन सर्वशरीरवर्तिदुःखानुसन्धानं स्यादित्याशङ्क्यास्याभेदज्ञानस्य परोक्षत्वात् परोक्षतस्तदनुसंधानमिष्टमित्याह-यस्येति।

यस्य देहान्तरीयात्माभेदो लिङ्गेन श्रुत्या वा निश्चितस्तेन तत्सुखादिकमप्यनुमानेन स्वीयत्वेन प्रतिसंधीयत एव। एवं देवदत्तस्य 'नाहं यज्ञदत्त' इति भेदभ्रमोऽपि तस्य स्वकीयत्वेन यज्ञ

दत्तीयसुखाद्यनुसन्धानप्रतिबन्धकः । न चैवं सुषुप्त्यादावनुसन्धानप्रसङ्गः । तदानीमनुसंधातुरहङ्कारोपहितस्य साक्षिणोऽभावात् । तस्माददद्वैतवादे एको अनेको वा जीवः उभयथाऽपि शरीरान्तरावच्छिन्नस्य न परशरीरावच्छिन्नात्मसुखाद्यनुसंधानमिति ।

यदपि नवीनोक्तं बन्धमोक्षपण्डितमूर्खव्यवस्था चैत्रप्रमया चैत्रभ्रमनिवृत्तिरित्यादिव्यवस्था च न स्यादिति । तत्र न तावद् बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तिः । एकजीववादे व्यवस्थाया एवाभावात् । केषांचिन्मुक्त्यादिश्रवणस्य श्रवणादिशेषार्थवादत्वात् ॥

एवमनुसन्धानप्रयोजकाभेदप्रतीत्यभावान्न देहान्तरीयसुखाद्यनुसंधानमित्युक्तम्, इदानीं भेदभ्रमेण प्रतिबद्धत्वादपि न तदनुसन्धानमित्याह-एवमिति । तर्हि सुप्तौ भेदभ्रमाभावेन प्रतिबन्धकाभावात्परकीयदुःखाद्यनुसंधानं स्यादित्याशङ्क्य किमात्मसामान्यस्य तदाऽनुसंधानमापाद्यते उताहंकारविशेषोपहितस्य ?। आद्ये इष्टापत्तिः । द्वितीये उपाधिभूताहंकारस्य तदा सूक्ष्मरूपेण स्थितत्वात्तत्र तदुपहितस्य तदनुसंधानमित्यभिप्रेत्याह-न चैवमिति । मैत्रानुपहितदुःखाननुसंधातृत्वादित्यस्यान्यथोपपत्तिमुपसंहरति-तस्मादिति ।

ऐकात्म्ये परोक्तं बाधकान्तरमनुवदति दूषयितुं-यद्पीति। किमेकजीववादे बन्धमोक्षव्यवस्था न स्यादित्युच्यते अनेकजीववादे वा?। आद्यं निरस्यति-तच्च न तावदिति। नन्वस्मदादेरिदानीमपि बद्धत्वाद्वामदेवादेश्च मुक्तत्वश्रवणात्कथं व्यवस्थाभाव इत्याशङ्क्य श्रुतिन्यायाभ्यां जीवविभागप्रयोजकाज्ञानैक्ये सिद्धे इदानीं संसारानुभवविरोधात्तेषां मुक्तिरर्थवाद इत्याह—केषांचिदिति। इतः पूर्वं कस्यापि मुक्तिफलकज्ञानानुदये स्वस्यापि तदनुदयशङ्कया ज्ञानाभ्यासे कस्यापि निष्कम्पप्रवृत्तिर्न स्यादित्याशङ्क्याह—नचैवमिति॥

न चैवमनादौ संसारे कस्यापि मुक्त्यभावे स्वस्य मुक्तावनाश्वासः। वेदप्रामाण्यादेतावत्कालममुक्तस्य स्वस्य भविष्यन्मुक्तावाश्वासवदेकजीववादेऽप्युपपत्तेः। न च ज्ञानार्थमेकस्मिन् प्रवृत्तेऽपरस्याप्रवृत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। एकस्यैवापरस्याप्यज्ञत्वाद् रागप्राप्तप्रवृतेर्बाधकाभावाद् भेदभ्रमात्प्रवृत्त्युपपत्तेः। अभेदे तु निश्चिते न कश्चित्प्रवर्तते। न चाप्तवाक्याज्जीवैकत्वनिश्चयानन्तरमनेकेषां प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यम्। गुरावविद्यानिवर्त्तकसाक्षात्कारं स्वस्मिंश्चाविद्यां पश्यतो जीवैकत्वनिश्चयासंभवात्॥

तत्र हेतुः वेदेति । यथा जीवनानात्वमते स्वस्वानादिसंसारे मुक्तिपर्यन्तज्ञानानुदयेऽपि "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" "तरति शोकमात्मवित्" इत्यादिवेदप्रामाण्यादेव भविष्यन्मुक्त्यपेक्षया प्रवृत्तिः, एवमेकजीवपक्षेऽपि वेदप्रामाण्यादेव निःशङ्कं मुक्त्यर्थिनस्तत्साधनज्ञानाभ्यासे प्रवृत्त्युपपत्तिरित्यर्थः । नन्वेकस्य मुक्त्यर्थं ज्ञानाभ्यासे प्रवृत्तेरेवान्येषामपि मुमुक्षूणां तज्ज्ञानादेवापेक्षितसिद्धेस्तदर्थं प्रवृत्तिर्न स्यादिति चेत् न । एकस्य यथा स्वस्मिन्नज्ञानतत्कार्यरूपानर्थदर्शनात्तन्निवृत्तये प्रवृत्तिः, एवमन्येषामपि स्वस्वात्मन्यनुभूयमानाज्ञानाद्यनर्थनिवृत्तिकत्वाद्यागे शूद्रवच्छास्त्रेणापर्युदस्तत्वाच्च तदर्थं प्रवृत्तिरनिवार्येत्याह—न च ज्ञानार्थमिति ।

किमैकात्म्यनिश्चिते प्रवृत्तिर्न स्यादित्युच्यते अनिश्चिते वा ? नान्त्यः स्वस्याधिकार्यन्तराभेदानिश्चयदशायां स्वस्य ततो भेदभ्रमात् स्वप्रयोजनाय पृथक् प्रवृत्त्युपपत्तेरित्याह-भेदभ्रमादिति । आद्योऽपि तन्निश्चयः किमप्रतिबद्धसाक्षात्कारात्मकः परोक्षज्ञानात्मको वा ? आद्ये इष्टापत्तिः । ततः सर्वानर्थमूलाज्ञाननाशेन तदनन्तरं कस्यापि संसारिणोऽभावादित्यभिप्रेत्याह-अभेदे त्विति । द्वितीयमनूद्य दूषयति-न चेति । किं गुरावपरोक्षज्ञाननिश्चयवतस्तद्वाक्याज् जीवैक्यनिश्चयः परोक्षज्ञाननिश्चयवतो वा ?। नाद्यः । अपरोक्षज्ञानिनो गुरोरज्ञानि-

नश्च स्वस्य विरुद्धधर्मवत्त्वेनाभेदज्ञानासम्भवेन जीवैक-त्वनिश्चयायोगादित्याह-गुराविति ॥

द्वितीये परोक्षज्ञाने सत्यप्यज्ञानस्यानुवर्तमान-त्वादपरोक्षज्ञानेनैव तन्निवर्त्त्यमिति मत्वा तदर्थं स्वय-मपि प्रवर्त्तत इत्याह-गुराविति ।

गुरौ परोक्षज्ञाननिश्चयवांस्त्वविद्यानिवृत्ते-र्यत्नान्तरसाध्यत्वनिश्चयेन स्वयमपि प्रवर्त्तते । अन्यत्र विघ्नशङ्कयापि स्वयं प्रवर्त्तते । स्वर्गनर-कादिव्यवस्था च जीवस्यैकस्यैवाविद्याप्रतिबिम्ब-स्यानेकान्तःकरणावच्छेदभेदेनसंगच्छते । नाना-जीववादे च यस्य ब्रह्मसाक्षात्कारः तस्योपाधि-निवृत्तिर्नेतरस्य उपाधिश्चानादिजीवनिष्ठो ब्रह्म-निष्ठो वा । यो यस्य ब्रह्मभावप्रतिबन्धकः स तस्य ब्रह्मसाक्षात्कारेण निवर्तते, अतो नातिप्र-सङ्गः । पाण्डित्यादेस्तु प्रमातुरन्तःकरणावच्छिन्न-स्यैव धर्मत्वात्तद्भेदादेव व्यवस्था ।

ननु गुरुप्रवृत्त्यैवापरोक्षज्ञानसंभवात्स्वेन किमर्थं प्रव-र्तितव्यमित्यत आह—अन्यत्रेति । नन्वेकजीववादे कथं स्वर्गनरकयोस्तद्धेतुधर्माधर्मयोश्च व्यवस्थेत्याशङ्क्य कर्तृत्वोपाधेरन्तःकरणस्यानेकत्वाद्यदन्तःकरणोपहितेन यत्कर्म कृतं तदुपहितेनैव तत्फलं भोक्तव्यमिति व्यव-

स्थोपपत्तिरित्याह—स्वर्गेति । इदानीमनेकजीववादे बन्धमोक्षव्यवस्थामभ्युपेत्य तदुपपत्तिमाह—नानेति । तस्योपाधिनिवृत्तिरिति । तस्य ब्रह्मणः सकाशादप्रयोजकाज्ञानरूपोपाधितद्धर्मादेर्निवृत्तिरित्यर्थः । ननु स उपाधिः किं जीवनिष्ठो ब्रह्मनिष्ठो वा ? । नाद्यः । जीवेश्वरविभागस्याज्ञानप्रयुक्तत्वेन परस्पराश्रयात् । न द्वितीयः । ब्रह्मणोऽज्ञत्वभ्रान्तत्वादिप्रसङ्गादित्याशङ्क्योभयथाऽपि न दोष इत्याह—उपाधिश्चेति । अज्ञानजीवत्वयोरनादित्वात् साक्षिमात्रभास्यत्वाच्चोत्पत्तौ ज्ञप्तौ वा न परस्पराश्रयः, स्थितौ च परस्पराश्रयप्रयोजकत्वं द्रव्यत्वगुणवत्त्वयोरिवाविरुद्धम् । अज्ञानरूपोपाधेश्चिन्मात्रब्रह्मनिष्ठत्वेऽपि स यं प्रति ब्रह्मरूपमावृणोति तस्यैवाज्ञत्वादिप्रयोजक इति न ब्रह्मणोऽज्ञत्वादिदोषप्रसङ्ग इति भावः । एकजीवमते पाण्डित्यमौर्ख्यव्यवस्थाऽपि स्वर्गनरकादिव्यवस्थावदेवेत्याह—पाण्डित्यादेस्त्विति ।

नन्वेकजीवमते गुरुशिष्यभावो न सम्भवति गुरोर्ज्ञानित्वात् शिष्यस्य चाज्ञानित्वात् ज्ञानाज्ञानयोरेकदैकत्र विरोधादिति चेत् परोक्षज्ञानस्याज्ञानाविरोधित्वात् प्रमातृभेदेन गुरुशिष्यभावोपपत्तेरित्याह—न चेत्यादिना ।

न च गुरुशिष्यभावव्यवस्थाऽसम्भवो जीवद्वयाभावादिति वाच्यम् । परोक्षज्ञानिन एवो-

पदेशकर्तृत्वमिति मतेऽन्तःकरणभेदेन तदुपपत्तेः । ब्रह्मनिष्ठत्वं च तस्यापि भवति । अनन्यव्यापारतालक्षणब्रह्मनिष्ठतायास्तस्याविरोधात् । केचित्तु भगवानेवान्तर्यामी शिष्यस्य स्वमतिकल्पितत्वशङ्काव्युदासाय गुरुशुश्रूषादिशास्त्रार्थवत्त्वाय च परोक्षनिश्चयवद्गुरुदेहं गतस्तदभेदज्ञानात्तदाराधनयाऽपि संतुष्टो ब्रह्मोपदिशति स्त्र्यादिशरीरे गन्धर्वोपदेशदर्शनात् ।

"ननु समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" इति श्रुतेर्ब्रह्मनिष्ठस्यैवोपदेष्टृत्वात् कथं परोक्षज्ञानिनो गुरुत्वमित्यत आह—ब्रह्मनिष्ठत्वं चेति । अपरोक्षज्ञानिन एवोपदेष्टृत्वेऽपि गुरुशिष्यभावोपपत्तिरित्यभिप्रेत्य मतान्तरमाह—केचित्त्विति । भगवानेव गुरुदेहं गतो ब्रह्मोपदिशतीति प्रथमं संबन्धः । ननु भगवतस्तत्त्वज्ञानित्वेन जीवे स्वातिरिक्तभ्रमाभावात् कथं तदुपदेशाय प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य जीवकल्पितव्यावहारिकभेदेन तन्नियन्तृत्ववत् तदुपदेष्टृत्वमप्यस्तीत्याह—अन्तर्यामीति । नन्वीश्वरोऽधिकारिहृदयस्थ एव तस्य बोधयतु ब्रह्म, किं तस्य गुरूपदेशेनेत्याशङ्क्य तथात्वे शिष्यस्य स्वबुद्धिमोहादित्थं स्फुरतीति शङ्कया निर्विचिकित्सबोधायोग इत्याह-शिष्यस्येति । एवमप्यन्तर्हित एवेश्वरः श्रुतिवाक्योपन्यासपूर्वकं ब्रह्मोपदिशत्वित्याशङ्क्याह—

गुरुशुश्रूषेति। स्थूलशरीरं प्रति शिष्यस्य ज्ञानायोपसर्पणाभावात्तत्रोपदेशासम्भव इत्यभिप्रेत्य परोक्षनिश्चयवदित्युक्तम् । ननु गुरोरेवोपदेशार्थं प्रार्थितत्वादप्रार्थितस्येश्वरस्य कथमुपदेष्टृत्वमित्याशङ्क्योपदेष्टृत्वबुद्ध्या गुरोराराधितत्वात्तावता संतुष्टो भगवानुपदिशतीत्याह-तदभेदेति । नन्वन्यशरीरेऽन्यस्योपदेष्टृत्वं कुत्रापि न दृष्टमित्यत आह-स्त्र्यादीति । दर्शनादित्युपलक्षणं पतञ्जलस्य काव्यस्य भार्यायां प्रविष्टस्य गन्धर्वस्य याज्ञिकादीन् प्रत्युपदेष्टृत्वश्रवणाच्चेत्यर्थः ।

ईश्वरस्योपदेष्टृत्वे मानाभावशङ्कायामाह—यो वा इति ।

"यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै तेन ब्रह्महृदाय आदिकवये" इत्यादिप्रमाणादन्तर्यामिण उपदेष्टृत्वाद्ध जीवस्य चोपदेशानुकूलव्यापारवत्स्वशरीराभेदाभिमानात्स्वस्योपदेष्टृत्वाभिमानः। अत एव "मन्मुक्त्यैवासि मुक्तस्त्वम्" इत्युपदेशापादनमपि निरवकाशमिति ।

अन्ये तु स्वप्ने कल्पितपित्राद्युपदिष्टमन्त्रादिरिव कल्पिताचार्योपदिष्टविद्याऽपि फलवतीति स्वप्न इव जाग्रत्यपि विद्वत्त्वेन कल्पितस्योपदेष्टृत्वमित्याहुः ।

भगवत्पादादयस्तु श्रीरघुनाथादिरिव स्वेच्छाकृतशरीरा भगवदंशा एव।

द्वापरे द्वापरे विष्णुर्व्यासरूपी महामुने।
चतुर्भिः सहितः शिष्यैः शङ्करोऽवतरिष्यति॥

इत्यादिपुराणवचनात्। अतो न तन्मुक्त्याऽपीदानीन्तनसंसारानुपलम्भः।

आदिपदेन

"ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते"।
योऽन्तर्बहिस्तनुभृतामशुभं विधुन्व—
न्नाचार्यचैत्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्ति।

इत्यादि गृह्यते। नन्वेवं स त्वहमस्य गुरुर्ममायं शिष्य इति कथमाचार्यो वक्तीत्यत आह—जीवस्येति। एकजीवमते जीवद्वयाभावादुपदेश एव न सम्भवति। तत्सम्भवेऽपि

मन्मुक्त्यैवासि मुक्तस्त्वं मा यत्नं कुरु मुक्तये॥

इत्येवोपदेशः स्यादिति चोद्यं परोक्षज्ञानिन ईश्वरस्य वोपदेष्टृत्वाङ्गीकारादेव निरस्तमित्याह—अत एवेति। न जीवस्येश्वरस्य वोपदेष्टृत्वं किं तु मायाविजृम्भित एवोपदेश इति मतान्तरमाह—अन्ये त्विति। विद्वत्त्वेनेति। विद्वत्त्वेन परिकल्पितशरीरावच्छिन्नचैतन्यनिष्ठाविद्यामुमुक्षुकर्माराधितपरमेश्वरप्रेरितात्तत्तदुपदेशाकारेण परिणमत इत्यर्थः। मायिकोपदेशस्योन्मत्त-

प्रलापवदबुद्धिपूर्वकत्वान्न फलपर्यवसायित्वमित्याशङ्क्य यथार्थत्वात्फलवत्त्वमिति सदृष्टान्तमाह—स्वप्न इति । एकजीवमते व्यासादीनां तत्त्वाज्ञानित्वे इदानीं संसारानुपपत्तिः । तेषामतत्त्वज्ञत्वे चार्वाचीनानां तत्त्वज्ञानमतिनैराश्यप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य तेषामीश्वरांशत्वान्न तत्त्वज्ञानेन जीवगतसंसाराभाव इत्याह—भगवत्पादादय इति । व्यासादीनामीश्वरांशत्वे मानमाह-द्वापर इति ।

मैत्रानुसंहितदुःखाननुसंधातृत्वादिति हेतोरप्रयोजकत्वमुपसंहरति—अत इति ।

अतोऽनुकूलतर्काभावाज्जीवभेदानुमानमप्रयोजकम् । अननुसंधातृत्वस्यैक्यटादौ मैत्रभेदव्याप्यतया इतरस्य व्याप्त्यनवच्छेदकत्वाच्च । तस्माद् देवदत्तातिरिक्ततया प्रतीयमानो जीवो न देवदत्तात् तत्त्वतो भिद्यते जीवत्वाद् देवदत्तवत् । अभेदेऽप्यनुसन्धानादिव्यवस्थोपपत्तिरनुकूलस्तर्कः । गौरवं च विपक्षे बाधकम् । यथा हि "अयं ज्योतिरात्मा विवस्वानयोभिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा । स एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्य मूढो मूढ इव व्यवहरन्तस्ते माययैव तस्माद‌द्वय

एवायमात्मा" इति श्रुतिरपि जीवपरयोर्जीवानां चोपाधिनिमित्तं भेदं दर्शयति, वास्तवभेदं च निराकरोतीति सिद्धः स्वत आत्माभेद इति

मायासंभृतमानसेषु बहुधाऽयोबिम्बितो भासते
ब्रह्मब्राह्मणदेवदैत्यपशुभिर्भास्वानिवाप्सु प्रभुः ।

व्यर्थविशेषणत्वेनाप्युक्तहेतुं दूषयति—अनन्तुसन्धातृत्वस्येति । जीवनानात्वे मानाभाववत्तदैक्येऽपि न मानमित्याशङ्क्य तत्रानुमानश्रुती प्रमाणयति—तस्मादित्यादिना । अयं प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानः ज्योतिरात्मा ज्योतिः स्वरूपो विवस्वान् सूर्यः यथा बहुधा भिन्ना अपः प्रतिबिम्बभावेनानुगच्छन्नुपाधिना प्रतिबिम्बोपाधिभूतनानाजलेन भेदरूपः क्रियते नानात्वेन भासते । एवं दीव्यत इति देवः स्वप्रकाशोऽयमात्मा सर्वेषामहमनुभवसिद्धः क्षेत्रेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु तत्तद्देवाद्युपाधिनैव भेदेन भासत इत्यर्थः । भेदे सत्यत्वभ्रमनिवृत्तिः परमेश्वरानुग्रहादेवेति मत्वा श्रद्धाविष्टस्तत्प्रणतिं कुर्वन्नर्थाद्वक्ष्यमाणवादार्थदार्ढ्यं दर्शयति—मायासंभृतेति । मायाकार्येष्वन्तःकरणेषु यो बिम्बितः प्रतिबिम्बभावं प्राप्तो बहुधा भासते । बहुधा भानमेव दर्शयति—ब्रह्मेति । चतुर्मुखाद्युच्चावचरूपेणेत्यर्थः । तृतीया चेत्थम्भावे । बिम्बस्यैव प्रतिबिम्बभावेन नानोपाधिषु बहुधाभाने दृष्टान्तमाह—भास्वानिति ॥

नन्वेवं बहुधा भानस्य सुखप्रतिबिम्बवच्चित्प्रतिबिम्बेऽसंभवाद्बिम्बभूतेश्वरस्यैव भेदभ्रमो वक्तव्यः । तथा च तत्प्रयुक्तसंसारारोपोऽपि तस्यैव स्यादित्यत आह-यः स्वाभेति ।

य: स्वाभापहृताखिलोऽशुभवपु-
र्यो भौतिकज्योतिषां
ज्योतिः श्रीपतये मृगेन्द्रवपुषे
तस्मै परस्मै नमः ॥

केचित्तु जीवाः परमात्मनः पारमार्थिकांशाः । "ममैवांशो जीवलोके" इति स्मृतेः । न च निरवयवस्यांशवत्त्वं विरुद्धम् । औपाधिकस्य तस्याविरोधात् । अत एवाग्निविस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तश्रुत्या जीवानां परस्मादुत्पत्तिश्रवणमविरुद्धमित्याहुः ।

स्वस्य या आभा—अनावृतस्वरूपप्रकाशः तया अपहृतम्—अप्राप्तम् अखिलाशुभवपुः—भ्रान्त्यादिसकलदोषस्वरसं यस्मिन् स तथोक्तः । बिम्बरूपस्यापीश्वरस्य स्वतस्तत्त्वज्ञत्वान्न तत्र भ्रान्त्यादिप्रसक्तिः सुखप्रतिबिम्बस्य जडत्वादेव न भ्रान्तिः, न तु प्रतिबिम्बत्वात् । बिम्बस्यापि स्तम्भकुम्भादेर्जडस्य भ्रान्त्यभावात् । चित्प्रतिबिम्बस्य तु जीवस्य चेत-

नत्वादज्ञत्वाच्च तस्यैव भ्रान्त्यादिरित्यर्थः । नन्वीश्वरस्य बिम्बरूपत्वे मुखादिबिम्बवत्तत्त्वज्ञनैव न स्यादित्याशङ्क्य मुखादेर्जडत्वादेव न तत्त्वज्ञता, ईश्वरस्य तु चिद्रूपत्वादज्ञत्वाभावाच्च तत्त्वज्ञतेत्यभिप्रेत्य तस्य सर्वसाक्षिचिद्रूपत्वमाह—यो भौतिकेति । आदित्यादिज्योतिषामपि ज्योतिः सत्तानिश्चयरूपप्रकाशः, अन्येषां किमु वक्तव्यमिति भावः । तथा च श्रुतिः- "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं, तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति । मृगेन्द्रवपुषे-नरसिंहात्मकविग्रहोपलक्षिताय सर्वावयवापेक्षया शिरसः प्रधानत्वात्तस्य सिंहाकारत्वात् । इत एव भवेषु नराकारस्यापि वपुषो मृगेन्द्राकारत्वव्यपदेश इति द्रष्टव्यम् ।

जीवेश्वरयोरंशांशिभावेन भेदस्तात्त्विको न तु बिम्बप्रतिबिम्बभावेन कल्पित इति तान्त्रिकमतमनुवदति दूषयितुं—केचित्त्विति । ननु "ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः" "निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्" इत्यादिनिरंशत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधात् (१)स्मृतिरन्यपरतया नेयेत्याशङ्क्य निरंशस्याप्याकाशस्येवौपाधिकांशसंभवाद्विरोध एव नेत्याह—न चेति । स्वभावतो नित्यस्याप्यात्मन औपाधिकोत्पत्तिसंभवात्ममापीष्टेत्याह—अत एवेति ।

(१) 'ममैवांशो जीवलोके' इति स्मृतिरित्यर्थः ।

वस्तुनो वस्तुतो द्वैरूप्यासंभवान्निरंशत्वस्य स्वाभाविकत्वे सांशत्वस्यावास्तवत्वमावश्यकमिति दूषयति-तन्नेति ।

तन्न । स्वतो निरंशस्योपाधितोऽपि वास्तवांशासंभवात् । औपाधिकस्य स्फटिकलौहित्यादेरिवानिर्वचनीयत्वात् । निरंश उपाधिजन्यस्य तज्ज्ञाप्यस्य तत्तन्त्रस्य वा वास्तवांशस्याभावात् । अन्यथा निरंशत्वव्याहतेः । अग्निसंयोगजन्यलौहित्याश्रयस्यापि वस्तुतो लोहितमात्रास्वभावत्वात् । "ब्रह्मदासा ब्रह्मैवेमे कितवाः" इति श्रुतिविरोधाच्च । "ममैवांश" इति स्मृतिरपि बिम्बप्रतिबिम्बभावेनांशांशिभावं कल्पितमाहाभेदाय । अत एवाग्निविस्फुलिङ्गश्रुतिरपि न विरुध्यते अग्निस्वभावापरित्यागेन विस्फुलिङ्गानां पृथग्भूतत्वमात्रत्वात् । अन्यथा "न जायते" इति श्रुतिविरोधात् कृतहानादिन्यायविरोधाच्चेति ।

निरवयवे प्रदेशभेदस्यौपाधिकत्ववत्सांशत्वस्याप्यौपाधिकत्वं दुर्निरूपमित्यभिप्रेत्याह-निरंश इति । औपाधिकस्यापि वास्तवत्वाभ्युपगमे बाधकमाह-अन्यथेति । औपाधिकस्य वास्तवत्वे तद्विपरीतपूर्वरूपस्य हानिरेवेत्यत्रोदाहरणमाह—अग्नीति । अलोहितघटेऽ-

ग्निसंयोगाल्लौहित्यस्य सत्यस्योत्पत्तौ तदनन्तरं तस्या-लोहितस्वभावाभावादित्यर्थः। किंच धीवरादीनामपि वस्तुतो ब्रह्माभेदाभिधानान्न जीवेश्वरयोर्वास्तवभेदः संभवतीत्याह—ब्रह्मदाशा इति। तर्ह्यंशत्वाभिधायि-स्मृतेः का गतिरित्याशङ्क्य श्रुत्यनुरोधेनैव सा व्याख्ये-येत्याह-ममेति। अभेदायेति। अभेदप्रमितये इत्यर्थः। नन्वग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्तश्रुत्या जीवानामुत्पत्तिश्रवणा-दुत्पन्नानुत्पन्नयोर्वास्तवाभेदायोगात्तदङ्गीकारे तच्छ्रुति-बाध इति, तत्राह-अत एवेति। अतःशब्दार्थमाह-अग्नी-ति। ब्रह्मस्वभावापरित्यागेन जीवानां तत औपाधिक एव विभाग इति वक्तुं श्रुतिर्दृष्टान्तत्वेन विस्फुलिङ्गानामौ-दपाद्यग्निस्वभावापरित्यागेन ततो विभागमात्रं वक्ति न तु तेषामुत्पत्तिमपि। अग्न्यवयवानामेव ततो विभ-क्तानां विस्फुलिङ्गत्वेन तेषां तत उत्पत्त्यभावादिति भावः। जीवानामुत्पत्तावेव विस्फुलिङ्गदृष्टान्त इत्युक्तौ बाधकमाह—अन्यथेति॥

जीवपरयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावेऽपि तयोरभेदास-म्भवाद्भेद एव वास्तव इति सदृष्टान्तमाह—अत्राहेति॥

अत्राह नवीनः-यदि जीवो ब्रह्मणः प्रति-बिम्ब इत्युच्यते, तर्हि तात्त्विक एवैतयोर्भेदः स्यात्। अभेदे मानाभावात्। तथा हि—तत्र न तावत् प्रत्यक्षं मानम्। 'इमे चैत्र-तच्छाये भिन्ने'

इतिवद् 'इमे चैत्रतत्प्रतिबिम्बे भिन्ने' इति पार्श्वस्थेन ग्रहणात्, स्वेनापि स्वकर-तत्प्रतिबिम्बे भिन्ने इति ग्रहणात् ।

ननु यथा बहिः स्थितश्चैत्रो यत्स्वलक्षणः प्रतिपन्नस्तत्स्वलक्षण एव वेश्मान्तःस्थो भाति, तथा यत्स्वलक्षणं ग्रीवास्थं मुखं तत्स्वलक्षणमेव दर्पणस्थमपि भातीति न तद्वस्त्वन्तरम् । तस्मादेकदेशस्थं मुखं भिन्नं भिन्नदेशस्थमिव भातीति चेत् न । किमनेन सव्येतरहस्तयोरिवात्यन्तसादृश्यधीरुपन्यस्ता प्रत्यभिज्ञा वा ? । आद्ये न तयोरैक्यसिद्धिः । अन्त्येऽसिद्धिः । किञ्चित्स्वच्छतामादौ प्रतीते मुखच्छायामात्रे मुखसंस्थानाविशेषाप्रतीत्या प्रत्यभिज्ञाऽभावस्य स्फुटत्वात् ।

बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदे किं प्रत्यक्षं मानमुतानुमानं किं वा स्मृतिः ?। नाद्यः प्रत्यक्षेण तद्भेदस्यैव ग्रहादिति सदृष्टान्तमाह-तत्र न तावदिति । पार्श्वस्थेन भेदेन ग्रहणेऽपि चैत्रेण तयोरभेद एव गृह्यत इत्याशङ्क्याह-स्वेनापीति । ननु गृहाद्बहिश्चैत्रो यद्रूपो दृष्टस्तद्रूप एव गृहमध्ये दृष्ट इति यथा तस्य बहिर्दृष्टादभेदः, एवं ग्रीवास्थमुखं यत्स्वलक्षणं ग्रीवास्थं मुखं

तत्स्वलक्षणं दर्पणस्थं भाति तत्स्वरूपमेव दर्पणेऽपि दृश्यत इति तत्ततो न भिद्यते । तथा च तत्र भेदाद्विप्रतिभासो भ्रम इति टीकाकारोक्तमनुवदति-नन्वित्यादिना। भिन्नमित्यत्रापि इवशब्दो द्रष्टव्यः । यत्स्वलक्षणं ग्रीवास्थं मुखं तत्स्वलक्षणं दर्पणस्थं भातीत्यनेन किं बिम्बप्रतिबिम्बयोः सादृश्यं भातीत्युच्यते, उताभेद इति विकल्पयति-किमनेनेति । आद्ये सादृश्यस्य भेदसापेक्षत्वान्नाभेदसिद्धिरित्याह-आद्य इति । द्वितीये क्वचिन्मुखप्रतिबिम्बत्वेन मुखाकारप्रतीत्यभावात्प्रत्यभिज्ञैव नेत्याह-अन्त्ये इति ।

क्वचिच्च विशेष्येन्द्रियसंन्निकर्षाभावेनाभिज्ञाऽयोगात्प्रत्यभिज्ञाऽभाव इत्याह—स्वनेत्रेति ।

स्वनेत्रगोलकादौ स्वस्याभिज्ञाऽभावेन प्रत्यभिज्ञायोगाच्च । सूर्यपार्श्वे प्रतिसूर्य्यं इव 'दर्पणे मुखच्छाया' इत्यनुभवेन 'दर्पणे मम मुखं लग्नम्' इतिप्रतीत्यभावाच्च। अत एव बालानां प्रतिबिम्बे बालान्तरभ्रमः । क्वचित् मन्मुखमिति व्यपदेशः स्वच्छायाशिरसि स्वशिरोव्यवहारवत् मार्गविन्यस्तपादाकृतौ स्वपादव्यवहारवच्च गौणः । भेदज्ञाने सत्यभेदव्यवहारस्य गौणत्वनियमात् ।

किं च यद्यैक्यं भासते तर्ह्यज्ञानस्य निवृत्तत्वान्न भेदभ्रमः स्यात् । न च तत्रोपाध्यभाव-

सहकृतादेव ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिरिति वाच्यम्। ज्ञानस्य स्वप्रागभावनिवृत्ताविवाज्ञाननिवृत्तावप्यनपेक्षत्वात्। अन्यथा तत्रापि 'न जानामि' इत्यनुभवप्रसङ्गात्।

यत्रापि प्रतिबिम्बे मुखाकारो दृश्यते तत्रापि न प्रत्यभिज्ञेति सदृष्टान्तमाह—सूर्येति। प्रत्यभिज्ञाऽभावादेव बालानां स्वप्रतिबिम्बे चेतनान्तरत्वभ्रम इत्याह—अत एवेति। कथं तर्हि दर्पणे मम मुखमित्यादिव्यपदेश इत्याशङ्क्य ज्ञातभेदयोरभेदव्यपदेशत्वाद् गौण एवेति सदृष्टान्तमाह—क्वचिदिति। किं च बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदप्रतिभासे त्वदभिमतभेदभ्रम एव न स्यात्तन्मूलाज्ञानस्य तेन नाशादित्याह—किं च यदीति। अप्रतिबद्धज्ञानस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वाद् बिम्बप्रतिबिम्बाभेदज्ञानस्य चोपाधिना प्रतिबद्धत्वान्न भेदभ्रममूलाज्ञाननिवर्त्तकतेत्याशङ्क्य ज्ञानस्य स्वप्रागभावनिवृत्ताविवाज्ञाननिवृत्तावपि निवर्त्यातिरिक्तानपेक्षत्वादुपाध्यभावस्य तत्र सहकारित्वमेवायुक्तमित्याह—न च तत्रेत्यादिना। ननु कार्यमात्रे प्रतिबन्धकाभावस्यानुकूलत्वात्तदभावे कथमज्ञाननिवृत्तिलक्षणकार्य्यमित्याशङ्क्य तर्हि तदनिवृत्तौ मुखाभेदं न जानामीत्यनुभवः स्यात्। अज्ञानस्य साक्षिमात्रभास्यत्वात्; इत्याह—अन्यथेति।

ननु बिम्बप्रतिबिम्बभावेन भ्रमो न मुखाभेदाज्ञानजन्यः, येन तन्निवृत्त्या निवर्तेत; किं तु वियदा-

ध्युपादानमूलाज्ञानजन्यः तस्य च मुखाभेदज्ञानेनानिवृत्तत्वात्तद्भेदभ्रमानुवृत्तिरित्याशङ्क्य तथात्वे घटादिभेदवत् बिम्बप्रतिबिम्बभेदस्यापि व्यावहारिकसत्त्वताप्रसङ्ग इत्याह—न च मूलेति ॥

न च मूलाविद्याकार्यं प्रतिबिम्बभ्रम इति वाच्यम्। व्यावहारिकत्वप्रसङ्गात्। न च सोपाधिकभ्रमे नाज्ञानं हेतुः, न वाऽज्ञानमज्ञाननिवर्त्तकं, किं तूपाधिरेव कारणं, तदभावश्च निवर्त्तकः, इति वाच्यम्। भ्रान्तेरनुरूपमज्ञानमेव हेतुः। सत्ये-तरश्रृङ्गादौ व्यभिचारात्, सादृश्यस्य भेदव्याप्यत्वेन विरोधाच्च। नापि वैधर्म्याभावो लिङ्गम्। असिद्धे-नापि बिम्बचलनाधीनचलनत्वात् क्रियासाम्यं छायायामनैकान्त्यात्। नापि बिम्बकारणमात्रजन्यत्वं बिम्बादर्वाचीने प्रतिबिम्बे तदसिद्धेः। पृथग्दृष्टकार्यानुरोधेन परिवेषेन्द्रचापच्छायाप्रतिसूर्य्यादाविव कारणस्य कल्प्यत्वात् ॥

निरुपाधिकभ्रम एवाज्ञानजन्यः सोपाधिकभ्रमस्तु दर्पणाद्युपाधिनैव जन्यो यावदुपाध्यनुवर्त्तत इत्याशङ्क्यापसिद्धान्तप्रसङ्गेन दूषयति—न च सोपाधिकेत्यादिना। द्वितीयमपवदति—नापीति। तत्र हेतोरनिरूपणादिति शेषः। किं प्रतिबिम्बस्य बिम्बाभेदेऽत्यन्तसा-

दृश्यं हेतुः, वैधर्म्याभावो वा, बिम्बचलनाधीनचलनवत्त्वं वा, बिम्बकारणमात्रजन्यत्वं वा ?। आद्यं व्यभिचारेण दूषयति—सव्येतरेति। साध्यविपर्ययव्याप्तत्वाद्विरुद्ध-श्चायं हेतुरित्याह—सादृश्यस्येति। श्यामत्वावदा-तत्वप्रत्यङ्मुखत्वादिविरुद्धधर्मवत्त्वाद् बिम्बप्रतिबिम्ब-योर्द्वितीयो हेतुरसिद्ध इत्याह—नापीति। बिम्बे चलति भूतलादौ तच्छायाया अपि चलनवत्त्वात्तत्र व्यभिचारेण तृतीयं दूषयति—नापि बिम्बेति। प्रतिबिम्बस्य बिम्ब-कारणमात्रजन्यत्वे तयोः पौर्वापर्यायोगात् तुरीयोऽपि हेतुरसिद्ध इत्याह-नापीति। प्रतिबिम्बस्य कारणान्तरा-निरूपणाद् बिम्बकारणमात्रजन्यत्वम्। तथा च पौर्वा-पर्यावभासो भ्रम इत्याशङ्क्याह—पृथग्दृष्टेति॥

ननु बिम्बातिरिक्तः प्रतिबिम्बः किं द्रव्याद्यन्य-तमस्तदतिरिक्तो वा ?। नाद्यः। तस्य पृथिव्या-दित्रितयान्तर्भावे गन्धगुरुत्वद्रवत्वोष्णस्पर्शाद्युपलम्भ-प्रसङ्गात्। वाय्वादिद्रव्यात्मकत्वे चाक्षुषत्वायोगात्। रूपादिमत्त्वेन गुणादावप्यन्तर्भावायोगात्। न द्वितीयः। द्रव्यादिषट्कातिरिक्तभावपदार्थाप्रसिद्धेः, इत्याशङ्क्या-ह—प्रतिबिम्बमिति।

प्रतिबिम्बमपि च्छायाविशेषो द्रव्यान्तरं वा तमोवत्। एतेन दर्पणं मुखव्यक्तिशून्यं तत्कार-णशून्यत्वादित्यनुमानं प्रत्युक्तम्। "नोपरक्तं न

वारिस्थम्" इति स्मार्त्तव्यवहारस्तु "चित्रे सिंह" इति लोकव्यवहारवत् यथा तन्तुमयी योषिद् इत्यादिवचनवच्च गौण इति न किंचिदभेदे मानम्। तद्भेदस्तु प्रत्यक्षेण चलत्वाचलत्वन्यूनाधिकपरिमाणप्रत्यङ्मुखत्वप्राङ्मुखत्वत्वग्ग्राह्यत्वाग्राह्यत्वलिङ्गैश्च सिद्धः। अभेदे कस्तूरीप्रतिबिम्बे गन्धस्य गुडादिप्रतिबिम्बे रसस्य चानुभवप्रसङ्गात्। न च प्रतिबिम्बे प्रत्यङ्मुखत्वादिभ्रान्तिः प्रतिबिम्बं बिम्बाभिमुखं नेति कदाप्यननुभवात् ॥

प्रसिद्धच्छायायां शुक्लरूपादेरभावाच्छायाविशेष इत्युक्तम्। तथा च छायाया दशमद्रव्यत्वादिदमपि दशमं द्रव्यमित्यर्थः। तदतिरिक्तं वा द्रव्यान्तरमिति पक्षान्तरमाह-द्रव्यान्तरं वेति। प्रसिद्धद्रव्येष्वनन्तर्भूतस्य द्रव्यान्तरत्वे दृष्टान्तमाह—तमोवदिति। मुखप्रतिबिम्बस्यामुखत्वाङ्गीकारादेव दर्पणे मुखाभावसाधनं सिद्धसाधनत्वेन दुष्टमित्याह—एतेनेति।

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं
नास्तं यन्तं कदाचन।
नोपरक्तं न वारिस्थं
न मध्यं नभसो गतम् ॥

इति स्मृतौ वारिस्थमादित्यं नेक्षेतेति वारिस्थप्रतिबिम्बस्याऽऽदित्यत्वेनानूदितत्वात्तदभेदः सिद्ध इति

तृतीयं दूषयति—नोपरक्तमिति । गौण इति । ज्ञातभेदयोरभेदव्यपदेशत्वादित्यर्थः । भेदेऽपि न मानमित्याशङ्क्य 'इमे चैत्रतत्प्रतिबिम्बे' इति प्रत्यक्षेण तावत्सिद्धः इत्याह—तद्भेदस्त्विति । "बिम्बप्रतिबिम्बे परस्परं भिन्ने विरुद्धधर्माश्रयत्वाद् दहनतुहिनवत्" इत्यनुमानेनापि तद्भेदः सिद्ध इत्यभिप्रेत्य तयोर्विरुद्धधर्मानाह-चल त्वेति । त्वग्ग्राह्यत्वेति । बिम्बस्य त्वगिन्द्रियग्राह्यत्वमितरस्य तदग्राह्यत्वमित्यर्थः । दर्पणस्थप्रतिबिम्बस्य बिम्बादभेदे बाधकान्तरमाह—अभेद इति । ननु स्वतःप्राङ्मुखत्वादिरूपे मुखे प्रत्यङ्मुखत्वादेः शङ्खे पीतत्ववद् भ्रान्त्या प्रतिभासान्न विरुद्धधर्माश्रयत्वमित्याशङ्क्य तत्प्रतिभासस्य बाधकाभावान्न भ्रान्तित्वमित्याह—न चेति । प्रतिबिम्बे प्रत्यङ्मुखत्वादिप्रतीतेर्बाधकाभावाद्वार्तिककारोक्तिरप्ययुक्तेत्याह—एतेनेति ।

एतेन दर्पणाभिहता दृष्टिः परावृत्त्य स्वमाननं व्याप्नुवन्त्याभिमुख्येन व्यत्यस्तं दर्शयेन्मुखमिति निरस्तम् । परावृत्त्य स्वमुखस्यैव ग्रहणे पार्श्वस्थमुखप्रतीत्ययोगात् । अस्मिन्पक्षे नेत्राभिघातमात्रोपक्षीणत्वेन दर्पणैक्य इव तद्भेदेऽप्येकमुखप्रतीत्यापत्तेश्च । अस्याः प्रक्रियाया ब्रह्मप्रतिबिम्बे जीवेऽसंभवात् । जलस्य नेत्राभिघातकत्वे जलान्तरगतस्वर्णादेरग्रहप्रसङ्गाच्चेति ।

उच्यते । न तावदियं मुखच्छाया । प्रसिद्धच्छायाया अत्यन्तविलक्षणत्वात् । तथा हि—दर्पणे प्रतीयमानं मुखं पुरुषाभिमुखं पुरुषमीक्षमाणं स्पष्टतरसनाद्यवयवविशेषं च दृश्यते । न च तमोविशेषच्छायाया एतदस्ति । एवं रजतादर्शादौ प्रतिबिम्बमुखमश्याममनुभूयते। प्रसिद्धा तु च्छाया नियमेन श्यामैव ॥

स्वमाननं व्याप्नुवन्तीत्यत्र स्वमिति विशेषणमन्ययोगव्यवच्छेदार्थमिति मत्वा दूषयति—परावृत्त्येति । दर्पणाभिघातेन परावृतदृष्ट्या ग्रीवास्थमुखमेव व्यत्यस्ततया भातीति पक्षे बहूनां दर्पणानां सन्निधानेऽपि तेषामेकस्यैव दृष्टिप्रतिहतिमात्रहेतुत्वादेकमेव प्रतिबिम्बमुखं भायादित्याह—अस्मिन्पक्ष इति । उपाधिप्रतिहतदृष्ट्यैव प्रतिबिम्बभ्रमे चक्षुरविषये ब्रह्मणि जीवभावेन प्रतिबिम्बभ्रमो न स्यादित्याह—अस्या इति । दर्पणवदेव जलस्यापि चक्षुःप्रतिघातकत्वेन चक्षुषस्तदधस्तनद्रव्यसंयोगाभावात्तदवभासो न स्यादित्याह—जलस्येति ।

ग्रीवास्थमेव मुखं दर्पणाद्युपाध्यभिघातरूपदोषवता चक्षुषा व्यत्यस्ततया गृह्यमाणं तत्प्रतिबिम्बमिति वक्तुं छायाविशेषः प्रतिबिम्बमिति मतं प्रथमं दूषयति—न तावदिति । तव मते यथा छायायाः पृथिव्यादिविलक्षणत्वात्ततो भेदः, एवं छायातोऽपि

विलक्षणत्वात्प्रतिबिम्बं न च्छायेत्यर्थः। वैलक्षण्यमेव दर्शयति—तथा हीति। प्रतिबिम्बस्य च्छायात्वे नियमेन श्यामता स्यात्, न च साऽस्तीत्याह—एवमिति। किं च प्रौढालोकसंसृष्टाऽऽदर्शतले च्छायाया असंभवात्तत्र प्रतीयमानं प्रतिबिम्बं ततोऽन्यदित्याह—एवमिति।

एवं प्रचुरालोकवति प्रदेशे प्रत्यालोकं प्रतिबिम्बमनुभूयते। छाया चाऽऽलोकनिवर्त्त्या। छाया विधुरस्यादित्यादेरपि प्रतिबिम्बदर्शनाच्च। न च प्रतिबिम्बमुखच्छायाविशेषत्वाद्धैतत्सर्वं विरुद्धमिति वाच्यम्। अत्यन्तप्रसिद्धच्छायाविलक्षणे तस्मिन् कथमपि च्छायात्वानुभवाभावेन तद्विशेषत्वस्य कल्पयितुमशक्यत्वात्। न चैवं तत्र प्रतिबिम्बे च्छायाशब्दप्रयोगः कथमिति वाच्यम्।प्रसिद्धच्छायायामिवाऽऽरोपितभेदाश्रयप्रतिबिम्बेऽपि बिम्बचलनाधीनचलनत्वदर्शनेन तस्य गौणत्वात्। उक्तवैधर्म्येण भेदज्ञाने सत्यभेदव्यवहारस्य गौणत्वात्। 'दर्पणे मुखं पश्यामि' 'मम मुखं सुन्दरतरं' 'तव मुखं विपरीतम्' इति दर्पणे प्रतीयमानमुखे मुखत्वसंसर्गतदभेदयोरनुभवाच्च। न च च्छायायामिवैतदौपचारिकं किं न स्यादिति वाच्यम्। तद्वदत्र मुखत्वसंसर्गाद्यनुभवे बाधकाभावात्।

प्रत्यालोकमिति । आलोकाभिमुखमित्यर्थः । किं च चन्द्रसूर्य्याद्यालोकनिवारकवृक्षादिप्रतियोगिकत्वात् छायायाश्चन्द्रादेश्चालोकानिवारकत्वात्तच्छायाया असत्त्वेऽपि जलादौ तत्प्रतिबिम्बदर्शनान्न तस्य च्छायात्वमित्याह—छायाविधुरस्येति । छायाविशेषत्वादेव वृक्षादितो वैलक्षण्यमित्याशङ्क्य छायात्वव्यापकानां श्यामत्वालोकविरोधित्वादीनामभावान्नैव च्छायात्वं, कुतस्तद्विशेषत्वमित्याह—न च प्रतिबिम्बेत्यादिना । कथं तर्हि 'दर्पणे मुखच्छाया' इति क्वचिद् व्यपदेश इत्याशङ्क्य पितृसदृशे पुत्रे पितृच्छायात्वव्यपदेशवद्गौण इत्याह—न चैवमित्यादिना । ननु मुख्यत्वे संभवति गौणत्वमन्याय्यमित्याशङ्क्य प्रसिद्धच्छायातो भेदस्य स्पष्टमनुभवान्न मुख्यत्वसंभव इत्याह—उक्तेति । किं च छायात्वाभावव्याप्तमुखत्वादेरेव प्रतिबिम्बेऽनुभवान्न तस्य च्छायात्वमित्याह—दर्पण इति । यदुक्तं स्वच्छायाशिरसि स्वशिरोव्यवहारवत् स्वपादाकृतौ पादव्यवहारवच्च 'दर्पणे मम मुखम्' इति व्यपदेशो गौण इति, तद् दूषयति—न चेति ॥

ननु 'इमे चैत्रतत्प्रतिबिम्बे' इति भेदानुभव एव प्रतिबिम्बस्य मुखत्वादिसत्त्वे बाधक इत्यत आह—न च भेदेति ।

न च भेदप्रत्ययादिरेव बाधक इति वाच्यम् । एवं तर्हि दर्पणस्थमुखान्तरमेव कल्प्य-

तामुभयप्रत्ययप्रामाण्याय । छायायां कल्प्यस्याऽलौकिककारणस्य तत्रापि कल्पयितुं शक्यत्वात् । न च तदपीति वक्ष्यते ।

किं च दर्पणे छायां पश्यामीत्यनुभव एवास्तु, तथापि 'दर्पणे मुखं पश्यामि' 'ममेदं मुखं' 'ग्रीवास्थमेव मुखमत्र प्रतीयते' 'अहं पूर्वमुखः' 'मम मुखं तु मदभिमुखं प्रतीयते' इत्यादिमुखत्वसंसर्गतदभेदाद्यनुभवैः स बाध्यते । न च वैपरीत्यापत्तिः । अनेकानुभवप्रामाण्यानुरोधेनैकस्यैव छायाऽनुभवस्याप्रामाण्यात् । न च भवन्मतेऽपि मुखे दर्पणस्थत्वबिम्बादिमुख्यभेदप्रत्ययानामप्रामाण्यं कल्पनीयमिति वाच्यम् । तथापि मुखत्वव्याप्तधर्मानुभवानामनेकेषामप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अस्मन्मते द्विविधप्रत्ययप्रामाण्योपपत्तेश्च । धर्मिकल्पं न चाधिकम् ।

प्रतिबिम्बस्य बिम्बभेदानुभवो न तस्य मुखत्वसंसर्गानुभवबाधकः । तस्य मुखान्तरत्वेऽपि तदुपपत्तेः । तथा च न त्वदभिमतच्छायात्वमित्यभिप्रेत्याह—एवं तर्हीति । दर्पणे मुखकारणाभावात्तत्र मुखान्तरमसम्भवीत्याशङ्क्याह—छायायामिति । त्वदभिमतच्छायाविशेष इत्यर्थः । अस्तु तर्हि तन्मुखान्तरं, तावताऽपि बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदासिद्धिरित्याशङ्क्याह—न चेति

एवं प्रतिबिम्बे छायात्वव्यपदेश एव स गौण इत्युक्तम् । इदानीं तदनुभवमङ्गीकृत्य तस्य मुखत्वाद्यनुभवेन बाधितस्य भ्रान्तित्वान्न प्रतिबिम्बस्य च्छायात्वमित्याह—किं चेति । छायात्वानुभवेनैव मुखत्वाद्यनुभवानां बाधः किं न स्यादित्याशङ्क्यानेकेषामप्रामाण्यकल्पनापेक्षयैकस्यैव तत्कल्पनमिति दूषयति-न च वैपरीत्येति । बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदमतेऽपि बहूनामनुभवानामप्रामाण्यं तुल्यमित्याशङ्क्यास्मन्मते त्रिचतुरज्ञानाप्रामाण्येऽपि तव मते मुखत्वव्याप्यचक्षुःश्रोत्रनासिकादन्तजिह्वालालाकेशश्मश्रुललाटगण्डचुबुकाधरादिविषयज्ञानशताप्रामाण्यप्रसङ्गाद्वैषम्यमित्याह-न च भवन्मत इत्यादिना । भेदादिज्ञानानामप्रामाण्यमङ्गीकृत्येदमुक्तम्, अस्मन्मते चानिर्वचनीयभेदाद्यङ्गीकारात्तेषामपि तद्वतितत्प्रकारकत्वलक्षणप्रामाण्यमुपपद्यत इत्याह—अस्मन्मत इति । किं च तव मते प्रत्यङ्मुखत्वादिधर्मास्तद्धर्मी चेत्यनेकं कल्पनीयमिति कल्पनागौरवम् । अस्मन्मते तु प्राङ्मुखे एव धर्मिणि प्रत्यङ्मुखत्वादिधर्ममात्रकल्पनाङ्गीकाराल्लाघवमित्यभिप्रेत्याह—धर्मीति ।

एवं प्रतिबिम्बस्य छायाविशेषत्वमतं निराकृत्य तस्य द्रव्यान्तरत्वमतमपि दूषयति—अत एवेति ।

अत एव न द्रव्यान्तरमपि । किं च छाया वा द्रव्यान्तरं वा दर्पणस्थं मुखमिति मते अलौ-

किञ्च कारणान्तरमपि कल्प्यं, तच्चायुक्तम् । सुख-मिति वाऽत्यन्तसुखसदृशतया वा प्रतीयमानस्य सर्व्वेतरविषयवत्तदतिरिक्तविलक्षणकारणाजन्य-त्वायोगात् । अन्धकारश्च प्रसिद्धद्रव्यविलक्षण एवानुभूयत इति तत्र विजातीयं कारणं क-ल्प्यम् । प्रतिसूर्य्यादिकं च क्लृप्ततेजआदि-द्रव्येष्वेवान्तर्भवति ।

किञ्च कारणान्तरमपि दर्प्पणादिसंयुक्तं तदुपादानम्, उत स्वातन्त्र्येण वर्त्तमानम् ? । नाद्यः । जलाशयतीरे किञ्चिद्दूरव्यवहितानां वृक्षाणां जलाशयप्रदेशादन्यत्रैव प्रसृतिप-रिमितजले ताम्रादौ नक्षत्रादेर्य्योजनादिव्यव-धानेन प्रतिबिम्बानुभवात् । अन्यत्र स्थित-स्योपादानस्यान्यत्र कार्य्याजनकत्वात् । व्यवहि-तानुभवो भ्रम इति चेत् । न, त्वन्मते दर्पणे मुखाकारबुद्धेरिव व्यवहितदेशानुभवस्याप्यबाधि-तत्वात् । 'जलोपरि वृक्ष'इति कदाचिदप्यननुभ-वाच्च ।

बहुतरप्रत्ययाप्रामाण्यप्रसङ्गात् कल्पनागौरवा-च्चेत्यर्थः । न केवलं धर्मिकल्पनागौरवं तत्कारणं चाधिकं

कल्पनीयमित्याह-किं चेति । कार्यानुरोधेन तत्कल्पनमित्याशङ्क्याह—तच्चेति । द्रव्यान्तरत्वे दृष्टान्तितस्य तमसः प्रतिबिम्बाद्वैषम्यमाह—अन्धकारश्चेति । रूपवत्त्वे सत्यालोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वात्तमसस्ताद्दृशावयवा मूलाज्ञानं वा तत्कारणत्वेन कल्प्यमित्यर्थः । सौराद्यालोकस्यैवाभ्रविशेषोपाधौ परिवेषादिरूपेण भानात् छायायाश्च तमोविशेषत्वान्न तत्रालौकिकं कारणं कल्प्यमिति न तत्र दृष्टान्त इत्यभिप्रेत्याह—प्रतिसूर्य्यादिकमिति ।

किं च प्रतिबिम्बस्य द्रव्यान्तरत्वे किं तत् निमित्तकारणेनैव जन्यते, उतोपादानकारणेनापि ? । नाद्यः । भावकार्यस्योपादानं विनोत्पत्त्ययोगादित्यभिप्रेत्य द्वितीयं विकल्पयति—किं चेति । स्वातन्त्र्येणेति । उपाधिसंसर्गं विना यत्र कुत्र वर्त्तमानमित्यर्थः । बिम्बस्य उपाधिना यावद्व्यवधानं प्रतिबिम्बस्यापि तावद्व्यवधानप्रतीतेरुपाधिसंसृष्टोपादानस्य न तज्जनकत्वमित्याह—नाद्य इति । व्यवधानप्रतीतेर्भ्रमत्वादुपाधिसंसृष्टमेव प्रतिबिम्बमिति शङ्कते—व्यवहितेति । भेदप्रतीतेरिव व्यवधानप्रतीतेरपि बाधकाभावान्न भ्रमत्वमित्याह—न त्वन्मत इति । बाधकाभावमेव विशदयति-जलोपरीति ॥

न द्वितीयः । जलादेर्योजनादिव्यवहित-

देशे कार्याजनकत्वात् । अन्यथा नदीस्थजलेन निदाघसमये तीरमप्यार्द्रीक्रियेत । न च जलादिस्तत्र कारणमेव न भवतीति वाच्यम् । अन्वयव्यतिरेकविरोधात् । बिम्बस्याप्यन्वयव्यतिरेकसिद्धं हेतुत्वं भज्येत। छायायां शरीरवद् व्यवहितस्यापि हेतुत्वं न विरुद्धमिति चेत् । न, शरीरस्यापि विच्छिन्नदेशच्छायाया अजनकत्वात् ।

किं च छायायां शरीरं तद्विरोध्यालोकोत्सादकत्वेनोपयुज्यते, न हेतुः । अन्यथा सर्वतस्तुल्यप्रभावदनेकदीपवेष्टनेऽपि च्छायाप्रसङ्गात् । एवं पृथिव्यादिव्यवहितदेशे प्रतिबिम्बितनक्षत्रादेः प्रतीत्यनुपपत्तेश्च । असंबद्धस्यापि चक्षुषो ग्राहकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । चक्षुषोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्रापेक्षितत्वात् । अपि चैवं तव मते शुक्तिरजतादेरप्यलौकिकस्य संभवात्त्वदभ्युपगताऽसत्ख्यातिरपि न सिद्ध्येत् । तस्मान्न छाया द्रव्यान्तरं वा ।

द्वितीये जलाद्युपाधिरपि प्रतिबिम्बकारणम्, उत न ? । आद्यमयुक्तमित्याह—जलादेरिति । व्यवहितदेशे

कार्यजनकत्वेऽतिप्रसङ्गमाह—अन्यथेति। द्वितीयं दूषयति—न चेति। अन्वयव्यतिरेकवत उपाधेः प्रतिबिम्बाहेतुत्वे बिम्बस्यापि तदापात इत्याह—बिम्बस्यापीति। ननु प्रायः शरीरादेर्व्यवहितदेशवर्तिच्छायाहेतुत्वं दृष्टं, तद्वदुपाध्यादेरपि तत्किन्न स्यादिति शङ्कते—छायायामिति। दृष्टान्तासंमत्या दूषयति—न शरीरस्यापीति। आलोकरहितप्रदेशे शरीरमवष्टभ्यैव च्छायाया उत्पत्तेर्न तस्य व्यवहितारम्भकत्वम्। इतरथा वनस्थदण्डवत्तस्यापि तज्जनकत्वायोगादित्यर्थः।

अपि च "शरीरादेच्छायाविरोध्यालोकापसरणद्वारेणानुकूलतामात्रं, न हेतुत्वम्। ततश्च व्यथा" इति परमते यथा प्रतिबिम्बोत्पत्तिरनुपपन्ना, एवं तत्प्रतीतिरप्यनुपपन्नेत्याह—एवमिति। जलस्योपरिष्टान्नक्षत्रादि यावद्दूरे प्रतीयते, तत्प्रतिबिम्बमपि तदधस्तात्तावद्दूरे प्रतीयत इति सर्वानुभवसिद्धम्। तथा च योजनादिव्यवहिताधस्तनदेशगतस्य प्रतिबिम्बस्य जलाद्याश्रयपृथिव्यादिना व्यवधानादचाक्षुषतापत्तिरित्यर्थः। प्रतिबिम्बमसंनिकृष्टमेव चक्षुषा भासतामित्याशङ्क्याह-असम्बद्धस्येति। अत एव प्रतिबिम्बं न चाक्षुषं किन्तु मानसं, साक्षिमस्यं वा इत्याशङ्क्यान्धादीनां प्रतिबिम्बादर्शनात्तस्य चाक्षुषत्वमावश्यकमित्याह-चक्षुष इति। किं च तव मते दर्पणादावलौकिककारणेन प्रतिबिम्बोत्पत्तिवच्छुक्त्यादावपि रजताद्युत्पत्तिसंभवात्तन्नाश-

संभवाच्च सत्ख्यात्युपपत्तौ असत्ख्यात्यभ्युपगमो निर्मूल इत्याह—अपि चेति । नवीनमतनिराकरणमुपसंहरति—तस्मादिति ।

प्रतिबिम्बे मुखत्वतद्व्याप्यधर्मानुभवानां भेदानुभवस्य च प्रामाण्याय मुखान्तरमेव तदिति मतान्तरमपवदति—अत एवेति ।

अत एव दर्पणे प्रतीयमाने मुखत्वसंसर्गानुभवात् भेदानुभवात्प्रत्यङ्मुखत्वादिविरुद्धधर्मानुभवाच्च मुखान्तरम् । न च तदुत्पत्तिकारणाभावः । दर्पणसंयुक्तानां मुखावयवानामेव तदुत्पादकत्वात् । तच्च मुखं गुरुत्वोद्भूतस्पर्शहीनमिति न करावमर्शेन मुखप्रतीतिर्न वा गजादिप्रतिबिम्बे दर्पणादेर्दुर्वहत्वम् । अनुभवाद्दर्पणमुखस्यान्यत्वे सिद्धे पार्थिवद्रव्यस्याप्यनुपलम्भाद् गुरुत्वाभावसिद्धेः ।

न चैवं दर्पणे मुखं नास्तीति दर्पणमुखसंसर्गनिषेधधीविरोधः । तस्या ग्रीवास्थमुखविषयत्वात् । दर्पणे मम मुखमिति प्रतीतिश्च पुत्रादेरिव स्वशरीरजन्यत्वादप्युपपद्यते । न च प्रत्युन्नतदर्पणादौ मुखपरिणामार्थं कारुकर्मापेक्षादर्शनात्तदभावे कथमन्यत्र मुखं जायेतेति वा-

च्चयम्। कारुव्यापारस्य दर्पणस्वच्छतायामेवोपयुक्तत्वात्। मुखप्रतिबिम्बस्य तेन विनापि दर्शनादिति प्रत्युक्तम्। ग्रीवास्थमेवात्र प्रतीयते दर्पणे मुखं नास्ति प्रत्यङ्मुखमेव प्राङ्मुखमनुभूयते इत्यनुभवविरोधात्।

अस्य प्रत्युक्तमित्युत्तरेण सम्बन्धः। मुखान्तरोत्पत्तौ कारणाभावात्तदसंभवमाशङ्क्य दर्पणसंयुक्तमुखान्तरावयवानामुपादानत्वाद्दर्पणबिम्बादीनां निमित्तत्वान्नैवमित्याह—न चेति। दर्पणादौ बिम्बसदृशं वस्त्वन्तरमस्ति चेत्, तर्हि बिम्बवद्दूरस्तेनापि गृह्येत, गजादिप्रतिबिम्बाश्रयदर्पणादेश्च दुर्वहत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—तन्न मुखमिति।

ननु गजादेः पार्थिवत्वेन तत्सजातीयप्रतिबिम्बस्यापि पार्थिवत्वात्कथं गुरुत्वाभाव इत्याशङ्क्य पार्थिवत्वेऽपि धूमादाविवानुपलम्भादेव तदभाव इत्याह—अनुभवादिति। अस्मिन्पक्षे मुखभेदानुभवाविरोधेऽपि मुखसंसर्गाभावानुभवविरोध इत्याशङ्क्यास्यान्यविषयत्वान्नैवमित्याह—न चैवमिति। प्रतिबिम्बमुखस्य बिम्बमुखाद्भेदे कथं दर्पणे मम मुखमिति प्रतीतिरित्याशङ्क्य मम पुत्र इतिवदुपपद्यत इत्याह—दर्पण इति।

ननु मुखायोत्पन्नमात्रे दर्पणे प्रतिबिम्बोत्पत्तौ

निघर्षणादिकारुकर्मापेक्षादर्शनात्कालान्तरे तदभावात्तत्र कथं प्रतिबिम्बोत्पत्तिरित्याशङ्क्य कारुकर्मणः प्रथममपि प्रतिबिम्बप्रतिबन्धकदर्पणगतमलनिवृत्तावेवोपयुक्तत्वान्न प्रतिबिम्बहेतुतेत्याह—न चेत्यादिना । अत एवेत्युक्तं विवृणोति—ग्रीवास्थमिति ।

किं च बिम्बसजातीयेषु प्रतिबिम्बेषु प्रतीयमानं परिमाणमपि यथार्थं न वा ? नाद्यः । अल्पपरिमाणे दर्पणजलादौ बिम्बसमपरिमाणानां गजादिप्रतिबिम्बानां परस्परासंसृष्टानामनुभवात्तेषां तत्संसृष्टावयवैस्तत्रारम्भासम्भवादित्याह—किञ्चेति ।

किं च सन्ति तावच्चतुरङ्गुलविस्तीर्णादर्शादौ गजतुरङ्गादीनां तावत्परिमाणानामेव युगपदसङ्कीर्णानि प्रतिबिम्बानि । तानि कथमादर्शसंयुक्तावयवपरिणामानि भवेयुः ? । अल्पदेशे गजादिशरीराणां तावत्परिमाणानामसङ्करसमवायायोगात् । न चाल्पपरिमाणान्येव तत्र गजादिशरीराणि जायन्ते स्थूलबुद्धिस्तु भ्रम इति वाच्यम् । 'दर्पणे गजः' इति प्रतीतेरिव 'स्थूलो गजः' इति प्रतीतेः सति बिम्बसन्निधौ बाधाभावात्, 'सूक्ष्मो गजः' इति कदाप्यप्रतीतेश्च ॥

किं च तव मते धर्मी धर्माश्चेत्यनेकं

कल्पनीयम्, पार्थिवस्यालौकिकस्वभावोऽपि कल्पनीयः, अनेकदेशव्यवहितानामपि दर्पणसंयुक्तावयवैरारम्भः, व्यवहितस्यापि चक्षुषा ग्रहणं, ग्रीवास्थमेव मुखमत्र भाति, दर्पणे मुखं नास्ति, प्रत्यङ्मुखमेव प्राङ्मुखतया भातीति प्रत्ययानामप्रामाण्यं चेति अनेकं कल्पनीयम् । मम त्वेकस्मिन्नेव मुखे प्रत्यङ्मुखत्वादिधर्मा एव कल्प्याः । बाधकबलात् प्रत्ययानामप्रामाण्यं चेति लाघवम् । प्रेक्षावतां स्वमुखविशेषपरिज्ञानाय दर्पणाद्युपादानमपि सङ्गच्छते ॥

द्वितीये बिम्बसमपरिमाणत्वप्रतीतेर्भ्रमत्वं वक्तव्यम्, तदयुक्तम् । द्रव्यवत्परिमाणेऽपि बाधकाभावादित्याह—न चेत्यादिना । बाधकाभावमेवोपपादयति—सूक्ष्म इति । प्रतीयमानपरिमाणस्यालीकत्वे तत्र परिमाणान्तरे मानाभावान्मुखान्तरत्वाद्यनुपपत्तिरिति चार्थः ॥

प्रतिबिम्बस्य मुखान्तरत्वमतेऽपि कल्पनागौरवदोषो दुर्वार इत्याह—किं चेत्यादिना । ननु तव मतेऽप्यनिर्वचनीयप्रत्यङ्मुखत्वदर्पणस्थत्वबिम्बभेदानां तत्प्रमाऽप्रामाण्यस्य च कल्प्यत्वात्कल्पनागौरवमित्याशङ्क्य तथापि धर्मितदवयवचक्षुःश्रोत्रादिकल्पनाऽभावात्

त्रिचतुर्णामेव धर्माणां कल्प्यत्वात्तत्प्रत्ययानां च ग्रीवास्थमेव मुखं दर्पणे भातीत्यादिप्रमितिबाधितत्वेनाप्रामाण्यस्य न्याय्यत्वाल्लाघवमित्याह—मम त्विति । किं च ग्रीवास्थमुखस्यैव दर्पणादावप्रतीतौ तद्दिदृक्षया दर्पणाद्युपादानं न स्यात् । अन्यप्रत्यक्षेणान्यस्य प्रत्यक्षत्वायोगात् परोक्षप्रतीतावपि प्रत्यक्षज्ञानाय दर्पणादेरुपादानाद् ग्रीवास्थमुखस्यैव दर्पणे प्रत्यक्षत्वात् तदुपादानमित्याह---प्रेक्षावतामिति ॥

बिम्बस्यैव प्रतिबिम्बत्वात्तत्र दर्पणस्थत्वादिकं भ्रान्तिमात्रसिद्धमित्युपसंहरति—तस्मादिति ।

तस्माद् ग्रीवास्थे मुखे दर्पणस्थत्वम्, एकस्मिंश्च तस्मिन् भिन्नत्वं, प्राङ्मुखे च तस्मिन्प्रत्यङ्मुखत्वमिति धर्मा एव प्रतिबिम्बभ्रमे आरोप्यन्ते ।

ननु मुखे ग्रीवास्थत्वेनानुभूयमाने तद्विषयाज्ञानाभावात्कथं तदारोप इति चेत् । न, मुखैकत्वाद्यावारकाज्ञानाभावेऽपि तदविषयकाज्ञानान्तरस्य तत्र सत्त्वात् । न च तत्र मानाभावः । भ्रमस्यैव तत्कार्यस्य तत्र मानत्वात् । न चानुपलम्भबाधः । सविषयकं ह्यज्ञानम् 'इदमहं न जानामि' इति विशिष्यानुभूयते ।

विषयश्च प्रमाणज्ञानाविषय एवाज्ञानविषय इति विशिष्यानुभवेऽपि तत्सत्त्वात् । (१)

अत एव तस्य तदा न ज्ञानान्निवृत्तिः । विषयावरणस्यैवाज्ञानस्य स्वसमानविषयज्ञानेन निवृत्तेः । न च तदाऽऽवरणाभावे कथं तत्र भ्रमहेतुत्वमज्ञानस्येति वाच्यम् । भ्रमविरोधिविशेषदर्शनाभावे सति अज्ञानमात्रात्तदुत्पत्तेः । अत्र च नास्ति तादृशं विशेषदर्शनम् । उपाधिना प्रतिबद्धस्य तस्य तदविरोधित्वात् ॥

यदुक्तं सुखैकत्वावभासे तदज्ञाननाशाद् भेदभ्रमायोग इत्येतदनुवदति—नन्विति । आवरणशक्तिमदज्ञाननाशेऽपि विक्षेपशक्तिमदज्ञानसत्त्वात्तदुपादानको भेदाद्यध्यास इत्याह—न सुखेति । (२)अनावरकाज्ञाने मानाभावात्तदेव नास्तीत्याशङ्क्यानिर्वचनीयभेदाध्यास एव स्वपरिणामितया तत् कल्पयति । अनिर्वचनीयकार्यस्यानिर्वचनीयकारणं विनाऽनुपपत्तेरित्याह-न चेति । सुखादावज्ञानकल्पनमनुपलब्धिविरुद्धमित्याशङ्क्याह—न चेति सतोऽप्यज्ञानस्य उपलम्भायोग्यमज्ञानमाह—सविषयकमिति । सुखादावज्ञान-

(१) तत्सत्त्वात्—अज्ञानसत्त्वादित्यर्थः ।
(२) अनावरकाज्ञाने—आवरणशक्तिमदज्ञानभिन्ने विक्षेपशक्तिमदज्ञाने इत्यर्थः ।

मस्ति चेत्तदपि तद्विषयः स्यादित्याशङ्क्याह—वि-षयश्चेति । मुखाभेदस्य प्रमितत्वात्स नाज्ञानविषय इत्यर्थः । ततश्च तदज्ञानस्योपलम्भायोग्यत्वान्नानुपल-ब्धिविरोध इत्याह—इतीति ।

भेदादिभ्रमहेतोरज्ञानस्य मुखाविषयत्वादेव न तस्य तज्ज्ञानेन निवृत्तिरित्याह—अत एवेति । आ-वरकाज्ञानस्यैव विक्षेपहेतुत्वात्कथमनावरकाज्ञानाद्भेद-भ्रमः । अन्यथा दर्पणाद्यभावेऽपि तत्प्रसङ्गादित्याशङ्-क्याह—न चेति । अतिप्रसङ्गपरिहारायाह—भ्रमवि-रोधीति । दर्पणसन्निधानेऽपि विशेषदर्शनसत्त्वात्कथं भ्रम इत्याशङ्क्योपाध्यभावविशिष्टस्यैव तस्य तद्विरो-धित्वात्, सत्युपाधौ न विरोधितेत्याह—अत्र चेति ॥

एवं मुखादावनावरकमवस्थाज्ञानमङ्गीकृत्य तद्वि-लासो भेदादिभ्रम इत्युक्तम्, संप्रति मूलाज्ञानविलास एवायं भ्रम इति मतान्तरमाह—अथ वेति ॥

अथ वा मूलाज्ञानमेव तत्र कारणम् । न चैवं व्यावहारिकत्वापत्तिः । अविद्यातिरिक्त-दोषाजन्यस्यैव (१)तत्प्रयोजकत्वात् । अस्ति चा-त्रातिरिक्तो दोषः । अस्तु तर्हि दर्पणेऽनिर्वच-नीयं मुखमिति चेत् । न, आदर्शे मुखं ना-

(१) व्यवहारप्रयोजकत्वादित्यर्थः ।

स्तीति संसर्गमात्रनिषेधात् । भेदमात्रकल्पनयाऽपि मुखभेदप्रत्युपपत्तौ धर्मिकल्पनागौरवात्। नात्र मुखं तदेवेदमित्यनुभवाच्च ॥

अत्राप्युक्तदोषमपवदति—न चैवमिति । अत्राविद्यातिरिक्तदोषाजन्यत्वमेव व्यावहारिकत्वे तन्त्रं, न तु मूलाज्ञानजन्यत्वम् । अजन्याज्ञानादौ तदभावात् । मुखे भ्रमस्याविद्याऽतिरिक्तदर्पणाद्यभिघातरूपदृष्टिदोषजन्यत्वान्न व्यावहारिकतेत्यर्थः । ननु भेदादिवत्प्रतिबिम्बत्वरूपस्याविद्यकत्वसम्भवान्न तस्य बिम्बाभेद इति शङ्कते—अस्त्विति । यदंशे बाधः, स एव कल्पितः । अन्यथा इदमंशस्यापि तदापातात् । बाधश्च प्रतिबिम्बस्य दर्पणसंसर्गविषय एव दृश्यते, न तु तत्स्वरूपविषयः । नेदं रजतमितिवन्नेदं मुखमित्यदर्शनात् । तथा च ग्रीवास्थमुखे एव व्यत्यासः कल्पित इत्यभिप्रेत्याह—न आदर्श इति । दर्पणेऽनिर्वचनीयमुखस्याभावे कथं भेदप्रतीतिरित्याशङ्क्य चन्द्रभेदज्ञानवत्तदुपपत्तिरित्याह—भेदमात्रेति । प्रतिबिम्बप्रतीतिकालेऽपि दर्पणे तदभावावगमाच्च न तत्र कल्पितमित्याह—नात्रेति ॥

ननु स्वपृष्ठदेशवर्तिपुरुषप्रतिबिम्बं स्वपुरोवर्तिदर्पणे दृश्यते, तत्रापि तव मते पृष्ठदेशवर्तिपुरुषे एव दर्पणस्थत्वादिकमारोप्यत इति वाच्यम्, तदयुक्तम् ।

पाश्चिकाधिष्ठानस्य स्वेन्द्रियासंनिकृष्टत्वेनारोपकारणा-
भावादिति शङ्कते—नन्विति ॥

ननु मुख एव दर्पणस्थत्वाद्यारोपे पश्चा-
द्भागवर्तिमुखप्रतिबिम्बं न प्रत्यक्षं स्यात् ।
अधिष्ठानेन्द्रियसंप्रयोगाभावादिति चेत् । न,
लौकिकप्रतिबिम्बस्थलेऽस्त्वेवं चक्षुषोऽधिष्ठानस-
म्बन्धः । बिम्बस्योपाधिप्रतिहतनयनरश्मिभि-
र्ग्रहणनियमाभावे परमाणोः कुड्यादिव्यवहि-
तस्थूलस्यापि चक्षुषा प्रतिबिम्बभ्रमप्रसङ्गात् ।
न चाव्यवहितस्थूलोद्भूतरूपवत एव चाक्षुषप्रति-
बिम्बभ्रमो नान्यस्येति वाच्यम् । स्थौल्योद्भूत-
रूपयोः स्वाश्रयचाक्षुषज्ञानहेतुत्वेनाधिष्ठानस्य
चाक्षुषज्ञानानङ्गीकारे तद्गतयोरनपेक्षितत्वात् ॥

चित्प्रतिबिम्बभ्रमस्याचाक्षुषत्वान्न तत्राधिष्ठाने-
न्द्रियसन्निकर्षापेक्षा । रूपवत्प्रतिबिम्बस्य सर्वत्रान्वय-
व्यतिरेकाभ्यां चाक्षुषत्वात् । दर्पणान्तर्वर्तिच्छाया-
विशेषादौ चक्षुःसंप्रयोगासम्भवस्योक्तत्वादुपाधिप्रतिह-
तनयनरश्मिसंयुक्तमेव स्वमुखं स्वपृष्ठदेशस्थशरीरा-
दिकं च तत्तत्प्रतिबिम्बात्मना भातीत्यवश्यमभ्युपेयम् ।

तथा च

दर्पणाभिहता दृष्टिः परावृत्य स्वमाननम् ॥

इत्येतदयोगव्यवच्छेदपरं, नत्वन्ययोगव्यवच्छेदपरमित्यभिप्रेत्याह—लौकिकेति ।

ननु चक्षुष उपाधिसन्निकर्ष एव प्रतिबिम्बग्रहहेतुर्नतु बिम्बसन्निकर्षः । तथा च प्रतिहतदृष्टेर्न बिम्बसन्निकर्षः कल्प्य इत्याशङ्क्याह—बिम्बस्थेति । बिम्बगतयोर्महत्त्वोद्भूतरूपयोः कुड्याद्यव्यवधानस्य च तत्प्रतिबिम्बज्ञानहेतुत्वात् न परमाण्वादिप्रतिबिम्बग्रहप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—न चेति । किं बिम्बगतोद्भूतरूपादेः साक्षात्प्रतिबिम्बग्रहहेतुत्वम्, उत स्वाश्रयचाक्षुषज्ञानद्वारा ? । नाद्यः । तस्य घटादौ स्वाश्रयचाक्षुषज्ञानहेतुतायाः क्लृप्तत्वेनान्यत्र चाक्षुषज्ञानाजनकत्वादित्याह--स्थौल्येति । द्वितीये चक्षुषो बिम्बसन्निकर्षः कल्प्योऽन्यथा तत्र चाक्षुषज्ञानायोगादित्युपाधिप्रतिघातेन व्यावृत्तचक्षुषस्तत्संनिकर्ष आवश्यक इति भावः ।

बिम्बगतोद्भूतरूपादेः प्रतिबिम्बज्ञानाहेतुत्वेऽपि तत्र तदपेक्षा, प्रतिबिम्बचाक्षुषज्ञानहेतुभूततद्गतोद्भूतरूपादिजनकत्वेन बिम्बगतस्यापेक्षितत्वादिति शङ्कते—अथेति ।

अथ प्रतिबिम्बज्ञाने न (१) तयोर्हेतुत्वं, किं तु प्रतिबिम्बितरूपादाविति चेत् । न, द्रव्यान्तरं मुखान्तरं वा प्रतिबिम्बमिति मते बिम्बस्य

(१) स्थौल्योद्भूतरूपयोरित्यर्थः ।

निमित्तत्वेन तद्गतयोस्तयोः प्रतिबिम्बगतरूपाजनकत्वात्। न च तयोः कारणतावच्छेदकत्वमेव न तु कारणत्वमिति वाच्यम्। स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकविरोधात्। अन्यत्रापि विषयगतयोस्तथात्वप्रसङ्गात्।

आवरणद्रव्यस्य प्रतिहतनयनरश्मिसम्बन्धविघटनं विनैव प्रतिबन्धकत्वे चक्षुःसन्निकर्षमात्रस्य कारणत्वविलोपप्रसङ्गात्। प्रतिहतसन्निकर्षानङ्गीकारे गृहान्तर्गतस्याकाशोदितादित्यप्रतिबिम्बभ्रमाभावप्रसङ्गात्।

उपादानगतगुणानामेव तत्कार्ये स्वसमानजातीयगुणारम्भकत्वात्परमते बिम्बस्य प्रतिबिम्बे निमित्तकारणत्वान्नैवमित्याह—न द्रव्यान्तरमिति। ननु प्रतिबिम्बज्ञाने तद्गतरूपादौ वा न बिम्बगतरूपाद्यपेक्षा किं तु दण्डत्वादेरिव बिम्बस्य तत्कारणतावच्छेदकतयेति चेत्। न, घटादिज्ञान इव प्रतिबिम्बज्ञानेऽपि स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वस्यैव न्याय्यत्वादित्याह—न च तयोरिति। अन्यथा घटादावपि तयोश्चाक्षुषज्ञानकारणतावच्छेदकतापातेनापसिद्धान्तः स्यादित्यभिप्रेत्याह—अन्यत्रापीति।

किं च कुड्यादिव्यवधानस्य प्रतिबिम्बज्ञानप्रति-

वेधकत्वात्तत्र तदभावापेक्षेति वाच्यम् । तथा च कुड्यादेः किं चक्षुषो बिम्बसन्निकर्षरूपकारणविघटकत्वेन प्रतिबन्धकत्वमुत साक्षात् ? । आद्ये बिम्बसन्निकर्षः प्रतिहतचक्षुष आवश्यक इत्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति—आवरणेति । चक्षुःसन्निकर्षेति । चक्षुर्विषययोरव्यवधाने सति (१) सन्निकर्षाभावेन चाक्षुषज्ञानाभावादर्शनात् तत्सन्निकर्षः कुत्रापि कारणं न स्यादित्यर्थः । ननु स्मर्यमाणमुखादेरेव दर्पणादावारोपाभ्युपगमे परावृत्तचक्षुषो बिम्बसन्निकर्षोऽकल्प्यः चाक्षुषारोप्यगतस्थौल्याद्यपेक्षितत्वात्तस्याप्यन्यथोपपत्तिरित्याशङ्क्याह--प्रतिहतेति । गृहान्तःस्थितेन बहिःस्थितजलादावाकाशेऽभिनवतयोत्पन्नस्य पूर्वमननुभूतस्योल्काद्यद्भुतस्य प्रतिबिम्बदर्शनात् स्मर्यमाणारोपपक्षे तदनुपपत्तेः । कुड्यादिव्यवहितस्यापि स्मर्यमाणस्य जलादौ प्रतिबिम्बभ्रमप्रसङ्गाच्चेति भावः ।

ननु नयनोन्मीलनानन्तरमेव प्रतिबिम्बं दृश्यते उपाधिप्रतिहतनयनस्यादित्यादिबिम्बसन्निकर्षापेक्षायां विलम्बः स्यादित्याशङ्कामुपसंहारव्याजेन निराकरोति—तस्मादिति ।

तस्मादनन्यथासिद्धचक्षुरन्वयव्यतिरेकाभ्यां नयनोन्मीलनसमनन्तरमेव तस्य मार्तण्डमण्डल-

(१) कार्यमात्रं प्रति प्रतिबन्धकाभावस्यापि कारणतया कुड्यादेः प्रतिबन्धकत्वस्य सत्त्वेनेत्यादिः ।

संयोगकल्पनवद्दर्पणादिना प्रतिहतस्यापि नयनस्य परावृत्त्य यथोपलम्भं स्वपरबिम्बसंयोगः कल्प्यः। न चास्मिन्पक्षे दर्पणस्यान्यथासिद्धत्वादेकदर्पणइव तद्भेदेऽप्येकमेव मुखं प्रतीयेतेति वाच्यम्। अनेकदर्पणस्थत्वारोपे अनेकेषु मुखमिति प्रतीत्युपपत्तेः। एकमेव मुखमनेकदर्पणेषु भिन्नवत्प्रतीयत इत्यनुभवात्।

न च जलादेर्नयनप्रतिघातकत्वेन जलस्थसूक्ष्मग्रहः(१)स्यादिति वाच्यम्। केषाञ्चिच्चक्षुषां परावृत्त्य स्वमुखसंयोगेऽपि केषाञ्चित्तदन्तर्गतपदार्थसंयोगेन तदवगमसंभवात्। एतेन नयनादिप्रतिबिम्बमपि व्याख्यातम्।

यत्त्वीषत्स्वच्छताम्रादौ मुखसंस्थानाप्रतीत्या न प्रत्यभिज्ञानमिति, तन्न। तत्रापि मुखं स्पष्टम् न प्रतीयत इत्यनुभवादेव मुखमात्रस्य धर्मिमात्रस्य वा प्रत्यभिज्ञासंभवात्।

एकस्यैवानेकस्यापि दर्पणादेः प्रतिघातद्वारा चक्षुषो बिम्बसन्निकर्षमात्र एवोपयुक्तत्वादेकस्मिन्निवानेकेषु तेष्वेकमेव मुखं भायादिति चोद्यमपवदति—नचेति। अनेकदर्पणाभिघातरूपदोषदुष्टचक्षुषा मुखस्या-

(१) जलान्तर्गतानां सूक्ष्मपदार्थानां चाक्षुषप्रत्यक्षं न स्यादित्यर्थः

नेकदर्पणास्थत्वारोपात्तदनेकत्वभ्रम इत्याह—अनेकेति। न चैतदुत्प्रेक्षामात्रं, किं त्वेवमेवानुभवोऽपीत्याह—एकमेवेति।

यदप्युक्तं दर्पणवज्जलस्यापि दृष्टिप्रतिघातकत्वेन दर्पणान्तःस्थितवज्जलान्तःस्थितमपि न भायादिति, तदयुक्तम्। जलादेर्विरलावयवद्रव्यत्वेन केषांचिन्नयनर-

प्रतिबिम्बज्ञानसमये बिम्बज्ञानाभावस्यैवानुभूयमानत्वाद्बिम्बसंनिकर्षप्रत्यभिज्ञयोरसम्भव इति परोक्तं चोद्यमनुवदति—यत्त्विति।

यत्तु प्रतिबिम्बंपश्यामि, न चैत्रम्' चैत्रस्तु तेनानुमीयत इत्यादि, तन्न। दर्पणे चैत्रम् पश्यामीत्यनुभवात्, वर्णितरीत्या सर्वत्र बिम्बसन्निकर्षसम्भवाच्च। चैत्रम् न पश्यामीत्यनुभवस्तु चैत्रस्य देशविशेषाज्ञानविषयः। आत्मप्रतिबिम्बे तु नेयं विधा। तत्र ब्रह्मचैतन्यस्य स्वतःसिद्धप्रकाशत्वाच्चक्षुराद्यनपेक्षणात्॥

अत एवोक्तदोषपरिहाराय दर्पण एव मुखसंसर्ग आरोप्यतामिति निरस्तम्। अथाख्यातेर्निरसिष्यमाणत्वाच्च। मुखप्रतिमुद्रैव प्रतिबिम्बमित्यप्ययत एव निरस्तम् जलादेर्बिम्बसंश्ले-

षाभावात् । जले पादादिप्रतिमुद्राया अप्यनुपलम्भप्रसङ्गाच्च ॥

प्रतिबिम्बज्ञानस्यैव चैत्रविषयत्वेनानुभवात्तज्ज्ञानाभावोऽनुपपन्न इत्याह—तन्नेति । ननु बिम्बज्ञानकारणसन्निकर्षाभावात्तज्ज्ञानानुभवो भ्रम इत्यत आह—वर्णितेति । दर्पणे चैत्रं पश्यामीत्यनुभवान्न पश्यामीत्यनुभवस्तदतिरिक्तदेशे तदज्ञानविषयः अतस्तदनुमानमपि तस्य देशविशेषसंसर्गाविषयमित्यभिप्रेत्याह—चैत्रमिति । यदुक्तम् चक्षुर्गोचरात्मप्रतिबिम्बे नायं प्रकारः सम्भवतीति तदङ्गीकारेण परिहरति—आत्मेति । चाक्षुषप्रतिबिम्बभ्रमे हि चाक्षुषाधिष्ठानसामान्यज्ञानाय प्रतिहतसन्निकर्षापेक्षा, आत्मप्रतिबिम्बभ्रमे त्वधिष्ठानचिदात्मनः स्वप्रकाशत्वेन तद्भानस्य स्वतःसिद्धत्वात् तद्भ्रमस्य चाचाक्षुषत्वाच्च न चक्षुराद्यपेक्षेत्यर्थः ॥

अलौकिकसन्निकर्षकल्पनारूपदोषभयात् सन्निकृष्टोपाधावेव मुखसंसर्ग आरोप्यतामित्यन्यथाख्यातिवादिनश्चोद्यं दूषयति—अत एवेति । स्मर्यमाणारोपासम्भवेन प्रतिहतचक्षुःसन्निकर्षस्यावश्यकत्वादेवेत्यर्थः । तृतीये परिच्छेदेऽन्यथाख्यातेर्निरसिष्यमाणत्वाच्च न तन्मतमादर्तव्यमित्याह—अन्यथेति । मधूच्छिष्टादावङ्गुलीयकप्रतिमुद्रावद्दर्पणादौ मुखादिप्रतिमुद्रैव प्रतिबिम्बमिति मतान्तरं दूषयति—मुखेति । अत एवेति ।

प्रत्यभिज्ञादिविरोधादेवेत्यर्थः। मुद्राया उपाधिसंसर्गे सत्येव प्रतिमुद्रोत्पत्तेर्नभस्तादित्यादेर्जलादिसंयोगाभावान्न तत्र तत् प्रतिमुद्रा सम्भाविनीत्याह—जलादेरिति—जलादिगतप्रतिबिम्बस्य प्रतिमुद्रात्वे प्रत्यक्षता च न स्यादित्याह—जलेति ॥

किं च प्रतिमुद्राया उपाधिरूपसजातीयरूपवत्वाद्दर्पणास्यप्रतिबिम्बस्य प्रतिमुद्रात्वे रक्तरूपादेरनुपपत्तिः। प्रतिमुद्राश्रयस्य दर्पणस्य समतलताऽनुपपत्तिः। बिम्बापाये तत्प्रतिमुद्रायायानुपपत्तिश्चेत्याद्यनुक्तसमुच्चयश्चशब्दार्थः ॥

मुखप्रतिबिम्बस्य छायाद्यात्मकतानिरासात्परिशेषान्मुखत्वसिद्धिः, प्रत्यभिज्ञाविरोधान्मुखान्तरत्वानुपपत्तेर्ग्रीवास्थमुखाभेदसिद्धिश्चेत्याह—तस्मादिति ॥

तस्मात्प्रत्यभिज्ञापरिशेषाभ्यां बिम्बयोरभेद इति। किं च दर्पणं मुखाधारो न भवति मुखकारणशून्यत्वात्। न च प्रतिबिम्बस्य छायात्वमते सिद्धसाधनम् तस्य निरस्तत्वात्। नाप्यसिद्धिः। दर्पणे मुखकारणसद्भावस्य निरस्तत्वात्। यत्तु बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदे कस्तूरिकादिप्रतिबिम्बादौ गन्धाद्युपलम्भप्रसङ्ग इति, तन्न। बिम्बान्यप्रतिबिम्बकस्तूर्याद्यभावात् ॥

बिम्बप्रतिबिम्बाभेदेऽनुमानमप्याह—किं चेति । मुखकारणशून्यत्वादिति । तदुपादानसंसर्गरहितत्वादित्यर्थः । तथा च न मुखावयवे व्यभिचारः । एकावयवस्येतरावयवसंसृष्टत्वेन तत्र हेतोरभावात् । अत्र परोक्तदोषमपवदति—न चेति । छायात्वमत इति द्रव्यान्तरत्वमते प्रतिमुद्रात्वमते चेत्यपि द्रष्टव्यम् । प्रतिबिम्ब मुखान्तरमिति मते दर्पणे तदुपादानाङ्गीकारादसिद्धे हेतुरित्याशङ्क्याह—नापीति । तथा च दर्पणस्य मुखाधारत्वे निषिद्धे ग्रीवास्थमेव मुखं दर्पणस्थतया भातीति सिद्ध्यतीति भावः । अत्र परोक्तम् बाधकमनुवदति दूषयितुम्—यत्त्विति । वस्तुतो दर्पणादौ प्रतिबिम्बमुररीकृत्य तस्य बिम्बाभेदम् न ब्रूमः । येन तत्रापि कस्तूरिकादेः सत्वेन तद्गन्धोपलाभः स्यात्किन्तु बिम्बमेव दर्पणस्थतया भ्रान्त्याप्रतीयमानं प्रतिबिम्बमिति । तथा च दर्पणादौ कस्तूरिकादेरेवाभावान्न तत्र गन्धोपलम्भ इत्याह—तन्नेति बिम्बान्यतया प्रतीयमानकस्तूरिकादेर्दर्पणादावभावादित्यर्थः ॥

ननु कस्तूरिकादेर्दर्पणादावभावेन तत्र तद्गन्धप्रमा मा भूत् तत्र तद्गतरूपादिभ्रमवत्तद्गन्धभ्रमोऽपि किन्न स्यादिति शङ्कते—नचेति ।

ननु मा भूदन्यत् तदेव तद्रूपविशिष्टतया यथा दर्पणादौ प्रतीयते, एवं तद्गतगन्धरसा-

दिविशिष्टमपि प्रतीयतामिति चेत् न, चक्षुषो गन्धरसाद्यग्राहकत्वात् । घ्राणादेश्च स्वदेशसन्निकृष्टग्राहिणोऽसन्निकृष्टगन्धाद्यग्राहकत्वात् । तव मते चायं दोषो दुष्परिहरः । कस्तूरिकादिच्छायायास्तज्जातीयरूपवत्तत्सजातीयगन्धरसादेरप्यावश्यकत्वात् रूपस्य चक्षुषाऽसन्निकृष्टेनापि ग्रहणवद्गन्धादेरप्यसन्निकृष्टघ्राणादिना ग्रणहप्रसङ्गात् ।

अत एव नापरक्तं न वारिस्थम्" इतिस्मार्तव्यवहारोऽपि नगौण इति बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदे मानं भ्रमविरोधिभेदज्ञानस्यैव गौणत्वप्रयोजकत्वात् ॥

किं चक्षुषा गन्धरसादिभ्रम आपाद्यते उत तद्ग्राहकघ्राणादिना? नाद्यः। चक्षुषस्तत्प्रमायामिव तद्भ्रमेऽप्यहेतुत्वादित्याह—न चक्षुष इति द्वितीयं दूषयति—घ्राणादेश्चेति । घ्राणरसनादीनां चक्षुर्वद्बहिर्निर्गमनाभावेन प्रतिहतसन्निकर्षायोगाद्यत्र स्वयं वर्तते नासाग्रादौ तत्र कस्तूरिकादेरभावादधिष्ठानसामान्यज्ञानाभावेन तत्र दर्पणस्थत्वाद्यारोपायोगादित्यर्थः । यन्मते वस्तुत एवोपाधौ प्रतिबिम्बमस्ति तन्मते एवायं दोष इत्याह—तव मत इति । दर्पणगतच्छायादौ गन्धादेरेवाभावात्त

दनुपलम्भ इत्याशङ्क्य यद्गतं रूपं यत्र स्वसजातीयरूपारम्भकं तद्गतगन्धस्यापि तत्र स्वसजातीयगन्धारम्भकत्वनियमात्तत्र गन्धादिकमावश्यकमित्याह—कस्तूरिकादीति । तथापि दर्पणान्तर्गतगन्धस्य घ्राणासन्निकृष्टत्वान्न तद्ग्रह इत्याशङ्क्याह—रूपस्येति । असन्निकृष्टेनेति च्छेदः ।

यदुक्तं वारिस्थमादित्यमिति स्मार्तव्यवहारो गौण इति, तदप्ययुक्तमित्याह—अत एवेति । अतः शब्दार्थमेवाह—भ्रमविरोधीति । न हि भेदज्ञानमात्रमभेदव्यवहारस्य गौणत्वप्रयोजकं नभस्थचन्द्रभेदज्ञाने सत्यप्येक एवायं चन्द्र इति व्यवहारस्य अभेदज्ञानस्य मुख्यत्वात्, किन्त्वभेदभ्रमविरोध्येव भेदज्ञानं तथा । यथा माणवके सिंहभेदज्ञानम् । बिम्बप्रतिबिम्बयोस्तु भेदज्ञाने सत्यपि तव भ्रमत्वेन सम्मतस्याभेदज्ञानस्यानुवर्तमानत्वान्न तद्व्यवहारस्य गौणत्वमित्यर्थः ।

बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदेऽपि जीवस्य ब्रह्मप्रतिबिम्बत्वे मानाभावान्न तयोरभेद इत्याशङ्क्याह—न चात्मन इति ।

न चात्मनः प्रतिबिम्बे मानाभावः । "यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वन्" इत्यादिविवस्वत्प्रतिबिम्बदृष्टान्तेन जीवपरयोर्भेदानुवादश्रुतेः प्रवेशश्रुतेश्च तत्र मानत्वात् । अत एवात्रोपा-

ध्यवच्छिन्नांशो जीव इत्येव तदर्थः किं न स्यादिति निरस्तम्। दृष्टान्तेन सूर्यसंबन्धभावेनावच्छेदकत्वाभावात्। निरंशस्य वास्तवोपाधिसंबन्धाभावे न तदवच्छेदानुपपत्तेश्च।

किं च यद्यवच्छिन्नं ब्रह्म जीवभावमापद्येत तर्ह्यनवच्छिन्नब्रह्मणः सर्वगतत्वादिश्रुतिर्विरुद्ध्येत। अवच्छेदकाभावविशिष्टत्वलक्षणानवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगिवैशिष्ट्याश्रयप्रदेशाश्रयत्वायोगात्।

प्रवेशश्रुतेश्चेति। "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्तदनुप्रविश्य कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्याऽनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य" इत्यादिः स्रष्टुरेवेश्वरस्य सृष्टोपाधिषु प्रवेशः श्रूयते। न च सर्वगतस्येश्वरस्य चैत्रस्य गृह इव मण्डूकस्य पाषाण इव वा प्रवेश उपपद्यते, किं तु सूर्यो जले प्रविष्ट इत्यत्र यथा तस्य प्रतिबिम्बभाव एव प्रवेशशब्दार्थ, एवमीश्वरस्याप्यज्ञानाद्युपाधिषु जीवरूपेण प्रतिबिम्बभाव एव प्रवेशश्रुत्यर्थ इति भावः। बिम्बप्रतिबिम्बदृष्टान्तेन जीवपरभेदस्य श्रुतिसिद्धत्वाद्घटाकाशमहाकाशवदवच्छिन्नानवच्छिन्नभावेन तयोर्भेद इति मतमयुक्तमित्याह—अत एवेति। विवस्वतोऽपि बहूपाध्यवच्छेदेनैव बहुभावो दृष्टान्तश्रुत्यर्थो, न प्रतिबिम्बभावे-

नेत्याशङ्क्याह—दृष्टान्त इति। असंभवादपि नायं पक्ष उपादेय इत्याह—निरंशस्येति।

ब्रह्मण उपाध्यवच्छिन्नरूपेण जीवत्वम्, अनवच्छिन्नरूपेणेश्वरत्वं, तद्भेदश्च यथार्थ एवेति मते विराडुपाधिभूतब्रह्माण्डान्तावच्छिन्नेश्वरस्य तदन्तरालवर्तित्वायोगात्तत्रत्यचेतनाचेतननियन्तृत्वानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह—किं चेति। ननु सिद्धान्ते सप्रपञ्चस्य निष्प्रपञ्चत्ववदवच्छिन्नस्याप्यनवच्छिन्नत्वं किन्न स्यादित्याशङ्क्य तव मते उपाध्यवच्छेदस्य वास्तवत्वेन तद्वैशिष्ट्याश्रयावच्छिन्नप्रदेशे तदभावविशिष्टरूपानवच्छिन्नत्वस्य विरुद्धत्वेनासंभवान्नानवच्छिन्नस्य सर्वगतत्वमित्यभिप्रेत्याह—अवच्छेदकेति।

ननु ब्रह्मणश्चिद्रूपेणैव सर्वगतत्वं सर्वनियन्तृत्वं च नेश्वररूपेणेत्याशङ्क्य "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरोऽयमात्मा न वेद, यस्य आत्मा शरीरं, य आत्मानमन्तरो यमयति" इति जीवभिन्नरूपेण नियन्तृत्वश्रवणान्नियम्यजीवस्यापि चिद्रूपत्वे तेन रूपेण नियन्तृत्वायोगाच्चेत्यभिप्रेत्याह—य आत्मनीति।

"य आत्मनि तिष्ठन्"इति च जीवव्यावृत्तरूपेणैव सर्वगतत्वादिश्रवणात्। बिम्बत्वं तु सर्वगताधिष्ठानव्याप्यवृत्तीति तद्विशिष्टं ब्रह्मापि सर्वगतमिति न प्रतिबिम्बपक्षे दोष इत्याचार्याः।

एवं "रूपं रूपं प्रति रूपो बभूव" इति परमेश्वरस्य प्रतिरूपतद्भेदौ दर्शयति। नचात्रान्तर्यामिण एव प्रतिरूपत्वमुच्यत इति वाच्यम्। बिम्बात्मनैव परमेश्वरस्य नियन्तृत्वाद्युपपत्तौ जीवभावानुप्रवेशव्यतिरिक्तप्रवेशान्तरस्य एकेनैव सकलजगन्नियमनाद्युपपत्तौ तद्भेदस्य चानपेक्ष्यत्वात् श्रुतेरतदर्थत्वात्। प्रतिबिम्बभावेन प्रविष्टस्य मौढ्यश्रुतेश्च तस्यान्तर्यामित्वानुपपत्तेः।

ननु प्रतिबिम्बवति प्रदेशे बिम्बस्याप्यभावान्न बिम्बरूपेश्वरस्यापि सर्वगतत्वमित्याशङ्क्य मुखादिगतबिम्बत्वस्य तत्र व्याप्यवृत्तित्वदर्शनात्सर्वगतचैतन्यवृत्तिबिम्बत्वमपि तद्व्याप्य वर्तत इति तद्विशिष्टचिद्रूपेश्वरस्यापि सर्वगतत्वाद्युपपद्यत इत्याह—बिम्बत्वमिति।

ईश्वरस्यैव शरीराद्युपाधिषु प्रतिबिम्बभावेन जीवत्वस्य मुखत एव श्रवणान्न जीवेशभेदः परमार्थ इत्याह—एवमिति। नन्वीश्वरस्य तत्तन्नियमनाय तत्र तत्र प्रतिरूपभाव एतन्मन्त्रार्थ इत्याशङ्क्य बिम्बरूपेश्वरस्यैवेच्छामात्रेण सर्वनियमनसंभवात्तदर्थं प्रतिबिम्बभावस्य तन्नानात्वस्य चानपेक्षितस्य तदर्थत्वायोगादित्याह-न चात्रेत्यादिना। "कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते। स एष इह प्रविष्ट

आनखाग्रेभ्यः । स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति" इत्यादिना प्रविष्टस्य मौख्यप्राणनादेः श्रवणादपि न प्रविष्टस्य नियन्तृत्वमित्याह—प्रतिबिम्बेति ।

एवं वास्तवभेदे बाधकमुक्त्वा पुनरप्यभेदे परोक्तं बाधकान्तरमपाकरोति—एतेनेति ।

एतेन बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदे वारिस्थादित्यस्य दर्शननिषेधेन नभस्थस्यापि तस्यादिति प्रत्युक्तम् । धर्म्यभेदेऽपि धर्मभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः । अन्यथोपरक्तादित्यदर्शननिषेधेन केवलस्यापि दर्शननिषेधप्रसङ्गात् । न च बिम्बप्रतिबिम्बादित्ययोरभेदे प्रतिबिम्बदर्शनादेव बिम्बादित्यदर्शननिमित्तशास्त्रार्थोऽनुष्ठितः स्यादिति वाच्यम् । परमेश्वरविग्रहस्यैकत्वेऽपि मञ्चस्थपरमेश्वरदर्शनेन रथस्थपरमेश्वरदर्शनाऽसिद्धिवद्वारिस्थसवितृदर्शनेन नभस्थत्वादिविशिष्टदर्शनासिद्धेः । अन्यथा नभस्थत्वविशिष्टादित्यदर्शनेनैवोपरक्तत्वादिविशिष्टादित्यदर्शनफलमपि स्यात् ।

यत्तु बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदे प्रतिबिम्बजीवज्ञानादेव मोक्ष इति । तत्र किं जीवत्वविशिष्टज्ञानान्मोक्ष उत कर्तृजीवस्य यत्स्वरूपं ब्रह्म तज्ज्ञानात् ? ॥

एतच्छब्दार्थमाह—धर्मीति । जलस्थत्वरूपधर्मावच्छेदेन दर्शननिषेधः नभस्थत्वरूपेण(१) तदभाव इति व्यवस्थेत्यर्थः । धर्म्यभेदमात्रेणाव्यवस्थायामतिप्रसङ्गमाह—अन्यथेति । ननु चण्डालादिदर्शनप्रायश्चित्तत्वेनादित्यादिदर्शनं तद्दर्शने ज्योतिषां दर्शनमित्यादि शास्त्राद्विधीयते । तदर्थश्चादित्यादिप्रतिबिम्बदर्शनेनाप्यनुष्ठितः स्यात् । तव मते तस्य तदभेदादित्याशङ्क्य किमादित्यादिदर्शनमात्रं तच्छास्त्रार्थः उत नभस्थादित्यदर्शनम् ? । आद्ये प्रतिबिम्बदर्शनस्याप्यादित्यादिस्वरूपविषयताया उपपादितत्वात्ततोऽपि तद्दर्शनमात्रे शास्त्रार्थोऽनुष्ठित एव नभस्थादित्येऽप्स्पष्टोपरागांश(२)एव जलस्थं तत्प्रतिबिम्बं दृष्ट्वा स्नानाद्यर्थं प्रयतन्ते वृद्धाः । गणेशचतुर्थ्यां निषिद्धं चन्द्रदर्शनं जलादावपि परिहरन्तीत्यभिप्रेत्य दूषयति—न चेति । द्वितीये प्रतिबिम्बदर्शनान्न नभस्थत्वेनादित्यदर्शनसिद्धिरिति सदृष्टान्तमाह—परमेश्वरेति । धर्म्यभेदमात्रेणातिप्रसङ्गस्तव मतेऽपि तुल्य इत्याह—अन्यथेति ।

जीवब्रह्मणोरभेदे जीवज्ञानेनापि ब्रह्मज्ञानप्रयोजनं स्यादिति चोद्यान्तरमनुवदति—यन्त्विति । किं जीवविषयभ्रान्तिज्ञानान्मोक्ष आपाद्यते उत तद्याथात्म्यज्ञानादिति विकल्पयति—तत्रेति ।

(१) तदभावः-दर्शननिषेधाभावः ।

(२) अस्पष्ट उपरागांशो यस्य तथोक्ते इत्यर्थः ।

रजतभ्रमेण शुक्त्यज्ञानानिवृत्तेर्न भ्रान्त्या तन्निवृत्तिरित्याह—नाद्य इति ।

नाद्यः । भ्रान्तेरविद्यानिवर्तकत्वायोगात्, अभेदविषयाज्ञानस्य जीवत्वज्ञानानिवर्त्यत्वाच्च । न द्वितीयः । इष्टापत्तेः । न च बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदे सर्वज्ञत्वकिंचिज्ज्ञत्वयोः सांकर्यप्रसङ्ग इति वाच्यम् । मुखश्यामत्वावदातत्वादेरिव कल्पितभेदेन तद्व्यवस्थासंभवात् ।

यत्त्वचाक्षुषस्यात्मनो गन्धादिवत्प्रतिबिम्ब एव न स्यात् कुतो व्यवस्थेति, तन्न । अचाक्षुषस्यापि गगनस्य प्रतिबिम्बदर्शनात् । न च गगनमपि चाक्षुषमेव, तद्भानस्य चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधानादिति वाच्यम् । नीरूपस्यापि चाक्षुषत्वे वायोरपि तत्प्रसङ्गात् । पञ्चीकरणन्यायेन गगने रूपमस्तीति चेत् । न, रूपहीनभागस्याधिकत्वेन चाक्षुषत्वायोगात् । अन्यथा वायावपि प्रसङ्गतादवस्थ्यात् ।

न च गगने रूपमस्त्येव 'नीलं नभः' इति बुद्धेर्बाधाभावादिति वाच्यम् । समीपस्थेऽपि गगने रूपानुभवप्रसङ्गात् । उच्चतरपर्वतशिखरमा-

रूढस्य पूर्वप्रतीतरूपगगनप्रदेशस्यैव नीरूपत्वानुभवाच्च ।

किं चाज्ञानस्य स्वसमानविषयज्ञाननिवर्त्यत्वादज्ञानाविषयजीवत्वज्ञानेन न तन्निवृत्तिरित्याह—अभेदेति ।

जीवस्य पारमार्थिकस्वरूपब्रह्मज्ञानान्मोक्षापादनमिष्टमिति द्वितीयं दूषयति—न द्वितीय इति । सर्वत्र विरुद्धधर्माणां स्वसमानसत्ताकधर्मिभेदेन व्यवस्थितत्वात्सर्वज्ञत्वकिंचिज्ज्ञत्वादीनामपि तादृशधर्मिभेदेन व्यवस्थोपपत्तेस्तन्मात्रेण सांकर्यापादनमयुक्तमित्याह—न चेत्यादिना ।

आत्मा प्रतिबिम्बत्वादिरहितः अचाक्षुषत्वाद्गन्धादिवत् । तथा च श्यामत्वादिवन्न सर्वज्ञत्वादेर्व्यवस्थेति चोद्यं व्यभिचारेण दूषयति—यत्त्वित्यादिना । गगने हेतोरेवाभावान्न व्यभिचार इत्याशङ्क्याह—न चेति । चक्षुरन्वयव्यतिरेकयोर्वक्ष्यमाणविधयाऽन्यथासिद्धिरित्यभिप्रेत्य गगनस्य चाक्षुषत्वे बाधकमाह—नीरूपस्येति । सिद्धान्ते पञ्चीकरणाङ्गीकाराद्गगने रूपवदंशस्यापि सत्वान्नीरूपत्वमसिद्धमित्याशङ्कते—पञ्चीकरणेति । तथाऽपि वायाविव रूपहीनांशस्याधिकत्वादचाक्षुषत्वमित्याह—न रूपेति ।

पृथिव्यादाविव गगनेऽपि रूपं स्वाभाविकमेवेति मतं दूषयति—न चेति । रूपं किं गगने व्याप्य-

वृत्ति उताव्याप्यवृत्ति ? । आद्ये दोषमाह—समीपेति । न द्वितीयः । रूपस्याव्याप्यवृत्तित्वायोगात् । तदङ्गीकृत्यापि दोषमाह—उच्चतरेति ।

पञ्चीकरणन्यायेनाकाशेऽपि रूपमस्तीत्यत्र दूषणान्तरमाह—त्रिवृत्करणस्येति ।

त्रिवृत्करणस्यैव श्रुतिसूत्रयोः सिद्धत्वाच्च । क्व तर्हि चक्षुरन्वयव्यतिरेकयोरुपयोग इति चेत् । न, आकाशव्यापिप्रभाज्ञाने एव तदुपयोगात् । तस्मादाकाशस्य चाक्षुषत्वायोगात् लिङ्गाद्यनुसंधानं विनाऽप्यनुभवात्साक्षिप्रत्यक्षमात्रमाकाशमिति । श्रुतिसिद्धात्मप्रतिबिम्बस्य नीरूपत्वेन निरासायोगाच्च । चाक्षुषप्रतिबिम्बस्यैव रूपवद्बिम्बकत्वनियमाच्च । अन्यथा रूपस्पर्शवत एव द्रव्यस्य प्रत्यक्षत्वं दृष्टमिति त्वदभिमतात्मा प्रत्यक्षो न स्यात् ।

"तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकमकरोत्" इति श्रुतौ संज्ञामूर्त्तिक्लृप्तिस्तु "त्रिवृत् कुर्वत उपदेशात्" [ब्र० सू० ४-२-२] इति सूत्रे च तेजोवन्नानान्त्रिवृत्करणस्यैवोक्तत्वात्पञ्चीकरणं विनाऽनुपपत्त्यभावेन तत्कल्पनायोगाच्च तदेवासिद्धमित्यर्थः । आकाशस्याचाक्षुषत्वे तज्ज्ञाने चक्षुरन्वयव्यतिरेकविरोध इति शङ्कते—क्व तर्हीति । अनवच्छिन्नाकाशप्र-

तीतेस्तदवच्छेदकालोकज्ञाने चक्षुष उपयोग इत्याह—न चाकाशेति। कथं तर्ह्याकाशप्रतीतिरित्याशङ्क्य परिशेषात्साक्षिप्रत्यक्षगम्यं तदित्याह—तस्मादिति। लिङ्गाद्यनुसंधानं विनापीति। वर्णात्मकः शब्दो नित्यः सर्वगतश्च। ध्वन्यात्मकस्तु वायुधर्म एवेति मतानुसारिणामपि नीलं नभ इति प्रतीतिदर्शनाच्चक्षुषेदंमंशज्ञाने तत्रत्यरजतवदालोके चक्षुषा ज्ञाते तदवच्छिन्नं नभः साक्षिमात्रभास्यमित्यर्थः।

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्॥

"यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वान्"इत्यादिश्रुतिबाधितविषयं चात्मप्रतिबिम्बाभावानुमानमित्याह-श्रुतिसिद्धेति। बिम्बस्यैव व्यत्यस्ततया गृहीतस्य प्रतिबिम्बत्वाद्बिम्बस्य रूपवत्त्वाभावे प्रतिबिम्बस्य चाक्षुषत्वायोगाच्चाक्षुषद्रव्यप्रतिबिम्बस्यैव रूपवद्बिम्बकत्वं न प्रतिबिम्बमात्रस्येत्याह—चाक्षुषेति। प्रमाणसिद्धस्यापि युक्तितोपलापे बाधकमाह—अन्यथेति।

अद्वैतवादेऽविद्योपाधेरात्मातिरेकेण सत्त्वाभावात्तत्रात्मनः प्रतिबिम्बभाव एवानुपपन्न इत्याशङ्क्याद्विलक्षणत्वात्स्वसमानसत्ताकात्मभेदवत्त्वादर्थक्रियासमर्थत्वाच्च दर्पणादिवत्प्रतिबिम्बोपाधित्वोपपत्तिरित्याह—न चेत्यादिना।

न चात्मासत्तातिरिक्तसत्ताहीनस्योपाधेः

कथमात्मप्रतिबिम्बोपाधित्वमिति वाच्यम्। अधिष्ठानातिरिक्तसत्ताभावेऽपि आरोपितस्यासद्विलक्षणतया घटादेरिव स्वोचितकार्य्यकरणत्वात्। बिम्बप्रतिबिम्बभेदानुमानानि चानुकूलतर्काभावादन्यथासिद्धानि, उक्तप्रतिकूलतर्कपराहतानि च। तस्माल्लोके बिम्बप्रतिबिम्बयोर्वास्तवाभेदाज्जीवब्रह्मणोरप्यभेदो वास्तव इति। कस्तर्ह्युपाधिः?। न तावत्स्थूलशरीरम्। कादाचित्कस्य तस्यानादिजीवोपाधित्वायोगात्। जीवस्यानादित्वाभावे कृतहानाभ्यागमादिदोषप्रसङ्गात्। अत एव क्षणिकविज्ञानमात्रं जीव इत्ययं पक्षोऽनुपपन्नः। तत्कृतधर्मादेर्वैयर्थ्यात्सुखादेराकस्मिकत्वप्रसङ्गाच्च। स्वर्गाद्युपदेशेन चैत्यबन्धनाद्यननुष्ठानप्रसङ्गात्।

चलत्वाचलत्वप्राङ्मुखत्वप्रत्यङ्मुखत्वादीनि बिम्बभेदानुमाने लिङ्गान्यप्रयोजकानीत्याह—बिम्बेति। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। अभेदानुभवबाधितानि चेत्यर्थः। जीवपरयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावोपपादनफलमाह—तस्मादिति।

अभेदो वास्तव इत्युक्त्या भेदस्यौपाधिकत्वमभिप्रेतं तत्रोपाधिमाक्षिपति—कस्तर्हीति। किं स्थूलशरीरं जीवपरभेदे उपाधिः, अन्तःकरणं वा, अज्ञानं वा,

भ्रान्तिज्ञानं वा, तत्संस्कारो वा, अन्यद्वेति किंशब्दार्थः। स्थूलशरीरस्यागन्तुकत्वेनानादिजीवविभागप्रयोजकत्वाभावान्नाद्य इत्याह—न तावदिति। जीवत्वमप्यागन्तुकमित्यत आह—जीवस्येति। कृतहानादिदोषप्रसङ्गादेव सुगतमतमप्यनुपपन्नमित्याह—अत एवेति। तत्र कृतहानादिकमेव विशदयति—तत्कृतेति। तेन वेदप्रामाण्यानङ्गीकारादग्निहोत्रादिधर्मवैयर्थ्यं तस्येष्टमित्याशङ्क्य त्वदभिमतधर्मस्यापि वैयर्थ्यं स्यादित्याह—स्वर्गादीति।

विज्ञानानां क्षणिकत्वेऽपि तत्संतानस्यैकत्वादङ्गीकृतहानादिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य किं क्षणिकविज्ञानातिरिक्तः संतानः तदतिरिक्तो वेति मनसि निधायाद्यं दूषयति—संतानीति।

सन्तानिव्यतिरिक्तस्यापि सन्तानाभ्युपगमे सर्वं क्षणिकमिति पक्षक्षतिः। सन्तानस्य द्रष्टृत्वाभ्युपगमे स एव स्थाय्यात्मा स्यात्। तस्य तदनभ्युपगमे वा द्रष्टुः कर्तुः स्वामिनोऽभावात्स्मृत्यादिविरहप्रसङ्गः। नाप्यन्तःकरणमुपाधिः। तस्यापि कार्यत्वात्, सुषुप्तिप्रलययोर्विनाशाच्च।

अथ सुषुप्तिप्रलययोर्नात्यन्तं तस्य विनाशः पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गात्। ननु न विनष्टस्य पुनरुत्पत्तिः। तत्र मानाभावात्। किन्तु तज्जातीयस्यैवेति चेत्।

न, असत उत्पत्त्यनुपपत्त्या विनष्टकार्यस्य स्वकारणात्मना स्थितस्य पुनर्निमित्तयोगादभिव्यक्तेः । कार्यभेदे प्रमाणाभावाच्च ।

किं च स्थायिसन्तानस्य द्रष्टृत्वमस्ति न वा ?। आद्ये तस्यैवात्मत्वान्मदिष्टसिद्धिरित्याह—सन्तानस्येति । विकल्पद्वयेऽपि द्वितीयं दूषयति—तस्येति । द्वितीयं दूषयति—नापीति ।

"एतस्मां जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" ।

"सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोऽभिभूत" इत्यादिना मनस उत्पत्त्यादिश्रवणात्तदुपाधिकस्य जीवत्वे कृतहानादिप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्याह—तस्यापीति ।

प्रागुत्पत्तेर्नाशानन्तरं च कार्यस्यासत्त्वानभ्युपगमान्नोक्तदोष इति शङ्कते—अथेति । सुषुप्तावसत्त्वपर्यन्तं नाशे पुनर्जाग्रत्युत्पत्तिर्न स्यात्, असत उत्पत्त्ययोगादित्याह—पुनरिति । कार्यस्य विनाशानन्तरासत्त्वमेव, पश्चादुत्पत्तिस्तु तदन्यस्यैवेत्यसत्कार्यवादी शङ्कते—नन्विति । असत उत्पत्तेः साक्षिविवेके निरस्तत्वाद्विनाशसामग्र्या कारणात्मतामापादितस्योत्पत्तिसामग्र्या पुनः स्थूलाकारेणाभिव्यक्तिरेवेति परिहरति—नासत इति । यदुक्तं विनष्टादेव तज्जातीयं कार्यमुत्पद्यत इति, तत्राह—कार्येति ।

ननु बालस्थविरशरीरयोस्तदन्वयिदुःखाद्युपल-

क्रमेण तदुपादानान्तःकरणपरिमाणभेदस्यावश्यकत्वात् परिमाणभेदाच्च भेदोऽनुमीयत इत्याशङ्क्यैकस्मिन्नपि कालाभेदात्परिमाणभेददर्शनान्मैवमित्याह—परिमाणेति ।

परिमाणभेदस्य जलूकादाविवाविरोधात् । एकस्मिन्नपि वृक्षावयविनि मूलाग्रभेदेन परिमाणभेदानुभवाच्च । न चावयवपरिमाणभेद एव तथाऽनुभूयत इति वाच्यम् । वृक्षत्वसामानाधिकरण्येनैवानुभवात् । अन्यथाऽवयविनि परिमाणमात्रविलोपप्रसङ्गात् । कार्यस्य कारणाद्भेदे वा तुलिततन्त्वारब्धपटे द्विगुणगुरुत्वोपलम्भप्रसङ्गात् ।

तस्मात्कारणमेव कार्यस्वरूपम्, आकारस्त्वनिर्वचनीयो भिद्यत इति सति कारणे नात्यन्तं विनाश इति चेत् । तर्हि सुप्त्यादावन्तःकरणाकारणमज्ञानं वर्तत इत्युक्तं स्यात् । तथा च तदेव जीवोपाधिः स्यात् । तदपि न संभवति ।

एकस्मिन्नेवैकदापि परिमाणभेदोऽवच्छेदकभेदेन दृष्ट इत्याह—एकस्मिन्निति । ननु मूलाद्यवयवपरिमाणमेव भेदेन प्रतीयते न वृक्षपरिमाणमित्याशङ्क्य मूले स्थूलो वृक्षः अग्रे सूक्ष्म इति वृक्षत्वसादेश्यानुभवान्मै-

वमित्याह—न चावयवेति । अवयविनि प्रतीयमानपरिमाणभेदस्य बाधकाभावेऽप्यवयवधर्मत्वकल्पने बाधकमाह—अन्यथेति । कार्यकारणयोर्भेदाभावादपि नैककार्याणां भेद इत्यभिप्रेत्य तयोर्भेदे बाधकमाह—कार्यस्येति । कार्यकारणयोर्भेदे कारणगतगुरुत्वव्यतिरेकेण कार्ये गुरुत्वान्तरस्यावश्यकत्वात्तुलायामारब्धपटकंतन्त्वारोपे पूर्वोपलब्धगुरुत्वाधिकगुरुत्वमुपलभ्येतेत्यर्थः ।

उत्पत्तेः पूर्वमपि कार्यस्य कारणात्मनाऽवस्थाने कथं कार्यकारणभावः, कथं वा कार्यार्थिनः कारणगवेषणा ? इत्याशङ्क्य कार्यस्य कारणातिरेके सत्त्वाभावेऽपि तत इति अनिर्वचनीयस्थूलाकारापेक्षया कार्यकारणभावाद्युपपत्तिरित्याह—तस्मादिति । फलितमाह—इतीति । सुषुप्त्यादावन्तःकरणस्याज्ञानात्मनैवावस्थात्रयानुयायिनो जीवोपाधित्वापातेन तृतीयपक्षान्तर्भाव इत्याह—तर्हीति । तर्ह्यज्ञानमेव तदुपाधिरिति पक्षोऽस्त्वित्याशङ्क्याह—तदपीति ।

किमज्ञानं दर्पणादिवद्भेदकम्, उत घटादिवत् ?। नाद्य इत्याह—अज्ञानस्येति ।

अज्ञानस्यास्वच्छस्य प्रतिबिम्बाश्रयत्वायोगात्। अहमनुभवागोचरस्य तस्य जीवोपाधित्वे मानाभावात् ।

कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः ।

इति श्रुतिविरोधात् । जीवस्य ब्रह्मण्यज्ञानमित्यज्ञानस्य जीवसंबन्धित्वावगमाच्च । नापि मिथ्याज्ञानं तद्वासना वा । तयोरपि कादाचित्कत्वात् । एभ्योऽन्य उपाधिस्तु प्रमाणविहीनः शङ्कितुमपि न शक्यत इति चेत्, उच्यते । अन्तःकरणमुपाधिः "कार्योपाधिरयं जीवः" इति श्रुतेः, अहमित्यनुभवगोचरत्वाच्च । न च सुप्त्यादौ तदभावः । तत्राप्यन्तःकरणस्य सूक्ष्मतया सत्त्वात् । न चैवमज्ञानोपाधित्वापत्तिः । दुर्निरूपेणापि सूक्ष्मरूपेण तत्सत्त्वस्यावश्यकत्वात् । "कार्योपाधिरयं जीवः" "कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्य" इत्यादिश्रुत्याऽहमनुभवेन च तस्यैव जीवभेदनिमित्तत्वावगमात् ।

द्वितीयं दूषयति—अहमनुभवेति । घटाकाशज्ञाने घटवन्नियमेन जीवे अज्ञानाप्रतीतेर्न तस्य घटवद्भेदकत्वमित्यर्थः । अज्ञानस्य जीवोपाधित्वं श्रुतिविरुद्धञ्चेत्याह—कार्येति । ब्रह्मविषयाज्ञानस्य जीवाश्रितत्वानुभवात् जीवत्वस्य तदधीनत्वे परस्पराश्रयप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्याह—जीवस्येति । चतुर्थपञ्चमौ दूषयति—नापीति । षष्ठं दूषयति—एभ्य इति । सत्त्वप्रधानमायाप्रतिबिम्बमीश्वरः, अन्तःकरणप्रतिबिम्बं तु जीव इति

सतस्तस्मिन्नित्याह—उच्यत इति । अत्र च श्रुत्यनुभवौ मानमित्याह—कार्येति । यदुक्तं सुषुप्तावन्तःकरणस्य नाशात्तदनादिजीवत्वप्रयोजकमिति तत्राह—न चेति । कार्यस्य कारणात्मतापत्तेरेव सूक्ष्मत्वादज्ञानोपाधितापत्तिरित्युक्तं दूषयति—न चैवमिति । "नैवेह किं च नाग्र आसीत्" "मृत्युनैवेदमावृतमासीत्" इति श्रुतौ सृष्टिपूर्वं कार्यकारणयोरावृतावरकभावेन भेदाभिधानाल्लयकालेऽपि कारणातिरेकेणानिर्वचनीयं कार्यं सूक्ष्मरूपमस्त्येव इतरथा सुषुप्तावन्तःकरणाभावे तद्गतपुण्यपापादेरभावेन पुनरुत्थानाद्ययोगादिति भावः । सुषुप्तावज्ञानान्तःकरणयोः सतोः कथमन्तःकरणस्यैवोपाधित्वमित्याशङ्क्याह—कार्येति ।

अज्ञानप्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीवः, तद्बिम्बरूप ईश्वर इति मतेनाह—अथ वेति ।

अथवाऽज्ञानमेवोपाधिः ।

विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥

इति स्मृत्या तस्यैवोपाधित्वावगमात् । कार्योपाधिरित्यादिश्रुतिश्च नाज्ञानोपाधित्वं निवारयति, किंत्वन्तःकरणावच्छिन्नो व्यवहारयोग्य इति तस्य स्पष्टोपाधित्वाभिप्राया । न चाज्ञा-

नस्यास्वच्छत्वान्न प्रतिबिम्बाश्रयत्वमिति वाच्यम्। त्रिगुणात्मकस्य तस्य सत्त्वगुणप्रयुक्तस्वाच्छ्यस्यापि सत्त्वात्। जीवोपाध्यज्ञानस्यापि जीवाश्रयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् जीवे भ्रान्त्यादिजनकत्वाच्च जीवस्य ब्रह्मण्यज्ञानमित्यनुभव इति।

किं तत्र मानमित्याशङ्क्य

तद्भावभावनापन्नस्तदाऽसौ परमात्मना।
भवत्यभेदो भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत्॥

इति जीवेशभेदस्याज्ञानाधीनतामुक्त्वा "विभेदजनके ज्ञाने" इत्यज्ञाननाशात्तद्भेदाभावाभिधायकविष्णुराणवचनमत्र मानमित्याह—विभेदेति। "कार्योपाधिरयं जीवः" इति श्रुतिविरुद्धोऽयं पक्ष इत्याशङ्क्योक्तस्मृत्यनुरोधेनेयं श्रुतिरयोगव्यवच्छेदपरा न त्वन्ययोगव्यवच्छेदपरा इत्याह—कार्येति। अज्ञानस्य तमोरूपत्वान्न प्रतिबिम्बोपाधित्वमित्याशङ्क्य विरुद्धसत्त्वप्राधान्येन तदुपपत्तिरित्याह—न चेत्यादिना। यदुक्तम्—अज्ञानस्य जीवनिष्ठत्वानुभवान्न तस्य जीवत्वप्रयोजकतेति तत्राज्ञानस्य जीवाश्रयत्वमङ्गीकृत्याज्ञानजीवत्वयोरनादित्वात्साक्षिमात्रभास्यत्वाच्च नोत्पत्त्यादौ परस्परापेक्षाऽस्थितावान्योन्यप्रयोजकत्वं द्रव्यत्वगुणवत्त्वादाविवाविरुद्धमित्यनन्तरवादे वक्ष्यत इत्याह—

जीवोपाधीति। चिन्मात्राश्रयमज्ञानमिति मते तस्य कथं जीवसम्बन्धानुभव इत्याशङ्क्याह—जीव इति।

भावरूपाज्ञाने लक्षणप्रमाणयोरभावात्तदेव नास्ति, कुतस्तस्य जीवोपाधित्वमित्यभिप्रेत्य चोदयति-नन्विति-

ननु किमिदमज्ञानम्?। न तावदनादिभावरूपत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वन्तल्लक्षणम्। अविद्यासम्बन्धे अतिव्याप्तेः। न च साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वं विवक्षितमिति वाच्यम्। तथा सत्यनादिपदे वैयर्थ्यात्, असंभवाच्च। कल्पितत्वेन दोषजन्यत्वनियमात्तस्याऽऽदित्वानुपपत्तेः। अज्ञानं न। नादिज्ञाननिवर्त्यत्वात्। अपि चानादेरभावविलक्षणस्यात्मवन्न ज्ञाननिवर्त्यत्वम्। न च भावत्वं वोपाधिः। अत्यन्ताभावेऽसति च साध्याव्याप्तेः।

अनादिभावत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वमज्ञानलक्षणम्। उत भ्रमोपादानत्वमिति किं शब्दार्थः। तत्राद्यं दूषयति—न तावदिति। नन्वत्र साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वं विवक्षितम्। अविद्यासम्बन्धस्याविद्यानिवृत्तिद्वारा निवर्त्यत्वान्न तत्रातिव्याप्तिरित्याशङ्क्य तर्ह्यनादिपदव्यावर्त्यशुक्तिरजतादेः साक्षात्पदेनैव व्यावृत्तत्वादनादिपदे वैयर्थ्यापातादिति दूषयति—न च साक्षादिति। न च साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्येच्छादावतिव्याप्तिवारणाया-

नादिपदमिति वाच्यम् । इच्छादेः सिद्धान्ते ज्ञाननिवर्त्यताऽनभ्युपगमात्परमतेऽपि तस्य ज्ञानत्वेन तन्निवर्त्यत्वाभावाच्चेति भावः ।

कल्पिताज्ञानस्य शुक्तिरजतवदनादित्वमसंभवि चेत्याह—अज्ञानमिति । यस्याज्ञानानादित्वमसंमतं, तस्य तत्संबन्धानादित्वमपि तथेति न तत्र व्यभिचार इत्याह—न चेति । उक्तहेतोर्व्याप्यत्वासिद्धिं निराकरोति—न चेति । पक्षेतरत्वादिति विशेषणस्य पक्षमात्रव्यावर्तकत्वात्प्रत्यक्षेतरत्वम् । तस्याप्युपाधित्वेऽनुमानमात्रोच्छेदापात इति भावः । अज्ञानस्यानाद्यभावविलक्षणत्वाभ्युपगमे तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वमप्यसंभवि तत एवात्मवत्तदभावानुमानादित्याह—अपि चेति । आत्मनो ज्ञानानिवर्त्यत्वेऽन्यदेव प्रयोजकमित्याशङ्क्याह—न चेति । अत्यन्ताभावस्यासतो वा ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावेऽपि भावत्वादेरभावात्तत्र साध्याव्याप्तिरित्यर्थः ॥

ननु सादित्वेऽपि यावद्विरोधिसंनिपातमविनाशात्तत्संनिपात एव विनाशित्वे प्रयोजक इत्यविनाशे तदभावः प्रयोजकः । तथा चानादिभावरूपस्याप्यज्ञानस्य विरोधिसन्निपाते विनाशो दुर्निवार इति शङ्कते—नन्विति ।

ननु सादित्वमनादित्वं वा विनाशाविनाशयोर्न निमित्तं, किं तु विरोधिसन्निपातासन्निपातौ ।

किं च 'अनादिभावो न निवर्त्तते' इति सामान्यव्याप्तेः 'अज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यम्' इति विशेषव्याप्तिर्बलीयसी । अभाववैलक्षण्यादात्मवदनिवृत्तौ भाववैलक्षण्यात्प्रागभाववन्निवृत्तिः किं न स्यात्, इति चेत् ।

न, अज्ञानं न विरोधिसंसर्गि अनादिभावत्वात् आत्मवदित्यनुमानात् 'यः पर्वतः सोऽनग्निकः' इति विशेषव्याप्तिप्रसङ्गात् त्वदभिमताज्ञानस्यासिद्धेः । विशेषव्याप्त्यभावाद् भाववैलक्षण्यान्निवृत्तौ ध्वंसात्यन्ताभावदेरपि निवृत्त्यापातात् । प्रतिभासशरीरस्याज्ञानस्य तत्प्रतिभाने साक्षिणि सति निवृत्त्ययोगाच्च ।

"न हिंस्यात्सर्वा(१)भूतानि" इतिसामान्यशास्त्राद् यथा अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इति विशेषशास्त्रस्य बलवत्त्वम्, एवं त्वदुक्तव्याप्त्यपेक्षया 'अज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यम्' इति विशेषव्याप्तेर्बलीयस्त्वाद्भावरूपाज्ञानस्यापि ज्ञाननिवर्त्यत्वसिद्धिरित्याह—किं चेति । अज्ञानस्यानाद्यभावविलक्षणत्वेनाविनाशानुमानं प्रतिप्रयोगग्रस्तं चेत्याह—अभावेति ।

यदुक्तमज्ञानस्य विरोधिसन्निपाताद्विनाशोपपत्ति-

(१) 'सर्वाणि' इत्यर्थः । सुपांसुलुक्" [पा० सू० ७–१–३९] इति सूत्रेण जसः स्थाने डाऽऽदेशः ।

रिति तत्राह—न अज्ञानमिति । अज्ञानं ज्ञाननिवर्त्य-मिति विशेषव्याप्तिर्बलीयसीत्येतदतिप्रसङ्गेन दूषय-ति—यः पर्वत इति । विशेषव्याप्तिरपि किं त्वदभि-मताज्ञाने मदभिमताज्ञाने वा ? । नाद्यः । भावरूपाज्ञा-नस्य ममासिद्धत्वादित्याह—त्वदभिमतेति । न द्वितीयः । मदभिमताज्ञानस्य ज्ञानप्रागभावस्य स्वनिवृत्तिरूपज्ञान-निवर्त्यत्वाभावादिति भावः । प्रतिप्रयोगं दूषयति—भा-वेति । न च ध्वंसादेरपि ज्ञानान्निवृत्तिरिष्टेति वा-च्यम् । ध्वंसस्य निवृत्त्या ध्वस्तघटस्य पुनरुन्मज्जनापत्तेः । अत्यन्ताभावादेश्च निवृत्तौ तत्त्वव्याघात इत्याशयः । किं चाज्ञानस्य प्रतिभासमात्रशरीरत्वाङ्गीकारात्तत्प्रति-भासे नित्यसाक्षिणि कथं तद्विनाश इत्याह—प्रतिभा-सेति ।

किं च प्रातीतिकरजताद्युपादानाज्ञानस्यावच्छि-न्नचैतन्यनिष्ठत्वादवच्छेदकमुक्त्यादेरागन्तुकत्वेन तदव-च्छिन्नरूपस्यागन्तुकत्वात्तन्निष्ठाज्ञानस्यानादित्वासम्भवेन तत्राव्याप्तिरित्याह—मुक्त्यवच्छिन्नेति ।

मुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठाज्ञानस्यानादित्वा-सम्भवेन लक्षणस्य तत्राव्याप्तेः । शुद्धं ब्रह्म वृत्तिव्याप्यमपि नेति मतेऽज्ञानस्य तद्भाना-निवर्त्यत्वाच्चाव्याप्तिः । न ह्यन्याज्ञानमन्यज्ज्ञा-नेन निवर्तते । एवं जीवन्मुक्तिकालीनेऽप्यज्ञा-

नेऽव्याप्तिः । तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे स्वकार्यैः प्रारब्धकर्मभिः सहैव पूर्वकालीनसाक्षात्कारेणैव निवृत्त्यापातात् । नापि भ्रमोपदानत्वमज्ञानलक्षणम् । अनुत्पादितभ्रमाज्ञानेऽव्याप्तेः । मायावच्छिन्नं ब्रह्मैवोपादानमितिमतेऽसंभवात् मायाब्रह्मणी द्वितन्तुरज्जौ सूत्रद्वयवदुपादाने इति मते ब्रह्मण्यतिव्याप्तेश्च ।

वाचस्पतिमते शुद्धब्रह्मणो वृत्तिविषयत्वस्याप्यभावात्तद्विषयकमूलाज्ञानस्य निवर्त्यत्वासंभवात्तत्राव्याप्तिरित्याह—शुद्धमिति । उपहितब्रह्मज्ञानादेव शुद्धब्रह्मविषयाज्ञानं निवर्ततामित्यत्राह—न हीति । किंच जीवन्मुक्तस्य प्रारब्धकर्मोपादानाज्ञानलेशस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वायोगात्तत्राव्याप्तिरित्याह—एवमिति । तदपि प्रारब्धकर्मक्षयानन्तरं ज्ञानेनैव निवर्ततामित्याशङ्क्याह—तस्येति । द्वितीयं लक्षणं दूषयति—नापीति । अनुत्पादितेति । स्फीतालोकमध्यवर्तिघटादौ प्रथमत एव विशेषज्ञानोत्पत्तेस्तदज्ञानस्यानुत्पाद्यैव भ्रमं ततो विनाशात्तत्राव्याप्तिरित्यर्थः । यन्मते मायावच्छिन्नं ब्रह्मैवोपादानं, तन्मते मायायास्तन्तुत्वादिवत्तदवच्छेदकत्वेनानुपादानत्वादसंभवश्चेत्याह—मायेति । यन्मते मायाब्रह्मणोः समप्राधान्येन जगदुपादानत्वं तन्मते ब्रह्मण्यतिव्याप्तिरित्याह—मायाब्रह्मणीति ।

एवमज्ञाने लक्षणाभावं प्रतिपाद्य प्रमाणाभावं प्रतिजानीते—नापीति ।

नापि प्रमाणाभावरूपाज्ञाने पश्यामः । तत्र "अहमज्ञ" इत्यनुभवस्तावन्न प्रमाणम् अहमर्थस्य भावरूपाज्ञानानाश्रयत्वेन तत्प्रामाण्याय तत्प्रत्यक्षस्य "सुखं न जानामि" इति प्रत्यक्षवत् । ज्ञानाभावविषयत्वात् । परोक्षज्ञानानिवर्तकत्वेन सत्यपि तस्मिन्न जानामीत्यनुभवापातात् । नापि त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्याद्यनुभवस्तत्र प्रमाणम् तस्यापि तव मते जडविषयाज्ञानाभावेन ज्ञानाभावविषयत्वस्यैव उक्तत्वात् । ज्ञानाभावविषयत्वेनाभिमतान्मयि ज्ञानं नास्तीति ज्ञानादहमज्ञ इति ज्ञानस्य विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासं विनेच्छाद्वेषादिज्ञानस्यैव विषयभेदाप्रतीतेश्च ।

किं भावरूपाज्ञाने प्रत्यक्षं प्रमाणम्, अनुमानं वा, अर्थापत्तिर्वा श्रुतिर्वा ?। आद्येऽपि किम् "अहमज्ञः" इत्यनुभवस्तत्र मानं, "त्वदुक्तमर्थं न जानामि" इत्यनुभवो वा ?। "न किंचिदवेदिषम्" इति परामर्शमूलसौषुप्तिकाज्ञानानुभवो वा ?। तत्राद्यं दूषयति—तत्रेति । "अहमज्ञ" इति ह्यहमर्थाश्रिताज्ञानं प्रतीयते त्वदभिमताज्ञानस्याहंकारत्वेन तदाश्रितत्वायोगात्तत्प्रामा-

ऽयमहंकाराश्रिताआगन्तुकज्ञानाभावरूपाज्ञानविषयकत्वेनै-वार्हणीयं "यथा सुखं न जानामि" इत्यनुभवस्य सुखविष-याज्ञानविषयकत्वेनैव प्रामाण्यं सुखविषयभावरूपाज्ञानस्य त्वयाऽप्यनभ्युपगमात्तद्वदित्याह—अहमर्थस्येति "अज्ञो न जनामि" इत्यनुभवस्य भावरूपाज्ञानगोचरत्वे तव मते परोक्षज्ञानस्य तदनिवर्तकत्वादनुमितभ्रान्त्यादावपि भा-वरूपाज्ञानसत्त्वात् वह्निं न जानामीत्यनुभवापात इत्या-ह—परोक्षेति । ननु त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यर्थविशे-षितमज्ञानमनुभूयते । ज्ञानाभावरूपाज्ञानस्य च तज्ज्ञान-दशायामसंभवाद्भावरूपाज्ञानमेव तद्विषय इति तत्तत्र मानमिति द्वितीयमाशङ्क्य तव मते जडार्थविषयभा-वरूपाज्ञानाभावादस्य तद्विषयत्वानुपपत्तेर्वक्ष्यमाणवि-धया ज्ञानाभावविषयत्वमेवाभ्युपेयमिति दूषयति—नापि त्वदुक्तमिति । सिंहावलोकनन्यायेनाहमज्ञ इत्यनुभ-वस्य ज्ञानाभावविषयत्वे युक्त्यन्तरमाह—ज्ञानाभावेति ।

ननु त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यत्र किमर्थज्ञाने गृ-हीते तदभावोऽनुभूयते उताग्रहीते ? नाद्यः । ज्ञानविशे-षणजयार्थस्यापि ज्ञातत्वेन तज्ज्ञानाभावरूपाज्ञानस्यैवा-भावेन तदनुभवासंभवात् । न द्वितीयः प्रतियोगिज्ञान-रूपकारणाभावेऽभावज्ञानायोगादित्यत आह—न च प्रतियोगीति ।

न च प्रतियोगिज्ञानसत्त्वासत्त्वयोरात्मनि ज्ञानाभावानुभवो न संभवतीति वाच्यम् । इदानीं

ब्रह्मसाक्षात्कारप्रागभावस्य सत्त्वेन तद्भानस्य त्वयाऽपि वक्तव्यत्वात् भावरूपाज्ञानमपि न जानामीति ज्ञानविरोधित्वेनैव भातीति कथं तदवच्छेदकज्ञाने सति प्रतीयेत। अवच्छेदकाज्ञाने च न तरां साक्षी नाज्ञानविरोधीत्येतज्ज्ञानाभावेऽपि तुल्यं तस्य प्रतियोगिनोऽन्यत्वात्। अथ वा तद्विशेषज्ञानाभाव एवाज्ञानं तदज्ञानं प्रति तत्सामान्यज्ञानमेव हेतुः तथैवान्वयव्यतिरेकदर्शनात्।

प्रतियोगिविषयकज्ञानातिरिक्तार्थज्ञानाभाव एव न जानामीत्यनुभवविषयः। इतरथोक्तन्यायेन तव मते ब्रह्मज्ञानाभावस्येदानीमननुभवापातादित्यभिप्रेत्याह—इदानीमिति। किं च तद्भावार्थज्ञाने सति तदज्ञानमेव न संभवति तदज्ञाने च तद्विशेषितप्रतियोगिनोऽप्यज्ञानात्तदभावानुभवायोग इत्येतद्भावरूपाज्ञानेऽपि तुल्यमित्याह—भावेति। तदवच्छेदकेति। तस्याज्ञानस्यावच्छेदको विषयः तज्ज्ञाने सति तद्विरुद्धाज्ञानस्यैवाभावात्तत्प्रतीत्ययोगः। तदज्ञाने च नागृहीतविशेषणन्यायेन सुतरां तदसंभव इत्यर्थः। ननु सिद्धान्ते सविषयमज्ञानं साक्षिणैव गृह्यते तस्य प्रमाणाजन्यज्ञाननिवर्त्यत्वेन साक्षिणाऽविरोधादित्याशङ्क्य तर्हि ज्ञानाभावरूपाज्ञानमपि सप्रतियोगिकं साक्षिणैव गृह्यते तस्य तत्प्रतियोग्यन्यत्वेन तदविरोधादितुल्यमित्याह—साक्षीति पूर्वं प्रति-

योगिविषयज्ञानातिरिक्तार्थज्ञानाभावस्यैवाज्ञानत्वान्न विरोध इत्युक्तम्। संप्रत्यर्थविशेषविषयज्ञानाभाव एवाज्ञानं, तज्ज्ञाने च सामान्यज्ञानं हेतुरिति तस्य तेनाविरोधादनुभवसंभव इत्याह—अथवेति। सामान्यज्ञानस्याप्रतियोगित्वात्कथं तज्ज्ञानं विशेषज्ञानाभावरूपाज्ञानानुभवे हेतुरित्याशङ्क्याह—तथैवेति।

घटज्ञाने सत्यपि तत्प्रकारकज्ञानाभावाद् अर्थविशेषज्ञाने सत्यपि तत्प्रकारकज्ञानाभावरूपाज्ञानसंभवात्तदनुभवोपपत्तिरिति मतान्तरमाह—अपरे त्विति।

अपरे तु विशेषस्य स्वरूपतो ज्ञानेऽपि विशेषतो न जानामीति विशेषप्रकारकं ज्ञानं निषिद्ध्यते। तस्यैव संशयविरोधित्वात्। संभवति च सर्वत्र प्रमेयत्वादिरूपेण विशेषज्ञानमित्याहुः।

अन्ये तु करतलामलकादिज्ञाने स्वविषयेतरप्रतियोगिकव्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकधर्मविषयत्वादिकं प्रसिद्धमिह ज्ञाने निषिद्ध्यत इत्याहुः।

केचित्तु साक्षात्त्वादुक्तार्थविषयं प्रमाणमपि नास्तीत्यर्थः। न चास्यैव विशिष्टविषयज्ञानस्य प्रमाणत्वात्तद्विशेषणतयार्थस्यापि प्र-

माणेनाधिगमात्स्ववचनव्याघात इति वाच्यम् । अस्य साक्षात्तद्विषयत्वाभावात् । साक्षात्प्रमाण विषयत्वस्य च सत्त्वप्रयोजकत्वादित्याहुः ।

विशेषस्य प्रकारतयैव प्रतीतिर्न त्वन्यथेत्याशङ्क्याह—संभवतीति ।

त्वदुक्तमर्थं न जानामीति नार्थज्ञाननिषेधः, किंतु तज्ज्ञाने करतलामलकादिज्ञाने प्रसिद्धासाधारणधर्मविषयत्वं निषिध्यते इति मतान्तरमाह—अन्ये त्विति स्वविषयेति । स्वस्यामलकज्ञानस्य विषय आमलकं तदितरद्घटादि तत्प्रतियोगिका या व्यावृत्तिरामलकनिष्ठो भेदः तदधिकरणतावच्छेदको यो धर्म आमलकत्वादि तद्विषयकत्वं तज्ज्ञाने प्रसिद्धं तदभावः परोक्तार्थज्ञाने विद्यमानो न जानामीत्यनुभवविषय इत्यर्थः । आदिपदेन स्वाविषयनिष्ठव्यावृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकविषयत्वादिकं गृह्यते ।

परोक्तेऽर्थे ज्ञानमात्रे सत्यपि साक्षात्प्रमाणज्ञानस्याप्यसंभवान्न विरोध इति मतान्तरमाह—केचित्तु साक्षादिति । अर्थविशेषिताज्ञानानुभवस्य प्रमाणत्वादर्थविषयत्वाच्च । तस्मिन्सति कथमर्थे प्रमाणज्ञानाभाव इत्याशङ्क्यास्यानुभूयमानाभावप्रतियोगिज्ञानविशेषणतयाऽर्थविषयत्वेन साक्षात्तद्विषयकत्वाभावान्न विरोध इत्याह—न चेत्यादिना । इदं रजतं जानामीति

ज्ञानविशेषणतया प्रमाणगोचरस्यापि रजतस्य सत्वाभावात्साक्षात्प्रमाणविषयत्वमेवार्थसत्त्वप्रयोजकं तथा च तदभाव एव तत्संशयादिप्रयोजकाज्ञानमित्यभिप्रेत्याह—साक्षादिति ।

नन्वज्ञानशब्दस्य भावरूपाज्ञाने रूढत्वात्तदर्थस्यैव न जानामीत्यनुभवगोचरत्वान्न ज्ञानाभावस्तद्गोचर इत्याशङ्क्याह—एतेनेति ।

एतेन भावरूपाज्ञानमेवाज्ञानशब्देन समुदायशक्त्याऽभिधीयते इति तदेव न जानामीत्यनुभवगोचर इति परास्तम् । वृत्तिज्ञाननिवर्त्यस्याज्ञानस्य तद्विरुद्धत्वेन क्लृप्तावयवशक्त्यैवोपपत्तौ समुदायशक्तिकल्पनागौरवात् । किं चाज्ञानं वृत्तिविषयो न चेत्तत्रानुमानं शब्दप्रयोगोपि न स्यात् । वृत्तिग्राह्यं चेत्तदवच्छेदकविषयस्यापि तद्ग्राह्यत्वे कथं तत्राज्ञानम् । न च परोक्षवृत्तिर्नाज्ञानविरोधिनीति वाच्यम् । परोक्षतोपि ज्ञाने न जानामीत्यनुभवाभावात् । अज्ञानानिवृत्तौ परोक्षे व्यवहारायोगाच्च । परोक्षवृत्त्या परोक्षभ्रमानिवृत्तिप्रसङ्गाच्च । शास्त्रश्रवणेन धर्माद्यज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवाच्च ।

एतच्छङ्कदार्थमाह—वृत्तीति । क्लृप्तयोगस्य कल्प्यरूढिबाधकत्वाद्योगस्य चाभावरूपाज्ञानेऽपि सत्त्वान्नोक्तदोष इत्यर्थः । एवमभावरूपाज्ञानस्य प्रमाणज्ञानादिनाऽविरोधमुपपाद्य भावरूपाज्ञाने तद्विरोधमाह—किं चेति । किमज्ञानं वृत्तेर्विषयो न वा ? । अन्त्ये दोषमाह—अज्ञानमिति । आद्यमनुवदति—वृत्तीति तत्रापि किमज्ञानविषयवस्त्वपि अज्ञानविषयवृत्तेर्विषयो न वा ? । आद्ये स्वसमानविषयप्रमाणाज्ञानेन विरोधादज्ञानस्य न तद्ग्राह्यतेत्याह—तदवच्छेदकेति । अज्ञानविषयवृत्तेरज्ञानविषयवस्तुविषयकत्वेऽपि परोक्षत्वान्नाज्ञानविरोधिनी सेति चेत् न परोक्षतो ज्ञानेऽपि वन्ह्यादावज्ञानानुभवाभावात्परोक्षज्ञानस्यापि तद्विरोधित्वादित्याह—न च परोक्षेति । परोक्षवृत्त्या तद्विषयाज्ञानानिवृत्तावज्ञाने व्यवहाराभावेन ततस्तद्व्यवहारोपि न स्यादित्याह—अज्ञानेति । किं च परोक्षप्रमाणज्ञानेन परोक्षभ्रमो निवर्तते इति तवापि संमतं तदनुपपन्नम् । अज्ञानानिवृत्तौ तन्मूलकभ्रमनिवृत्त्ययोगादित्याह—परोक्षेति परोक्षज्ञानादज्ञानं न निवर्त्तत इत्येतदनुभवविरुद्धं चेत्याह—शास्त्रेति ।

द्वितीयमनुवदति—अज्ञानेति ।

अज्ञानग्राहकवृत्त्या विषयो न ज्ञायते चेत् तर्हि ज्ञानाभावग्राहकवृत्त्याऽपि विषयो न

ज्ञायताम् । न किञ्चिदवेदिषमिति स्वापकालीनस्य तस्य परामर्शोऽप्येतावन्तं कालं दुःखं नावेदिषमिति परामर्शवत् ज्ञानाभावविषयः सुषुप्तौ धर्मादिज्ञानाभावस्तु तत्राप्यनिष्टः । तेन विना भावरूपाज्ञानस्याप्यननुभवात् ।

सुषुप्तौ सामान्येन विषयज्ञानादज्ञानानुभव इत्येतत् ज्ञानाभावेऽपि तुल्यम् । सुषुप्तौ केवलमज्ञानमनुभूतमुत्थितेन सविषयं परामृश्यत इत्यप्यभावेऽपि तुल्यम् । अभावस्यापि प्रमेयत्वादिना ज्ञाने प्रतियोगिज्ञानानपेक्षणात् ।

तर्हि भावरूपाज्ञानानुभवस्याप्यज्ञानाविषयत्वात् न तेन तस्य विरोध इत्याह—तर्हीति । तृतीये न किंचिदवेदिषमित्यस्य परामर्शत्वमभ्युपेत्य तस्य भावरूपाज्ञानविषयत्वाभावात्तन्मूलानुभवो न तत्र मानमित्याह—न किंचिदिति । दुःखं नावेदिषमिति परामर्शवदिति । दुःखविषयभावरूपाज्ञानानभ्युपगमात्तत्परामर्शस्य तद्विषयज्ञानाभावविषयत्वमावश्यकं, तद्वदित्यर्थः । ननु सर्वज्ञानोपरमसुषुप्तौ धर्मिप्रतियोगोज्ञानाभावान्न ज्ञानाभावरूपाज्ञानानुभवः तदभावे च कथं तत्परामर्श इत्याशङ्क्य धर्म्याद्यज्ञाने भावरूपाज्ञानस्याप्यनुभवायोगात्तत्राप्ययं दोषस्तुल्य इत्याह—सुषुप्ताविति ।

ननु भावरूपाज्ञानानुभवस्य साक्षिणो नित्यतया धर्म्यादिज्ञानानपेक्षणादज्ञानावच्छेदकविषयस्यापि सामान्येन तद्विषयत्त्वात्तदवच्छिन्नाज्ञानानुभवे न काचिदनुपपत्तिरित्याशङ्क्य तर्ह्यभावरूपाज्ञानस्यापि साक्षिवेद्यत्वसंभवात्तत्रापि नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह—सुषुप्ताविति। सुषुप्तावज्ञानमात्रं साक्षिणानुभूतं पश्चाद्विषयावच्छिन्नं परामृश्यते इत्येतदप्यभावरूपाज्ञाने तुल्यमित्याह—सुषुप्ताविति। किं च 'सप्रतियोगिक्त्वेनैवाभावानुभवो धर्म्यादिज्ञानमपेक्षते न तदनुभवमात्रं तस्य तेन विनापि दर्शनादित्याह—अभावस्यापीति। ननु सुषुप्तौ तव मते नित्यसाक्षिणोऽभावान्न तन्मूलकोयं ज्ञानाभावपरामर्शः अनित्यसाक्ष्यपगमे च सुषुप्तिभङ्गप्रसङ्गः। तस्य धर्म्यादिज्ञानं विनाऽनुपपत्तिश्च अज्ञानस्य तदा स्वरूपेण वेद्यत्वे ततो विशिष्टविषयपरामर्शायोगात्। अस्मन्मते नित्यस्यापि साक्षिणोऽसङ्गस्य भावरूपाज्ञानेन विना दृश्येन ज्ञानाभावादिना वास्तवसंबन्धायोगान्मतद्वयेऽपि न ज्ञानाभावरूपाज्ञानानुभवसंभवः। तदसंभवे च कथं तद्विषयपरामर्श इत्याशङ्क्यास्य परामर्शत्वमेवासिद्धमित्याह—अथ वेति।

अथ वा नायं परामर्शः किं तूत्थितस्य ज्ञानाभावानुमितिः अवस्थाविशेषत्वस्येन्द्रियप्रसादेन तदुपरमानुमाने सामग्र्यभावस्य प्रातर्ग्राह्यभाव इव तुल्ययोगक्षेमेऽप्यात्मादौ स्मर्य-

माणेऽपि नियमेनाऽस्मर्यमाणत्वस्य वा लिङ्गत्वात् । भवन्मतेऽपि सुषुप्तावहमर्थाभावेनान्यानुभूतेऽन्यस्य परामर्शायोगात् सुषुप्तावज्ञानस्य केवलसाक्षिवेद्यस्य संस्काराभावेन परामर्शायोगाच्च ।

तदनुमितौ लिङ्गत्रयमाह—अवस्थेति । सुप्तोत्थितेन्द्रियेषु प्रसाददर्शनात्तेषां स्वापकाले व्यापाराभावरूप उपरमोऽनुमीयते । इन्द्रियव्यापाराभावाच्च प्रत्यक्षज्ञानसामग्र्यभावः, ततः प्रत्यक्षज्ञानाभावः, ततः परोक्षज्ञानाभाव इति सर्वज्ञानाभावः । सिद्धिरित्याह—इन्द्रियेति प्रातश्चत्वरमार्गेणान्यत्र गतश्चैत्रः केन चित् गजोस्तीति सायं समये पृष्टो यथा गजसमानयोगक्षेमपाषाणादौ स्मर्यमाणोपि गजस्यास्मर्यमाणत्वलिङ्गेन तदभावं तत्र निश्चिनोति एवं ज्ञानसमानकालीनात्मादौ स्मर्यमाणोपि सुषुप्तौ ज्ञानस्यास्मर्यमाणत्वात्तदभावनिश्चय इत्याह—प्रातरिति न किंचिदवेदिषमित्ययं न परामर्शः किंत्वनुमितिरित्यत्र किन्नियामकमित्यत्राह—भवन्मतेऽपीति । अस्मन्मतेऽपि सुषुप्तावज्ञानानुभवायोगेन तत्परामर्शायोगादित्यपेरर्थः । किं च भावरूपाज्ञानानुभवस्य साक्षिणो नित्यतया ततः संस्कारानुदयात्तत्कार्यपरामर्शोऽनुपपन्न इत्याह—सुषुप्ताविति ।

ननु सुषुप्तावज्ञानादिविषयाविद्यावृत्त्यङ्गीकारा-

त्ततस्तत्परामर्शहेतुसंस्कारोत्पत्तिरिति चेत् न । तथा सत्यज्ञानस्य केवलसाक्षिवेद्यत्वाभावापातेन जागरणेऽपि तथा स्यात् तथा च स्याद्वादाविव तत्र कदाचित्संशयादिः स्यादित्याह—न चेत्यादिना ।

न च सुषुप्तावविद्यावृत्तिविनाशात्संस्कार इति वाच्यम् । तर्हि जागरणेऽप्यज्ञानस्याविद्यावृत्तिवेद्यत्वनियमप्रसङ्गेन तद्विरहदशायामज्ञाने संशयाद्यापत्तेः । किं च भवन्मतेऽपि सुषुप्तौ ज्ञानाभावः कथं सिद्ध्येत् । भावरूपाज्ञान लिङ्गेनानुमीयते इति चेत् न । त्वन्मते जडे तदभावादित्युक्तत्वात्, साक्षिवेद्येच्छादिज्ञानाभावासिद्ध्यापाताच्च ।

किं चैवं सुषुप्तिकालीनो रागाद्यभावो न सिद्ध्येत् । न हि तदा रागादिविरोधिद्वेषोऽस्ति येनाज्ञानेन ज्ञानाभाव इव द्वेषेण रागाभावोऽनुमीयेत । न च ज्ञानाभावादेव रागाद्यभावसिद्धिः । प्रकाशमानात्मादौ तदभावासिद्धेः । तस्माद्व प्रत्यक्षं भावरूपाज्ञाने मानम् ।

उक्तलिङ्गैर्ज्ञानाभावानुमित्यनभ्युपगमे तव मतेऽपि स्वापे ज्ञानाभावो न सिद्ध्येदित्याह—किं चेति । ननु यदा यद्विषयभावरूपाज्ञानं तदा तद्विषयवृत्तिज्ञा-

नाभाव इति जाग्रति नियमदर्शनात्स्वापेऽपि सर्वविषयाज्ञानेन परामर्शचिह्नेन सर्वविषयज्ञानाभावोऽनुमीयते इति शङ्कते—भावरूपेति। जडविषयभावरूपाज्ञानाभावादेव तेन तद्विषयज्ञानाभावानुमानायोगादिति दूषयति—न त्वन्मत इति। किं चेच्छादिविषयभावरूपाज्ञानानङ्गीकारात्स्वापे तज्ज्ञानाभावो न सिद्ध्येदित्याह—साक्षीति। अपि च स्वापे तद्विरोधिदर्शनेन तदभावनिश्चये तदा रागाद्यभावोऽपि न सिद्ध्येदित्याह—किं चैवमिति।

नन्विष्टज्ञानादेः रागादिकारणत्वात्तदभाव एव भावरूपाज्ञानानुमितस्तत्कार्यरागाद्यभावमनुमापयतीत्याशङ्क्य तथापि तदा प्रकाशमानात्मसुखादावज्ञानादेरभावात्तद्विषयरागाद्यभावो न सिद्ध्येदित्याह—न च ज्ञानेति। प्रत्यक्षनिराकरणमुपसंहरति—तस्मादिति।

द्वितीयं दूषयति—नापीति।

नाप्यनुमानम्। तत्र न तावत्प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकम्। अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात्। अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदित्यनुमानं प्रमाणं सुखादिसाक्षिप्रमाया अज्ञानानिवर्त्तकत्वेन बाधात् वृत्तेः पक्षत्वे प-

रोक्षवृत्तौ बाधात् । अपरोक्षवृत्तौ व्यभिचारा-त् । तद्व्यावृत्त्यर्थं हेतुविशेषणे चाप्रयोजकत्वात्, भ्रमे धर्म्यंशापरोक्षप्रमाणे बाधाच्च । तदन्यस्य पक्षत्वे धारावाहिकद्वितीयादिप्रमायां बाधादसिद्धेश्च प्रथमप्रमाद्यव्यवहितायास्तस्या अज्ञानानिवर्तकत्वात, प्रकाशितार्थप्रकाशकत्वाच्च, सूक्ष्मतत्तत्क्षणानामप्रत्यक्षत्वाच्च । तदन्यस्य पक्षत्वेऽप्यनात्मविषयापरोक्षवृत्तौ बाधात् जडावरकाज्ञानाभावात् ।

अथर्म विवरणाचार्यानुमानं निराकरोति—तत्रेति । भावरूपाज्ञाने इत्यर्थः । प्रमाणज्ञानमित्यनेन किं यथार्थज्ञानमात्रं पक्षीक्रियते उत प्रमाणजन्यं वृत्तिज्ञानम् ? । आद्ये अंशताबाध इत्याह—सुखादीति । द्वितीयेऽपि किं तादृशवृत्तिमात्रं पक्षः उतापरोक्षवृत्तिः ? । आद्ये परोक्षवृत्तौ बाधः तस्या आज्ञाननिवर्त्तकत्वानङ्गीकारादित्याह—वृत्तेरिति । द्वितीये दोषमाह—अपरोक्षेति । अप्रकाशितार्थापरोक्षप्रकाशकत्वादिति हेतोर्विवक्षितत्वान्न परोक्षवृत्तौ व्यभिचार इत्याशङ्क्याह—तद्व्यावृत्त्यर्थमिति । परोक्षज्ञानस्येवोक्तसाध्यं विनाऽप्यप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वसम्भवाद्प्रयोजकत्वमित्यर्थः । किं च भ्रान्ताविदमाकारधवृत्तेरज्ञाननिवर्त्तकत्वे तन्मूलरजतभ्रमायोगात्तत्र बाध-

इत्याह—भ्रम इति । भ्रमविरोधित्वेनापि पक्षविशेषणे दोषमाह—तदन्यस्येति । धारायां द्वितीयादिज्ञाने हेतोरसिद्धिश्चेत्याह—असिद्धेश्चेति । दोषद्वयेऽपि क्रमेण हेतुमाह—प्रथमेति । ननु प्रथमादिज्ञानानामुत्तरोत्तरक्षणविशिष्टघटादिविषयकत्वाद् उत्तरोत्तरक्षणविशिष्टघटविषयकद्वितीयादिज्ञानमज्ञातार्थविषयमिति नोक्तदोषद्वयमित्यत आह—सूक्ष्मेति । धारान्यत्वेनापि पक्षो विशेष्यते इत्याशङ्क्याह—तदन्यस्येति । बाधमेवोपपादयति—जडेति ॥

घटाद्याकारवृत्तेरपि तदवच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञाननिवर्तकत्वान्न तत्र बाध इति शङ्कते—घटादीति ।

घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्यावरकमज्ञानं तत्रापि निवर्त्तेत इति चेत् न, एकाज्ञानपक्षे तदभावात् । अवच्छिन्नस्यास्वप्रकाशत्वेन घटादाविव तत्राप्यज्ञानायोगाच्च, रूपादिहीनस्यावच्छिन्नचैतन्यस्य चाक्षुषत्वायोगाच्चाध्यात्मविषयापरोक्षवृत्तेः पक्षत्वेऽनात्मज्ञाने व्यभिचारात् । आत्मविषयत्वेन हेतुविशेषणे दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्पात् । साध्येऽप्याद्यविशेषणं व्यर्थम् । यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्त्तकमिति ज्ञानमेव । प्रागभावनिवृत्तिरिति च मते स्वनिवर्त्यविशे-

क्षणेनैव तस्य व्यावृत्तत्वात् अभावव्यतिरिक्तपदेनैव तद्व्यावृत्तिसिद्ध्या शेषवैयर्थ्याच्च ।

अज्ञानमेकमेवेति मते घटादिवृत्तीनामज्ञाननिवर्त्तकत्वमयुक्तमित्याह—न एकेति । ननु मूलाज्ञानस्यैकत्वेऽप्यवस्थाज्ञानं तत्तदवच्छिन्नचैतन्यावरकं तत्तद्विषयवृत्तिनिवर्त्यं चानन्तमभ्युपेयते । अत्र च नोक्तदोष इत्याशङ्क्यावच्छिन्नचैतन्यस्य चिन्मात्रत्वादन्यत्वे जडत्वादावावरकाज्ञानमेवानुपपन्नमित्यभिप्रेत्याह—रूपादीति । तर्ह्यनात्मविषयवृत्तावबाधायात्मविषयवृत्तेरेव पक्षीक्रियत इत्याशङ्क्याह—आत्मेति । अप्रकाशितात्मप्रकाशकत्वादिति हेतोर्विवक्षितत्वादनात्मविषयवृत्तौ न व्यभिचार इत्याशङ्क्याह—आत्मेति । एवं पक्षं दूषयित्वा साध्यमपि दूषयति—साध्येऽपीति । सिद्धान्ते भावरूपाज्ञानस्यैव ज्ञाननिवर्त्यत्वात्परमते तु ज्ञानस्यैव स्वप्रागभावनिवृत्तिरूपत्वेन तत्प्रागभावस्य तन्निवर्त्यत्वाभावात् । मतद्वयेऽपि स्वनिवर्त्यपदेनैव स्वप्रागभावस्य व्यावृत्तत्वात्तदर्थमाद्यविशेषणं व्यर्थमित्याह—यत इति । प्रागभावस्य प्रतियोगिनिवर्त्यत्वमतेऽपि अभावव्यतिरिक्तेत्येतावतापि तावद्व्यावृत्तिसिद्धेः स्वप्रागिति विशेषणं व्यर्थमित्याह—अभावेति ।

स्वस्वविषयावरणेत्येतदसंभवेन दूषयति—द्वितीयेति ।

द्वितीयविशेषणं चायुक्तम् । जडावरकाज्ञानस्यानङ्गीकृतत्वात् । उत्पादकादृष्टव्यावृत्तेरावरणपदेनैव सिद्धत्वाच्छेषवैयर्थ्याच्च । त्वन्मते ज्ञानस्याज्ञानमात्रनिवर्तकत्वेन स्वनिवर्त्यपदेनैवतद्व्यावृत्तिसिद्धेश्च ।

तृतीयं चायुक्तम् । वृत्तिश्चिदुपरागार्थेति मते घटाकारवृत्त्या तत्प्रतिबिम्बितचैतन्येन वाऽभिव्यक्तं घटाधिष्ठानं चैतन्यं घटप्रकाशकमिति मते च घटविषयज्ञानस्य घटाज्ञानानिवर्त्तकत्वात् । वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्येन विषयस्याध्यासिकसंबन्धाभावेन घटाद्यप्रकाशकत्वाच्च । चतुर्थं चायुक्तम् । अज्ञानचिन्मात्राश्रयत्वात् । वृत्तेस्तत्प्रतिबिम्बितचैतन्यस्य तदभिव्यक्ताधिष्ठानचैतन्यस्य वा प्रमाणज्ञानस्य तदनाश्रितत्वात् ।

किं च पक्षीभूतज्ञानजनकादृष्टव्यावृत्तये हि द्वितीयविशेषणम् । तत्र चावरणपदेनैव तद्व्यावृत्तिसंभवात्स्वविषयेति व्यर्थमित्याह—उत्पादकेति । उत्पादकादृष्टस्य सिद्धान्ते ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात्तृतीयविशेषणेनैव तद्व्यावृत्तिसिद्धेर्द्वितीयं सर्वं व्यर्थमित्याह-त्वन्मत इति ।

स्वनिवर्त्येतिविशेषणमप्यसंभवि विषयसंसृष्टतयोत्पन्ना-वृत्तिः स्वोपहितचैतन्यस्य विषयसंबन्धघटिकेति मते विषयाधिष्ठानचैतन्यमेव वृत्त्या तदवच्छिन्नचैतन्येन वाऽभिव्यक्तं विषयप्रकाशकमिति मते चाज्ञानस्य वृत्त्यनिवर्त्यत्वादित्याह—तृतीयं चेति। वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यस्य घटादिप्रकाशतया तदज्ञाननिवर्तकत्वाद्वृत्तिरपि तत्सहकारिणीत्याशङ्क्य वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्ये घटादेरनध्यासात्तस्य घटादिनाऽऽध्यासिकसंबन्धाभावेन तत्प्रकाशकत्वमेवानुपपन्नमित्याह—वृत्तीति। अज्ञानस्य पक्षीभूतज्ञानदेशगतत्वमप्ययुक्तम्। वृत्तेरन्तःकरणगताया श्चिन्मात्रगताज्ञानसादेश्याभावात्। वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यस्य तदभिव्यक्तविषयाधिष्ठानचैतन्यस्य वा प्रमाणज्ञानत्वेन विवक्षायां तयोरपि निरधिकरणतयाऽज्ञानसमानाधिकरणत्वाभावादित्याह—चतुर्थं चेति।

इदानीमेकविशेषणमङ्गीकृत्येतरविशेषणानां वैयर्थ्यमाह—किं चेति।

किं च स्वविषयावरणपूर्वकमित्येतावदेवालम्। न हि प्रमाप्रागभावस्तद्धेत्वदृष्टमन्यद्वा ज्ञानातिरिक्तं किंचिदावरणं भवति। तथात्वे तेनैव ब्रह्मस्वरूपावरणसंभवादप्रयोजको हेतुः स्यात्। न च तमोव्यावृत्त्यर्थन्तृतीयं विशेषणम्। तस्य प्रमात्रविषयावरणत्वाभावात्।

न च व्यापकविशेषणानामुद्देश्यप्रतीत्यर्थत्वान्न वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । यत्राविशेषितसाध्यं प्रति हेतोरप्रयोजकता विमतं भिन्नाभिन्नं समानाधिकृतत्वादित्यादौ तत्रैव विशिष्टप्रतीतेरुद्देश्यत्वात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् नीलधूमजन्यवन्हिप्रतीतेरेवोद्देश्यत्वादिति वक्तुं शक्यत्वात् । हेतावपि तदभावप्रसङ्गात् ।

अज्ञानातिरिक्तस्याप्यावरकत्वे तत एव ब्रह्मस्वरूपानवभाससंभवात् उक्तसाध्ये हेतुरप्रयोजकः स्यादित्याह—तथात्व इति । ननु स्वविषयावरणपूर्वकमित्युक्तौ संततमसपूर्वकत्वेन सिद्धसाधनता स्यात् तन्निवारणाय-स्वनिवर्त्येति विशेषणमर्थवदित्याशङ्क्यात्र गन्धादिविषयप्रमाया अपि पक्षत्वात्स्वशब्देन तस्यापि ग्रहणात्तमसस्तद्विषयावरकत्वाभावान्नैवमित्याह—न चेत्यादिना ।

नन्वत्र स्वप्रागभावातिरिक्तत्वादिविशेषणविशिष्टाज्ञानप्रतीतेरुद्देश्यत्वादेकेनापि विशेषणेन विना तदयोगान्न कस्यापि वैयर्थ्यमित्याशङ्कामपवदति—न च व्यापकेति । विशिष्टप्रतीतिर्न सर्वत्रोद्देश्या, किं तु यस्मिन्साध्ये विशेषणेन विना हेतुरप्रयोजकः । यथा भेदमात्रे अभेदमात्रे वा समानाधिकृतत्वहेतुरप्रयोजकः,

तत्रैव विशिष्टप्रतीतिरुद्देश्या । अन्यकृतसाध्ये तु विशेषणेन विना हेतुर्नाप्रयोजकः । ततो न विशिष्टप्रतीतिरुद्देश्येत्याह—यत्रेति । इतरथा हेतुविशेषणस्याप्यवैयर्थ्यापात इत्याह—अन्यथेति । तदेवोपपादयति—नीलेति ।

एवं साध्यं दूषयित्वा हेतुमपि दूषयितुं विकल्पयति—हेतौ चेति ।

हेतौ च प्रकाशकत्वं किं ज्ञानत्वं, ज्ञानहेतुत्वं वा, साक्षात्परंपरया व्यवहारहेतुत्वमात्रं वा, तमोनिवर्तकत्वं वा, आवरणनिवर्त्तकत्वं वा, अज्ञानान्धकारान्यतरनिवर्तकत्वं वा, प्रकाशशब्दवाच्यत्वं वा ? । नाद्यः । दृष्टान्तेऽभावात् । न द्वितीयः । असिद्धेः, इन्द्रियादौ व्यभिचाराच्च । अत एव न तृतीयः । न चतुर्थः । अज्ञानान्धकारानुगततमस्त्वाभावात् । न च पञ्चमः । साध्यावैशिष्ट्यात् । अत एव न षष्ठः । न सप्तमः । शब्दसाम्येव साध्यसाधने गोशब्दवाच्यत्वेन पृथिव्यादौ शृङ्गित्वसाधनापातात् ।

किं चानुमितेरप्रकाशितार्थाप्रकाशत्वे सा व्यर्था । अप्रकाशितप्रकाशकत्वे याऽस्यामेवानुमितौ व्यभिचारः । अनादित्वे सति भावत्वमभा

त्वविलक्षणत्वं वा न निवर्त्त्यनिष्ठम् । अनादिभावमात्रवृत्तित्वात् । अनाद्यभावविलक्षणमात्रवृत्तित्वाद्वा आत्मत्ववत् । निवर्त्यत्वं वा नानादिभावनिष्ठम् । निवर्त्त्यमात्रवृत्तित्वात्प्रागभावत्ववत् । अनादित्वं वा नावरणनिष्ठम् । अनादिमात्रवृत्तित्वात् प्रागभावत्ववत् । प्रमाणज्ञानं वा नानादिभावनिवर्तकम् । ज्ञानत्वादप्रमावदिति सत्प्रतिपक्षत्वाच्च ।

दीपप्रभायां ज्ञानत्वाभावात्साधनवैकल्येनाद्यं दूषयति—नाद्य इति । असिद्धेरिति । पक्षीकृतज्ञानमात्रस्य ज्ञानाहेतुत्वादित्यर्थः । इन्द्रियादेरपि ज्ञानद्वारा व्यवहारहेतुत्वेन तत्र व्यभिचारादेव न तृतीय इत्याह-अत एवेति । अज्ञानेति । ज्ञानदीपप्रभानिवर्त्ययोरज्ञानान्धकारयोरनुगतस्य जातिरूपस्योपाधिरूपस्य वा तमस्त्वस्याभावात् ज्ञाने तन्निवर्तकत्वमसिद्धमित्यर्थः । साध्यावैशिष्ट्यादिति । ज्ञाननिवर्त्त्यावरणस्यैव साध्यत्वादावरणनिवर्तकत्वं ज्ञाने सिद्धमित्यर्थः । अत एवेति । साध्यावैशिष्ट्यादेवेत्यर्थः । ज्ञानस्याज्ञानान्धकारान्यतरनिवर्त्तकत्वमज्ञाननिवर्त्तकत्वेन वाच्यं, तदेवासिद्धम् । तस्यैव साध्यत्वादित्यर्थः । प्रकाशशब्दवाच्यत्वमिति पक्षमाभासमतया दूषयति—न सप्तम इति ।

अनुमितावप्युक्तहेतुरस्ति न वा ?। अन्त्यं दूषयति—किं चेति। आद्ये अज्ञानविषयानुमितावेव व्यभिचारः। अज्ञानावरकाज्ञानान्तराभावात्। तत्रोक्तसाध्याभावादित्याह—अप्रकाशितेति। प्रतिपक्षपराहतिमप्याह—अनादित्व इति। प्रागभावगतानादित्वे घटगतभावत्वे च बाधवारणाय पक्षविशेषणे। अविद्यायां भावत्वस्याप्यभावात् सिद्धसाधनमित्याशङ्क्याह—अभावेति। घटत्वे व्यभिचारवारणाय हेतावनादीति विशेषणम्। प्रागभावत्वे तद्वारणाय भावपदम्। प्रमेयत्वे तद्वारणाय मात्रपदम्। अज्ञाननिष्ठाभावविलक्षणत्वेऽयं हेतुरसिद्ध इत्याशङ्क्याह—अनाद्यभावेति। उत्तरानुमानानि स्पष्टार्थानि। ज्ञानोत्पत्तेः पूर्वं तद्विषयावरकतन्निवर्त्यभावरूपाज्ञानाभावेऽपि हेतोः संभवादप्रयोजकतापीत्याह—पूर्वमिति।

पूर्वप्रकाशाभावमात्रेणाप्रकाशितप्रकाशकतोपपत्तेरप्रयोजकश्च। नापि देवदत्तप्रमा देवदत्तगतप्रमाप्रागभावातिरिक्तानादिनिवर्त्तिका प्रमात्वात् यज्ञदत्तप्रमावदित्यनुमानं प्रमाणम्। देवदत्तसुखादिप्रमायां बाधात्। किं च साध्ये देवदत्तगतत्वं किं प्रमातत्प्रागभावयोरन्यतरस्य विशेषणं तदतिरिक्तानादेर्वा। नाद्यः। वृत्तेस्तत्प्रतिबिम्बितचैतन्यस्य चाप्रमाया आत्मगत-

त्वाभावात् । प्रागभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् ।

न द्वितीयः । दृष्टान्ते साध्याभावात् । यज्ञदत्तप्रमाया यज्ञदत्तगतप्रागभावनिवर्तकत्वेऽपि देवदत्तगतानाद्यनिवर्त्तकत्वात् । साध्ये च प्रमापदवैयर्थ्यम् । चैत्रप्रमा चैत्रगतस्याभावातिरिक्तस्यानादेरनिवर्त्तिका प्रमात्वात् मैत्रप्रमावदिति प्रयोगाच्च । चैत्रप्रमा स्वप्रागभावातिरिक्तानाद्यभावनिवर्त्तिका प्रमात्वादित्याभाससमानयोगक्षेमत्वाच्च । अर्थापत्तिरपि तत्र न मानम् । तेन विनाऽनुपपन्नार्थाभावात् । प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वात् । श्रुतौ च मायादिशब्दानामन्यार्थत्वात् । तस्माल्लक्षणप्रमाणयोरभावान्न भावरूपमज्ञानमिति ।

चित्सुखाचार्यानुमानमपि निराकरोति—नापीति । पक्षदोषमाह—देवदत्तेति । सुखादिविषयभावरूपाज्ञानाभावेन तत्प्रमायास्तन्निवर्त्तकत्वाभावादित्यर्थः । साध्यमपि विकल्प्य दूषयति—किं चेति । आत्मगतत्वाभावादिति । वृत्तेरन्तःकरणगतत्वात्तदवच्छिन्नचैतन्यस्य च निरधिकरणत्वादित्यर्थः । चैतन्यस्य प्रागभा-

त्वाभावात् वृत्तिप्रागभावस्यान्तःकरणगतत्वेनात्मगतत्वमसिद्धमित्याह—प्रागभावस्येति । देवदत्तगतत्वमनादेर्विशेषणमिति कल्पं दूषयति—न द्वितीय इति । अभावव्यतिरिक्तत्वविशेषणेनैव प्रमाप्रागभावस्यापि व्यावृत्तिसंभवादितरवैयर्थ्यं चेत्याह—साध्य इति । उक्तस्यापि प्रतिप्रयोगपराहतिमप्याह—चैत्रेति । स्वप्रागभावेति । अत्र स्वशब्दः पक्षवाची, तथा च मैत्रप्रमायां न साध्यवैकल्यम् । तृतीयं दूषयति—अर्थापत्तिरिति । प्रपञ्चमिथ्यात्वं तादृशोपादानमन्तरेणानुपपन्नमित्याशङ्क्याह—प्रपञ्चस्येति । "मायां तु प्रकृतिं विद्यात्" "अजामेकाम्" "भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः" इत्यादिश्रुतिस्तत्र मानमिति कल्पं निराकरोति—श्रुताविति । पूर्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति । उक्तदोषोद्धारं प्रतिजानीते—अत्रोच्यत इति ।

अत्रोच्यते । अनादित्वे सति ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानम् । न च प्रागभावेऽतिव्याप्तिः । तत्र प्रमाणाभावात् । तथा हि—तत्र न तावदुत्पन्नमात्रतन्तुषु पटो नास्तीति प्रत्यक्षं प्रमाणम् । पटो नास्तीति बुद्धेः पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावविषयिण्याः सामान्याभावविषयतया प्रागभावाविषयत्वात् । न हि सामान्याभावरूपः प्राग-

भावोऽस्ति । घटादिव्यक्तिव्यतिरेकेण सामान्यस्य प्रतियोगिनोऽभावात् । प्रागभावस्यावश्यं प्रतियोगिजनकत्वात् । व्यक्तिविशेषाणां च विशेषप्रागभावकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकादेव तद्व्यतिरेकेण सामान्याभावस्य तत्कारणत्वे मानाभावात् । यावद्विशेषाभाववत्त्येव सामान्याभावस्य नियमात् यावत्प्रागभावानां चैकत्रासंभवात् ।

स्वाभिमतं लक्षणमाह—अनादीति । पराभिमते-च्छादिप्रागभावेऽतिव्याप्तिं निराकरोति—न चेति । तत्रेति । प्रागभावमात्रे इत्यर्थः । एतच्च लक्षणाभावस्याप्युपलक्षणम् । प्रमाणाभावमुपपादयति-तथा हीति । तत्र किं पटोत्पत्तेः पूर्वं तन्तुषु पटो नास्तीति बुद्धिर्मानम्, एतावन्तं कालं तन्तुषु पटो नासीदिति बुद्धिर्वा, इह माभूदिति कामनाऽनुपपत्तिर्वा, तन्तुषु पटो भविष्यतीत्यनुभवो वा ? । नाद्य इत्याह—तत्र न तावदिति । घटे पटो नास्तीति बुद्धिवत्सामान्याभावविषयत्वान्नेयं प्रागभावविषयेत्याह—पट इति । अत्यन्ताभाववत्प्रागभावोऽपि सामान्याभावरूपोऽस्त्वित्याशङ्क्याह—न हीति । प्रतियोगिजनको ह्यभावः प्रागभावः । तथा च सामान्याभावरूपप्रागभावेन घटादिव्यक्तय एव जन्यन्ते तदतिरिक्तं सामान्यं वा ? नान्त्य इत्याह-घटादीति । सामान्याभावरूपप्रागभावस्य प्रतियोगिजनक-

त्वमेव मास्त्वित्याशङ्क्याह—प्रागभावस्येति। तव मते प्रागभावत्वस्य प्रतियोगिजनकत्वाव्याप्यत्वात्तदभावे प्रागभावत्वस्यैवानुपपत्तेरित्यर्थः। आद्यं दूषयति—व्यक्तिविशेषाणामिति। सामान्याभावोऽपि तत्र कारणमित्याशङ्क्याह—तद्व्यतिरेकादिति। धर्मिणोऽसंभवादपि न सामान्यप्रागभाव इत्याह—यावदिति। रूपप्रतियोगिकयावद्विशेषाभाववत्येव वायौ रूपसामान्याभावदर्शनात् यावद्घटप्रागभावाश्रयस्य कस्यचिदभावान्न तत्सामान्यप्रागभाव इत्यर्थः। ननु तन्तुषु पटो नास्तीति धीः स्वविषयाभावप्रतियोगितायाः पटत्वावच्छिन्नत्वं न विषयीकरोति पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावस्य तन्तुष्वभावात्। किं तु तस्याः पटत्वसामानाधिकरण्यमात्रम्। तच्च प्रागभावविषयत्वेऽप्युपपद्यत इति शङ्कते—नन्विति।

ननु तन्तुषु पटासत्त्वाभावाभावात् कथंचित्सा बुद्धिः प्रागभावमेव विषयीकरोतीति चेत्। न, भूतले घटो नास्तीति बुद्धेरिव कालभेदेनाधिकरणासंसर्गात्यन्ताभावस्यैव तद्विषयत्वात्। अन्यथा वायौ रूपं नास्तीति प्रत्ययोऽपि कथंचिद्विशेषाभावविषय एवेति सामान्याभावस्यैवासिद्धिप्रसङ्गात्।

अत एवैतावत्कालं तन्तुषु पटो नासी-

दिति बुद्धिरपि न प्रमाणम् । एतावत्कालं भूतले घटो नासीदिति बुद्धेरिवात्यन्ताभावविषयत्वात् ।

भूतले पटो नास्ति तन्तुषु पटो नास्तीति बुद्ध्योः पटप्रतियोगिकाभावविषयत्वांशे वैलक्षण्याभावादुभयत्रापि पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभाव एव विषयः । तथा च संयोगितया घटाधारे भूतलादौ यथा समयभेदेन संसर्गशीलस्तदत्यन्ताभावः, एवं समवायितयाऽऽश्रये तन्त्वादौ तादृशपटात्यन्ताभावसम्भवान्न प्रागभावसम्भव इति दूषयति—न भूतल इति । अभावप्रतीतिविषयस्य प्रतियोगिगतसामान्यस्य तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे बाधकमाह—अन्यथेति ।

ननु वायौ रूपं नास्तीति बुद्ध्या न सामान्याभावसिद्धिः, किं तु पृथिव्यादिरूपाभाववत्तया निश्चितेऽपि वायौ रूपमस्ति न वेति संशयविषयतया निश्चिताभावातिरिक्तरूपाभावसिद्धिरिति चेन्न । तस्य निश्चिताभावेष्वेव वायुवृत्तिधर्मे रूपत्वसंशयाहितत्वोपपत्तेः । वायौ प्रत्येकप्रतियोगिकनिखिलरूपाभावाः सन्तीति निश्चयदशायां तत्संशयाभावेन तत्संशयस्योक्तसंशयाहितत्वस्यावश्यकत्वात् । तस्मात्प्रतीतिवैलक्षण्यादेव त्वया सामान्याभावः साधनीयः, प्रतियोगिनि सामान्याकाराभावप्रतीतेरन्यथासिद्धित्ववर्णने स न सिध्ये-

दिति भावः। द्वितीयं दूषयति—अत एवेति। अतः शब्दार्थमेवाह—एतावदिति।

तृतीयं दूषयति—नापीति।

नापि 'इदं मा भूत्' इति कामना प्रागभावविषया। अत्यन्ताभावस्यासाध्यस्य तदयोगात्, ध्वंसस्य च तदानीमनिष्पन्नप्रतियोगिकस्याकाम्यत्वात्, प्रागभावपरिपालनस्य च साध्यत्वात्, इति वाच्यम्। अनादिप्रागभावकालान्तरसम्बन्धस्येवात्यन्ताभावस्यापि कालान्तरे सम्बन्धस्य कामनासम्भवात्। तस्य च प्रागभावसम्बन्धस्येव प्रतियोगिजनकविघटनाधीनत्वात् तदर्थयत्नाविरोधात्।

अथ 'तन्तुषु पटो भविष्यति' इति बुद्धिः प्रागभावविषया। न च भविष्यतीति बुद्धिः पटादेः भविष्यत्कालसम्बन्धविषयेति वाच्यम्। विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्यैव भविष्यच्छब्दार्थत्वात्। उत्पन्नस्य कालान्तरसम्बन्धज्ञानेऽपि भविष्यतीति बुद्धिप्रयोगयोरभावाच्चेति चेत्। न, वर्त्तमानक्षणासत्त्वोपहितोत्तरक्षणवैशिष्ट्यस्यैव भविष्यतीति बुद्धिविषयत्वात्। तथैव तच्छब्दात्प्रतीतेः।

अस्य वाच्यमित्युत्तरेण सम्बन्धः । अभावान्तर-विषयत्वेनान्यथोपपत्तिं निराकरोति—ध्वंसस्येति । ए-तदप्यन्योन्याभावस्योपलक्षणम् । प्रागभावस्याप्यना-दितया कथं काम्यतेत्याशङ्क्य तत्प्रतियोगिजनकविघ-टनद्वारा तत्परिपालनस्य साध्यत्वात्तत्कामनेत्याह—प्रा-गभावेति । सामयिकात्यन्ताभावविषयत्वेनान्यथोपपत्ति-माह—अनादीति । कालान्तरे सम्बन्धस्येति । काला-न्तरे स्वाधिकरणसम्बन्धस्येत्यर्थः ।

चतुर्थमुत्थापयति—अथेति । पटादेरागामिकाल-सम्बन्ध एव भविष्यद्बुद्धेर्विषयो न प्रागभाव इत्याश-ङ्क्याह—न चेति । विद्यमानपर्वतादेरागामिकालसम्ब-न्धावगमेऽपिभविष्यतीतिबुध्यादेरदर्शनात् । प्रागभाव एव तद्विषय इत्याह—उत्पन्नेति । नागामिकालस-म्बन्धित्वमात्रं 'भविष्यति' इति बुद्धिविषयः, किं तु तद्बुद्धिकाले स्वाधिकरणं संसर्गाभावप्रतियोगित्वे सति तत्त्वम् । तथा चातीतस्य वर्त्तमानस्य वा न तादृश-बुद्धिगोचरतेत्युक्तविशेषणद्वयं युक्तमेव भविष्यतीति बुद्ध्यादिविषय इत्याह—न वर्तमानेति । विद्यमानप्राग-भावप्रतियोगित्वमेव तद्विषयोऽस्त्वित्याशङ्क्याह—तथै-वेति । तन्तुषु पटो भविष्यतीत्याप्तोक्त्या तत्रागामि-काले पटासत्त्वशङ्का व्यावर्त्यते प्रागभावप्रतियोगित्व-मात्रस्य भविष्यच्छब्दार्थत्वे तन्न स्यात् । तथैतावन्तं

कालं प्रागभावसत्त्वेऽपि सहकारिविरहात्पटाभाववदन न्तरमपि तद्विरहात्तदभावसम्भवात्तत्सत्त्वनिश्चयायोगादिति भावः।

नन्वागामिकार्यस्य वर्तमानक्षणे सत्त्वाभावस्तदभाव प्रयुक्तो वाच्यः। स च प्रागभाव एवेत्याशङ्क्य तदानीं तत्तत्सामयिकात्यन्ताभाव एव तदसत्त्वप्रयोजक इत्याह—वर्तमानेति।

वर्त्तमानक्षणासत्त्वं च न प्रागभावप्रतियोगित्वेन, किं तु वर्तमानक्षणे तदवच्छिन्ने वा आगामिघटस्य सर्वथाऽसत्त्वात्। अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेनैव। अन्यथा देवदत्तः पण्डितो भविष्यतीत्यादिप्रत्ययप्रयोगौ न स्याताम्। उत्पन्नदेवदत्तस्य विद्यमानप्रागभावाप्रतियोगित्वात्, विशिष्टस्यानन्यत्वाच्च। अन्यथा बुध्यादेः परमतेऽनात्मधर्मत्वापातात्। शरीरादिविशिष्टात्मन्येव बुद्ध्यादिदर्शनात्।

न च तत्र पाण्डित्यमात्रस्यैव भविष्यत्ता, न तु देवदत्तस्येति वाच्यम्। पण्डितदेवदत्तस्यैव भविष्यत्तान्वयानुभवात्। शब्दप्रयोगेऽपि देवदत्त इति प्रथमया सप्तम्यर्थोपलक्षणीयः पण्डितशब्दस्य च धर्मपरत्वं लिङ्गत्ययश्चेति बहुक-

ल्पनाप्रसङ्गात् । पण्डितत्वविशिष्टदेवदत्तात्य-न्ताभावश्च प्रागप्यस्तीति न विद्यमानस्य प्राग-सत्त्वविरोधः । प्राक्त्वं च कालस्य प्रतियोगि तत्ध्वंसानाधारत्वमिति न तदर्थमपि प्राग-भावः ।

विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्यैव भविष्यच्छब्दार्थ-त्वे बाधकमाह—अन्यथेति । पाण्डित्यविशिष्टदेवद-त्तस्य केवलदेवतादन्यत्वेन तत्पूर्वन्तत्प्रागभावोऽस्ती-त्याशङ्क्याह—विशिष्टस्येति । विशेष्याद्भिन्नं विशिष्टं किमभावरूपं भावरूपं वा । नाद्यः प्रतियोगिनोदुर्नि-रूपत्वात् । द्वितीयेऽपि तत्किं नित्यमनित्यं वा । नाद्यः विशेषणाद्यभावेऽपि तत्प्रसङ्गात् । न द्वितीयः तदुपादानानिरूपणात् । न च विशेषणादिकमेव तदुपा-दानमिति वाच्यम् । गुणादीनामपि तदापत्तेः । विशि-ष्टस्यापि विशेषणादिभेदविशिष्टत्वेन तदनवस्थाप्रसङ्गा-च्चेति भावः । विशिष्टस्य विशेष्यादन्यत्वे बाधकान्तर-माह-अन्यथेति । पण्डितो भविष्यतीति बुद्धिशब्दयोर्वि-शेषणस्यैव भविष्यत्ताविषयो न विशेष्यस्येति शङ्कां निराकरोति—न च तच्चेति । देवदत्तस्थितिकाले देवदत्ताभावाभावात् त्वन्मतेऽपि कथं तदा विशि-ष्टासत्त्वमित्याशङ्क्याह—पण्डितत्वेति । विशेषणा-भावप्रयुक्तविशिष्टाभावस्य तदापि सत्त्वादित्यर्थः ।

ननु प्रागभावाभावे कालस्य प्राक्त्वमेवानुपपन्नम् प्रागभावावच्छिन्नकालस्यैव प्राक्कालत्वादित्यत आह—प्राक्त्वं चेति ।

घटादीनां प्रागभावप्रतियोगित्वाभावे आत्मवत्कार्यत्वमेव न स्यादित्याशङ्क्याह—न च कार्यत्वमिति ।

न च कार्यत्वमेव प्रागभावं विना न निर्वहतीति वाच्यम् । घटादीनां स्वरूपविशेषेण प्रागभावप्रतियोगित्ववत्कार्यस्यापि साध्यत्वलक्षणस्य तत एवोपपत्तेः । असत्कार्यवादिनः कार्यासत्त्वमात्रस्यैव तत्रापेक्षितत्वात् । एतेन प्रागभावाप्रतियोगिनः कार्यत्वे आत्मनोऽपि कार्यत्वापत्तिरिति प्रत्युक्तम् । येन स्वरूपविशेषेणात्मा न प्रागभावप्रतियोगी तेनैवाकार्यमिति वक्तुम् शक्यत्वाच्च । किं चैवं ध्वंसोऽपि कार्यं न स्यात् । तत्प्रागभावासम्भवात् ।

उत्पत्तेः पूर्वं घटादेः सत्त्वे तस्य साध्यत्वायोगात्तदा तत्प्रागभाव आवश्यक इत्याशङ्क्याह—असदिति । कार्यासत्वस्य कारणनिष्ठात्यन्ताभावादप्युपपत्तेरिति भावः । परमते प्रागसत्त्वमेव कार्यत्वप्रयोजकमित्यनेन आत्मादावतिप्रसङ्गोपि निरस्त इत्याह—एतेनेति ।

किं च सतोऽपि घटादेः प्रागभावप्रतियोगित्वे आत्मत्वात्तन्नास्तीति चेत् । तर्हि तदेवाकार्यत्वे प्रयोजकमित्याह—येनेति । प्रागभावप्रतियोगित्वस्यैव कार्यताप्रयोजकत्वे बाधकमाह—किं चेति ।

किं ध्वंसप्रागभावो घटादिरेव तदन्यो वा ? । नान्त्यः रूपः । अभावाभावस्य भावत्वनियमात् प्रतियोगिनो घटादेरभावभेदस्यावश्यकत्वाद् ध्वंसो घटध्वंसादन्य एववाच्यः । तथा च तत्प्रागभावस्य तद्ध्वंसस्य चान्यस्यावश्यकत्वादप्रामाणिकानन्तध्वंसप्रागभावमालापत्तेश्च । नाद्यः अभावत्वानधिकरणे घटादौ तद्व्याप्यप्रागभावत्वादेरसम्भवात् भावरूपे घटादौ गन्धानाधारसमयानाधाराभावत्वरूपस्य प्रागभावलक्षणस्याभावाच्च । तत्राभावपदत्यागे विशुद्धध्वंसेऽतिव्याप्तिः स्यात् । न च विनाशित्वमेव तल्लक्षणमिति वाच्यम् । तस्य घटादावभावत्वाव्याप्यत्वेनाभावचातुर्विध्याङ्गीकारविरोधात् न च घटादावप्यभावत्वमस्तीति वाच्यम् । सर्वस्याप्येकपदार्थत्वप्रसङ्गात् । तस्य प्रतियोगिप्रतीतिनिरपेक्षप्रतीत्यनुपपत्तेश्च ।

किं च विनाशित्वं हि ध्वंसप्रतियोगित्वम् । ध्वंसत्वं च यदि प्रागभावप्रतियोग्यभावत्वं तर्ह्यन्योन्याश्रयः । यद्युत्पत्तिमदभावत्वम्, तन्न । स्वसमानाकालीनपदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारसमाधारत्वलक्षणोत्पत्तेः ध्वंसनिरूप्यतयाऽन्तोन्याश्रयात् । यदि चा-

स्मन्मत इव कादाचित्काभावत्वं तद्ध्वंसस्य प्रागभावेऽतिव्याप्तिर्माभूदिति तस्य सामयिकात्यन्ताभावरूपत्वमभ्युपेयमिति त्वदभिमतप्रागभावासिद्धिः स्यात् । तस्मात् ध्वंसप्रागभावानिरूपणात्तत्कार्यत्वानुपपत्तिरिति भावः ।

प्रागभावे उत्पन्नस्य पुनरुत्पत्त्यापत्तिः तदतिरिक्तसामग्र्याः सत्त्वादिति चोद्यमनुव्यवसायभङ्गेनिरस्तमित्याह—न चैवमिति ।

न चैवमुत्पन्नस्य पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः । निरस्तत्वात् । तत्स्वरूपमपिदुर्निरूपम् । अदृष्टानाधारसमयावृत्तित्वस्य चरमकार्यप्रागभावेऽभावात्, अत्यन्ताभावे सत्त्वाच्च । विनाशश्च दुर्निरूपः ।

ननु प्रागभावानङ्गीकारेऽत्यन्ताभावादौ का तवास्थेति चेत् । न, भूतले घटो नास्ति तन्तुषु पटो नष्ट इत्यनन्यथासिद्धाधाराधेयबुध्या प्रतीतिवैलक्षण्येन कारणसापेक्षत्वनिरपेक्षत्वाभ्यां च भिन्नयोस्तयोरावश्यकत्वात् ।

एवं प्रागभावे प्रमाणं निराकृत्य तल्लक्षणमपि निराकरोति—तत्स्वरूपमिति । चरमकार्येति । चरमध्वंस एव चरमकार्यं, तस्य प्रागभावस्तव मते प्रति-

योग्येव । तथा च फलविनाश्यस्यादृष्टस्य तदुत्पत्त्यैव नष्टत्वात्तत्स्थितिकालेऽदृष्टाभावात्तस्मिन्नदृष्टानाधारसमयानाधारत्वं नास्तीत्यव्याप्तिरित्यर्थः । किं च तादृशकालप्रतियोगिकान्योन्याभावस्य तत्रावृत्तेस्तत्रातिव्याप्तिः । न च कालभेदः काले वर्त्तते । तदनेकत्वापातात् अदृष्टानाधारसमये सूर्यगत्याद्युपाध्यभावेनौपाधिकभेदस्यापि तत्राऽभावात् । परमते भेदस्यौपाधिकत्वानिरुक्तेश्च ।

स्वमतेन घटाद्यत्यन्ताभावादावतिव्याप्तिमाह—अत्यन्ताभाव इति । एतच्च ध्वंसाऽन्योन्याभावयोरप्युपलक्षणम् । न च तेषां नित्यतयाऽदृष्टानाधारसर्वमुक्तिसमयेऽपि सत्त्वान्न तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तेषां नित्यत्वे मानाभावात् । तदनित्यत्वस्य चाभावत्वहेतुनैव प्रागभावदृष्टान्तेन साधयितुं शक्यत्वात् । न चाप्रयोजको हेतुः । तन्नित्यत्वे मानाभावलक्षणानुकूलतर्कस्याद्वैतश्रुतिप्रामाण्यभङ्गरूपविपक्षबाधकतर्कस्य च सत्त्वात् । न च तद्विनाशे कारणाभावः नामरूपलयहेतोर्ब्रह्मज्ञानस्यैव तन्नाशकत्वादिति भावः ।

यद्वा परमत एव कालसमवेतगुणाद्युत्पन्नाभावेऽतिव्याप्तिः यत्र येन सम्बन्धेन यद्वर्त्तते तत्र तेन सम्बन्धेन तदभावाभ्युपगमे भावाभावयोर्विरोधो दत्तोदक एव स्यात् । वस्तुनो द्वैरूप्यायोगाच्च कालस्य गुणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकात्यन्ताभाववत्त्वे द्रव्यत्वानुप-

पत्तेः, कालस्य द्रव्यत्वाद्यभाववत्त्वे तस्य गुणादिभ्यो भेदासिद्धेश्चेति भावः किं त्वदभिमतप्रागभावस्य विनाशोऽस्ति न वा ? न चेत्तस्य प्रागभावत्वानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याद्यं दूषयति—विनाशश्चेति। किं तत्ध्वंसः प्रतियोग्येव तदतिरिक्तो वा ? नाद्यः। अभावत्वव्याप्यध्वंसत्वस्य भावेऽसम्भवात् ध्वंसानधिकरणकालस्य प्रतियोगितत्प्रागभावान्यतराधारत्वनियमेन घटस्वरूपध्वंसविनाशकाले घटस्तत्प्रागभावो वा स्यात् प्रागभावप्रागभावो वा घटतद्विनाशयोरनुगतध्वंसत्वानिरूपणाच्च। नचोत्पत्तिमत्त्वमेव ध्वंसत्वम्। उत्पत्तेर्ध्वंसगर्भत्वेनान्योन्याश्रयादित्युक्तत्वात्। द्वितीये तस्यापि विनाशस्याप्तावेव प्रागभावः अन्यो वा ? नाद्यः। सामग्रीभेदाभावेन प्रागभावनाशघटयोर्भेदायोगात्। न च प्रागभावविनाशस्य घटजन्यत्वात्सामग्रीभेद इति वाच्यम्। तथात्वे घटोत्पत्तिकालीनप्रागभावेनानन्तरमपि घटोत्पत्त्यापातात्। द्वितीये तस्याप्यन्यो विनाशः तस्याप्यन्यः प्रागभाव इत्यप्रामाणिकानन्तप्रागभाव तत्ध्वंसमाला स्यादिति भावः।

नन्वेवं सति शुक्त्यादौ रजताद्यभावप्रतीतिवद्भूतलादौ घटाद्यभावप्रतीतेरप्यधिकरणविषयतयाऽन्यथासिद्धिसंभवात्तव भूतलाद्यतिरिक्तघटाद्यत्यन्ताभावो ध्वंसो वा न सिद्ध्येत्। तत्सिद्धावत्यन्ताभावस्यैव विनाशप्रतीतिविषयत्वसंभवात्प्रागभावच्च तदतिरिक्तध्वंसो न

न स्यादित्यभिप्रेत्य शङ्कते—नन्विति । शुक्त्यादौ रज-
ताद्यभावस्य धर्मिसमानसत्ताकस्य प्रतियोगिसमानसत्ता-
कस्य वा संभवात्तदधिष्ठानमेव तदभावधीविषयः, भूत-
लादौ तु घटाद्यभावस्य धर्मिप्रतियोगिसमसत्ताकस्य सं-
भवात्तस्य तदाश्रितत्वबुद्धेरसति बाधकेऽप्रामाण्यायो-
गाद् भूतलाद्याश्रयघटाद्यत्यन्ताभावध्वंसावावश्यकावि-
ति परिहरति—न भूतल इति । तथापि प्रागभाववदत्य-
न्ताभावातिरिक्तो ध्वंसो न स्यादिति यदुक्तं तत्रा-
ह—प्रतीति । भिन्नयोरिति तन्तुभूतलादिनियताधि-
करणभिन्नयोः परस्परभिन्नयोश्च ध्वंसात्यन्ताभावयोराव-
श्यकत्वादित्यर्थः । नष्टास्तीति प्रतीत्योरनुभूयमानवैल-
क्षण्यस्य विषयवैलक्षण्यं विनाऽनुपपत्तेस्तद्विषयध्वंसा-
त्यन्ताभावयोर्भेद आवश्यकः, तथा ध्वंसस्य मुद्गरप्रहा-
रादिकारणसापेक्षत्वादत्यन्ताभावस्य च तदनपेक्षत्वा-
त्तयोर्भेदः । न च विना बुद्धेः समयभेदेन प्रतियोग्यु-
पादानासंबन्धसम्बन्धिद्वयात्मकत्वेन सबन्धिनोः सतोः
स्वतः कारणापेक्षाऽयोगात् । तदतिरिक्तसम्बन्धस्वा-
भावस्य वाऽयोगात् अनिर्वचनीयसम्बन्धस्यापि पञ्च-
मप्रकाराविद्यानिवृत्तावसम्भवात् । अन्वयव्यतिरे-
काभ्यामभावस्यैव कारणजन्यत्वाच्च । इतरथा घ-
टादेरपि दण्डादिना गृहादौ सम्बन्ध एव जन्यत
इति तस्याकार्यत्वापातादिति भावः । एतच्चाति

रिक्ताभावमभ्युपेत्योक्तम् । वस्तुतस्तु सर्वोऽप्यभावो ब्रह्मैवेत्यनिर्वचनीयवादे वक्ष्यति ।

एवं लक्षणादेरसम्भवात्प्रागभावासिद्धिमुक्त्वा तदभ्युपगमे बाधकमाह—किञ्चेति ।

किं चानादिप्रागभावाङ्गीकारे प्रागभावानामपरिमितत्वेऽनिर्मोक्षप्रसङ्गः । तत्क्षयं विना मोक्षायोगात् । परिमितत्वे वा (१)त्वदभिमतमोक्षशास्त्रानारम्भप्रसङ्गात् । तेन विनापि निखिलदुःखप्रागभावक्षयात् त्वदभिमतमोक्षसम्भवात् । न च शास्त्रारम्भे योगाभ्यासात्सार्वज्ञं, ततः समाहृत्य भोगान् भुञ्जानस्य झटिति प्रागभावक्षय इति न शास्त्रारम्भवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । दैवादवशिष्टद्वित्रादिप्रागभावस्य शास्त्रसार्वज्ञादीनां व्यर्थत्वात् । विषयान् भुञ्जानस्यापि क्रमेण मुक्तौ सम्भवत्यामावश्यकत्वाच्च यावत्प्रतियोगिदुःखानां(२)मुक्त्यर्थिप्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च ।

किं प्रागभावाः परिमिताः उतापरिमिताः ? । अन्त्ये दोषमाह—प्रागभावानामिति । अपरिमितानां

(१) तवाभिमतं यन्मोक्षोपकारकं शास्त्रं तस्यारम्भाभावप्रसङ्गादित्यर्थः ।

(२) अस्य 'उत्पत्तेः' इति शेषः ।

दुःखप्रागभावानामवसानासम्भवेन तदसहकृतदुःखध्वंसस्य तादृशसुखस्य वा मोक्षस्यासंभवादित्यर्थः । आद्ये घटादिप्रागभावानामिव दुःखप्रागभावानां प्रतियोग्युत्पादकेनैव विनाशसम्भवात्तदसहकृतदुःखध्वंसस्यायत्नसिद्धत्वान्मोक्षशास्त्रानर्थक्यप्रसङ्ग इत्याह—परिमितत्वे इति । ननु शास्त्रारम्भे आत्मनाऽऽत्मतत्त्वज्ञानं तत आत्मनि चित्तसमाधानरूपयोगवृत्तिः, ततो धर्म्मविशेषात्सार्वज्ञ्यं, ततः कायव्यूहसंपादनेन युगपदेव निखिलसुखदुःखानुभवात्तत्प्रागभावक्षय इति मोक्षसिद्धिरिति शङ्कामपवदति—न चेति । यस्य मुमुक्षोर्द्विना दुःखप्रागभावा अवशिष्टाः तस्य कायव्यूहवैयर्थ्येन तदर्थं शास्त्रारम्भवैयर्थ्यापातादिति हेतुमाह—दैवादिति । किं च दुःखप्रागभाववत् सुखप्रागभावानामपि बहुशः सत्त्वाद्दीर्घकालसुखभोगानुरोधेनैव दुःखप्रागभावक्षयसम्भवात् कायव्यूहेऽपि यावद्दुःखोत्पत्तेरावश्यकत्वाच्च न तदर्थं मुमुक्षुप्रवृत्तिरुचितेत्याह—विषयानिति ।

ननु मुमुक्षूणां मोक्षशास्त्रप्रामाण्यायैव तदारम्भानन्तरमेव दुःखप्रागभावानां क्षयो न तत्पूर्वमिति कल्प्यतामित्याशङ्क्य तत्प्रामाण्यस्यान्यथैवोपपत्तेर्मैवमित्यभिप्रेत्याह—न हीति ।

न ह्यनादिपरिमिताः प्रागभावाः शास्त्रानारम्भान्न क्षयन्ते तेनैव(१)क्षीयन्ते इति नियन्तुं शक्यते। दुःखप्रागभावाभावे मिथ्याज्ञानकर्मानुवृत्तेरकिञ्चित्करत्वात्, तत्प्रागभावक्षये देहेसत्यपि मिथ्याज्ञानाद्यसम्भवाच्च। अनादिप्रागभावाभ्युपगमे मुमुक्षोर्ब्रह्महत्याद्यनुष्ठानं वा मोक्षसाधनाननुष्ठानं(२)वा स्यादित्यप्युक्तम्।

तस्मात् प्राक्कालीनोऽभावः प्रागभाव इति कालभेदेनाधिकरणसंसर्ग्यत्यन्ताभावः प्रागभावशब्दार्थ इति न ज्ञाननिवर्त्यप्रागभावोऽस्तीति न तत्रातिव्याप्तिः।

नाप्यविद्यासम्बन्धेऽतिव्याप्तिः। अविद्यानिवृत्त्यैव तन्निवृत्तेः। अनादिपदं च प्रत्यभिज्ञानाख्यसंस्कारे ध्वस्मिंश्चातिव्याप्तिनिवृत्यर्थम्। ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा लक्षणम्।

ननु दुःखप्रागभावक्षयस्यान्यतः सम्भवेऽपि मिथ्याज्ञानादिनिवृत्तये शास्त्रारम्भ इत्याशङ्क्य तस्मिन् स्थितेऽप्यनर्थासम्भवान्न तन्निवृत्तिः साधनीया इत्याह-

(१) शास्त्रारम्भेणैवेत्यर्थः।

(२) मोक्षस्य साधनमुपायभूतं शास्त्रं तस्य अननुष्ठानम् अनारम्भ इत्यर्थः।

दुःखेति । किं च दुःखप्रागभाववन्मिथ्याज्ञानप्रागभावानामपि परिमितत्वात्प्रतियोग्युत्पादकैरेव तेषां क्षयसम्भवात्तत एव मिथ्याज्ञानानामुपरमोपपत्तौ तदर्थं न शास्त्रमारम्भणीयमित्याह—तत्प्रागभावेति । कृतब्रह्महत्याप्रायश्चित्तस्य मुमुक्षोर्ब्रह्महत्यासाध्यदुःखप्रागभावानामावश्यकत्वात्तत्क्षयाय तत्प्रतियोगिजनकब्रह्महत्याऽनुष्ठेया स्यात् । इतरथा तत्क्षयासम्भवेन मोक्षशास्त्रानारम्भप्रसङ्गादिति प्रागभावकारणताभङ्गः कथित इत्याह—अनादीति । पराभिमतप्रागभावे साधकाभावाद्बाधकसद्भावाच्च सामयिकात्यन्ताभाव एव प्रागभावशब्दार्थः, तस्य परमते ज्ञानानिवर्त्यत्वादस्मन्मतेऽप्यविद्यानिवृत्त्यैव निवृत्तेस्तत्राज्ञानलक्षणस्य नातिव्याप्तिरित्याह—तस्मादिति ।

नन्वविद्यात्मसम्बन्ध-जीवेशभेदादेरनादित्वात् ज्ञाननिवर्त्यत्वाच्च तत्रातिव्याप्तिरित्याशङ्क्य तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वमसिद्धमिति दूषयति—नापीति । तर्हि शुक्तिरजतादेरप्यविद्यानिवृत्त्यैव निवृत्तेरनादिपदवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह—अनादीति । ज्ञाननिवर्त्यत्वं नाम ज्ञानजन्यध्वंसप्रतियोगित्वम् । तच्च प्रत्यभिज्ञानाश्रयसंस्कारे स्वजन्यध्वंसप्रतियोगिनि ज्ञाने चास्तीति तत्रातिव्याप्तिवारणायानादिपदमित्यर्थः । यद्वा ज्ञानत्वेन ज्ञानजन्यध्वंसप्रतियोगित्वमज्ञानलक्षणम् । प्रत्यभिज्ञायाः फलतया संस्कारध्वंसजनकत्वात् ज्ञानस्य प्रतियोगि-

तथा स्वध्वंसजनकत्वान्न तत्रातिव्याप्तिरित्यभिप्रेत्याह —ज्ञाननिवर्त्यत्वं वेति।

अनादिभावत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वमज्ञानत्वमित्याचार्यलक्षणमपि साध्वित्याह—सर्वमेवेति।

अस्तु वा सर्वमेव भावत्वं विवक्षितमिति-नाविद्यासम्बन्धेऽतिव्याप्तिः। नापि कल्पितत्वादज्ञानस्यानादित्वासम्भवः। स्वसमानाधिकरणस्य वा स्वसमानकालीनात्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वलक्षणमिथ्यात्वस्यानादित्वेनाविरोधात्। ननु कल्पितस्य दोषजन्यत्वं नियतमिति चेत्। तर्हि परमार्थस्यापि गुणजन्यत्वं नियतमिति तव तद्विरहान्नित्यमात्रविलोपप्रसङ्गः।

सर्वत्र साक्षात्परंपराशाधारणयेन ज्ञाननिवर्त्यत्वं विवक्षितम्। तथा चाविद्याकार्येऽतिव्याप्तिपरिहारायानादिपदम्। आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय ज्ञाननिवर्त्यपदम्। अत्र यद्यपि ज्ञानपदमनपेक्षितं तथाप्यनन्तरोक्तप्रकारेण ज्ञाननिवर्त्यत्वमेव लक्षणान्तरमिति सूचयितुं तदिति द्रष्टव्यम्। एवमपि प्रागभावाभावाद् भावपदव्यावर्त्याभावात्तद्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह—भावत्वं चेति। एवमतिव्याप्तिं परिहृत्यासम्भवं परिहरति—नापीति। किमज्ञानस्य कल्पितत्वं कार्यत्वं मिथ्यात्वं

वा ?। नाद्यः। अविद्धेः । द्वितीयेन विरोध इत्याह— स्वसमानेति । स्वसमानाधिकरणस्य स्वसमानकालीनस्यात्यन्ताभावं प्रति प्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमिति अधिष्ठानातिरिक्तारोप्याभाव इति मते तु स्वस्याज्ञानादेर्यद्व्यधिकरणं घटत्वादि तत्र स्ववैयधिकरण्यं नाम धर्म्मः तस्याधिकरणं न भवति योऽत्यन्ताभावोऽधिष्ठानरूपस्तं प्रति प्रतियोगित्वं मिथ्यात्वं पराभिमतसत्यप्रतियोगिकात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वनियमेन तदनधिकरणत्वायोगान्मिथ्यावस्तुन एवेदं लक्षणम् । एतच्चाज्ञानस्य नानादित्वविरोधीत्यर्थः ।

अज्ञानस्य मिथ्यात्वे रजतादिवद्दोषजन्यत्वापत्तेर्नानादित्वासम्भव इति शङ्कते—नन्विति । कल्पितस्य दोषजन्यत्वनियमं प्रतिबन्द्या दूषयति—तर्हीति । गुणजन्यत्वं दोषाभावजन्यत्वं दोषासहकृतसामग्रीजन्यत्वं वेत्यर्थः ।

ननु कारणं नाम व्यापकविशेषः । तदभावे तद्व्याप्यकार्यस्यैवाभावो न नित्यस्येति शङ्कते—नन्विति ।

ननु कार्यं कारणजन्यं, तन्निवृत्तौ निवर्तते । पारमार्थिकं च सर्वं न कार्य्यं, किं तु यथाप्रमाणं किञ्चिदेवेति चेत् । तर्हि कल्पितमपि सर्वं दोषजन्यमिति न नियमः, किं तु यथानुभवं कार्यमेव कल्पितं दोषजन्यमिति तुल्यम् । दोष-

जन्यत्वाभावेऽपि कल्पितत्वे किमात्माऽपि कल्पितो न भवेदिति चेत् । परमार्थस्यापि जन्यत्वे किमित्यात्मापि जन्यो न भवेदिति समम् । किञ्च कल्पितत्वे हि जडत्वं प्रयोजकम् । तच्च दोषाजन्यत्वेऽप्यज्ञानादेरक्षतम् । न च वैपरीत्यमात्मनः सत्यज्ञानाद्यात्मतया श्रुत्यादिभिः प्रमितत्वात् । आत्मनोऽपि कल्पितत्वे जगदान्ध्यप्रसङ्गात् । जाग्रदवभासस्यात्मस्वरूपत्वात् । तथा च श्रुतिः । "तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्, तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति ।

तर्हि परमार्थत्वाविशेषात्सर्वस्यापि कार्यत्वं किन्न स्यादित्याशङ्क्याह—पारमार्थिकं चेति । मिथ्यात्वेऽपि कार्याकार्यविभागासम्भवात्कार्यस्यैव दोषजन्यत्वनियमो न कार्यस्याज्ञानादेरिति साम्यमाह—नहीति । दोषाजन्यस्याप्यज्ञानादेर्मिथ्यात्वेऽतिप्रसङ्गं शङ्कते—दोषेति । एतदाभाससाम्येन परिहरति—परमार्थस्येति । अपि चाज्ञानादेश्चैतन्ये कल्पितत्वमन्तरेण दृश्यत्वस्यानुपपत्तेस्तदेव कल्पितत्वे प्रयोजकं, न दोषजन्यत्वमित्याह—किञ्चेति । ननु लाघवाद् दृग्रूपत्वमेव कल्पितत्वे प्रयोजकमिति तद्रूपात्मन एव मिथ्यात्वं किं न स्यादित्यत आह—न चेति । आत्मनो मिथ्यात्वे तस्य

चिद्रूपत्वायोगात्तदतिरिक्तचैतन्यस्याभावाज्जगद्व्यवहारविलोपापात इत्याह—आत्मनोऽपीति। जगदवभासस्यात्मरूपत्वे मानमाह—तथा चेति।

आत्मनः कल्पितत्वे तदधिष्ठानमन्यन्निरूपणीयम्। इतरथा तस्य कल्पितत्वायोगात्। तच्च जडं स्वप्रकाशात्मकं वा? आद्ये तस्य दृश्यतया कल्पितत्वादधिष्ठानानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह—आत्मनोऽपीति॥

आत्मनोऽपि कल्पितत्वे तदधिष्ठानानिरूपणात् सर्वभ्रमाधिष्ठानचिद्रूपस्यैव च आत्मत्वात्। कल्पितस्य बाधनियमात् आत्मनश्च तदभावात्। प्रत्युत सर्वभ्रमबाधावधित्वात्। तथा च श्रुतिः "अथात आदेशो नेति नेति। न ह्येतस्मादिति। नेति अन्यत्परमस्ति" इति।

कल्पिताज्ञानस्यानादित्वे किं प्रमाणमिति चेत् न, ब्रह्मविषयमज्ञानमनादि सर्गाद्यकार्योपादानत्वात्, ब्रह्मवत्। कार्यस्य सर्गाद्यकालीनकार्योपादानत्वासम्भवात्तत्ताप्रयोजकत्वम्।

द्वितीये तस्यैवास्माकं मते आत्मत्वान्न तस्य कल्पितत्वेत्याह-सर्वेति। किञ्च कल्पितत्वस्य बाधव्याप्तत्वादात्मनो बाधकप्रमाणाभावान्न कल्पिततेत्याह-कल्पितस्येति। निरवधिकबाधायोगाच्चेति चार्थः। सर्वेषां

भ्रमाणां बाधावधित्वेनाबाध्यत्वमेवात्मन्यावश्यकमित्याह-प्रत्युतेति । आत्मन एव सर्वबाधावधित्वे मानमाहतया चेति। अथ=सप्रपञ्चमूर्तामूर्तनिरूपणानन्तरम् अतः=यस्मात्तत्परिज्ञानात् निरतिशयं श्रेयो नास्ति अतः । नेति नेतीति आदेशः-आदिश्यत इत्यादेशः । नेतिनेतीत्युपदिश्यमाने आत्मैव ज्ञेय इत्यर्थः । अत्र मूर्त्तामूर्त्तयोः स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चयोर्वा निषेधाय वीप्सा । नेत्यादेशार्थमेवाह—नहीति । एतस्मादात्मनोऽन्यन्न ह्यस्तीति । नेत्युच्यते । किं तर्हि प्रपञ्चवदात्मापि नास्ति ? नेत्याह-नेतीति ।

अन्यद् दृश्यप्रपञ्चविलक्षणं परं-सर्वभ्रमबाधावधिभूतमात्मस्वरूपमस्तीति श्रुत्यर्थः ।

कल्पिताज्ञानस्यानादित्वे मानाभावान्न तस्यात्मवदकार्यत्वमिति शङ्कते—कल्पितेति । मानाभावोऽसिद्ध इति दूषयति-न ब्रह्मविषयमिति । ब्रह्म न जानामीत्यनुभूयमानमज्ञानमित्यर्थः । शुक्तिं न जानामीत्यनुभूयमानावस्थाज्ञाने भागासिद्धिवारणाय च ब्रह्मविषयमित्युक्तम् । प्रागभावस्य निरस्तत्वान्नैव तस्य पक्षता, येन तत्र भागासिद्धिः स्यात् । मृदादौ व्यभिचारवारणाय सर्गाद्येति । हेतोरप्रयोजकतां निराकरोति--कार्यस्येति । आद्यकार्योपादानस्य कार्यत्वे तस्याप्युपादानान्तरमावश्यकं, तस्यापि कार्यत्वं चेदुपादानानवस्थापातात् प्रलये कार्यद्रव्यमात्रविलयेन तदसंभवाच्च । तस्यानादित्वं चेत्स-

र्गाद्यकालीनकार्योपादानात् ज्ञानस्यैवानादित्वसंभवात्। तत्कार्यत्वे तदुपादानान्तरकल्पने गौरवात्तदनादित्व-मावश्यकमिति भावः ।

अज्ञानस्य ब्रह्मणो वा सर्गाद्यकार्योपादानत्वमसंप्रतिपन्नमित्याशङ्क्याह—उपादानत्वं चेति ।

उपादानत्वं च परिणामितयाऽज्ञानस्य ब्रह्मणः कार्यसत्तादिरूपत्वेन । जडस्य सत्यानृतोभयात्मकत्वाद् उभयमप्युपादानमिति नासिद्धिः । न वा दृष्टान्तः साधनविकलः ।

सर्गाद्यकार्यं जडोपादानकं भावकार्यत्वात् घटादिवदिति अनुमानाल्लाघवानुगृहीताद् ब्रह्म जानामीत्यनुभूयमानमेकमेवाज्ञानं तदुपादानतया सिद्ध्यति । तथा मायाविद्ययोरभेदस्य वक्ष्यमाणत्वात् "मायां तु प्रकृतिं विद्यात्" इति श्रुतेरज्ञानोपादानत्वसिद्धिः। नामरूपात्मकप्रपञ्चस्य श्रुतज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्तेश्च तत्सिद्धिः। एवं ब्रह्मापि तदुपादानम्। विमतं ब्रह्मोपादानकं तत्स्वभावानुरक्तत्वे सति तत्कार्यत्वात् मृत्स्वभावानुरक्तघटादिवदित्यनुमानात्तत्सिद्धिः । न चासिद्धिः । जगतः सदनुरक्ततया प्रतीतेः ब्रह्मातिरिक्तसत्तायां मानाभावात् । ब्रह्मणश्च "सदेव सोम्येदमग्र आसीत् । तत्सत्यम्। अस्ति ब्रह्मेतिचेद्वेद" इत्यादिश्रुतिभिः सद्रूपत्वेन सिद्धत्वात्। एवं

"सोऽकामयत बहु-स्यां प्रजायेयेति" "सच्च त्यच्चाभवत्" "तदात्मानं स्वयमकुरुत" इत्यादिश्रुतेरात्मविज्ञानात्सर्वविज्ञानानुपपत्तेश्च ब्रह्मोपादानत्वसिद्धिरिति नासिद्धिर्न वा साधनवैकल्यमिति भावः। ननु ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे तस्मिन्सति ज्ञानेनापि जगतो निरन्वयनाशो न स्यादित्याशङ्क्य परिणामिनाशादेव कार्यस्य निरन्वयविनाशो न त्वधिष्ठानविनाशादित्यभिप्रेत्याज्ञानस्य परिणामितयोपादानत्वं ब्रह्मणस्त्वधिष्ठानतयेति विभागमाह—परिणामितयेति। धर्मिसमसत्ताको ह्यन्यथाभावः परिणामः प्रपञ्चस्यानिर्वचनीयाविद्यासमसत्ताकतोऽन्यथाभावस्य विवर्तत्वादित्यर्थः। उभयोपादाने हेतुमाह—जडस्येति। घटादिगतनामरूपयोरज्ञानपरिणामितयाऽनृतत्वात्सत्तादेश्चाधिष्ठानस्वरूपतया सत्यत्वादुभयमप्युक्तविधयोपादानमित्यर्थः।

यदपि चोक्तमज्ञानस्यानादिभावत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वं न स्यादिति तदपि प्रतिबन्दीग्रहेण दूषयति—न चेत्यादिना।

न चानादित्वेऽज्ञानस्य निवृत्त्यनुपपत्तिः, अनादिभावस्यान्यत्र निवृत्त्यदर्शनादिति वाच्यम्। तर्हि प्रागभावस्यापि त्वदभिमतस्य न निवृत्तिः स्यात्। अभावान्तरे तददर्शनात्।

अन्यत्रादृष्टस्यापि प्रमाणबलादत्रैव कल्पनं तु नाज्ञानेऽपि मूषिकभक्षितम् । किं तत्प्रमाणं यद्बलादनादिभावस्यापि निवृत्तिरिष्टेति चेत्—

उच्यते रज्ज्वाद्यज्ञाने सति सर्पस्तदभावे नेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामज्ञानात् भ्रम इत्यनुभवात् । भ्रमे च जानामीत्यनुभवेन ज्ञानत्वस्यैव सत्त्वात् । भ्रमस्याज्ञानत्वे तद्विषयसर्पस्य न जानामीत्यनुभवात् ज्ञानादज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवाच्च । ज्ञाननिवर्त्यं तद्ध भूयादतिरिक्तं च ।

अभावान्तरेषु नाशाभावेऽपि प्रमाणबलात्प्रागभावे सोऽभ्युपेयत इत्याशङ्क्याज्ञानेऽपि प्रामाणिकत्वात्सोऽभ्युपेयतामित्याह—अन्यत्रेति । ननु ज्ञानेनाज्ञानं निवृत्तमित्याद्यनुभवस्य भ्रान्तिज्ञानप्रागभावादिरूपाज्ञानविषयत्वसंभवादनादिभावरूपाज्ञाननिवर्त्यत्वे न किंचिन्मानमिति चोदयति—किं तदिति ।

भ्रान्त्याद्यतिरिक्तमेवाज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यतया भाति, तज्ज्ञानादीति वक्तुं तस्य ततो भेदमाह—रज्ज्वाद्यज्ञान इति । भ्रान्त्यहेतुचतुष्टयस्यापि भ्रान्त्यतिरिक्तं तत्कारणमेवाज्ञानमित्युत्तरेणान्वयः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यनेनाज्ञानस्यार्थाध्यासात् कार्यकारणभावेन भेद उक्तः । ज्ञानाध्यासाद् भेदे हेतुमाह—अज्ञानादिति ।

पुरोवर्तिनं सर्पतया जानामीति भ्रान्तौ ज्ञानत्वानुभवान्न तदज्ञानमित्याह—भ्रमे चेति। किं च रज्जुं जानामीतिवत् सर्पं न जानामीत्येवानुभवः स्यादित्याह—भ्रमस्येति। अज्ञानस्य नियमेन ज्ञाननिवर्त्यत्वाद्भ्रमाद्भेद इत्याह—एवमिति।

भ्रमस्याप्यधिष्ठानज्ञाननिवर्त्यत्वात् ज्ञाननिवर्त्यत्वं कथमज्ञानस्य ततो भेदकमिति शङ्कते—नन्विति।

ननु भ्रमोऽपि ज्ञाननिवर्त्यो भवतीति चेत् न। भ्रमस्य ज्ञानादन्येनापि निवृत्तेर्ज्ञानैकानिवर्त्यत्वात्। अज्ञानस्य च यावत् ज्ञानमवस्थायिनो नियमेन ज्ञाननिवर्त्यत्वात्। भ्रान्तिर्निवृत्त्यनन्तरमपि किं तदिति जिज्ञासादर्शनाच्च न भ्रान्तिरज्ञानम्। अज्ञानं तर्हि जिज्ञास्यते। प्रागभावश्च नेत्युक्तम्। परमते ज्ञानस्य प्रागभावनिवृत्तिरूपत्वेन तस्य तदनिवर्त्यत्वाच्च। ततश्च लोके भ्रमकारणत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वेन प्रसिद्धमज्ञानं पराभ्युपेतप्रागभावभ्रान्त्यतिरिक्तमित्यभ्युपेयम्। तच्चानादि अकारणकत्वात् आत्मवत्। न चासिद्धिः मिथ्याज्ञानातिरिक्तस्याज्ञानस्य कारणानिरूपणात्, जन्यत्वे गौरवाच्च

तदसिद्धेः । अत एव नाप्रयोजकत्वम् । तथा च घटाद्यज्ञानस्यानुमानेनादित्वं प्रत्यक्षेण ज्ञानान्निवृत्तिश्चानुभूयते ।

इच्छादिनाऽपि भ्रमनिवृत्तेर्नियमेन निवर्त्यत्वं तस्य नेत्याह—न भ्रमस्येति । अज्ञानेऽपि नियमेन ज्ञाननिवर्त्यत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याह—अज्ञानस्येति । नायं सर्प इत्याप्तोपदेशाद् भ्रमनिवृत्तावपि किं तदिति जिज्ञासादर्शनाच्च तन्मूलमज्ञानमावश्यकमिति भ्रमातिरिक्तमेवाज्ञानमित्याह—भ्रान्तीति । तर्हि ज्ञानप्रागभाव एव ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानमित्यत आह—प्रागभावश्चेति । ज्ञानप्रागभावस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वं चानुपपन्नमित्याह—परमत इति । पराभिमताज्ञानविलक्षणं रज्ज्वाद्यज्ञानं लोक एव तावत् सिद्धमित्याह—ततश्चेति । तस्यानादित्वे मानमाह—तच्चेति । तस्याप्यज्ञानान्तरमेव कारणमित्याशङ्क्याह—जन्यत्व इति । अज्ञानकारणाज्ञानस्यानादित्वे प्रथमस्यैव तथात्वोपपत्तेर्न कारणापेक्षा । तस्यापि कार्यत्वे तत्तत्कारणत्वेनानन्ताज्ञानकल्पनागौरवमित्यर्थः । तदसिद्धेरिति । अज्ञानकारणासिद्धेरित्यर्थः । न च मूलाज्ञानमेवानादि तत्कारणमस्त्विति वाच्यम् । तस्य कार्यत्वे मानाभावेन कारणापेक्षाया एवाभावात् ।

ननु रज्ज्वाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्याज्ञानस्य रज्ज्वाद्युत्पत्तेः पूर्वमवस्थानानुपपत्तेः कार्यत्वमावश्यकमिति चे-

त् न। रज्ज्वादिनाशानन्तरमिव तदुत्पत्तेः पूर्वमप्यव्याकृततदवच्छिन्नचैतन्ये तदवस्थानोपपत्तेरिति भावः। सादित्वे मानाभावाद्गौरवाच्चाप्रयोजकता नेत्याह—अत एवेति। एवमवस्थाज्ञाने प्रमाणद्वयेनोक्तलक्षणं सिद्धमित्याह—ज्ञानान्निवृत्तिश्चेति। तदन्यथानुपपत्त्या भावत्वं चेत्यपि द्रष्टव्यम्।

शुक्तेरागन्तुकत्वेन तदवच्छिन्नचैतन्यस्यापि तथात्वात्तन्निष्ठाज्ञानस्यानादित्वमसंभवीति शङ्कते-नन्विति।

ननु कथं कार्यावच्छिन्नचैतन्यनिष्ठाज्ञानमनादीति चेत्। न, पूर्वमपि कार्यस्यानभिव्यक्तरूपेण स्थितत्वात्। शुद्धं ब्रह्म वृत्तिव्याप्यं नेत्येतत्त्वनङ्गीकारपराहतम्। नापि जीवन्मुक्तिकालीने अज्ञानेऽव्याप्तिः। तस्याप्यनादित्वात्, ज्ञाननिवर्त्यत्वाच्च।

न च तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे प्राथमिकसाक्षात्कारादेव निवृत्त्यापात इति वाच्यम्। तदा तस्य प्रारब्धकर्मप्रतिबद्धस्य तदवस्थाननिमित्ताविद्यालेशानिवर्तकत्वात्। विपरीतज्ञानजन्यवासनायाः शास्त्रात् प्रथममुत्पन्नात्मसाक्षात्कारफलाविद्या निवृत्तिप्रतिबन्धकत्ववत् क्षुद्रस्यापि प्रारब्धकर्मणो महत्तराश्वमेधादिकर्मप्रतिबन्धकत्ववच्च।

२६२-पृष्ठे—

षष्ठपङ्क्त्यनन्तरमिदं शोधपत्रं द्रष्टव्यम्।

उक्तानुमानात्स्मृतितन्मूलप्रत्यक्षाभ्यां च मूलाज्ञानेऽपि समग्रं लक्षणं सिद्ध्यतीत्याह—एवमिति।

एवं ब्रह्मविषयाज्ञानस्याप्यनुमानादनादित्वम्।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः।
ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः।

इति सर्वेश्वरवचनेन तदनुमिततदीयप्रत्यक्षेण च ज्ञानान्निवृत्तिरिति नासंभवः। एवम् "अनादिमायया सुप्तः" "तरत्यविद्यां विततां" "भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः" इत्यादिशास्त्रादपि ब्रह्मविषयाज्ञानस्यानादित्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वं च सिद्ध्यति। अत एवाज्ञानपदमपि ज्ञानविरुद्धमज्ञानमिति योगेनानादिभावरूपाज्ञानमेवाभिधत्ते। तदन्यत्र योगासंभवात्। क्लृप्तयोगे सत्यर्थान्तरे रूढेरकल्प्यत्वात्।

मायाविद्ययोरभेदान्मायायाश्चानादित्वादेः श्रवणादप्युक्तलक्षणसिद्धिरित्याह—एवमिति। अस्मदभिमताज्ञान एव यौगिकार्थसम्भवाल्लोके वेदे चाज्ञानपदस्य स एवार्थ इत्याह—अत एवेति। ज्ञानप्रागभा-

वादावपि योगसंभवात् स एव तदर्थोऽस्त्वित्याशङ्क्या-ह—तदन्यत्वेति। किं ज्ञानान्यत्वमवयवार्थः ज्ञानवि-रुद्धत्वं वा ? नाद्यः, अतिप्रसक्तत्वात्। न च प्रयोग-प्राचुर्यात्पङ्कजादिपदवत्प्रतीतिनियम इति वोध्यम्। तत्र कथमपि व्यवस्थितार्थाभावात्प्रयोगप्राचुर्याश्रयणा-स्यागतिकगतित्वात् संभवति चाज्ञानविरुद्धार्थपरिग्रहे व्यवस्थितोऽर्थः। न द्वितीयः। प्रागभावस्यैवाश्वत्वात्, तत्र ज्ञानविरुद्धत्वायोगात्। तदभ्युपगमेऽपि ज्ञानत्वेन ज्ञा-नविरुद्धत्वस्याज्ञानशब्दार्थस्य तत्रासंभवात्। प्रतियोगि-तयैव ज्ञानस्य तद्विरोधित्वात्। तथा भ्रान्तिज्ञानेऽपि न ज्ञानविरोधित्वं तस्य ज्ञानादन्येनापि निवृत्तेः। यस्य तु ज्ञानमेव निवर्त्तकं तत्रापि प्रत्यक्षात्मधर्मत्वेनैव ज्ञा-नस्य तद्विरुद्धत्वमिति ज्ञानत्वे नातद्विरोधिता। त-स्मादस्मदभिमताज्ञानमेव ज्ञानत्वेन तद्विरुद्धत्वादज्ञा-नशब्दार्थ इति भावः। ननु ज्ञानप्रागभावादावज्ञानप-दस्य रूढिरेवास्त्वित्यत आह—क्लृप्तेति।

भ्रान्तिज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपेण तद्विरुद्धत्वा-भावेऽपि तस्मिन्सत्यनुत्पत्तेस्तद्विरुद्धत्वमिति शङ्कते—नन्विति।

ननु मिथ्याज्ञानमपि ज्ञानविरुद्धं विशेषद-र्शने सति तदनुत्पादादिति चेत् न। "अज्ञानेना-वृतं ज्ञानं" "ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितं" "ज्ञाने

नाज्ञानं निवृत्तम्'' इत्यादिशास्त्रलौकिकप्रयोगयोरावरणे ज्ञाननिवर्त्त्य एव दर्शनात्तस्यैव तदर्थत्वात्। न चाज्ञानप्रतिभासे साक्षिणि सति कथं तन्निवृत्तिरिति वाच्यम् । घटादिप्रतिभासे त्वदभिमतेश्वरज्ञाने सत्येव तव मते घटादिविनाशवत्कल्पिताज्ञाननिवृत्तेरपि ममाविरुद्धत्वात् । अज्ञानस्य प्रतिभासमात्रशरीरत्वं ज्ञानदशायामेव विद्यमानत्वं न तु ज्ञानमात्रत्वम् । अतिरिक्तज्ञेयाभ्युपगमात् । ततश्चानादिभावत्वेनाज्ञानस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वानुमानमनुभवविरुद्धम्, उदाहृतश्रुतिभगवद्वचनविरुद्धं च, अनुकूलतर्काभावादप्रयोजकं च । अस्मदभिमताज्ञानस्य न जानामीति ज्ञानविरुद्धत्वेनैवानुभवाद्धर्मिग्राहकमानबाधश्च। शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठाऽज्ञानेऽव्याप्तिरप्यत एव निराकृता । तस्याप्यनादित्वात् ज्ञाननिवर्त्यत्वाच्च ।

सर्वत्र कार्यानुत्पत्तेः कारणाभावप्रयुक्तत्वाद्विशेषदर्शनमपि विशेषादर्शनरूपकारणाभावत्वेनैव भ्रान्त्यनुत्पादे प्रयोजकं न ज्ञानत्वेन। तथा च ज्ञानत्वेन तद्विरुद्धता नास्त्येवेत्यभिप्रेत्याह—नेति । किं च लोकशास्त्रयोरज्ञा-

नपदस्य ज्ञाननिवर्त्य एव प्रयोगप्राचुर्यान्निवर्त्यतयैव त-द्विरुद्धमज्ञानपदार्थ इत्याह-अज्ञानेति। यदुक्तमज्ञानप्रति-भासे साक्षिणि सति तन्निवृत्त्ययोगादिति तद् दूषयति—न चाज्ञानेति । प्रतिभासे कथं निवृत्तिरित्याश-ङ्क्याह—अज्ञानस्येति । प्रतिभासमात्रशरीरशब्देना-ज्ञानस्य वियदादिवन्नाज्ञातसत्ताकत्वं किं तु सु-खादिवत् ज्ञायमानसत्ताकत्वं विवक्षितं न तु प्रतिभास-रूपत्वं दृग्दृश्ययोर्भेदाङ्गीकारादित्यर्थः । भावरूपाज्ञा-नादन्यस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वासंभवात्तस्य तदनिवर्त्यत्वसाध-कानुमानं बाधितविषयमित्याह—ततश्चेति । अनादि-भावस्यापि विरोधिसन्निपाते सति नाशोपपत्तेस्तदुक्त-हेतूनामप्रयोजकता चेत्याह—अनुकूलेति । यच्चोक्तम-नादिभावत्वादात्मवद्विरोधिसन्निपात एव नेति, तत्रा-ह—अस्मदभिमतेति । एवमसम्भवं निरस्याव्याप्तिं निराकरोति—शुक्त्यवच्छिन्नेति ।

—:0:—

उत्पत्तेः पूर्वं सतोऽसतो वा कार्यत्वायोगात्तदाऽपि कार्यमनिर्वचनीयसूक्ष्मरूपेण वर्तत इति तदवच्छिन्नचैतन्यस्याप्यनादित्वात्तन्निष्ठाज्ञानेऽपि तदुपपत्तिरिति परिहरति—न पूर्वमिति। यदुक्तं—शुद्धं ब्रह्म वृत्तिव्याप्यमपि नेति मते मूलाज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वायोगात्तत्राव्याप्तिरिति, तदपवदति—शुद्धमिति । अनङ्गीकारेति । स्वप्रकाशस्यापि जडवृत्तिविषयत्वे बाधकाभावात् चरमवृत्तेरपि न विषयान्तर्भावः किं तु ब्राह्मी सती सा ब्रह्म विषयीकरोतीति व्यासाश्रमैरेवोक्तत्वाच्चेति भावः । ज्ञानकालीनाविद्यालेशेऽप्युक्तामव्याप्तिं परिहरति—नापीति ।

तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे परोक्तं दोषमपवदति—न चेति । प्राथमिकसाक्षात्कारेण संचितकर्मावस्थाननिमित्ताज्ञानलेशस्य नाशेऽपि न प्रारब्धकर्मोपादानाज्ञानलेशस्य नाशः। तस्य प्रारब्धकर्मभिः प्रतिबद्धत्वात्। प्रतिबन्धके सति सामग्र्यां सत्यामपि कार्यायोगात् । भोगेन प्रारब्धकर्मनाशे ज्ञानादेव तस्यापि नाश इत्यभिप्रेत्याह—तदा तस्येति । विषयावभासात्मनो विज्ञानस्य कथं कार्ये प्रतिबन्ध इत्याशङ्क्य स्वरूपप्रतिलम्भान्प्रतिबिम्बादिभ्रमो यथा न निवर्तत इति परं प्रत्युदाहार्यम् । क्षुद्रफलस्य कर्मणः कथं निःश्रेयसप्रतिबन्धकत्वमित्याशङ्क्याह—क्षुद्रस्यापीति । कर्मप्रतिबन्धकत्ववदिति । कर्मफलप्रतिबन्धकत्ववदित्यर्थः । इतर-

थाऽश्वमेधाद्यनुष्ठानानन्तरमेव ब्रह्मलोकादिप्राप्तिप्रसङ्ग इति भावः ।

निवर्त्याज्ञानकार्यस्य दुर्बलत्वात्कथं पुनर्ज्ञानफलप्रतिबन्धकतेत्याशङ्क्य तस्य ज्ञानोपजीव्यतया प्रबलत्वात्तदुपपत्तिरित्याह—अज्ञानेति ।

अज्ञानकार्यस्यापि कर्मणो ज्ञानात्प्रबलस्य स्वोपादानांशाज्ञाननिवृत्तिप्रतिबन्धकत्वात् अनिर्वचनीयाज्ञानस्य सांशत्वनिरंशत्वप्रयुक्तदूषणाभावात् विदुषामपि शुकादीनां शरीरश्रवणेन प्रारब्धकर्मणो ज्ञानात्प्रबलत्वोपपत्तेः ।

न चान्तकालज्ञाननियमाभावात्कथं तस्य ज्ञानान्निवृत्तिरिति वाच्यम् । जीवन्मुक्ते तदानीमपि वृत्त्यभ्युपगमे बाधकाभावात् ।

प्राथमिकवृत्तिसाक्षात्काराभिव्यक्तस्वरूपचैतन्यस्यैव प्रतिबन्धक्षये तन्निवर्त्तकत्वाच्च विक्षेपाभासशक्तिमदज्ञानांशस्य सत्त्वेऽप्यावरणशक्तिमदज्ञानांशस्यासत्त्वेन ब्रह्मचैतन्यस्य ततः परमभिव्यक्तैकस्वरूपत्वात् ।

ननु निरंशस्याज्ञानस्य कथमेकांशस्य नाशेऽपरांशस्य स्थितिः, सांशत्वे वा कथमकार्यत्वमित्याशङ्क्याह—अनिर्वचनीयेति । अनिरूपितरूपाज्ञानस्य ता

दृश्यांशभेदो न विरुध्यते । न चैवं तस्य कार्यत्वापत्तिः तदुत्पादकाभावादित्युक्तत्वादिति भावः । ननु प्रारब्धकर्मणो ज्ञानात्प्राबल्ये तत्फलप्रतिबन्धकत्वे च न किंचिद्बाधकमस्ति, तदुपजीव्यस्य तु तन्निवर्त्त्याज्ञानेऽपि सत्त्वेन तदनियामकत्वादित्यत आह—विदुषामिति ।

ननु सत्यपि ज्ञाने प्रतिबद्धत्वाच्चेदज्ञानलेशस्य न निवृत्तिः तर्हि तन्नाशसमये ज्ञानस्यैवाभावान्न तस्य ज्ञाननिवर्त्यतेत्याशङ्कां हेत्वसिध्द्या दूषयति—न चान्तकाल इति । प्रसादितपरमेश्वरे स्वयं तद्भावमुपगते जीवन्मुक्तेऽस्मदादिवच्चरमकालेन ज्ञानाभावः कल्पयितुं शक्यः । तच्चित्तस्य प्रत्यक्प्रवणतया तदेकनिष्ठत्वात् । तदुक्तं—

देहं च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा
सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम् ॥ इति ।

तथा—

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ।

इति च । तथा च जीवन्मुक्तिकालीनाज्ञानस्याप्यन्तकाले ज्ञाननिवर्त्यत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः ।

मतान्तरमाह—प्राथमिकेति । अयमर्थः=प्राथमिकवृत्तिसाक्षात्काराद् ब्रह्मचैतन्यमभिव्यज्यते । अभिव्यक्तं च चैतन्यमावरकाज्ञानांशं निवर्तयतीति । तदनन्तरं चावरणाभावात्सर्वदाऽभिव्यक्तमेवेति तदेवान्तका-

त्ते वृत्त्यभावेऽपि प्रतिबन्धककर्मनाशाद्विक्षेपोपादाना-ज्ञानांशं निवर्तयतीति । तदुक्तं—"तीर्थे श्वपचगृहे वा नष्टस्मृतिरपि त्यजन्देहं ज्ञानसमकालमुक्तः कैवल्यं याति हतशोकः" इति ।

नन्वेवं सति घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्यापि सकृदुत्पन्नसाक्षात्काराभिव्यक्तस्य सर्वदाऽवस्थानसंभवात्कालान्तरे तदज्ञाननिवृत्तये वृत्त्यन्तरापेक्षा न स्यादिति चेत् न । प्राथमिकवृत्तेर्घटमात्रविषयत्वेऽपि कालान्तरीयघटाविषयत्वान्न सर्वात्मना तदभिव्यञ्जकता । तया च कालान्तरीयतदभिव्यक्तये वृत्त्यन्तरापेक्षा युक्तेत्याह—न चैवमित्यादिना ।

न चैवं कदाचिदुत्पन्नघटाकारवृत्त्यभिव्यक्तघटावच्छिन्नचैतन्यस्य कालान्तरेऽपि तद्वृत्तिं विना तदज्ञाननिवर्तकत्वापत्तिरिति वाच्यम् । कालान्तरीयघटावच्छिन्नचैतन्यस्य पूर्वकालावच्छिन्नचैतन्याभिव्यञ्जकवृत्त्याऽनभिव्यक्तत्वात्, अज्ञानान्तरेणावृतत्वाच्च, ब्रह्मसाक्षात्कारस्य च सर्वात्मना चैतन्यव्यञ्जकत्वात् ।

न चैवमविषयस्याज्ञानस्य कथं निवृत्तिरिति वाच्यम् । विक्षेपातिशयेन सविषयत्वात् । आवरकाज्ञानं स्वावृत्तसाक्षात्कारादेव निवर्तते ।

न च पूर्वकालीनवृत्त्यभिव्यक्तस्वरूपचैतन्यस्य कालान्तरेऽविद्यानिवर्त्तकत्वे मानाभावः । "तस्याभिध्यानाद् योजनात् तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः" इति श्रुतेः । तस्मादनादिज्ञाननिवर्त्यमज्ञानमिति सिद्धम् ।

प्राथमिकवृत्त्याऽभिव्यक्तस्यापि तन्नाशेऽज्ञानान्तरेणावृतत्वात्पुनस्तदभिव्यक्तये वृत्त्यन्तरमावश्यकमित्यभिप्रेत्याह—अज्ञानान्तरेणेति । वेदान्तानां सर्वात्मना ब्रह्मबोधने समर्थत्वात्तज्जनितसाक्षात्कारः सर्वात्मना तदभिव्यञ्जक इत्याह—ब्रह्मेति। मानाभावेन तदावरकाज्ञानान्तराभावाच्चेति द्रष्टव्यम् । अनावरकाज्ञानांशस्य ब्रह्माविषयत्वात्कथं तज्ज्ञानान्निवृत्तिरिति शङ्कां हेत्वसिध्द्या परिहरति—न चैवमिति । ननु घटादावावृत्तविषयकज्ञानादेवाज्ञाननिवृत्तिदर्शनात्कथमनावृतस्वरूपज्ञानात्तद्विषयकवृत्तेर्वाऽज्ञाननिवृत्तिः । इतरथा शुक्तीदमंशे विक्षेपहेत्वज्ञानस्य तज्ज्ञानान्निवृत्तिप्रसङ्गादित्यत आह-आवरकेति । रजतोपादानाज्ञानस्य शुक्त्यावरकत्वात्तज्ज्ञानादेव निवृत्तिरित्यर्थः । प्राथमिकवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यस्य कालान्तरेऽज्ञाननिवर्त्तकत्वसंभवेऽपि न तत्र मानमस्तीत्यत आह—न चेति । तस्य शास्त्रयुक्तिभ्यां निश्चितस्याभिध्यानात्सजातीयप्रत्ययप्रवाहरूपात् प्रपञ्चे पारमार्थिकत्वभ्रमप्रयोजकविपरीतवासनाहेतुमायांशस्य

निवृत्तिः। ततो युज्यतेऽनेनेति योजनम् असम्भावनाद्यसहकृतसाक्षात्कारस्तस्मात्प्रपञ्चे व्यावहारिकत्वभ्रमप्रयोजकावरकमायांशस्य ततस्तत्त्वभावोऽभिव्यक्तब्रह्मात्मनाऽवस्थानं तस्मादन्ते प्रारब्धकर्मक्षये बाधितानुवृत्त्या प्रतिभासमानप्रपञ्चहेतुमायांशस्येत्येवं तदा सर्वमायानिवृत्तिरिति श्रुत्यर्थः। तदुक्तम्—

शास्त्रेण नश्येत्परमार्थरूपं
कार्यक्षमं नश्यति चापरोक्ष्यात्।
प्रारब्धनाशात्प्रतिभासमाना
एवं त्रिधा नश्यति चात्ममाया॥ इति।

अव्याप्त्यादेरभावादुक्तलक्षणं सुस्थमित्याह—

तस्मादिति। एवं स्वसमानविषयज्ञानप्राक्कालव्यापिसत्ताकत्वे सति तन्निवर्त्यत्वं स्वसमानविषयज्ञानासहकृतसामग्र्ययोग्यध्वंसप्रतियोगित्वं वा ज्ञानातिरिक्तागन्तुकदृष्टकारणायोग्यध्वंसप्रतियोगित्वं वा जन्यत्वे सति स्वसमानविषयज्ञाननिवर्त्यत्वं वाऽज्ञानलक्षणम्। न चाविद्यासम्बन्धादावतिव्याप्तिः तस्य निर्विषयत्वात्, अविद्यानिवृत्तिरूपदृष्टकारणयोग्यध्वंसप्रतियोगित्वाच्चेति द्रष्टव्यम्।

भ्रमोपादानं ज्ञानमित्यत्रोपादानशब्देन परिणामित्वं विवक्षितम्। तथा च नोक्तातिव्याप्त्यादिरित्याह—भ्रान्तीति।

भ्रान्तिपरिणाम्यज्ञानमिति केचित्। न च ब्रह्मण्यतिव्याप्तिः, असम्भवो वा। अज्ञानस्यैव परिणामित्वात्, ब्रह्मणस्तु कार्यसत्तात्मतयैवोपादानत्वात्। न चानुत्पादितभ्रमाज्ञानेऽव्याप्तिः। अज्ञानस्यैकत्वात्। तत्र च 'अहमज्ञो न जानामि' इत्यनुभवः प्रमाणम्। तथा हि— न तावदस्य प्रागभावो विषयः। तस्यैवाभावात्। नापि ध्वंसः विशेषज्ञानस्य प्रागनुदयात्, सामान्यज्ञानस्याज्ञानाप्रतियोगित्वात्।

यदुक्तम्—अनुत्पादितभ्रमे घटाद्यज्ञानेऽव्याप्तिरिति, तदयुक्तम्। अज्ञानैकत्वमते एवास्य लक्षणस्योक्तत्वात्। तत्रानुत्पादितभ्रमाज्ञानाभावादित्यभिप्रेत्याह- न चेति। भ्रान्तिपरिणामित्वयोग्यताया वा तल्लक्षणत्वेन विवक्षितत्वाद् अवस्थाज्ञानवादेऽपि नाव्याप्तिरिति द्रष्टव्यम्। एवं भावरूपाज्ञाने लक्षणं निरूप्य तत्र प्रमाणमपि निरूपयति—तत्र चेति। यदुक्तं ज्ञानाभाव एवैतदनुभवविषय इति तद् दूषयितुमुपक्रमते—तथा हीति किं ज्ञानप्रागभावोऽस्य विषयः तद्ध्वंसो वा ?। नाद्य इत्याह— न तावदिति। द्वितीयेऽपि किं विशेषज्ञानस्य ध्वंसो विषयः सामान्यज्ञानस्य वा। आद्यमसंभवेन दूषयति—नापीति। द्वितीयं दूषयति—सामान्येति। सामान्यज्ञाने

सत्यपीदं न जानामीत्यनुभूयमानाज्ञानस्य तदविरोधित्वान्न तद्ध्वंसतेत्यर्थः ।

अभ्युपेत्यापि प्रागभावं स नोक्तानुभवविषय इति वक्तुं तद्विषयमाह—किं चेति ।

किं चाहमज्ञो न जानामीति च ज्ञानसामान्यविरोधिताऽनुभूयते । सा च यदि ज्ञानाभावतया, तदा ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकः प्रत्येकप्रतियोगिको निखिलज्ञानाभावो वा वाच्यः । तदुभयं च प्रागभावादेरज्ञानत्वे न संभवति, घर्म्यादिज्ञाने तु नतराम् । सिद्धान्ते वस्तुतोऽपरोक्षवृत्त्यनुगतप्रकाश एव ज्ञानत्वसामान्यात्मना तद्विरोधीति तदुपपन्नम् । यथा परमते वस्तुतः शरीरावच्छिन्नात्मन आत्मत्वेन सुखादिसमवायिकारणत्वं तथा वस्तुतो विशेषानुगतस्यापि सामान्येन तद्विरोधित्वोपपत्तेः । न चैवं कल्पने प्रमाणाभावः । अज्ञानमित्याद्यनुभवस्यापरोक्षवृत्तेरेवाज्ञाननिवृत्त्यनुभवस्य च मानत्वात् ।

न तावदस्य निखिलज्ञात्रन्यत्वं विषयः । स्वस्यापि ज्ञातृत्वेन तदयोगात् । नापि निखिलज्ञानान्यत्वम् । विशेषज्ञाने सत्यपि तथानुभवप्रसङ्गात् । तस्मात्स्वस्य ज्ञानसामान्यविरोध्याश्रयत्वमेव तदनुभवविषय

इत्यर्थः । स्वाश्रिते प्रागभाव एव ज्ञानसामान्यविरोधिताऽस्त्वित्याशङ्क्य तस्य किं ज्ञानसामान्याभावतया तद्विरोधित्वम् उत तन्निवर्त्त्यतया ?। आद्य आह—सा चेति । सामान्याभावो विशेषाभावातिरिक्त इति मतेनाह—ज्ञानत्वावच्छिन्नेति । यावद्विशेषाभावः स इति मतेनाह—प्रत्येकेति । ततः किमित्यत आह—तदुभयमिति । सामान्यप्रागभावस्य प्रतियोग्यनिरूपणात्परैरनभ्युपगमाच्चासम्भवः । प्रतियोगिसमानाधिकरणानां यावज्ज्ञानप्रागभावानामपि सर्वज्ञानानधिकरणे स्वस्मिन्नसम्भव इत्यर्थः। प्रागभावाद्यनुभवसमये तद्धेतुधर्म्यादिज्ञानस्यावश्यकत्वादपि नोक्ताभावसम्भव इत्याह—धर्म्यादीति । ननु सिद्धान्तेऽपि न ज्ञानसामान्यविरोधिता। सत्यपि परोक्षज्ञाने तद्विषयाज्ञाननिवृत्त्यभावात्। ततो ज्ञानस्यावश्यकत्वादपि ज्ञानत्वविद्विरोधिधितामात्रं तदनुभवविषयः। तच्च विशेषाभावस्याप्यस्तीत्याशङ्क्याह—सिद्धान्त इति । न तावत् ज्ञानत्ववद्विरोधितामात्रं तद्विषयः नञर्थस्य विरोधस्य तदन्वितज्ञानपदार्थज्ञानसामान्यप्रतियोगिकतयाऽनुभवात्। इतरथा सत्यपि विशेषज्ञाने ज्ञानत्ववद्विशेषज्ञानान्तराभावसत्त्वात् 'न जनामि' इत्यनुभवप्रसङ्गात्। सिद्धान्ते तु ज्ञानसामान्यमात्मचैतन्यमेव। तच्च सदातनमप्यज्ञानप्रयुक्तावरणप्रतिबद्धं नाज्ञाननिवर्तकम् । सत्तावधारणापरोक्ष-

वृत्त्या च प्रतिबन्धकाररो निवृत्ते चिन्मात्रमेवाज्ञाननिवर्तकमिति तस्य ज्ञानसामान्यविरोधितोपपत्तिः, नाप्यतिप्रसङ्ग इति भावः। अपरोक्षवृत्त्यनुगतप्रकाशस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वेऽपि स्वरूपेणैव तद्योग्यतेत्येतत्पराभिमतोदाहरणेन द्रढयति—यथेति। ननु वृत्तिविशेषस्य चिन्मात्रस्य वा तन्निवर्तकत्वसंभवात्तस्य वृत्तिविशेषानुगतत्वकल्पनमप्रामाणिकमित्यत आह—न चैवमिति।

एवं स्वमते ज्ञानसामान्यनिवर्त्यतयाऽज्ञानस्य तद्विरुद्धत्वमुपपाद्य परमतेऽभावतया तद्विरोधित्वासंभवात् तन्निवर्त्यतयैव तद्वक्तव्यमिति द्वितीयं परिशेषयित्वा दूषयति—तत इति।

ततो ज्ञानसामान्यविरोधित्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वेन वक्तव्यमिति न, तदनिवर्त्यप्रागभावादिरज्ञानं ज्ञानम्। ज्ञानेनाज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवात्। "ज्ञानेन तु तदज्ञानम्" इति स्मृतेश्च ज्ञाननिवर्त्यमेवाज्ञानमभ्युपेतव्यमिति तदेवानुभवविषयः।

नन्वज्ञो न जानामीति तस्याभावत्वमनुभूयत इति चेत्, न तावदहमज्ञ इत्यनुभवस्याभावविषयता। मयि घटाज्ञानमिति यदज्ञानमात्मविशेष्यमनुभूयते तदेवाहमज्ञ इति विशेष-

यतयाऽनुभूयते । तस्मिंश्च ज्ञाने यथाऽऽत्मन्यधर्मोऽसुखमनिच्छेतिज्ञाने पापदुःखद्वेषादि धर्मादिविरोधित्वेनानुभूयते तद्वत् ज्ञानविरोधित्वेनैव किञ्चिदनुभूयते न त्वभावतया । अन्यथा वायौ पृथिव्या रूपमिति बुद्धेरिवाऽऽत्मनि घटाज्ञानमिति बुद्धिप्रयोगयोरभावप्रसङ्गात् ।

अत एव न जानामीत्यनुभवोऽपि ज्ञानविरोधित्वमात्रविषयः । तस्याज्ञानमित्यनुभवेनैकविषयत्वात् ।

किं चाज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यतयाऽनुभवादिष्विद्धत्वात्तेन रूपेणैव तद्विरुद्धत्वं तदनुभवविषयः । तच्च न पराभिमताज्ञाने सम्भवतीत्याह—ज्ञानेनेति ।

यदुक्तं मयि ज्ञानं नास्तीति विशेष्यतया प्रतीयमानज्ञानाभाव एवाहमज्ञ इत्याद्यनुभवे विशेषणतया ज्ञायत इति तदनुवदति—नन्विति । मयि ज्ञानं नास्तीत्यस्यैवाभावमात्रविषयत्वमसंमतमित्यभिप्रेत्य तदुक्तन्यायेनाहमज्ञ इत्यस्य तावद्भावविषयत्वमावश्यकमित्याह—तावदिति । ननु घटाज्ञानमित्यस्यापि घटज्ञानाभाव एव विषय इत्यत आह—तस्मिंश्चेति । यथा मय्यधर्म इति धर्मविरोधितया शास्त्रेणोपनीतं भावरूपं पापं प्रतीयते, यथा वा असु-

खमनिच्छा असत्यमित्यादौ दुःखद्वेषानृतवचनादीनि सुखादिविरोधीनि प्रतीयन्ते, एवं घटाज्ञानमित्यत्रापि ज्ञानविरोधिभावरूपमेव किञ्चित्प्रतीयत इत्यर्थः। तदुक्तम्—

नामधात्वर्थयोगी तु नैव नञ् प्रतिषेधकः। इति।

अभावमात्रे नञन्वितप्रतियोगिबोधकनामपदोल्लेखिबुद्धिप्रयोगयोरभावादज्ञानस्याप्यभावत्वे तौ न स्यातामित्याह—अन्यथेति। ममाज्ञानमिति विशेष्यतयाऽनुभूयमानाज्ञानस्यैवाहं न जानामीत्यत्रापि विशेषणतया भानादयमप्यनुभवो ज्ञानविरोधिभावविषय इत्याह—अत एवेति॥

न जानामीत्यनुभवस्याभावविषयत्वेऽपि भावरूपाज्ञानमेव ज्ञानाभावात्मनाऽनुभूयते। आरोपिताज्ञानाभावस्याधिष्ठानचिन्मात्रतया तदभावस्याप्यारोपिताज्ञानात्मकत्वादित्यभिप्रेत्याह—अभावत्वमिति।

अभावत्वमपि भावरूपाज्ञानस्यास्त्येव। चैतन्ये कल्पितस्य तदभावात्मत्वात्। कथं तर्हि धर्मिनिर्णयः ज्ञानसामान्यविरोधित्वनिर्वाहाय भावधर्मिकल्पनायां लाघवाच्च भाव एवाज्ञानम्। एतेन ज्ञानं नास्तीत्यादिबुद्धिर्व्याख्याता।

कथं तर्हि ज्ञानाभावसिद्धिरिति चेत्।

न, जन्यज्ञानं नास्तीत्यादिबुद्धैवव तत्सिद्धेः ।
एतेन विशेषज्ञानाभाव एव न जानामीत्यनुभव-विषय इति प्रत्युक्तम् ।

किं च यस्मिन्विशेषे यस्येतः परं न ज्ञानं, तस्मिन्न जानामीत्यनुभवो न स्यात् । प्रतियोग्य-भावेन प्रागभावासम्भवात् ।

ननु न जानामीत्यनुभवस्याभावविषयत्वे तद्विषयोऽभावो न पराभिमतः प्रागभावः, किं तु सिद्धान्त्यभिमत एवेत्यत्र किं नियामकमिति पृच्छति—कथमिति । पराभिमताभावस्य ज्ञानसामान्यप्रतियोगिकत्वायोगाद्भाव-विरहात्मकाभावकल्पनातो भावस्यैव तद्विषयत्वे लाघवात्प्रागभावस्याभावाच्च भावरूपाज्ञानमेवाभावतया प्रतीयत इत्याह—ज्ञानेति । ज्ञानं नास्तीत्यस्याभावमात्रविषय-त्वमसम्मतमित्याह—एतेनेति । भावरूपाज्ञानमेवोक्त-विधया तदनुभवविषयः, न भावविरहैकस्वभावोऽभाव इत्यर्थः ।

ज्ञानाभावानां भावरूपाज्ञानविषयत्वे तव तद-तिरिक्तवृत्तिज्ञानाभावो न सिध्येदिति शङ्कते—कथं तर्हीति । यत्र वृत्तिज्ञानं विशेष्याभावप्रतियोगितयाऽनुभूयते ततस्तत्सिद्धिरित्याह—न जन्येति ।

यदुक्तं सामान्यतो ज्ञानेऽपि विशेषज्ञानाभाव एव न जानामीत्यनुभवविषय इति, तत्राह—एतेनेति । तस्य

ज्ञानसामान्यविरोधित्वासम्भवेनेत्यर्थः। विशेषज्ञानाभावो नाज्ञानमित्यत्र हेत्वन्तरमाह-किं चेति। यस्य दाक्षिणात्यस्याऽऽमरणं क्रमेलकादिविशेषज्ञानं न भविष्यति तस्य तन्न जानामीत्यनुभवो न स्यात्तस्मिन् तद्विशेषज्ञानाभावेन तत्प्रागभावाभावात्। तथा च तत्र भावरूपाज्ञानमेव तदनुभवविषय इति सर्वत्रापि स एव तद्विषय इत्यर्थः।

अस्मिन् जन्मनि तद्विशेषज्ञानाभावेऽपि चरमदेहे योगमहिम्ना तज्ज्ञानसम्भवाद् इदानीं तत्प्रागभावरूपाज्ञानमस्तीति शङ्कते—तस्यापीति।

तस्यापि सर्वज्ञतादशायां तद्विशेषज्ञान मस्तीति चेत् न। जीवेषु तन्नियमाभावात्, अनपेक्षितचिरातीतविषयाणां त्वदभिमतयोगजधर्मजज्ञानविषयत्वे प्रमाणाभावाच्च। न च तत्र पुरुषान्तरे प्रसिद्धविशेषज्ञानात्यन्ताभाव एवाज्ञानमिति वाच्यम्। यस्योत्तरकाले तज्ज्ञानं तस्मिन् तव मते तज्ज्ञानसामान्याभावासम्भवात्।

पुरुषान्तरीयज्ञानात्यन्ताभावश्चेदज्ञानं तर्हि त्वदभिमतेश्वरे विशेषज्ञानवति जीवे चाहमज्ञ इत्यनुभवप्रसङ्गः। किं चैवं घटो न जानातीति प्रयोगः साधुः स्यात्, मुक्तानां चाज्ञानं स्यात्।

"तरति शोकमात्मवित्" "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति" इत्यादिनाऽऽत्मज्ञानादेव मुक्तिश्रवणात्सर्वज्ञत्वं नावश्यकमित्याह—जीवेष्विति। परमतेऽपि भाविसुखदुःखतत्साधनस्फुरणायैव योगजधर्मजज्ञानाभ्युपगमाच्चिरानीतविशेषज्ञानं नावश्यकमित्याह—अनपेक्षितेति । उक्तस्थले विशेषज्ञानप्रागभावेऽपि तदत्यन्ताभावसत्त्वात् स एव न जानामीत्यनुभवविषय इति शङ्कां निषेधति-न चेति। किं यत्र विशेषज्ञानप्रागभावासम्भवः तत्रैव तदत्यन्ताभावोऽज्ञानम्, उत सर्वत्र ? नाद्यः । तद्विशेषाज्ञाने तद्विषयज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिनोऽप्यज्ञानात् तदभावानुभवायोगान्न जानामीत्येकाकारप्रतीतेः क्वचित्प्रागभावः क्वचिदत्यन्ताभाव इति विषयवैलक्षण्यायोगाच्चेत्यभिप्रेत्य द्वितीये भाविविशेषज्ञानवति तदत्यन्ताभावोऽसम्भवीत्याह—यस्येति । सिद्धान्ते कार्यात्पूर्वं तदाश्रये तत्प्रतियोगिकसामयिकात्यन्ताभावाङ्गीकारात्तव मत इत्युक्तम् ।

ननु तत्र पुरुषान्तरीयविशेषज्ञानात्यन्ताभावाज्ञानमित्याशङ्क्यातिप्रसङ्गमाह—पुरुषान्तरीयेति । न जानामीत्यनुभवस्य ज्ञानात्यन्ताभावश्चेद्विषयः तर्हि तत्प्रयोगस्यापि स एव विषय इति घटादौ उत्तमपुरुषप्रयोगाभावेऽपि प्रथमपुरुषान्तस्तत्प्रयोगः स्यादित्याह-किं चेति । परकीयज्ञानात्यन्ताभावस्य मुक्तेष्वपि सम्भवात् तेषामप्यज्ञत्वापात इत्याह—मुक्तानामिति ।

ननु ज्ञानसमवायिनि तत्प्रतियोगिकसामयिका-त्यन्ताभाव एवाज्ञानम्। स च नेश्वरघटादावित्यत आह—एतेनेति।

एतेन सामयिकात्यन्ताभावोऽज्ञानमिति निरस्तम्। तदभ्युपगमे सत्र प्रागभावविलोपप्रसङ्गात्। अस्मन्मते चाधिष्ठानातिरिक्तज्ञानात्यन्ताभावस्याऽऽत्मनिवृत्त्यसम्भवात्। अधिष्ठानस्य तदभावत्वं ह्यज्ञानाधीनमेव। एतेन देवदत्तस्य घटज्ञाने पुरुषान्तरप्रसिद्धं विशेषविषयत्वं तत्प्रकारकत्वं वा निषिद्धयत इति प्रत्युक्तम्।

विशेषविषयत्वाभावादेरज्ञानत्वे ज्ञानमज्ञानमज्ञानीत्यनुभवः स्यात्। मय्यज्ञानमित्याद्यनुभवोऽपि न स्यात्।

तस्य मुक्तेष्वपि भावात् सर्वदा विशेषज्ञानरहिते चाभावादित्यर्थः। ज्ञानसामयिकात्यन्ताभाव एवाज्ञानमिति किं त्वन्मतानुसारेणोच्यते उतास्मन्मतानुसारेण ?। नोभयथाऽपीति क्रमेण दूषयति-तदभ्युपगम इति। अज्ञानाधीनमेवेति। वृत्तिज्ञानस्यानिर्वचनीयत्वे तदधिष्ठानं तदभावः स्यात्। तदनिर्वचनीयत्वं च तादृशाज्ञानकार्यत्वाधीनमित्यर्थः।

यदप्युक्तं पुरुषान्तरीयकरतलामलकादिज्ञाने प्रसिद्धं

स्वविषयेतरव्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकधर्मविषयत्वादिकमिह निषिध्यत इति, तद् दूषयति—एतेनेति । किमत्र स्वशब्दः पुरुषान्तरीयज्ञानपरः समभिव्याहृतपरो वा ?। नाद्यः । विशेषज्ञानवति जीवेऽज्ञानप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । शुक्त्यादाविदं प्रमेयवदिति ज्ञानस्यापि तादृशधर्मप्रकारकत्वात् शुक्तिं न जानामीत्यनुपपत्तेः । न च तदवच्छेदकत्वेन तत्प्रकारकत्वाभावो विवक्षित इति वाच्यम् । करतलामलकज्ञानेऽपि तदभावेन तत्रापि न जानामीत्यनुभवापातात्, इह शुक्तित्वमिति ज्ञानस्यापि तत्प्रकारत्वाभावाच्च न स्वविषयशब्दः स्वविशेष्यपर इति वाच्यम् । शुक्ताविदं रजतमिति ज्ञानानन्तरं तन्न जानामीत्यनुभवापातात्, उक्तनिषेधस्य ज्ञानसामान्यविरोधित्वाभावाच्चेत्यर्थः ।

किञ्च किं ज्ञाने विशेषविषयत्वाभाव एवाज्ञानं तद्विशिष्टज्ञानं वा ?। आद्ये दोषमाह—विशेषेति । द्वितीयं भङ्क्ते—विशेषेति ।

विशेषाविषयज्ञानमात्मन्यस्तीति चेत् तर्हि ज्ञानमज्ञानं स्यात् । आत्मधर्माज्ञानानुभवव्याख्याने च पदार्थमात्रविप्लवः स्यात् ।

तस्मान्न पराभिमताभावोऽज्ञानानुभवविषयः । प्रागभावस्यानुभवासंभवादपि नाज्ञानानुभवस्तद्विषयः । जनिष्यमाणाज्ञानानां विशिष्यानुभवासंभवात् ।

न च घटज्ञानं सामान्यज्ञानमेव तद्विशेषज्ञानाभावज्ञानहेतुः प्रतियोगितावच्छेदकाकारज्ञानस्याभावधीहेतुत्वात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् सामग्र्यन्तरकल्पने गौरवात् ।

तथा च मय्यज्ञानमित्यनुभवोपपत्तिरिति भावः । तद् दूषयति—तर्हीति । न च ज्ञानस्याज्ञानत्वं युक्तं घटत्वाघटत्ववत् ज्ञानत्वाज्ञानत्वयोरेकत्र विरोधादित्यर्थः । अहमज्ञ इत्यनुभवस्य मज्ज्ञाने विशेषविषयत्वं नेत्येवं व्याख्याने स्वस्वमतानुरोधेन सर्वानुभवव्याख्यानसम्भवात् पदार्थव्यवस्था न स्यादित्याह—आत्मेति ।

ज्ञानविरोधितया प्रतीयमानमज्ञानं च न प्रागभावादिरूपमित्युपसंहरति—तस्मादिति । प्रागभाववत्तदनुभवस्याप्यसम्भवान्नाहमज्ञ इत्याद्यनुभवस्तद्विषय इत्याह—प्रागभावस्येति । तत्र हेतुमाह—जनिष्यमाणेति । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्याभावधीहेतुत्वात् कार्यस्य तत्तद्व्यक्तिविशेषत्वेनैव प्रागभावप्रतियोगित्वाद्विषयविशेषविषयत्वस्यैव ज्ञाने विशेषत्वात्तदुत्पत्तेः पूर्वं तत्त्वेन तदवगमायोगात्तत्कार्यप्रागभावधीरप्ययुक्तेत्यर्थः ।

यदत्रोक्तं तद्विशेषज्ञानाभावज्ञानं प्रति तत्सामान्यज्ञानं हेतुरिति, तदनुवदति—न चेति । अभावान्तरे प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्याभावधीहेतुत्वेन क्लृप्तत्वात् तदभावेऽभावधियोऽसम्भवात् । इतरथा

क्लृप्तकारणभङ्गः क्वापि दोषो न स्यादित्यभिप्रेत्याह—प्रतियोगीति । विपक्षे बाधकान्तरमाह—अन्यथेति । प्रमेयत्वाद्याकारेण घटादिज्ञानादपि घटत्वाद्यवच्छिन्नतदभावधीः स्यादित्यर्थः । न च सिद्धान्तेऽपि कथमनित्यज्ञानादेर्ध्वंसावगम इति वाच्यम् । उत्पन्नस्य तस्य प्रत्यक्षादिना विशिष्यावगमसम्भवादिति भावः ।

ननूक्तप्रतियोगिज्ञानं ज्ञानप्रागभावेतराभावधीहेतुः । अत्र च सामान्यज्ञानमेवेत्यन्यदेव कारणमित्यत्राह—सामग्र्यन्तरेति ।

अभावधीमात्रेऽन्य एवानुगतो हेतुः, न तु त्वदुक्त इति शङ्कते—नन्विति ।

ननु यत्प्रतियोगिप्रकारकमभावज्ञानं तत्प्रकारकज्ञानमेवाभावधीहेतुः, न तु प्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्तया प्रतियोगिज्ञानम् । अन्यथा सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यनङ्गीकारमते वायौ रूपाभावाननुभवप्रसङ्गादिति चेत् । न, परमतेऽभावज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानजन्यत्वनियमात् । यदवच्छिन्नमज्ञानमनुभूयते स एव हि तस्य विषयः । ज्ञान इवाज्ञानेऽपि निरूपकस्यैव विषयत्वात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । अवच्छेदके च न त्वदभिमताज्ञानमिति ततोऽन्यदेव तत् ।

अभावज्ञानस्य प्रतियोगी यद्विशिष्टतया प्रतीयते तत्प्रकारकज्ञानमेव तद्धेतुः । 'अहमज्ञः' इत्यादिप्रागभावानुभवे च प्रतियोगिनो ज्ञानत्वविशिष्टतया प्रतीतेस्तत्प्रकारकज्ञानस्य विशेषज्ञानाभावेऽपि सम्भवान्न तदनुपपत्तिः, न चातिप्रसङ्ग इति भावः । प्रतियोगितावच्छेदकवत्तया प्रतियोगिज्ञानस्यैव हेतुत्वे बाधकमाह—अन्यथेति । सामान्यप्रत्यासत्त्यभावमते रूपत्वावच्छिन्नयावद्रूपज्ञानासम्भवेन 'वायौ तत्सामान्याभावस्य यावत्तद्विशेषाभावस्य वाऽनुभवो न स्यादित्यर्थः । यस्य मते सामान्यप्रत्यासत्तिरस्ति तन्मते प्रतियोगिनि प्रतियोगितावच्छेदकस्यैवाभावज्ञाने भाननियमात् तत्र तदनवच्छेदकस्य तथाऽवभास एवानुपपन्नः । इतरथा घटवत्यपि भूतले घटो नास्तीत्येवमाकारेण घटान्तराभावप्रमाप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्याह—नेति ।

किं च त्वदुक्तमर्थं न जानामीति विषयनिरूपितमेवाज्ञानमनुभूयते । तन्निरूपितत्वं च स्वस्यैव स्वप्रतियोगिज्ञानस्य च । इतरथा घटाज्ञाने पटस्यापि विषयत्वप्रसङ्गात् । निरूपकत्वं च ज्ञातस्यैवेत्यज्ञानविषयज्ञानस्य तस्यावश्यकत्वान्न परोक्षाज्ञानसम्भव इत्याह—यदवच्छिन्नमिति ।

ननु सामान्यनिरूपिताज्ञानस्य विशेषो विषयः । तथा च न पूर्वोक्तातिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य तयोरपि तव मते भिन्नत्वादतिप्रसङ्गस्तदवस्थ इत्याह—न चेति ।

न च सामान्यावच्छिन्नं विशेषाज्ञानं भातीति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । सामान्यविशेषयोर्भेदेनातिप्रसङ्गापरिहारात्, व्यक्तिरूपविशेषस्य ज्ञातत्वाच्च । व्यञ्जकासाधारणधर्मस्तु व्याप्यत्वेन विशेषः । तथा च वह्निं न जानामीत्यनुभूयमानाज्ञानस्यापि धूमविषयत्वप्रसङ्गः ।

अत एव विशेषप्रकारकं ज्ञानं निषिध्यत इत्यादिकं त्वसङ्गतम् । चन्द्रं न जानामीत्यनुभवकालेऽपि विशेषप्रकारकज्ञानादेः सत्त्वाच्च । अत एव साक्षात्प्रमाणज्ञानमपि नास्तीत्यपि निरस्तम् । स्वातन्त्र्यस्य वा सत्तानिश्चयरूपत्वस्य वा प्रत्यक्षत्वस्य वा साक्षात्त्वस्य विवक्षायां चन्द्रं न जानामीत्यादावज्ञानानुभवायोगात् तत्रोक्तस्य सर्वस्य सत्त्वात् । शेषं चोक्तमनुसंधेयम् ।

भेदेऽपि तयोः सामान्यविशेषभाव एव नियामक इत्याशङ्क्य किं विशेषशब्देन व्यक्तिर्विवक्षिता

उतापरजातिः व्यञ्जकासाधारणधर्मो वा ?। नाद्यः सामा-
न्याश्रयत्वेन व्यक्तेरपि ज्ञातत्वादित्याह—व्यक्तीति । न
द्वितीयः । जातिरहितेषु सामान्यादिष्वज्ञानादेरभावप्रस-
ङ्गादिति चार्थः । तृतीये तस्य तद्विशेषत्वं तद्व्याप्य-
त्वमयुक्तं वाच्यम् । अन्यथा तस्य तद्व्यञ्जकत्वायोगात् ।
ततश्च व्यापकनिरूपिताज्ञानस्य व्याप्यो विषय इत्य-
तिप्रसङ्गमाह—व्यञ्जकेति ।

यदप्युक्तं विशेषतो न जानामीति विशेषप्रकारकं
ज्ञानं निषिध्यते तस्यैव संशयविरोधित्वादिति, तद्दू-
षयति—अत एवेति । सर्वदा तज्ज्ञानरहिते तत्प्रागभा
वासंभवात्परकीयतज्ज्ञानाभावस्य पराभिमतेश्वरादाव
पि सत्त्वाद्विशेषस्योक्तप्रकारेण दुर्निरूपत्वाच्चेत्यर्थः ।
निरस्तसर्वपक्षेषु दूषणान्तरमाह—चन्द्रमिति । चक्षुषा
प्रकृष्टप्रकाशव्यक्तिविशेषं पश्यतोऽप्यस्मिन् ज्योतिर्मण्ड-
ले चन्द्रं न जानामीति तदज्ञानानुभवः सुप्रसिद्धः। तत्र
त्वदुक्तनिखिलनिषेधप्रतियोगिनः सत्त्वात्तदभावरूपा-
ज्ञानानुपपत्तिः । न च तत्र चन्द्रं न जानामीत्यनुभव
श्चन्द्रपदवाच्यत्वादिविषयो, न चन्द्रत्वादिविषय इति
वाच्यम् । चन्द्रत्वं नाम काचिज्जातिः। सा च चन्द्रपद-
प्रवृत्तिनिमित्ता इत्याप्तोपदेशात्तज्जातिमतः तद्वाच्यत्व
निश्चितवतः प्रकृष्टप्रकाशे चन्द्रत्ववैशिष्ट्याज्ञानाभावे
तद्वाच्यत्वेऽप्यज्ञानानुपपत्तेरित्यादि चतुर्थे वक्ष्यते इति
भावः । साक्षात्त्वदुक्तार्थविषयं प्रमाणज्ञानं नास्तीत्य-

त्रापि किं तत्प्रागभावोऽज्ञानत्वेनाभिमतः तदत्यन्ताभावो वा ?। नाद्यः। सर्वदा तद्विशेषज्ञानरहिते तदयोगात्। न द्वितीयः। भाविताद्दृशज्ञानाश्रये तदत्यन्ताभावायोगात् पुरुषान्तरीयतदत्यन्ताभावस्यातिप्रसक्तत्वादित्यभिप्रेत्याह—अत एवेति।

प्रमाणाज्ञानस्य साक्षात्त्वं विकल्पयन्सर्वकल्पेष्वनन्तरोक्तदोषमप्याह-स्वातन्त्र्यस्येति। किं च स्वातन्त्र्यमपि किमन्यानुपनीतविषयत्वं ज्ञानाविशेषणाविषयत्वं वा, विशेष्यतयैव तद्विषयकत्वं वा ?। नाद्यः। सुरभिचन्दनमिति निश्चये सत्यपि 'चन्दने सौरभ्यं न जानामि' इति धीप्रसङ्गात्। किं चैवं सति त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यनुभवस्यार्थांशे उपनीतविषयत्वं वाच्यम्। तदुपनायकस्याप्युपनीतविषयत्वेऽनवस्थापातात्तदनुपनीतविषयमज्ञातार्थे तस्य बाधाभावात् प्रमाणां चेति साक्षात्प्रमाणाज्ञाने तस्मिन् सति कथं तदभावः। न द्वितीयः। स्वप्रकाशज्ञानवादे सर्वज्ञानानामिदं जानामीत्येवमाकारेणोत्पत्तेः। तत्रार्थस्य ज्ञानत्वस्य च ज्ञानविशेषणतयैव भानात् सत्यपि विशेषज्ञाने तयोरज्ञानप्रसङ्गात्। वेद्यज्ञानवादेऽप्यनुव्यवसाये अर्थस्य ज्ञानत्वस्य च ज्ञानविशेषणतयैव भानात् तदनन्तरमपि तत्राज्ञानं स्यात्।

किं चात्रापि त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यनुभवे

ज्ञानविशेषणतयैवार्थो भातीति वाच्यम् । ततश्चैतत्कारणतया विशेषणभूताज्ञातार्थविषयज्ञानमावश्यकम् । तस्यापि ज्ञानविशेषणतयाऽर्थविषयत्वेऽनवस्थापातात्स्वातन्त्र्येण तत्तद्विषयमिति तदभावरूपाज्ञानासंभवः । नापि तृतीयः । दण्डवयमितिज्ञानानन्तरं दण्डं न जानामीत्यनुभवप्रसङ्गात् । अत्राप्यनन्तरोक्तदोषापाताच्च ।

सत्तानिश्चयत्वं च तत्र जातिरूपमुपाधिरूपं वा दुर्निरूपम् । प्रत्यक्षत्वस्य साक्षात्त्वे चाज्ञानानुभवस्यापि अज्ञातेऽर्थेऽलौकिकप्रत्यक्षत्वात्तदभावासंभवः । लौकिकप्रत्यक्षत्वविवक्षायां नित्यातीन्द्रियार्थेषु तदसंभवात्तदभावरूपाज्ञानानुपपत्तिः । अन्यविषयतदत्यन्ताभावस्यैव लिङ्गादितो निश्चितेष्वपि तेषु संभवात्तदाऽपि न जानामीत्यनुभवापत्तिरित्यादि प्रातिस्विकदूषणमपि द्रष्टव्यम् ॥

यदुक्तं साक्षात्प्रमाणाविषयत्वस्यैव सत्त्वप्रयोजकत्वादिति, तदपि साक्षात्त्वदुर्निरूपणेनैव निरस्तमित्याह—शेषे चेति ।

एवं परमते दोषमुक्त्वा स्वमते तदुक्तदोषं परिहर्तुमनुवदति—यच्चेति ।

यच्च परोक्षज्ञानमविद्यानिवर्त्तकमिति सविषयकाविद्याविषयवृत्त्याऽविद्याऽपि निवर्त्तेतेति, तदसत् । आप्तवाक्याद्दशोकत्वनिश्चयानन्तरमपि तत्राज्ञानसंशयदर्शनात् । न चात्रा-

शोकस्वरूपे नाज्ञानं, न वा संशयः किंतु तस्य देशविशेषस्थत्व इति वाच्यम् । देशविशेषत-त्संबन्धयोरपि प्रत्यक्षेण निश्चितत्वात् । अशो-कत्वादिस्वरूपेऽज्ञानाभावे तस्य देशविशेषस्थ-त्वसंशयाद्यसम्भवात् ।

अपरोक्षाध्यासस्यापरोक्षज्ञानेनैव निवर्त्यत्वादविद्या-ध्यासस्याप्यपरोक्षत्वाद् दिङ्मोहशङ्खपीतिमचन्द्रमादे-शिकत्वनभोनीलिमादिभ्रमाणां परोक्षात्मकतत्त्वनिश्चये सत्यप्यनुवर्त्तमानत्वेन तत्कारणतया तत्तदज्ञानस्याप्याव-श्यकत्वान्न परोक्षज्ञानात्तन्निवृत्तिरित्यभिप्रेत्याह— तदसदिति । किं च अशोकत्वं नाम काचिद्वृक्षत्वव्याप्या जातिः तद्वानशोकपदार्थ इति व्युत्पत्तिमतो "अस्मिन्व-नेऽशोकोऽस्ति" इत्याप्तोक्तितस्तद्वनेऽशोकत्वविशिष्टवृ-क्षसंसर्गविषयसत्तानिश्चयरूपं ज्ञानं जन्यते । वनाशो-कसंसर्गे संशयाद्यभावात् । ततो वनगतस्य "अशोकं न जानामि, अस्मिन्ननशोकत्वमस्ति न वा" इत्य-नुभूयमानावज्ञानसंशयौ परोक्षज्ञानस्याविद्यानिवर्तकत्वे-ऽनुपपन्नौ भवेताम् । ततः परोक्षज्ञानं सत्तानिश्चय-रूपमप्यविद्यानिवृत्त्ययोग्यमित्यभिप्रेत्याह—आप्तवा-क्यादिति । ननु तद्वाक्यादशोकत्वविशिष्टवृक्षस्य वन-संसर्गनिश्चयेऽपि तत्र तस्य देशविशेषसंसर्गानिश्चया-त्तस्य तद्विषयावेवाज्ञानसंशयावित्याशङ्क्य वस्तुतोऽ-

शोकत्वाश्रयस्यैव परोक्षे दृश्यमानत्वान्न तत्राज्ञाना-दीति दूषयति—न चात्रेति । ननु वृक्षत्वाकारेणैव तस्य देशविशेषस्थत्वनिश्चयो न त्वशोकत्वाकारेणे-त्याशङ्क्याशोकत्वतद्वैशिष्ट्याज्ञाननिवृत्तौ तेन रूपे-णापि निश्चयः स्यादित्याह—अशोकत्वादीति ।

यत्स्वरूपावरकाज्ञानं यस्य निवृत्तं तत्संस्कार-वतस्तस्य पश्चाद् देशविशेषे तदाकारेणैव तन्निश्चयो भवतीत्यत्रोदाहरणमाह—न हीति ।

न हि माहिष्मत्यां देवदत्ते प्रत्यक्षेण निर्णीते पाटलिपुत्रे तस्मिन् दृष्टे 'देवदत्तोऽत्रा-स्ति न वा' इति संशयो भवति । अविद्यानिवृत्त्य-निवृत्तिरूपविशेषं विना देवदत्तप्रत्यक्षाशोकरव-परोक्षनिश्चययोः सत्तानिश्चयरूपत्वे विशेषा-भावात् । अत एवाशोकस्येतरव्यावृत्तिर्वाक्याद-निश्चिता संदिह्यत इति परास्तम् । देवदत्तप्र-त्यक्षस्येतरव्यावृत्तिसंदेहाद्यभावात् । अत एव वृक्षविशेषेऽशोकत्वसंसर्गविषयोऽयं संदेहादिरि-ति परास्तम् । तस्यैव वाक्यीयप्रमाविषय-त्वात्

ननु माहिष्मत्यां देवदत्तस्वरूपज्ञानं सत्तानिश्च-यरूपं वाक्योत्थमशोकज्ञानं न तथेति वैषम्यमाश-

ङ्क्याह—अविद्येति । नन्वाप्तवाक्याद् वनस्थवृक्षेऽशो-कत्वनिश्चयेऽपि तस्येतरभेदोऽज्ञातः संदिह्यत इत्या-शङ्क्य तस्यापि प्रत्यक्षेण निश्चितत्वान्मैवमित्याह—अत एवेति । किं च देवदत्तप्राथमिकप्रत्यक्षेणात्तत्स्व-रूपावरकाज्ञाननिवृत्तौ यथा तस्येतरभेदसंशयाभावः, एवं शाब्दज्ञानादशोकाज्ञाननिवृत्तौ तस्यापि तत्संश-यो न स्यादित्याह—देवदत्त इति । ननु वाक्याद् वन-स्थवृक्षमात्रेऽशोकत्वनिश्चयेऽपि वृक्षविशेषे तत्संसर्गोऽ-ज्ञातः संदिह्यत इत्यत आह—अत एवेति । अतः शब्दार्थमेवाह—तस्यैवेति । वृक्षमात्रेऽशोकत्वं बोध-यतो वाक्यस्याप्रामाण्यापाताद् वृक्षविशेष एव तन्नि-श्चयस्ततो जायत इत्यर्थः ।

नन्वाप्तवाक्यादशोकत्वस्य वृक्षत्वेनैव सामाना-धिकरण्यं निश्चितं न त्वेतद्वृक्षत्वेनेति चेत् । न, सामा-नाधिकरण्यं नामैकाधिकरणत्वम् । तच्चैकप्रत्यक्षतो निश्चितमेकाधिकरणत्वमेव । तथा च रूपवत्त्वेन च-क्षुषा दृष्टे घटे त्वचा घटत्वसामानाधिकरण्येन स्प-र्शावगतौ यथा तयो रूपस्पर्शयोर्न सामानाधिकरण्यसं-देहः, एवमत्रापि स्वरूपाज्ञानाभावेऽशोकत्वैतद्वृक्षत्व-योरपि स संदेहो न स्यादिति भावः ।

ननु परोक्षज्ञानमात्रस्याविद्याऽनिवर्तकत्वे "अयम-शोकः" इत्युपदेशजन्यज्ञानादपि तदनिवृत्तिः स्यादि-

त्याशङ्क्य तस्य "दशमस्त्वमसि" इत्यादिवाक्यवदिन्द्रियसन्निकृष्टतया प्रमात्रव्यवहितविषयत्वेनापरोक्षज्ञानादिजनकत्वात्तत एव तदज्ञानादिनिवृत्त्युपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह—क्वचिच्चेति ।

क्वचिच्चोपदेशोऽप्यपरोक्षज्ञानजनकः ।
अशोकापरोक्षमपि क्वचित्सत्ताऽनवधारणम्,
उपदेशप्रामाण्यस्यान्यथासिद्धिशङ्काकलङ्कितत्वं ।
च । अपि चाभिव्यक्तं विषयावच्छिन्नं चैतन्यं
फलम् । अभिव्यक्तिश्चाविद्यानिवृत्तिरेव ।

ततश्चापरोक्षार्थ इव परोक्षेऽप्यविद्यानिवृत्तिरस्ति चेत्तदपि स्पष्टमवभासेत । विषयावच्छिन्नस्फुरणस्यैव स्पष्टतारूपत्वात् ।

नन्वेवमिन्द्रियसन्निकृष्टेऽशोके 'अस्मिन्वनेऽशोकोऽस्ति' इति वाक्यादप्यपरोक्षज्ञानोत्पत्त्या तदज्ञानादिनिवृत्तिः स्यादित्यत आह—अशोकेति । ननूक्तवाक्यजन्यपरोक्षज्ञानवत्तज्जन्यापरोक्षज्ञानमपि तत्प्रयोक्तुराप्तत्वान्यथानुपपत्तिरूपतर्कबलात्सत्तानिश्चयरूपं किन्न स्यादित्यत आह—उपदेशेति । इन्द्रियासन्निकृष्टस्य कस्यचिदशोकत्वेऽपि तत्प्रयोक्तुराप्तत्वसम्भावनया तदुपदेशस्यान्यथाऽपि प्रामाण्योपपत्तिशङ्कास्कन्दितत्वात्सन्निकृष्टविषये तज्जन्यज्ञानमपरोक्षमपि सत्ता-

नवधारणमेव दूरस्थस्य तु वस्तुतस्तद्विषयपरोक्षज्ञा-
नोत्पत्तिसमयवर्तितशङ्कानवतारात् तत्र सत्तानिश्चयरू-
पमेवेति परोक्षज्ञानस्य व्यभिचारान्नाविद्यानिवर्त्तक-
तेति भावः ।

किं च समानविषययोरपि ज्ञानाज्ञानयोर्व्य-
धिकरणत्वे निवर्त्यनिवर्त्तकभावानुपपत्तेस्तन्निवर्त्तकस्य
तत्सामानाधिकरण्यमावश्यकम् । परोक्षवृत्तेश्च निर्गम-
नाभावेन स्वविषयावच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञानेन सामा-
नाधिकरण्यानुपपत्तेस्तस्यास्तन्निवर्त्तकत्वमनुपपन्नम् । प-
रोक्षज्ञानस्याप्यविद्यानिवर्त्तकत्वे शाब्दापरोक्षवादे य-
त्नान्तरेण ब्रह्मसाक्षात्काराभ्युपगमो व्यर्थः स्यात् ।

किं चैवं प्रत्यक्षविषयवत्परोक्षविषयस्यापि फल-
व्याप्यतयाऽस्पष्टताया अभावात् तत्रापरोक्षव्यवहा-
रादिरपि स्यादित्याह—अपि चेति । ननु स्पष्टता नाम
ज्ञातता, सा च न । परोक्षविषयस्यापि फलव्याप्यतयाऽ-
स्पष्टताया अभावात् तत्रापरोक्षविषयेष्वित्याशङ्क्य
तस्या निरस्तत्वादभिव्यक्तं विषयावच्छिन्नचैतन्यमेव
सेत्याह—विषयेति ॥

नन्वपरोक्षज्ञानविषयत्वमेव स्पष्टता, सा च न
परोक्षविषय इति वैशेषिकादिमतमाशङ्क्याह—न
चेति ।

न च घटस्य स्पष्टता अपरोक्षज्ञानवि-

षयत्वमेव । ज्ञानस्यात्मनिष्ठत्वाद् अतिरिक्तविषयतायाश्चानङ्गीकारात् । न चेन्द्रियसन्निकृष्टत्वं तत् । अन्धकारस्थघटेऽपीन्द्रियसन्निकृष्टे वाक्यात् ज्ञायमाने स्पष्टताया अदर्शनात्, तस्यातीन्द्रियत्वाच्च ।

किं च परोक्षज्ञानस्याविद्यानिवर्त्तकत्वे चक्षुषा दृष्टघटादिव्यक्तौ त्वगिन्द्रियेणानुमाननिर्णीतेऽर्थे शब्देन जिज्ञासाभाववत् शब्दादवगतेऽपि श्रीवेङ्कटाचलेशलीलाकमनीयविग्रहादौ प्रत्यक्षेण जिज्ञासाभावः स्यात् । अज्ञाननिवृत्तेस्तुल्यत्वात् ।

नन्विष्टविशेषप्रत्यक्षात् सुखविशेषो भवतीति जिज्ञासाऽर्थवतीति चेत्, सत्यम् । अज्ञाननिवृत्तितौल्ये तदेव न सम्भवति । परोक्षापरोक्षवृत्तेर्विषयसम्बन्धासम्बन्धाभ्यामज्ञाननिवृत्तितदभावाविति सिद्धान्ते न दोषः ।

किं ज्ञानविषयत्वं ज्ञानमेव उत तदतिरिक्तो विषयगतो धर्मः? । आद्ये तस्य विषयसम्बन्धिस्पष्टतात्मत्वमयुक्तमित्यभिप्रेत्याह—ज्ञानस्येति । द्वितीयं दूषयति—अतिरिक्तेति । द्रव्याद्यन्यतमत्वेनातिरिक्तवि-

षयताया दुर्निरूपत्वादित्यर्थः। ननु ज्ञायमानस्येन्द्रियसन्निकृष्टत्वमेव स्पष्टतेत्यत आह—न चेन्द्रियेति। प्रत्यक्षज्ञानविषयस्येन्द्रियसन्निकृष्टत्वं स्पष्टतेत्याशङ्क्य स्पष्टताया अपरोक्षत्वादस्यातीन्द्रियत्वात् नैवमित्याह—तस्येति।

किं चैवं परोक्षतो निर्णीते दूरस्थे वस्तुनि "निष्पादितक्रिये कर्मणि" इति न्यायेन तदविद्यानिवृत्तये प्रत्यक्षापेक्षा न स्याच्चक्षुषा निर्णीते घटे स्पार्शनज्ञानापेक्षाऽदर्शनात्। अनुमाननिश्चिते शब्दापेक्षाऽदर्शनात् तद्वदित्याह—किं चेति।

नन्वविद्यानिवृत्तेरन्यतः सिद्धत्वेऽपि सुखविशेषार्थं तत्प्रत्यक्षज्ञानापेक्षेति शङ्कते—नन्विति। इष्टापरोक्षज्ञानस्य स्वविषयगतेष्टत्वावारकाविद्यानिवर्तकत्वादेव सुखविशेषहेतुता। परोक्षज्ञानस्यापि तदस्ति चेत्ततोऽपि सुखविशेषः स्यादित्याह—सत्यमिति। ननु सिद्धान्तेऽपि ज्ञानत्वाविशेषेऽपि किञ्चित् ज्ञानमविद्यानिवर्तकं किञ्चिन्नेति कथं वैषम्यमित्यत आह-परोक्षेति. प्रत्यक्षपरोक्षवृत्त्योर्निवर्त्याविद्याशासामानाधिकरण्यतदभावावेव वैषम्यमित्यर्थः।

इष्टविषयापरोक्षवृत्तेः प्रत्यक्षज्ञानत्वमेव सुखहेतुत्वप्रयोजकं, न त्वविद्यानिवर्तकत्वमिति शङ्कते—अज्ञानेति।

अज्ञाननिवृत्तेस्तुल्यत्वेऽपि स्वरूपविशेषादेव सुखविशेष इति चेत्। न, अतिप्रसङ्गात्।

तस्मादविद्यानिवृत्तिरूपविशेषादेव प्रत्यक्षं सुखविशेषकरमिति तदेवाविद्यानिवर्तकम् । अविद्याविषयकवृत्तिश्च नाविद्याविरोधिनीति । प्रमाणानां स्वप्रमेयात्युदासकरत्वात् ।

न चैवं परोक्षज्ञानात् व्यवहारोऽपि न स्यादिति वाच्यम् । व्यवहारमात्रे ज्ञानमात्रस्यैव हेतुत्वात् । संशयमिथ्याज्ञानादपि तद्दृष्टेः ।

प्रमेयमित्येवंरूपेष्टज्ञानादपि सुखं स्यादिति दूषयति—नेति । न चेष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमेव सुखहेतुरिति वाच्यम् । प्रमेयवदिति ज्ञानेऽपीष्टतावच्छेदकतद्वैशिष्ट्ययोर्भानाभावात् । कारणकारणादेव कार्योपपादने ज्ञानसामग्रीत एव कार्यसंभवात् । ज्ञानस्यापि कुत्रापि कारणतायोगाच्चेति भावः । ततश्चेष्टापरोक्षज्ञानस्याविद्यानिवर्त्तकत्वप्रयुक्तमेव सुखानुकूलत्वं, परोक्षज्ञानस्य च तदभावान्नाविद्यानिवर्तकत्वमित्याह—तस्मादिति । एवं तावत्परोक्षज्ञानस्याविद्यानिवर्तकत्वाभावादविद्याविषयवृत्तेरविद्यासमानविषयत्वेऽपि न तन्निवर्तकत्वमित्युक्तम् । इदानीं विमतं नाविद्यानिवर्तकं तद्विषयज्ञानत्वात्संमतवत् । न च सुखादिज्ञाने व्यभिचारः । तस्य पक्षसमत्वात् । तथा च निवर्त्याज्ञानविषयकं तत्समानविषयमेव ज्ञानं तन्निवर्तकमित्यभिप्रेत्याह—अविद्येति ।

ननु परोक्षज्ञानेनाज्ञानानिवृत्तौ तदावृतविषये व्यवहारोऽपि न स्यादित्याशङ्क्य ज्ञानमात्रस्यैव तत्कारणत्वात्ततस्तदुपपत्तिरित्याह—न चैवमिति । अज्ञानानिवर्तकज्ञानादपि व्यवहारदर्शनान्नाज्ञाननिवृत्तिस्तद्धेतुरित्याह—संशयेति । अत एव परोक्षज्ञानाद् भ्रान्तिरपि न निवर्त्तेतेति निरस्तम् । दण्डभ्रान्त्याऽपि सर्पभ्रान्तिनिवृत्तिदर्शनादिति भावः ।

परोक्षनिश्चयात्तद्विषयाज्ञानानिवृत्तौ तदनुभवोऽपि स्यादिति चेत्तमनुवदति—नन्विति ।

नन्वेवं निर्णीतेऽपि धर्मादौ न जानामीत्यनुभवः स्यादिति चेत् । न, तन्निर्णयस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् । तदननुभवमात्रात्तन्निवृत्त्यनुभवो भ्रान्तिः । न चैवं सुखं न जानामीत्यनुभवस्यापि भावरूपाज्ञानविषयत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । स्वस्य विद्यमाने सुखे विशेषतोऽनुभवनियमेन न जानामीत्यनुभवाभावात् । परसुखे च तदिष्टमेव ।

यत्त्वहमर्थस्य भावरूपाज्ञानाश्रयत्वेनेत्यादि, तदसत् । तस्याज्ञानाश्रयाभेदात् । श्वेतो धावतीतिवदहमज्ञ इति प्रतीत्युपपत्तेः ।

सुषुप्ताविव सतोऽप्यज्ञानानुभवस्य जानामीति-

स्फुटतरज्ञानानुभवेनाभिभूतत्वात्सौरप्रभाभिभूतदीपादिप्रभाया इव न स्फुटव्यवहारयोग्यतेत्यभिप्रेत्याह—न तन्निर्णयस्येति। यदुक्तं शास्त्रश्रवणाद्धर्माज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवादिति, तदन्यथयति—तदननुभवमात्रादिति। यथा सौरप्रभायां सत्यां चन्द्रादिप्रभाया अननुभवमात्रेण तन्निवृत्तित्वभ्रमः, एवं परोक्षज्ञाने सति तदज्ञानस्य स्पष्टमननुभवात्तन्निवृत्तित्वभ्रमः; निवर्त्तकस्य बाधकस्योभयत्र तुल्यत्वादिति भावः। न जानामीत्यनुभवस्य भावरूपाज्ञानविषयत्वे सुखादावपि तत्सत्त्वात्तत्रापि भावरूपाज्ञानापात इति न शङ्कनीयमित्याह—न चैवमिति। किं वर्त्तमाने स्वकीयसुखादौ तदनुभव उत परकीये तस्मिन्, किं वाऽतीतादिरूपे?। नाद्य इत्याह—स्वस्येति। द्वितीयतृतीययोरिष्टापत्तिरित्याह—परसुखे चेति। अतीतादिरूपस्यापि सुखस्याव्याकृतात्मना स्थितस्यावृतचैतन्य स्वाध्यासात्तदज्ञानमपीष्टमिति चशब्दार्थः।

'अहमज्ञः' इत्यनुभवेऽहङ्काराश्रितत्वेनाज्ञानमनुभूयते। भावरूपाज्ञानस्य च तदनुपपन्नमिति चोद्यमनुवदति—यत्त्विति। यथा श्वेतरूपस्य गतिमद्द्रव्यतादात्म्याद्यथा स्वगत्या गत्याश्रयत्वानुभव एवमज्ञानाश्रयचित्तादात्म्यादहङ्कारस्य तदनुभव इति दूषयति—तदसदिति

चोद्यान्तरमनुवदति—यस्त्विति ।

यस्तु जडविषयाज्ञानाभावात् घटं न जानामीत्यनुभवोऽभावविषय एवेति, तन्न । तदभिन्नचैतन्याज्ञानस्यैव तदज्ञानत्वात् ।

तस्मादज्ञो न जानामीत्येतत्प्रत्यक्षगोचरः ।
अनादिभावरूपा साऽविद्या नाभावरूपिणी ॥

एवं सौषुप्तिकाज्ञानपरामर्शोऽपि भावरूपाज्ञाने प्रमाणम् । ज्ञानाभावस्य सुषुप्तौ प्रतियोगिस्मरणाद्यभावेनानुभवितुमशक्यत्वात् परामर्शासम्भवात् ।

अस्मदभिमताज्ञानं तु सुषुप्तावपि साक्षिणा विषयव्यावृत्तमेवानुभूयते । विषयस्याप्यज्ञाततया नित्यानुभवमात्रवेद्यत्वात् । न चैवं जागरण इव 'अहमज्ञो घटं न जानामि' इतिप्रत्ययप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तदाऽज्ञानसाक्षिणः सविकल्पकत्तापादकाहङ्कारस्याभावेन तथाऽननुभवात् ।

अज्ञानविषयतद्रूपचैतन्यावच्छेदकतया जडस्य तद्विषयत्वानुभवो न स्वत इति दूषयति—तन्नेति । 'अज्ञ' न जानामि, इत्यनुभवयोरन्यथानुपपत्तेर्भावरूपा-

ज्ञानमेव तद्विषय इत्युपसंहरति श्लोकेन—तस्मादिति। न किञ्चिदवेदिषमितिपरामर्शकल्प्यसौषुप्तिकानुभवोऽपि तत्र मानमित्याह—एवमिति। सोऽपि ज्ञानाभावविषयतयाऽन्यथासिद्ध इति शङ्कां निराकरोति—ज्ञानाभावस्येति। न च संस्कारानुपपत्तिः। सिद्धान्ते अज्ञानाकाराविद्यावृत्तेः सुषुप्त्यवस्थाया वा नाशात्तद्विशिष्टप्रकाशस्यापि नाशात्तदुपपत्तेरिति भावः।

धर्म्यादिज्ञानाभावाद्भावरूपाज्ञानानुभवोऽपि न स्यादित्युक्तं दूषयति—अस्मदभिमतेति। साक्षिणो नित्यतया धर्म्यादिज्ञाननिरपेक्षत्वात्सविषयमेवाज्ञानं ततो भासते। न च तदाऽज्ञानविषये प्रमाणाभावान्न तस्य साक्षिगोचरतेति वाच्यम्। अज्ञाततया साक्षिभास्यत्वे प्रमाणापेक्षाभावादित्यर्थः। सुषुप्तौ साक्षिणा ज्ञानानुभवेऽहमित्याकारा प्रतीतिः स्यात्। तदाकारप्रतीतिश्च तदाऽनुपलब्धिविरुद्धेत्याशङ्क्याऽभिव्यक्ताहङ्कारतादात्म्यापन्नसाक्षिण एव तथा प्रतीतेः। सुषुप्तौ च तदभावान्नैवमित्याह—न चैवमित्यादिना।

न किंचिदवेदिषमित्यस्य स्वापकालीनज्ञानाभावानुमितित्वान्न तदाऽज्ञानानुभव इत्युक्तमनुवदति—यत्त्विति।

यत्त्वयं न सौषुप्तिकाज्ञानस्य परामर्शः किं त्वनुमानमिति, तन्न। तत्र न तावदहं ज्ञाना-

भाववान् अवस्थाविशेषवत्त्वादित्यनुमानम् । अ-
मर्थमात्रपक्षीकारे जाग्रति तस्मिन् ज्ञानसत्त्वेनां-
शतो बाधात् । सुषुप्तिकालीनाहमर्थस्य पक्षत्वे
सुषुप्तेर्निखिलज्ञानाभावरूपायाः पूर्वमसिद्धत्वा-
त् । यत्किञ्चिज्ज्ञानाभावस्य साध्यत्वे न किंचि-
दवेदिषमित्यनुभवासंभवात्, सुषुप्तिकालीनज्ञा-
नाभावासिद्धेश्च । निखिलज्ञानाभावस्य साध्यत्वे
व्याप्तिग्रहाभावात् ।

अवस्थाविशेषत्वं च यदि सुषुप्तित्वं,
तदा साध्याविशेषः । निखिलज्ञानाभावरूपत्वात्
सुषुप्तेः । यदि जाग्रत्स्वप्नातिरिक्तकालत्वं, तन्न ।
तदा निखिलज्ञानाभावज्ञानात् प्राक् तदतिरिक्त-
त्वस्य दुर्विज्ञेयत्वात् । एतेन सामग्र्यभावेन ज्ञाना-
भावोऽनुमीयत इति प्रत्युक्तम् । तत्रापि पक्षस्य
दुर्निरूपत्वात । सामग्र्यभावस्यापि कार्याभावो-
न्नेयत्वात्

लिङ्गानिरूपणान्न तस्यानुमितित्वमित्याह—तन्ने-
ति । अवस्थाविशेषवत्त्वलिङ्गमित्येतत्तावद् दूषयति—
तत्र न तावदिति । तत्र किमहमर्थमात्रं पक्षः सुषु-

प्तिकालीनाहमर्थो वा। आद्यं दूषयति—अहमर्थेति। द्वितीयेऽनुमितेः पूर्वं पक्षविशेषणाज्ञानात्तद्विशिष्टपक्ष एवासिद्ध इत्याह—सुषुप्तीति। साध्येऽपि किं कतिपयज्ञानाभाववत्त्वं विवक्षितं निखिलज्ञानाभाववत्त्वं वा ?। आद्ये दोषमाह—यत्किंचिदिति। जाग्रत्यपि तस्य सत्त्वात्सिद्धसाधनता च स्यादित्यभिप्रेत्याह—सुषुप्तीति। द्वितीयं दूषयति—निखिलेति। निखिलज्ञानानामेकत्रैकदा वाऽप्रसिद्धत्वेन व्यतिरेकव्याप्तेरपि दुर्ग्रहत्वादिति भावः।

हेतुरपि दुर्निरूप इत्याह—अवस्थेति। एतदीयसुप्तेरन्यदीयजाग्रदादिकालत्वादसिद्धिः। एतदीयजाग्रत्कालाद्यन्यत्वविवक्षायामन्यदीयजाग्रति व्यभिचार इत्यभिप्रेत्याह—तन्नेति। किं च कतिपयज्ञानवद् जाग्रत्स्वप्नकालातिरिक्तत्वस्य निखिलज्ञानाभावत्वग्रहं विना दुर्ग्रहत्वाद्धेतोरज्ञाततासिद्धिरित्याह—निखिलेति। परोक्तं द्वितीयलिङ्गमपि दूषयति—एतेनेति। एतच्छब्दार्थमाह—तत्रापीति। निखिलज्ञानाभावग्रहं विना तत्सामग्र्यभाव एव दुर्ग्रह इत्याह—सामग्रीति।

यदप्युक्तं प्रत्यक्षसिद्धेन्द्रियप्रसादेन तदुपरमानुमानात्सामग्र्यभावः सिद्ध इति तदप्ययुक्तमिति दूषयति—न चेति।

न चेन्द्रियप्रसादेन तदुपरमानुमानात् सामग्र्यभावोऽन्यतः सिद्ध इति वाच्यम्। बाह्येन्द्रियोपरमेऽपि स्वप्ने विषयज्ञानतत्सामग्र्योः सत्त्वात्, शोभनस्वापदर्शनादपि मनःप्रसादस्य सत्त्वेनान्यथासिद्धेश्च।

नापि तत्तुल्ययोगक्षेमात्मादौ स्मर्यमाणेऽपि नियमेनास्मर्यमाणत्वलिङ्गादनुमितिः। सुषुप्तिकालीनात्मनोऽस्मर्यमाणत्वेन विशेषणासिद्धेः, जाग्रत्कालीन आत्मनि ज्ञानस्यास्मर्यमाणत्वासिद्धेश्च।

सुषुप्तिकालेऽस्मर्यमाणत्वं हेतुरिति चेत्-न। असिद्धेः, निखिलविषयज्ञानाभावस्यैव सुषुप्तित्वात्, विद्यमानवादेऽननुभूतज्ञानस्यापि सम्भवादप्रयोजकत्वात्, जाग्रति तादृशज्ञाने व्यभिचाराच्च, लिङ्गव्याप्त्याद्यनुसन्धानं विनापि नावेदिषमिति परामर्शदर्शनात्।

ननु मनःप्रसादेन मनसोऽप्युपरमानुमानान्निखिलज्ञानसामग्र्यभावसिद्धिरित्याशङ्क्य तत्प्रसादोऽन्यथापि सम्भवतीत्याह—शोभनेति। इन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वेन परमते तत्प्रसादो दुर्विज्ञेय इत्यपि द्रष्टव्यम्।

तृतीयं लिङ्गमपि दूषयति—नापीति । पराभिमतात्मनो जडत्वेन सुषुप्तावनुभवासंभवात्तस्य जाग्रति स्मर्यमाणत्वायोगाद्विशेषणासिद्धो हेतुरित्याह—परमत इति । विशेष्यासिद्धिमप्याह—जाग्रत्कालीन इति ।

विशेष्यसिद्धिपरिहाराय हेतुविशेषणं शङ्कते-सुषुप्तीति । निखिलज्ञानाभावज्ञानात्पूर्वं सुषुप्तेरेवाज्ञानादसिद्धिरित्याह—न असिद्धेरिति । सुषुप्तौ सतोऽपि ज्ञानस्यानुभवाभावादपि स्मरणाभावोपपत्तेरप्रयोजकताऽपीत्याह—विद्येति । नवीनमते ज्ञानस्य स्वविषयत्वेऽपि संस्कारप्रमोषादिना स्मरणाभावसंभवात्तत्राप्यप्रयोजकतेति भावः । मतद्वयेऽपि केषाञ्चित्काष्ठलोष्टादिज्ञानानां सतामप्यस्मर्यमाणत्वात्तत्र व्यभिचारश्चेत्याह—जाग्रतीति । अनुमितिकारणं विनापि सौषुप्तिकाज्ञानानुसन्धानदर्शनान्नेयं मितिरित्याह—लिङ्गेति ।

यदुक्तमुक्तलिङ्गैः स्वापे ज्ञानाभावासिद्धौ सिद्धान्तेऽपि तदसिद्ध्यापात इति, तद्दूषयति—न चैवमिति ।

न चैवं सिद्धान्तेऽपि कथं सुषुप्तौ ज्ञानाभावनिश्चय इति वाच्यम् । न किञ्चिदवेदिषमिति परामर्शसिद्धसर्वविषयाज्ञानान्यथानुपपत्त्या तस्य कल्प्यत्वात् । अत एव रागाद्यभावानुमानमपि तद्विषयज्ञानाभावस्यैव तदनुत्पत्तिव्याप्य-

त्वात्। न चैवमात्मादिगोचरेच्छाद्यभावो न सिध्येत्, तज्ज्ञानस्य तदानीमपि सत्त्वादिति वाच्यम्। सविकल्पकज्ञानस्यैव तद्धेतुतया तदभावानुमानादेव तदभावस्यापि सिद्धत्वात्। किंच सुषुप्तौ ज्ञानाद्यभावोऽपि साक्षिणाऽनुभवितुं शक्यते। न चैवं तदाऽज्ञानाद्यसिद्धिप्रसङ्गः। तस्य तदाऽप्यावश्यकत्वेन 'जाग्रतीव नावेदिषम्' इत्यनुभवस्य तदेकविषयत्वात्।

अज्ञानान्यथानुपपत्त्येति। भावरूपाज्ञानेन तद्विरोध्यपरोक्षज्ञानाभावसिद्धौ लिङ्गदर्शनादेरभावात् परोक्षज्ञानाभावोऽपि सिध्येदिति भावः। यदप्युक्तम्—एवं सति रागविरोधिद्वेषस्य तत्राभावात्तदभावासिद्धिरिति, तत्राह—अत एवेति। इष्टज्ञानादेरभावादित्यर्थः। ज्ञानाभावात्कथं रागाद्यभावसिद्धिरित्याशङ्क्याह—तद्विषयेति। तर्हि तदा ज्ञायमानात्मसुखादिविषयरागाद्यभावो न सिध्येदिति यदुक्तं तद् दूषयति—न चैवमिति। आत्मनो निर्विकल्पकज्ञानेन स्फुरणेऽपि तदा रागादिहेतोः सविकल्पकस्याभावात्तदभावसिद्धिरित्याह—सविकल्पकेति। स्वापकालीनस्य ज्ञानाद्यभावस्यानुमेयत्वमङ्गीकृत्येदमुक्तम्। वस्तुतस्तस्य तदा

नित्यसाक्षिवेद्यत्वसंभवादुत्थितस्य नापश्यं नाश्रौषमिति तत्परामर्श एवेत्याह—किं चेति। नन्वेवं सति न किंचिदवेदिषमित्यस्यापि ज्ञानाभावविषयत्वसंभवात्ततो भावरूपाज्ञानासिद्धिरिति चेत् न। भावरूपाज्ञानं विना साक्षिणो दृश्यसंबन्धायोगित्वेन तस्यावश्यकत्वात्। नावेदिषमितिज्ञानसामान्यविरोधितया परामृश्यमानाज्ञानस्य विशेषाभावरूपत्वायोगाच्चेत्याह—न चैवमित्यादिना।

एवं भावरूपाज्ञाने प्रत्यक्षमुपपाद्यानुमानमप्याह—अनुमानमिति।

अनुमानमपि तत्र प्रमाणम्। इच्छाद्यसमानकालीनसामग्रीजन्यप्रत्यक्षधर्माजनकघटादिप्रत्यक्षप्रमा ज्ञानातिरिक्तप्रत्यक्षनिवर्तिका बाह्यविषयजन्यप्रमात्वात् प्रतियोगिप्रत्यक्षवत्।

इच्छाद्यसमानकालीना या सामग्री तज्जन्या प्रत्यक्षधर्मभूतेच्छाद्यजनिका च या घटादिप्रत्यक्षप्रमा साऽत्र पक्षः। ज्ञानातिरिक्तप्रत्यक्षस्य निवर्त्तिकेति साध्यम्। बाह्यो यो विषयघटादिः तज्जन्यप्रमात्वादिति हेतुः। प्रतियोगिप्रत्यक्षवदिति संजिहीर्षाद्वारा ध्वंसजनकतत्प्रतियोगिप्रत्यक्षवदित्यर्थः। प्रमामात्रस्य पक्षत्वे स्वमते परोक्षप्रमायां बाधः। तन्निवारणाय प्रत्यक्षप्रमेत्युक्तम्। अत्र प्रमापदं स्वसामग्रीकालीनज-

न्यविशिष्टज्ञानानधिगतार्थविषयप्रमापरम् । तेन धारावाहिकद्वितीयादिप्रमायां न बाधः । स्वमते शब्दादिजनिताऽहमाकारवृत्तेरपरोक्षप्रमात्वात्तेन बाधवारणाय घटादीति । इच्छादिजनकघटादिप्रमायां परमते तत्प्रागभावनिवर्त्तकत्वेन सिद्धसाधनतावारणाय धर्मजनकेति । पक्षीकृतज्ञानस्यापि संस्कारजनकत्वादसंभववारणाय प्रत्यक्षधर्मेत्युक्तम् । अत्र धर्मपदं भावरूपधर्मपरम् । तेन प्रत्यक्षस्य स्वध्वंसस्य जनकत्वेनाविद्यानिवृत्तेरात्मातिरेकमते तज्जनकत्वेन वा नासंभवः । जिज्ञासाद्यनन्तरभाविघटादिप्रमायास्तन्निवर्त्तकत्वेनार्थान्तरतावारणायेच्छाद्यसमानकालीनसामग्रीजन्येत्युक्तम् । अत्रादिपदेन द्वेषप्रयत्नौ गृह्येते । साध्येऽपि संस्कारप्रागभावनिवर्त्तकत्वेनार्थान्तरतावारणाय प्रत्यक्षपदम् । स्वनिवर्त्तकत्वेन विशेषणज्ञाननिवर्त्तकत्वेन चार्थान्तारतावारणाय ज्ञानातिरिक्तेति । हेतुपरोक्षप्रमायां व्यभिचारवारणाय विषयजन्येति पदम् । उक्ताहमाकारवृत्तौ व्यभिचारवारणाय बाह्येति । अत्रापि प्रमापदं स्वसामग्रीकालीनजन्यज्ञानाविषयप्रमापरम् । तेन धारायां द्वितीयादिज्ञाने न व्यभिचारः ।

अत्रायमनुमाननिष्कर्षः—*इच्छाद्वेषप्रयत्नासमानकालीनसामग्रीजन्यप्रत्यक्षभावधर्मजनकस्वसामग्री-

कालीनजन्यविषयविषयकबाह्यविषयजन्यप्रमात्वात् । स्वविषयध्वंसजनकप्रत्यक्षवदिति ।

नन्वज्ञानादन्यदेव प्रत्यक्षं वस्तूक्तप्रमानिवर्त्यमस्त्वित्याशङ्क्याह—अभिहितेति ।

अभिहितज्ञाननिवर्त्यं चाबाधितं नास्मदभिमताज्ञानादन्यत्संभवति ।

यद्वा प्रत्यक्षधर्माजनकघटादिप्रत्यक्षप्रमाणाज्ञानं कार्यस्वसमानाधिकरणातिरिक्तप्रत्यक्षनिवर्त्तकं, कार्यत्वानधिकरणप्रत्यक्षनिवर्तकं, जन्यज्ञानासहकृतसामग्रीजन्यध्वंसप्रतियोगिजातीयातिरिक्तज्ञानान्यप्रत्यक्षनिवर्त्तकं, जन्यज्ञानाजन्यध्वंसप्रतियोगिजातीयातिरिक्तज्ञानान्यप्रत्यक्षनिवर्त्तकं, गुणत्वानधिकरणप्रत्यक्षनिवर्तकंस्वस्थितिक्षणनियतस्वविनाशसामग्रीमद्भिन्नप्रत्यक्षनिवर्त्तकमिति वा साध्यम् । तत एव तद्वत् ।

विशिष्टाभावस्य साध्यत्वान्न व्यर्थविशेषणत्वम् ॥

स्वस्य स्वप्रागभावनिवृत्तिरूपत्वेन तन्निवर्त्तकत्वायोगात् इच्छातत्प्रागभावाद्यनिवर्तकस्यैव पक्षत्वात्तदन्यस्य प्रत्यक्षस्य तन्निवर्त्यत्वं बाधितमिति अनिर्वचनीयाज्ञानमेव तादृशं सिद्ध्यतीत्यर्थः ।

इदानीं पक्ष आद्यविशेषणं परित्यज्य साध्ये विशेषणान्तराणि वदन् उक्तहेतोः षट् साध्यायाह—यद्वेति । अत्रापि पक्षविशेषणकृत्यं पूर्ववदेव । कार्यत्वे सति स्वेन पक्षीकृतज्ञानेन समानाधिकरणमिच्छादि तदतिरिक्तं यत्प्रत्यक्षं तन्निवर्तकमित्येकं साध्यम् । सर्वत्रापि संस्कारप्रागभावनिवर्त्तकत्वेनार्थान्तरतावारणाय प्रत्यक्षेति । ज्ञानेच्छादिनिवर्तकत्वेनार्थान्तरतावारणाय कार्येति । स्वसमानाधिकरणातिरिक्तेत्युक्ते बाधः । अज्ञानस्यापि स्वसमानाधिकरणत्वेन तदतिरिक्तनिवर्त्तकत्वाभावात्, तन्निवारणाय कार्येति । अज्ञानस्य कार्यत्वाभावादेव तद्विशिष्टस्वसमानाधिकरणातिरिक्तत्वसंभवान्न बाधः । वस्तुतो दृष्टान्ते साध्यवैकल्यपरिहाराय स्वसमानाधिकरणेति ध्येयम् । परमतानुसारेण घटादिप्रागभावनिवर्त्तकमृदादिप्रत्यक्षदृष्टान्तमभिप्रेत्य साध्यान्तरमाह—कार्यत्वेति । अत्रापीच्छादिनिवर्त्तकत्वेनार्थान्तरतावारणाय विशेषणम् ।

साध्यान्तरमाह—जन्येति । जन्यज्ञानासहकृता या सामग्री तज्जन्यो यो ध्वंसः तत्प्रतियोगिजातीयान्यद् यत् ज्ञानान्यप्रत्यक्षं तन्निवर्तकमित्यर्थः । अत्र ध्वंसप्रतियोगिजातीयपदेन तादृशध्वंसप्रतियोगिवृत्तिबाध्यावृत्तिजातिमत्वं विवक्षितम् । तथा च न घटध्वंसजनकतत्प्रत्यक्षे साध्यवैकल्यम् । जातिरहितप्रागभावनिवर्तकमृदादिज्ञानं वाऽत्रापि दृष्टान्तः । स्व-

स्य विशेषणज्ञानस्य च स्वजन्यध्वंसप्रतियोगित्वात्तन्नि-वर्तकत्वेनार्थान्तरतावारणाय ज्ञानान्येत्युक्तम् । इच्छा-दिनिवर्तकत्वेनार्थान्तरतावारणाय ध्वंसप्रतियोगिजा-तीयातिरिक्तेत्युक्तम् । अज्ञानस्यापि ध्वंसप्रतियोग्य-ज्ञानान्तरजातीयत्वात्तदतिरिक्तनिवर्तकत्वं ज्ञाने बाधि-तमिति तद्वारणाय ज्ञानासहकृतेति । अज्ञानस्य निय-मेन ज्ञानसहकृतसामग्रीजन्यध्वंसप्रतियोगित्वेन तदस-हकृततज्जन्यध्वंसप्रतियोगिजातीयत्वाभावान्न बाधः । सर्वध्वंसस्येश्वरज्ञानसहकृतसामग्रीजन्यत्वादप्रसिद्धिवा-रणाय जन्येति ।

एतदेव साध्यं प्रकारान्तरेणाह—जन्येति । जन्य-ज्ञानेनाजन्यो यो ध्वंसस्तत्प्रतियोगिजातीयान्यद्व यत् ज्ञानान्यत्प्रत्यक्षं तन्निवर्तकमित्यर्थः । अत्रापि ध्वंस-प्रतियोगिजातीयशब्दार्थः पूर्ववदेव । ज्ञानध्वंसस्य नियमेन जन्यज्ञानजन्यत्वात् ज्ञानस्य तदजन्यध्वंसप्र-तियोगिजातीयातिरिक्तत्वेन तन्निवर्तकतयाऽर्थान्तर-तावारणाय ज्ञानान्येति । जिज्ञासाद्यनन्तरभाविज्ञान-स्येच्छादिनिवर्तकत्वेनार्थान्तरतावारणाय ज्ञानाजन्ये-त्यादि । अप्रसिद्धिवारणाय जन्येति ।

साध्यान्तरमाह—गुणत्वेति । स्वाभिमतगुणत्व-स्यापि सत्त्वान्न तन्निवर्त्तकत्वेन मतद्वयेऽप्यर्थान्त-रता । अपरं साध्यमाह—स्वस्थितीति । स्वस्थिति-क्षणे नियता या स्वविनाशसामग्री तद्भिन्नं प्रत्य-

त्यक्षं तन्निवर्तकमित्यर्थः । अत्रापीच्छादिनिवर्तकत्वेनार्थान्तरतावारणाय स्वस्थितीत्यादि विशेषणम् । अत्र निवर्तकपदेन तन्निवृत्तौ चरमकारणत्वमभिप्रेतम् । तथा च सिद्धान्ते वृत्तिज्ञानस्य यावत्कारणनाशं स्थायित्वाभ्युपगमात् उक्तविशेषणविशिष्टस्वनिवृत्तौ स्वस्य चरमकारणत्वाभावेन न स्वनिवर्त्तकत्वेनार्थान्तरता । एवं चेष्टानपेक्षज्ञानजन्यप्रत्यक्षनिवर्तकं चेष्टाऽजन्यकार्यातिरिक्तप्रत्यक्षनिवर्तकं चेष्टानिमित्तजातीयातिरिक्तप्रत्यक्षनिवर्तकम्, अहमनुभवविषयधर्मातिरिक्तनिवर्तकमित्येवमादि साध्यान्तरं द्रष्टव्यम् ।

तत एव तद्वदिति । बाह्यविषयजन्यप्रमात्वात् । संजिहीर्षाद्वारा ध्वंसजनकघटादिप्रत्यक्षवदित्यर्थः । जन्यज्ञानासहकृतेत्यादिसाध्यद्वये प्रतियोगिजातीयातिरिक्तपदेन बाह्यावृत्ति तादृशध्वंसप्रतियोगिवृत्तिजातिमद्भिन्नत्वं विवक्षितमित्युक्तं, तन्न बाह्यावृत्तिजातिमद्भिन्नप्रत्यक्षनिवर्त्तकमित्येतावतैव विवक्षितसिद्धेर्जन्यज्ञानेत्यादिविशेषणवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह—विशिष्टाभावस्येति । बाह्यावृत्तिजातिमद्भिन्नत्वापेक्षयोक्तध्वंसप्रतियोगिवृत्तितादृशजातिमद्भिन्नत्वस्यान्यत्वादस्यैवात्र साध्यत्वान्न वैयर्थ्यमित्यर्थः । एवम् अयं घट एतद्घटाज्ञानान्यः मेयत्वात्पटवत् । अज्ञानं स्वस्वेतरवृत्तित्वरहितभाववृत्तिधर्माधिकरणम् । अज्ञानत्वं स्व-

स्वेतरवृत्तित्वरहितभाववृत्तिवृत्तिधर्म्माधिकरणम्। भावत्वं स्वस्वेतरवृत्तित्यानधिकरणाज्ञानवृत्तिवृत्तिधर्मवत् मेयत्वात् घटवदिति महाविद्याप्रयोगोऽपि द्रष्टव्यः।

ब्रह्मसाक्षात्कारः स्वसमानविषयभावरूपाज्ञाननिवर्तकः। अज्ञातविषयसाक्षात्कारत्वात् घटादिसाक्षात्कारवत्। न च दृष्टान्तः साध्यविकलः साधितत्वादित्यभिप्रेत्याह—एवमिति।

एवं ब्रह्मज्ञानेऽपि प्रयोक्तव्यम्। न चाप्रयोजकत्वम्। घटाद्यज्ञानाभावे तद्विषयभ्रमानुत्पादप्रसङ्गात्। भ्रमविषयेन्द्रियसंप्रयोगाभावेन तस्य तदजन्यत्वात्, न जानामीत्यननुभवप्रसङ्गाच्च। मूलाज्ञानानङ्गीकारे मोक्षशास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात्। दुःखध्वंसस्यापुरुषार्थत्वात्। तत्त्वज्ञानं विनाऽपि प्रागभावक्षयादेवोपपत्तेश्च। धर्माधर्मादिरूपबन्धहेतोः सत्यत्वे ज्ञानानिवर्त्यत्वप्रसङ्गात्। एतच्चाग्रे उपपादयिष्यते। भोगादेव कर्मणां क्षय इति चेत् न तथापि ज्ञानवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। अनन्तकर्मणां युगपद्भोगासंभवात्।

उक्तानुमानानां विपक्षे बाधकतर्काभावादप्रयोजकत्वमित्याशङ्कां हेत्वसिद्ध्या दूषयति—न चेति। घटाद्यज्ञानाभाव इति। घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यविषयभाव-

रूपाज्ञानाभावे तत्र वल्मीकादिभ्रमायोगादित्यर्थः । दुष्टेन्द्रियादेवान्यथाख्यातिभ्रमोपपत्तिरित्याशङ्क्याह—भ्रमेति । एतच्चान्यथाख्यातिभङ्गे निपुणतरं वक्ष्यत इति भावः । प्रागभावस्य निरस्तत्वात्तस्य ज्ञानसामान्याविरोधित्वाच्च भावरूपाज्ञानाभावे न जानामीत्यनुभव एव न स्यादित्याह—न जानामीति । वियदाद्युपादानभूतब्रह्मविषयाज्ञानाभावे बाधकमाह—मूलेति । स्वप्रकाशस्वरूपानन्दावरकभावरूपाज्ञाननिवृत्तिव्यतिरेकेण मोक्षशास्त्रजन्यतत्त्वज्ञानसाध्याभावादित्यर्थः । किमात्यन्तिकदुःखध्वंसो ज्ञानसाध्यः बन्धहेतुधर्मादिनिवृत्तिर्वा, सुखं वा, नित्यसुखाभिव्यक्तिर्वा, लिङ्गशरीरनिवृत्तिर्वा ? । आद्यं दूषयति—दुःखध्वंसस्येति । तस्य पश्वादिवत्सुखव्यञ्जकत्वेन सुखशेषत्वेन स्वतः पुरुषार्थत्वायोगादित्यर्थः । किं च निषिद्धाचरणेनैव सर्वदुःखप्रागभावक्षये तत एवात्यन्तिकदुःखनिवृत्तेरुपपत्तेर्न तत् ज्ञानफलमित्याह—तत्त्वज्ञानमिति । द्वितीयं दूषयति—धर्मेति । सत्यस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वं मायाविद्याऽभेदवादे वक्ष्यत इत्याह—एतच्चेति । सत्यधर्मादेः ज्ञाननिवर्त्यत्वासंभवेऽपि भोगादेव निवृत्तिरिति लब्धावकाशस्तार्किक एकः शङ्कते—भोगादेवेति । तर्हि तत एव कर्मनिवृत्तेरुपपत्तेर्ज्ञानवैयर्थ्यं तदवस्थमित्याह—न तथापीति । किं च किं कर्मणां युगपद्भोगेन

ग्रथः क्रमेण वा ?। नाद्य इत्याह—ग्रनन्तेति। केषांचित्कर्मणां क्रमिकानेकजन्मफलकत्वात्केषांचिदनेकलोकयुगैलत्वभोग्यफलकत्वाच्च न तेषां कायव्यूहेऽपि युगपद्भोगसम्भव इत्यर्थः॥

द्वितीयं दूषयति—क्रमेणेति।

क्रमेण च भोगे कर्मप्रवाहस्यानुच्छेदप्रसङ्गात्। आनन्दस्यापि जन्यस्यामृतत्वायोगात्। मुक्तौ शरीराद्यभावेन तदुत्पत्त्यसंभवाच्च। नित्यानन्दाभिव्यक्तिर्मोक्ष इत्यत्राप्यभिव्यक्तिः प्रागस्ति न वा ?। अन्त्ये कार्यत्वादनित्यत्वापत्तिः, पश्चाच्च शरीराद्यभावान्नोत्पत्तिरिति मुक्तेरनित्यत्वप्रसङ्गः। प्रथमे वाऽनावृतस्य तस्येदानीं सत्त्वेऽनुपलम्भो न स्यात्। आवरणस्य स्वरूपभूते स्वधर्मे वाऽऽनन्दे वास्तवस्यासंभवात्। न हि प्रकाशमानत्वं च युगपदेकस्य वस्तुनः संभवति। न चेदानीमानन्दः संकुचितो मुक्तौ तु विस्तृत इति वाच्यम्। निरवयव आनन्दे वास्तवसंकोचादेरसंभवात्॥

संचितानन्तकर्मसु केनचिन्मनुष्यशरीरारम्भस्यावश्यकत्वात् तत्र तादृशकर्मान्तरस्यावश्यंभावान्न कदापि कर्मतत्फलभोगोपरम इत्यर्थः। तृतीयं दूषयति—ग्रा-

नन्दस्येति। भावकार्यस्यानित्यत्वनियमात् जन्यसुखात्मकमुक्तिरनित्या स्यादित्यर्थः। सुखव्यक्तेरनित्यत्वेऽप्यविच्छिन्नस्तत्प्रवाह एव पुरुषार्थ इत्याशङ्क्याह—सुखाविति। चतुर्थमपि दूषयितुं विकल्पयति—नित्येति। प्रागिति। तत्त्वज्ञानात्प्रागित्यर्थः। नेति पक्षं दूषयति—अन्त्ये इति। अभिव्यक्तेरनित्यत्वेऽपि तत्प्रवाहोऽविच्छिन्न इत्याशङ्क्याह—पश्चाच्चेति। अभिव्यक्तिः प्रागप्यस्तीति पक्षे तद्विषयानन्दः किं तदाऽनावृत आवृतो वा?। आद्ये दोषमाह—अनावृतस्येति। द्वितीये तदावरणं किं वास्तवम्, उतानिर्वचनीयम्। आद्यं दूषयति—आवरणस्येति। द्वितीयं तु अनिर्वचनीयाज्ञानकृत्यमिति तदभावे तदसंभव इति भावः। सर्वदाऽनावृत एवानन्दः संसारदशायां संकुचितो मुक्तौ विस्तृत इति चोद्यम्। तत्र वास्तवसंकोचाद्यसंभवेन दूषयति—न चेत्यादिना। अवास्तवसुखसंकोचादिस्तादृशाज्ञानं विनाऽनुपपन्न इति भावः।

पञ्चममपवदति—लिङ्गेति।

लिङ्गशरीरनिवृत्तिर्मुक्तिरिति च न साधु। तन्मात्रस्यापुरुषार्थत्वात्। तस्माद्वेदिकैरानन्दात्मरूपाविद्यानिवृत्तिर्मोक्ष इत्यवश्यमज्ञानमभ्युपगन्तव्यं तच्छास्त्रार्थवत्त्वाय। किं च उपादा-

नत्वमनादि ज्ञाननिवर्त्यवृत्तिकारणत्वावान्तरध-र्मत्वात् निमित्तत्ववत् । न चासमवायित्वे व्य-भिचारः । तस्यैव गगनप्रसूनायमानत्वात् ।

तन्मात्रस्येति । साक्षात्परम्परया वा सुखस्यैव पुरुषार्थत्वादित्यर्थः । एवं पराभिमतमोक्षस्य ज्ञानफ-लत्वासंभवाद्वेदप्रामाण्यवादिभिरनृतेन हि प्रत्यय: "अ-नीशया शोचति मुह्यमानः" "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" इत्या-दिश्रुतिपर्यालोचनया प्रत्यग्रूपब्रह्मानन्दावरक निखिला-नर्थनिदानानिर्वचनीयाज्ञाननिवृत्तिरेव ज्ञानफलमित्य-भ्युपेयमित्याह—तस्मादिति । भावरूपाज्ञानेऽनुमाना-न्तरमाह—किं चेति । मृदादिवृत्तित्वेन सिद्धसा-धनतावारणायानादीति । आत्मवृत्तित्वेन सिद्धसा-धनतावारणाय ज्ञाननिवर्त्येति । अत्र यद्यपि ज्ञानपदं विनाऽप्युक्तदोषपरिहारः तथापि ज्ञाननिवर्त्यत्वघटिता-ज्ञानलक्षणसिद्धये तदिति द्रष्टव्यम् । इच्छाप्रागभाव उ-पादानत्वस्य बाधितत्वान्न तद्वृत्तित्वेनार्थान्तरता शङ्कनीया ।

कारणत्वावान्तरेति । कारणविभाजकधर्मत्वा-दित्यर्थः । द्रव्यत्वादौ व्यभिचारवारणाय कारणेति । निमित्तत्वस्यानादिज्ञाननिवर्त्येच्छाप्रागभावे परस्य सं-मतत्वात्तदनुरोधेन दृष्टान्तमाह—निमित्तत्ववदिति ।

समवायस्य तुच्छत्वेन तदधीनासमवायिकारणत्वस्यापि तथात्वान्न तत्र व्यभिचार इत्याह—न चेति ।

ननु समवायाभावेऽप्युपादानप्रत्यासन्नत्वे सति कारणत्वं तन्तुसंयोगादौ विद्यमानमसमवायिकारणत्वमिति चेत् न धर्मादेरपि सुखाद्यसमवायिकारणत्वाप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । असमवायिकारणावच्छिन्नप्रदेशे कार्यनियमेनादृष्टाश्रयमनुष्यशरीरोपहितात्मप्रदेश एवामुष्मिकसुखादिप्रसङ्गात् तन्तुरूपादेः पटरूपादिकं प्रत्यसमवायिकारणत्वायोगाच्च ।

किं च प्रत्यासत्तिः किं तादात्म्यं संयोगो वा स्वरूपसम्बन्धो वा ? । नाद्यः । भिन्नयोर्वास्तवतादात्म्यायोगात् । अवास्तवस्य तस्य निमित्तेऽपि संभवात् भेदस्याप्रामाणिकत्वादतिप्रसक्तत्वाच्च । न द्वितीयः । तन्तुसंयोगादावभावात्, निमित्तेऽपि सत्त्वाच्च । न तृतीयः । तन्तुगोचरज्ञानादेरपि पटासमवायिकारणत्वप्रसङ्गात् । तस्मादसमवायिकारणत्वं नाम न किञ्चिदिति भावः ।

तदङ्गीकृत्याप्याह—अनाश्रितेति ।

अनाश्रितवृत्तिकारणविभाजकधर्मत्वादित्ति वा हेतुः । न चाप्रयोजकत्वम् । सर्गाद्यकार्यस्योपादानतरानिरूपणात् निरवयवाणूनां संयोगासंभवेनोपादानत्वासंभवात् । कार्यस्य

स्वन्यूनपरिमाणद्रव्यारब्धत्वस्य कार्यारब्धत्ववद् प्रयोजकत्वात् नित्याणुद्रव्ये प्रमाणाभावात् । आत्मा तु निरवयवत्वान्न परिणमते । विवर्तस्त्व-विद्यां विना न संभवति । नापि पराभिमता प्रकृतिः । स्वतन्त्रप्रकृतौ मानाभावात् । परतन्त्रा साऽविद्यैव । तस्या अनादित्वात् ज्ञाननिवर्त्य-त्वाच्च । ज्ञाननिवर्त्यत्वं च तस्या वक्ष्यते ॥

असमवायिकारणत्वस्याश्रितगुणकर्ममात्रवृत्तित्वा-न्न तत्र व्यभिचार इत्यर्थः । विपक्षे बाधकसद्भावा-न्नाप्रयोजकताऽस्येत्याह—न चेति । किं सर्गाद्यकार्यस्य परमाणव उपादानभुताऽऽत्मा किं वा प्रकृतिः ? । आद्यं दूषयति—निरवयवेति । निरवयवसंयोगस्य साक्षिवि-वेके निरस्तत्वादसंयुक्तपरमाणूनामारम्भकत्वस्य परै-रप्यनभ्युपगमान्न तेषां तदुपादानतेत्यर्थः । सर्गाद्यकार्य-द्रव्यं स्वन्यूनपरिमाणद्रव्यारब्धं कार्यद्रव्यत्वात् पटवत् इत्यनुमानात्परमाणुकारणतासिद्धिरित्याशङ्क्याह—का-र्यस्येति । दीर्घविस्तृतपटारब्धरज्जुद्रव्ये सागरसंभूततर-ङ्गादौ च व्यभिचारोऽपि द्रष्टव्यः । अनुभवसिद्धैः कार्यैर्ने-नैव सर्गाद्यकालीनसर्वकार्योपपत्तावनन्तपरमाणुकल्पने गौरवान्न तत्र किमपि मानमित्याह—नित्येति । द्विती-येऽपि कार्यजातं किमात्मनः परिणामः उत विवर्तः ? ।

नाद्य इत्याह—आत्मेति। द्वितीये भावरूपाज्ञानमाव-श्यकमित्याह-विवर्त्तस्त्विति। अतत्त्वरूपान्तरापत्तिर्हि विवर्त्तः। तथा च विश्वस्य सद्रूपात्मसमानकार्यत्वेऽसद्रूपत्वायोगात्तत्परिणामिनी तत्समानसत्ताकाऽविद्याऽऽव-श्यकीत्यर्थः। तृतीयं दूषयति-नापीति "मायां तु प्रकृतिं विद्यात्" इति श्रुतौ मायैव प्रकृतिरित्याशङ्क्याह—प-रतन्त्रेति। मायाया अप्यविद्यालक्षणवत्त्वादिति हेतु माह—तस्या इति। मायाया ज्ञाननिवर्त्यत्वमसिद्ध-मित्याशङ्क्य तन्मायाविषययोरभेदवादे निरूपयिष्यत इत्याह—ज्ञानेति।

किं च मृदादिकारणाभिन्नमेव घटकुण्ड्याद्यनुभूयते मृदेव घटः,सुवर्णमेव कुण्डलमिति। कार्यकारणयोश्च जाताजातयोश्च विरोधेन वास्तवाभेदायोगादनिर्वच-नीय एव स इति तदुपपादकतया तादृशाज्ञानमाव-श्यकम्। तथा द्वितन्तुकपटाभेदेनैवोत्तरपटस्योत्पत्तेस्त-त्रापि जाताजाताभेदस्य वास्तवस्यासंभवादनिर्वचनीय एव स तादृशकारणं विनाऽनुपपन्न इति उपादानवादे वक्ष्यमाणत्वाच्च तदावश्यकमित्याह—जाताजातेति।

जाताजाताभेदस्यानिर्वचनीयस्य तादृशा-विद्यां विना ऽसंभवाच्च। ततः कारणान्तरासंभ-वान्नाप्रयोजकत्वम्। अत एवोपादानत्वमनादि-ज्ञाननिवर्त्यवृत्ति न भवति। निमित्तत्वातिरिक्त-

कारणत्वावान्तरधर्मत्वात् असमवायित्ववदिति प्रत्यनुमानं निमित्तवृत्तित्वेन सोपाधिकत्वं च परास्तम् । तर्काभावेनास्य दुर्बलत्वात् साध्याव्यापकत्वाच्च, ब्रह्मणः सर्वात्मत्वप्रतिपादकानेकश्रुत्या कारणान्तरस्य बाधितत्वाच्च । तस्मादनादिज्ञाननिवर्त्यमुपादानं नाज्ञानादन्यद् बाधितमिति तत्सिद्धिः ।

प्रकृतहेतोरप्रयोजकत्वनिरसनमुपसंहरति—तत इति । उक्ततर्कोपोद्बलितहेतुना पक्षे साध्यनिश्चयापादनेनैव दुर्बलं प्रत्यनुमानं बाध्यते । उपाधिश्च पक्ष एव साध्याव्यापक इत्याह—अत एवेति । किं च परमाण्वादिसत्यकारणमात्रजन्यत्वे प्रपञ्चस्य सत्यत्वे भेदस्यापि तथात्वाद् ब्रह्मणः सर्वात्मत्वाद्वितीयत्वपरानेकश्रुतिरुन्मत्तप्रलापः स्यात्, तदयुक्तम् । ततो न कारणान्तरं कल्प्यमित्याह—ब्रह्मण इति । उपादानत्वस्यानादिज्ञाननिवर्त्यवृत्तित्वसिद्धावपि कथमज्ञानसिद्धिरित्याशङ्क्यपरिशेषादित्याह—तस्मादिति ।

अनुमानान्तरमाह—एवमिति ।

एवं श्यामघटः पीतघटोपादानजडोपादानकः घटत्वात् पीतघटवत् । अन्यथा घटानुगतबुद्धेराकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । अविद्यातिरिक्तघटत्वे

प्रमाणाभावादित्यादि द्रष्टव्यम्। विवादगोचरापन्नमित्याचार्यानुमानमपि प्रमाणम्। तत्र जन्यसविकल्पकाजन्यचाक्षुषघटप्रमाणज्ञानं स्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकमित्येकं साध्यम्।

अत्र पीतघटसमकालीनश्यामघटः पक्षः। तथा च श्यामघटावयवैरेव कालान्तरे पीतघटान्तरसंभवात्तदुपादानकत्वेन नार्थान्तरता। आत्मोपादानकत्वेनार्थान्तरतावारणाय अत्रेति। अप्रयोजकतां निराकरोति—अन्यथेति। घटाकारानुगतबुद्धेर्विषय इत्याशङ्क्याह—अविद्येति। जातिवादिनोऽपि तदाश्रयव्यक्तिविशेषस्यावश्यकत्वात्तद्विशेषेषूपादानतयाऽनुगताविद्यागा एवैकाकारबुध्यालम्बनत्वसंभवेनानन्तजातिः कल्पनीया इत्याद्युपादानवादे वक्ष्यत इति भावः। एवमनादिभावत्वं ज्ञाननिवर्त्यवृत्ति अनात्मवृत्तित्वात् घटत्ववत्, अनादित्वं ज्ञाननिवर्त्यभाववृत्ति जडभाववृत्तित्वात् घटत्ववत्, भावत्वमनादिज्ञाननिवर्त्यवृत्ति अनादिजडवृत्तित्वात् प्रागभावत्ववदित्याद्यूहनीयमित्याह—इत्यादि द्रष्टव्यमिति। विवरणाचार्यानुमानमप्यनवद्यमित्याह—विवादेति। तत्र विवादगोचरापन्नमितिपदसूचितं पक्षविशेषमाह—जन्येति। अप्रमायां पराभिमतनिर्विकल्पके च बाधपरिहाराय प्रमाणपदम्। पराभिमतेश्वरज्ञानव्यावृत्तये चाक्षुषेति। अत्र स्वपूर्वसविक-

ल्पकध्वंससमये चक्षुर्जन्यत्वमभिप्रेतम् । तथा च वक्ष्यमाणहेतोः पटज्ञानध्वंसोत्पत्तिसमयाधारस्थितिकघटज्ञानेन भागासिद्धिः पराभिमतधारावाहिकव्यावृत्तये सविकल्पकाजन्येति । सर्वज्ञानस्येश्वरसविकल्पकजन्यत्वादसंभववारणाय जन्येति । स्वप्रागभावव्यतिरिक्तेत्यादिविशेषणैस्तावत्साध्यद्वयं विवक्षितमित्याह—स्वविषयेति ॥

विशेषणत्रयस्य विवक्षितमर्थमाह—स्वविषयावरणत्वमिति ।

स्वविषयावरणत्वं च स्वजननायोग्यत्वं स्वनिवर्त्यत्वं स्वजन्यध्वंसप्रतियोगित्वं वस्तुपदं च स्वपरं तदन्तरं तदन्यत् । अनेन स्वस्य स्वाधिकरणक्षणोत्तरक्षणत्वेन स्वपूर्वत्वमस्तीत्यर्थान्तरता निरस्ता । इदं च साध्यं प्रागभावनिवृत्तिः प्रतियोग्यतिरिक्तेति मते।तेन स्वानिवर्त्त्यैच्छाप्रागभावादिनाऽर्थान्तरवारणम् । स्वविषयावरणेति स्वप्रागभावादिनाऽर्थान्तरत्वं वारितम् । स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वनिवर्त्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकमित्यपरम् । समानाधिकरणप्रागभावः स्वप्रागभावस्तेनेच्छाभ्रान्तिप्रागभावादिभिर्नार्थान्तरम् । आत्मत्वादिनाऽर्थान्तरतावारणाय स्वनिव-

र्त्यैति । स्वदेशगतत्वं च स्वसमानाधिकरणत्वे सति प्रत्यक्षत्वम् । तेन स्वजनकादृष्टादिभिर्नार्थान्तरता ॥

अत्र पक्षीभूतज्ञानस्य स्वजननायोग्यत्वात् स्वजन्यध्वंसप्रतियोगित्वात् स्वोत्पत्तिक्षणानन्तरक्षणासंबन्धित्वेन स्वपूर्वत्वाच्चार्थान्तरतावारणाय वस्त्वन्तरपदमित्याह—अनेनेति । स्वनिवर्त्यैतिविशेषणकृत्यं वक्तुं वादिविशेषं प्रत्येवेदं साध्यमित्याह—इदं चेति । अस्मन्मत इच्छाप्रागभावस्येच्छयैव निवर्त्यत्वेन ज्ञानानिवर्त्यत्वात् स्वनिवर्त्यपदेन तन्निवारणमित्याह—तेनेति । अत्र स्वप्रागभावस्य स्वनिवर्त्यत्वात् पूर्वत्वेनार्थान्तरतावारणायाऽऽद्यविशेषणमित्याह—स्वविषयेति । स्वजनकादृष्टमादिपदार्थः । प्रतियोग्येव प्रागभावनिवृत्तिरिति वादिनं प्रति स्वनिवर्त्यपदविशिष्टेन साध्यान्तरमुच्यत इत्याह—स्वप्रागभावेति । अस्मिन्मते स्वप्रागभावस्य स्वनिवर्त्यत्वाभावात्स्वनिवर्त्यपदेनैव तद्व्यावृत्तेराद्यविशेषणं व्यर्थमित्याशङ्क्य तदर्थं वदन् तस्योपयोगमाह—स्वसमानेति । अभावान्यत्वान्यत्वात् स्वप्रागभावान्यत्वस्य भिन्नत्वान्न स्वप्रागितिवैयर्थ्यमिति मन्तव्यम् । स्वदेशगतपदस्य स्वाधिकरणे गतमपगतं साक्षात्कृतमित्ययमर्थोऽवगन्तव्य इत्याह—स्वदेशेति । अदृष्टादिभिरित्यादिपदेन स्वजनकनिर्विकल्पकं स्वनिवर्त्यघटादिश्च गृह्यते ॥

इदानीं सर्वविशेषणविशिष्टैकसाध्योक्तावपि न दोष इत्याह—अथ वेति।

अथ वा एकमेव साध्यम्। अत्र च स्वदेशगतत्वं स्वाश्रये वर्तमानत्वम्। तेन संयोगादिप्रागभावपूर्वकत्वेन नार्थान्तरता। अथवाऽज्ञानस्य पराभिमतप्रागभावव्यावृत्तिज्ञानसमानविषयत्वज्ञाननिवर्त्यत्वज्ञानसमानाश्रयत्वानिर्वचनीयत्वसिद्धये विशेषणानीत्यभिप्रायः। येन विशेषणेन विना स्वाभिमतार्थो न सिध्यति तस्यैव साध्यविशेषणत्वात्। अन्यथाऽर्थान्तरतानिवृत्तये विशेषणं नोपादीयेत। न ह्युपादानापरोक्षज्ञानजन्यत्वसाध्येऽदृष्टप्रागभावेत्यादि विशेषणं विना कार्यत्वमप्रयोजकं भवति। उद्देश्यासिद्धेः प्रकृतेऽपि तुल्यत्वात्।

अत्रापि स्वदेशगतेत्येतदतिरिक्तविशेषणानां पूर्वोक्त एवार्थः। तैश्च यथाक्रममिच्छादिप्रागभावः स्वजनकादृष्टात्मत्वादीनि स्वयञ्च व्यावर्त्यन्ते। परिशिष्टस्वदेशगतपदस्यार्थं वदन् तद्व्यावर्त्यमाह—अत्र चेति। संयोगादीति। तन्तुसंयोगपटादिकार्यप्रागभावानां चिकीर्षादिद्वारा संयोगादिकार्योत्पादकलत्वादिज्ञाननिवर्त्यत्वात्तत्पूर्वकतयाऽर्थान्तरतावारणाय स्वदेशगतपद-

सिद्धिरित्यर्थः । एवं तावत् सर्वविशेषणाव्यावर्त्यत्वान्न कस्यापि वैयर्थ्यमित्युक्तम् । इदानीं तु एकेनापि विनोद्देश्यप्रतीत्यसिद्धेः सर्वमर्थवदित्याह—अन्य वेति । यदुक्तं येन विशेषणेन विना हेतुरप्रयोजकः तेनैव साध्यं विशेषणीयमिति, तत्राह—येनेति । हेत्वप्रयोजकत्वनिवारकस्यैव साध्यविशेषणत्वे जीवो ब्रह्मप्रतियोगिकधर्मिसमानसत्ताकभेदवानित्यादि त्वदीयप्रयोगे धर्मिसमानसत्ते-त्यादिविशेषणोपादानं न स्यात्। तेन विनाऽसर्वज्ञत्वादिहेतोरप्रयोजकत्वाभावादित्याह—अन्यथेति । किं च हेतुकैरपि क्षित्यादिकमदृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावाप्रतियोग्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यं कार्यत्वादिति प्रयोगेऽदृष्टप्रागभावेत्यादि जीवातिरिक्तसिद्धय एवोपात्तं न तु हेतोरप्रयोजकत्वाभावायेत्याह—म हीति । तस्मात् तत्र विशेषणाभावे उद्देश्यासिद्धिमात्रं न तु प्रकृतेऽपि तुल्यमित्याह—उद्देश्येति । यदप्युक्तं नीलधूमजन्यवह्निप्रतीतेरुद्देश्यत्वाद्धेतावपि व्यर्थविशेषणता न स्यादिति तद् दूषयति—नीलेति ।

नीलधूमप्रतिबन्दी त्वतितुच्छा । तेन विनापि तत्साध्यवह्नेः सिद्धत्वात् । हेतुरपि स्वसमानाधिकरणविशिष्टज्ञानध्वंसोत्पत्तिसमयानाधारस्थितिकचाक्षुषसविकल्पकप्रथमाले।कान्यान्यत्वादिति विवक्षितः ।

व्याप्तिपक्षधर्मताबलेनैव हेतोर्गमकत्वात् तदनुपयुक्त-विशेषणं विनाप्यभिमतसाध्यसिद्धेस्तद् व्यर्थमित्यर्थः। अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वादित्यत्र विवक्षितहेतुमाह-हेतुरपीति। स्वं पक्षीकृतज्ञानं तत्समानाधिकरणं यद्विशिष्टज्ञानं तद्ध्वंसोत्पत्तिसमयोऽनाधारो यस्याः स्थितेः तादृशस्थितिकं यच्चाक्षुषं सविकल्पकं तच्च प्रथमालोकश्च त इत्यन्यत्वादित्यर्थः। अन्धकारनिवर्तकालोकः प्रथमालोकः तदनिवर्तकालोके व्यभिचारवारणाय प्रथमेति। असिद्धिसाधनवैकल्यपरिहाराय निर्विकल्पके व्यभिचारवारणाय च सविकल्पकेत्यादि। अन्यान्यत्वस्य तदुभयानुगताखण्डधर्मत्वान्न व्याप्यतावच्छेदकगौरवम्। न चोपाधेरखण्डत्वे तदतिरिक्तजात्यसिद्धिरिति वाच्यम्। इष्टापत्तेः। पराभिमतसुखत्वनिर्विकल्पकजन्यसुखविषयकसविकल्पके व्यभिचारवारणाय चाक्षुषेति। धारायां द्वितीयादिज्ञाने व्यभिचारवारणाय ज्ञानेत्यादि। द्वितीयादिज्ञानस्य नियमेन प्रथमादिज्ञानध्वंसोत्पत्तिसमयाधारस्थितिकत्वान्न तत्र व्यभिचारः। न चैवमपीच्छाव्यवहितघटज्ञानविनाशकालोत्पन्नतनघटज्ञाने व्यभिचार इति वाच्यम्। चाक्षुषपदेन विजातीयाव्यवधानेन चक्षुःसन्निकर्षजन्यत्वस्य विवक्षितत्वादस्य चातथात्वात्। पक्षीभूतज्ञानस्यापि निर्विकल्पकध्वंसोत्पत्तिकालीनस्थितिकत्वादसिद्धिवारणाय विशिष्टेति। एवमपि पुरुषान्तरीययत्किंचिद्विशिष्टज्ञानध्वंसोत्पत्तिकालीनस्थितिक-

त्वादसिद्धिः स्यात्तद्वारणाय स्वसमानाधिकरणेति ।

विवक्षान्तरमाह—एतज्ज्ञानेति ।

एतज्ज्ञानविषयदेशीयान्धकारस्थितिक-प्रत्यक्षत्वे सति एतज्ज्ञानोत्पत्तिसमये एतद्विष-यसम्बन्धित्वात् ।

एतज्ज्ञानं पक्षीकृतज्ञानं तस्य यो विषयः तद्दे-शीयान्धकारस्थितिसमये अस्थितिः स्थित्यभावप्रयोगो वा रूपं यस्य तत्तथा तच्च तत्प्रत्यक्षं च तत्त्वे सति एतस्य ज्ञानस्योत्पत्तिसमये एतस्य ज्ञानस्य यो विषयः तत्सं-बन्धित्वादित्यर्थः । देशान्तरीयद्वितीयादिप्रमायां व्य-भिचारवारणायैतद्विषयसंबन्धित्वादिति । धारागतद्वि-तीयादिज्ञानव्यावृत्तये एतज्ज्ञानोत्पत्तिसमय इति । न चैवमप्येतदुत्पत्तिसमय एतद्विषयसम्बन्धिपरकीयधारायां व्यभिचार इति वाच्यम् । परकीयप्रथमज्ञानस्यापि पक्ष-त्वेन तदुत्पत्तिकाले परकीयद्वितीयादिज्ञानस्य तद्विष-यसम्बन्धित्वाभावात् । एतज्जनकनिवृत्तये प्रत्यक्षेति । एतद्विषयपरकीयानुमितौ व्यभिचारवारणाय अन्धका-रेति । एतद्विषयज्ञानसमकालीनैतद्विषयपरकीयानुमिति-विशेषस्य तादृशान्धकारस्थितिसमयस्थितिकत्वेऽपि चा-क्षुषज्ञानालोकवत्तत्प्रयोजकरूपवत्त्वाभावान्न तत्र व्यभि-चारः । पक्षीकृतज्ञानस्यापि देशान्तरीयान्धकारकालीन-त्वादसिद्धिवारणायैतज्ज्ञानविषयदेशीयेति । न च प्रथ-

मालोकस्य द्वितीयाद्यालोकजन्यज्ञानकाले तद्विषयस-स्वन्धित्वाभावात्साधनवैकल्यमिति वाच्यम् । प्रथमा-लोकजन्यज्ञानस्यैव पक्षत्वात् । यदा द्वितीयसाध्यं प्रत्यु-क्तहेत्वोः प्रयोगः तदा न तयोर्धाराव्यावर्तकविशेषण-मुपादेयम् । तेन विनापि तत्र पूर्वज्ञाननिवर्तकतया त-द्व्यस्य सत्त्वेन व्यभिचाराभावात् ।

विवक्षान्तरमाह—एतद्विषयेति ।

एतद्विषयावारकनिवर्तकत्वादिति वा

घटादिविषयान्धकारनिवर्तकालोको दृष्टान्तः । न चाप्रयोजकत्वम् । उक्तप्रमाणज्ञानस्य भावरूपा-ज्ञानविषयविषयत्वाभावे धारावाहिकद्वितीया-दिज्ञानस्येवाप्रकाशितार्थप्रकाशत्वाभावप्रसङ्गात् ।

इदं विशेषणमन्योगव्यवच्छेदपरम् । तथा च एतस्य पक्षीकृतचाक्षुषज्ञानस्य यो विषयो रूपविशिष्टद्रव्यं त-न्मात्रस्य यदावारकं तन्निवृत्तौ तदन्यकारणत्वादि-त्यर्थः। अदृष्टेश्वरादेरन्यावारकनिवृत्तावपि हेतुत्वान्न तत्र व्यभिचारः । एतद्विषयावरकस्य स्वनिवृत्तौ कारणत्वेऽपि तदन्यत्वाभावान्न तत्रापि व्यभिचारः । एतद्विषयावारक-पदेनैतद्विषयो नास्तीत्यादिव्यवहारयोग्यताप्रयोजक-मुच्यते। तच्चैतज्ज्ञानप्राक्काले नियतम् । एतज्ज्ञानादेत-दज्ञानं निवृत्तमित्येवमनुभूयमानमज्ञानत्वनिवर्त्तकज्ञा-नप्रतिबन्धकान्धकारश्च । तथा च तदज्ञाने भावत्ववि-

प्रतिपत्तावपि तद्भाने तन्निवर्तकत्वस्यानुभवसिद्धत्वान्नासिद्धिः, न वा दृष्टान्ते साधनवैकल्यम् । तमसोऽभावत्वस्यापि विवरणाचार्यैरेव साधितत्वात् तस्यालोकाभावत्वप्रयुक्तसाध्यवैकल्यशङ्कापि न कार्येत्यभिप्रेत्याह—घटादीति । विपक्षे बाधकतर्काभावादप्रयोजको हेतुरित्युक्तं निरस्यति—न चेति । पक्षीभूतज्ञानस्याज्ञातार्थविषयत्वमुभयवादिसम्मतम् । तद्विषयेऽज्ञातत्वं च चिदंशे भावरूपाज्ञानविषयत्वं जडांशे तु तदवच्छेदकत्वम् । अन्यस्यानिरूपणात् । ततो भावरूपाज्ञानाभावे तदनुपपत्तिरित्यर्थः ।

ननु स्वप्रागभावकालीनत्वमेव स्वविषयस्याज्ञातत्वमित्यत आह—स्वप्रागभावेति ।

स्वप्रागभावसमानकालीनविषयविषयत्वस्योक्तद्वितीयादिबुद्धिसाधारणत्वात्, लाघवेनाप्रकाशशब्दस्य प्रकाशप्रतियोगिभावविषयत्वात्, अभावत्वस्य दुर्निरूपत्वाच्च ॥

ननु स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणतत्समानविषयज्ञानासमानकालीनस्वविषयज्ञानप्रागभावकालीनत्वं विषयस्याज्ञातत्वमिति चेत् न । अतीतादेरज्ञातताऽभावप्रसङ्गात् । न च तादृशप्रागभाव एवाज्ञातत्वमिति वाच्यम् । प्रमेयतया ज्ञाते घटत्वाकारेणाज्ञातताऽभावप्रसङ्गात् । न च समानविषयेत्यत्र समानप्रकारकत्वमपि

विवक्षितमिति वाच्यम् । तथापि प्रमेयवानिति ज्ञाते घटे तदभावप्रसङ्गात् ।

ननु प्रमेयवानिति ज्ञाने घटत्वं प्रमेयतया प्रकारो न घटत्वत्वाकारेणेति चेत् न । घटत्वनिर्विकल्पकल्पकेऽपि तदभावेन तदाऽप्यज्ञाततप्रसङ्गात् । प्रमेयवानिति ज्ञाने घटत्वविशेषणतया घटत्वताया अपि प्रतीतेश्च ।

किं चाशोकग्रन्थोक्तविधया परोक्षतो ज्ञानेऽपि चन्द्रादौ न जानामीत्यनुभूयमानमज्ञातत्वं न स्यात् । न च स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणतत्समानविषयप्रकारकप्रत्यक्षज्ञानासमानकालीनस्तज्ज्ञानप्रागभावस्तदज्ञाततेति वाच्यम् । नित्यातीन्द्रियेष्वज्ञातत्वाभावप्रसङ्गात् । किं च भावरूपाज्ञानविषयत्वे लघुशरीरे ज्ञातता पदार्थे सम्भवति, त्वदुक्तं गुरुशरीरं न तदर्थं इत्याह— लाघवेनेति । किं च ज्ञानप्रागभावस्याज्ञानत्वरूपत्वे यस्य यत्र पक्षेऽपि न विशेषज्ञानं तं प्रति तत्राज्ञातता न स्यात् । न च तत्र पुरुषान्तरीयज्ञानात्यन्ताभाव एवाज्ञाततेति वाच्यम् । अतिप्रसङ्गस्योक्तत्वात् । किं च परमते सुषुप्त्यादौ ज्ञानप्रागभावस्याज्ञातत्वनिर्वाहाय तद्विषयज्ञानतत्प्रागभावावावश्यकौ । एवं तत्प्रागभावस्यापि तन्निर्वाहाय तद्विषयज्ञानान्तरतत्प्रागभावावित्यनन्ताप्रामाणिकज्ञानतत्प्रागभावाद्यापत्तिः । किं च सति प्रागभावेऽयं प्रलापोऽर्थवान् हारावदुलिदुग्धप्राय इत्यु-

क्तमित्याह--अभावत्यस्येति । प्रागभावत्वस्येत्यर्थः ।

ननु प्रमाणजन्यावृतिस्तदवच्छिन्नचैतन्यं वा प्रमाणज्ञानं तत्र चक्षुर्गम्यवृत्ते रूपादिरहितविषयावच्छिन्नचैतन्यविषयत्वायोगात्कथं ततस्तद्विषयाज्ञाननिवृत्तिः वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य विषयेणाध्यासिकसम्बन्धस्याप्यभावात् ततः कथं तत्प्रकाश इति चोद्यमपवदति—न चेति ।

न च प्रमाणज्ञानस्य घटतदवच्छिन्नचैतन्याविषयस्य कथमज्ञाननिवर्तकत्वं वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्ये विषयस्यानारोपितत्वेन तदसंबन्धादविषयत्वात्, चैतन्यस्य च रूपादिहीनस्याविषयत्वादिति वाच्यम् । विषयाधिष्ठानचैतन्यस्यैव वृत्तिप्रतिबिम्बिततया तदभेदेन तत्संबन्धस्यैव तत्संबन्धत्वात् रूपादिहीनस्यैव चैतन्यस्य घटादिसत्तारूपेण सर्वप्रमाणविषयत्वात् । अत एव वृत्त्यज्ञानयोः समानाश्रयत्वमपि । एवं चित्सुखाचार्यानुमानमपि तत्र प्रमाणम् । तत्र च जन्यसविकल्पकाजन्यदेवदत्तघटचाक्षुषप्रमाणज्ञानं पक्षः । अतो न सुखादिप्रत्यक्षे बाधः ।

तत्र तावद् वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य विषयासम्बन्धोऽ-

सिद्ध इत्याह—विषयेति । विषयदेशव्याप्योत्पन्नया वृत्त्या विषयाधिष्ठानचैतन्यस्याप्यवच्छिन्नत्वेन तदा प्रमातृप्रमाणप्रमेयचैतन्यानामेकोपाध्याक्रान्तत्वेनाभेदाद्विषयस्याधिष्ठानचैतन्येनाध्यासिकतादात्म्यवत्त्वात्तद्द्वारा प्रमात्रव्यवहितत्वादपरोक्षतया प्रकाशोपपत्तिरित्यर्थः । अनवच्छिन्नचैतन्यस्य चाक्षुषवृत्तिविषयत्वाभावेऽपि अविच्छिन्नस्य सर्वप्रमाणगम्यतया वक्ष्यमाणत्वात्तद्विषयवृत्त्या तदज्ञाननिवृत्त्युपपत्तिरित्याह—रूपादीति । वृत्त्याश्रयप्रमातृचैतन्यस्याज्ञानाश्रयाधिष्ठानचैतन्यस्य चैकोपाधिसम्बन्धेनाभेदात्तयोर्निवर्त्यनिवर्त्तकभावप्रयोजकसामानाधिकरण्यमप्युपपन्नमित्याह—अतएवेति । देवदत्तप्रमा देवदत्तगतप्रमाप्रागभावातिरिक्तानादेर्निवर्तिका प्रमात्वात् सम्मतप्रमावदित्यनुमानेऽपि परोक्तदोषोद्धारायाह—एवमिति । तत्र विवक्षितं पक्षमाह—तत्र चेति । अत्रापि धारायां द्वितीयादिज्ञाने बाधवारणाय सविकल्पकाजन्येति । असम्भववारणाय जन्येति । उत्तरविशेषणकृत्यमाह—अत इति ॥

यदुक्तं देवदत्तगतत्वं प्रमातत्प्रागभावयोरन्यतरस्य विशेषणम्, उत तदतिरिक्तानादेरिति तत्राह—साध्ये चेति ।

साध्ये च देवदत्तस्थत्वं प्रमाप्रागभावस्य

विशेषणम् । उक्तप्रमाया देवदत्तपदार्थान्तःकरण निष्ठत्वेन तत्प्रागभावस्यापि तत्र सत्त्वात् । प्रमात्वमेव हेतुः । न च धारावाहिकद्वितीयादि-बुद्धौ व्यभिचारः । तत्रापि पक्षप्रमाप्रागभावाति-रिक्तस्वप्रागभावनिवर्तकतया साध्यसत्त्वात् । न च प्रमापदं व्यर्थम् । देवदत्तदुःखप्रागभावातिरि-क्तस्वप्रागभावनिवर्तकतयाऽर्थान्तरत्व परिहारार्थ-त्वात् । प्रमापदेन च पक्षीभूतप्रमाव्यक्तेरेव ग्रहणान्न पुनरप्यर्थान्तरता ।

यदप्युक्तं चिद्रूपदेवदत्ते प्रमातत्प्रागभावयोरसंभव इति तत्राह—उक्तेति। देवदत्तः करोति देवदत्तो भुंक्त इत्या-दिप्रयोगेषु कर्तृभोक्तृरूपस्यैव तच्छब्दार्थत्वेनावगमात्क-र्तृत्वादेश्च चित्तादात्म्यापन्नान्तःकरणधर्मतया तत्प्र-योजकप्रमातृत्वमपि तस्यैवेति नोक्तदोष इत्यर्थः । इदं च साध्यं प्रागभावनिवृत्तिः प्रतियोग्यतिरिक्तैवेति मते । ततश्च नेच्छाप्रागभावादिनाऽर्थान्तरता । अत्र हेतुर्यथा श्रुत एव इत्याह-प्रमात्वमेवेति । तर्हि धारायां परोक्षप्र-मायां च व्यभिचार इत्यत आह—न चेति । प्रमापदस्य पक्षमात्रपरत्वात् धारादौ पक्षीकृतप्रमाप्रागभावातिरि-क्तस्वप्रागभावनिवर्त्तकत्वस्य सत्त्वान्न व्यभिचार इत्यर्थः । देवदत्तगतप्रागभावातिरिक्तेत्येतावतापीष्टसिद्धेः प्रमेति

व्यर्थमित्युक्तं दूषयति—न चेति। नन्वेवमपि देवदत्तगतपटप्रमाप्रागभावातिरिक्तस्वप्रागभावनिवर्तकत्वेनार्थान्तरता किं न स्यादित्यत आह—प्रमापदेनेति। पक्षीकृतप्रमाव्यक्तिष्वेकव्यक्तेरितरव्यक्तिप्रागभावातिरिक्तस्वप्रागभावनिवर्तकत्वात्। एवमितरव्यक्तिष्वप्युक्तसाध्यसंभवादर्थान्तरतेति न शङ्कनीयम्। एकप्रमाव्यक्तेरेव पक्षीकरणादित्यभिप्रेत्योक्तं—व्यक्तेरेवेति। न चैवं देवदत्तगतत्वविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यम्। पक्षीकृतप्रमाया अधिष्ठानरूपस्वप्रागभावातिरिक्तान्तःकरणगतप्रागभावनिवर्तकत्वेनार्थान्तरतापरिहारार्थत्वात् देवदत्तगतप्रमानिवर्त्याज्ञाने देवदत्तगतत्वस्यावश्यकत्वात्तस्य चाज्ञानस्य स्वनिवृत्तिप्रागभावरूपत्वाच्च पक्षीकृतप्रमायां देवदत्तगतप्रागभावातिरिक्तनिवर्त्तकत्वं बाधितमिति प्रमापदमिति वा द्रष्टव्यम्।

पूर्वानुमानोक्तविपक्षबाधकतर्काणामत्रापि प्रसङ्गात् परोक्तप्रयोजकत्वमपि नास्तीत्याह—न चेति।

न चाप्रयोजकः। तर्काणामुपन्यस्तत्वात्। अत एव नाभाससमानता। यच्च चैत्रप्रमा चैत्रगतस्याभावातिरिक्तस्यानादेर्न निवर्त्तिकेत्यादि सत्प्रतिपक्षत्वं, तच्चैत्रप्रमा चैत्रगतप्रागभावनिवर्तिका न भवतीत्याभाससमानतयाऽनुकूलतर्काभावेन च निरस्तम्। "अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः" "अ-

ज्ञानेनावृतं ज्ञानम्" इत्याद्यागमोऽपि तत्र प्रमाणम् । एवं त्रिगुणात्मकपरिणामिज्ञाननिवर्त्यादिविषयमायाश्रुतिरपि भावरूपाज्ञाने प्रमाणम् । तस्य तदात्मकत्वात् ।

यदुक्तं देवदत्तप्रमा देवदत्तगतप्रमाप्रागभावातिरिक्ताऽनाद्यभावनिवर्तिका प्रमात्वादित्याभाससाम्यमिति तदप्ययुक्तम् । तर्कोपोद्बलितत्वेन ततो वैषम्यान्निरस्तमित्याह—अत एवेति । आभाससाम्यस् अप्रयोजकत्वं च परोक्तप्रतिपक्षानुमानस्यैव, ततश्च नास्यसत्प्रतिपक्षत्वमपीत्याह—यच्चेति । भावरूपाज्ञाने श्रुतिस्मृती अपि प्रमाणयति—अविद्यायामिति । अविद्यारूपावरणे वर्त्तमानास्तदावृता अन्यल्लौकिकश्रेयोविलक्षणं स्वप्रकाशस्वस्वरूपनित्यनिरतिशयानन्दरूपश्रेयो न जानन्तीति श्रुत्यर्थः । अनिर्वचनीयाज्ञानं विनाऽन्यस्य स्वरूपतः प्रकाशतश्च प्रत्यावरकत्वायोगात् । तदेवात्राविद्यादिपदार्थः । अज्ञानेनावृतं ज्ञानमित्यत्रापि स्वप्रकाशस्वरूपभूतज्ञानावरकत्वेनोक्तमनिर्वनीयाज्ञानमेवेति भावः । "देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढम्" "मायां तु प्रकृतिं विद्यात्" "भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः" "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" "यमाद्यन्यदिवन्यादिश्रुतिमभिप्रेत्याह—एवमिति । अपिशब्देन "दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया" "यो

माययेदं पुरुरूपया सृजत्" "त्वय्युद्भवाश्रयति यः त्रिविधो विकारो" "मायान्तरा यतति न ह्यपवर्गयोर्यत्" "तरत्यविद्यां बिततां" हृदि यस्मिन्निवेशिते "योगी मायामृ" इत्यादिस्मृतिः सङ्गच्छते। मायाविद्ययोर्भेदान्माया श्रुतिरविद्यायां न मानमित्यत आह—तस्येति। अज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वेनानिर्वचनीयत्वान्मायाया अपि तथात्वात्तयोरेकलक्षणवत्त्वादभेद इत्यर्थः।

तत्र तावदविद्याया ज्ञाननिवर्त्यत्वेनानिर्वचनीयत्वमुपपादयति—तथा हीति।

तथा हि अविद्या तावत् ज्ञाननिवर्त्यानिर्वचनीया सतोऽसतो वा ज्ञानानिवर्त्यत्वात्। सतोऽपि ज्ञाननिवर्त्यत्वे पटादेरपि तन्त्वादिज्ञाननिवर्त्यत्वप्रसङ्गात्। असतश्च ध्वंसाप्रतियोगित्वात्। ननु स्वाश्रयगतस्वाभावप्रमा निवर्त्तिका। अन्यथा रजताभावभ्रमादपि तन्निवृत्त्यापातात्। अभावज्ञानस्यैव भावविरुद्धत्वाच्च। न चैवं सत्यरजतस्यासत्यत्वाभावात् न निवृत्तिरिति वाच्यम्। विरोधिज्ञानमात्रस्य निवर्तकत्वे ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वस्यैव मिथ्यात्वप्रयोजकत्वेन तस्यापि तदापत्तेः। पटाद्याश्रयतन्त्वादौ च न पटाभावप्रमा संभवति इति चेत् न। रजताद्याश्रयशुक्तिकादावपि

तदसंभवेन रजतस्यापि ज्ञानादनिवर्त्यत्वप्रसङ्गात्।

ज्ञाननिवर्त्येति। ज्ञानेनाज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवात्।

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः।

"तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन्" इत्यादि वचनाच्चेत्यर्थः। सतः किं स्वविषयज्ञानान्निवृत्तिः उत स्वाश्रयज्ञानात्?। नाद्यः। आत्मनोऽपि तत्प्रसङ्गादित्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति—सतोऽपीति। सत्त्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तिश्चेत्तर्ह्यज्ञानमसदेवास्त्वित्याशङ्क्याह—असतइति। सतोऽपि ज्ञानविशेषनिवर्त्यत्वमिति शङ्कते—नन्विति। निवर्तिकेति। स्वस्येति शेषः। तत्र प्रमापदकृत्यमाह—अन्यथेति। सत्यरजताश्रये तदभावज्ञाने सत्यपि तदनिवृत्तेस्तत्प्रमैव निवर्त्तिकेत्यर्थः। अन्यज्ञानस्यान्यनिवर्त्तकत्वेऽतिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—अभावेति। ननु सत्यरजतस्य स्वाश्रये स्वाभावभ्रमादनिवृत्तिर्न तस्य प्रमात्वाभावप्रयुक्ता, किंतु स्वस्यासत्यत्वाभावादेव। तथा च स्वाश्रये स्वाभावज्ञानमात्रमेव स्वनिवृत्तौ कारणमिति चेत् न। तथा सति सत्यरजतस्यापि तादृशज्ञाननिवर्त्यत्वापातेन तत्प्रयुक्तासत्यत्वस्याप्यापातात्। ततश्चासत्यत्वाभावा-

दिति हेतोरसिद्ध्यापात इत्याह—न चेत्यादिना। अभावप्रमैव निवर्तिकेति पक्षे नातिप्रसङ्ग इत्याह—पटेति। ज्ञाननिवर्त्यस्यासत्यत्वनियमाभावे शुक्तिरजतस्यापि तदसिध्यापाताच्छुक्तौ तदभावप्रमाया अप्यभावापाताद् ततस्तन्निवृत्त्यसंभव इति दूषयति—न रजतेति।

ननु रजतस्य दोषजन्यत्वादिप्रयुक्तमेव मिथ्यात्वं, ततो नोक्तदोष इत्यभिप्रेत्य शङ्कते—नन्विति।

नन्वसत्यस्याश्रयेऽभावप्रमा संभवतीति चेत् न। ज्ञाननिवर्त्यस्य सत्यत्वनियमाभावे शुक्तिरजतस्यापि तदसिद्धेः। किं च कार्याभावप्रमा नाविद्यानिवर्तिका। रजताभावप्रमायां सत्यामपि शुक्तित्वाद्यदर्शनात्। अन्यथा रजतमिदं नेति प्रत्यक्षावगते किमिदमिति जिज्ञासाविरहप्रसङ्गात्, अज्ञानाभावस्य च पूर्वमप्रतीतेः। किन्तु स्वाश्रयविशेषशुक्तित्वाद्यवच्छिन्नचैतन्यज्ञानमेव। सत्यस्याप्याश्रयज्ञानान्निवृत्तौ तन्त्वादिज्ञानादपि पटादिनिवृत्तिप्रसङ्गस्तदवस्थ एव॥

न तावद्दोषजन्यत्वं मिथ्यात्वप्रयोजकम्। सत्यत्वेऽपि घटादेर्दण्डादिजन्यत्ववत्तदुपपत्तेः। नाप्यर्थक्रियाऽभावप्रयुक्तं तत्। कोमलदण्डादौ तत्सत्त्वेऽप्यसत्यत्वाभावात्,

ज्ञानाद्यर्थक्रियायाः शुक्तिरजतादावपि सत्त्वाच्च। नापि प्रतिपुरुषमसाधारणत्वं तत्प्रयोजकम्। द्वित्वसुखादौ तत्सत्त्वेऽप्यसत्यत्वाभावात्। नापि दारुच्छेदादिस्वोचितकारणाभावात् तन्मिथ्यात्वं तृणजन्यवन्हौ मण्यादेरिव शुक्तिजन्यरजते तस्याकारणत्वात्। तस्मात् ज्ञाननिवर्त्यत्वमसत्यस्यैवेति तदेव तत्प्रयोजकम्। ततश्च ज्ञाननिवर्त्याज्ञानस्याप्यावश्यकमसत्यत्वमित्यभिप्रेत्याह—न ज्ञाननिवर्त्यस्येति। किं चाज्ञानमपि स्वाभावप्रत्ययैरेव निवर्त्यते उत स्वकार्याभावप्रसयाः ?। न द्वितीयः। शुक्तौ रजताभावज्ञानेऽपि शुक्त्यज्ञानस्य क्वचित्तदवस्थत्वादित्याह—किं चेति। आद्ये दोषमाह—अज्ञानेति। अज्ञानस्य यावत्सत्त्वमुपलभ्यमानत्वेन तन्निवृत्तेः पूर्वं तदभावप्रतीत्ययोगात्, तस्य सत्यत्वे तत्काले तदाश्रये तदभावप्रतीतेः प्रमात्वायोगाच्चेत्यर्थः। उक्तरीत्याऽभावज्ञानस्याज्ञानादिनिवर्त्तकत्वायोगादधिष्ठानज्ञानमेव तन्निवर्त्तकमिति परिशेषयति—किं त्विति। तर्हि तदेव सत्यस्यापि निवर्त्तकमस्त्वित्याशङ्क्याह—सत्यस्यापीति। सिद्धान्ते तु तत्त्वादिज्ञानस्य पटाद्युपादानभूताज्ञानतविरोधित्वान्न तन्निवर्तकतेति भावः।

ननु ज्ञाननिवर्त्यस्यासत्यत्वं नापेक्षते सत्यस्यापि तद्दर्शनादिति शङ्कते—नन्विति।

ननु सुहृज्ज्ञानं सत्यस्य दुःखस्य कपिलादिदर्शनं च सत्यस्य पापस्य निवर्तकमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्मृतेश्चावगतमिति चेत् न। उत्पन्नानुत्पन्नदुःखयोः सुहृद्दर्शनानिवर्त्यत्वात्। सुखं प्रत्येव तस्य हेतुत्वात्। "अग्निचित्कपिला सत्री" इति स्मृतेश्च न ज्ञानमात्रात्पापनिवृत्तिरर्थः। पश्यतामपि म्लेच्छानां तन्निवृत्त्यभावात्, किं तु श्रद्धाद्यङ्गविशिष्टादेव। एतेन ब्रह्मज्ञानमात्रं नाज्ञाननिवर्त्तकम्। अध्ययनश्रवणादिनियमविशिष्टस्यैव तस्य निवर्तकत्वात्। भाषाप्रबन्धादिनाऽनधीतवेदान्तजन्येनासंभवादप्रतिबद्धेन ज्ञानेन तदनिवृत्तेरिति नवीनोक्तं प्रत्युक्तम्।

स्मृतेरिति।

अग्निचित्कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः।
दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात्पश्येत नित्यशः॥

इति स्मृतेः कपिलादि दर्शनं पापनिवर्त्तकमित्यवगतमित्यर्थः। ज्ञानैकनिवर्त्यत्वं निवर्त्यस्याशत्वेन नियतम्।

ज्ञानैकनिवर्त्यत्वं च ज्ञाननिवर्त्यातिरिक्तभावविशेषकारणपेक्षज्ञानजन्यध्वंसप्रतियोगित्वं, स्वाश्रयप्रमाकालनियतध्वंसप्रतियोगित्वं वा । तथा च नासंभवः । न चेच्छादौ व्यभिचार इत्यभिप्रेत्याह—नेति । तत्र तावत् सुहृद्दर्शनदुःखनिवर्तकमेव न भवति उत्पन्नदुःखस्य स्वज्ञाननिवर्त्यत्वादनुत्पन्नस्य केनापि निवर्तयितुमशक्यत्वादित्याह—उत्पन्नेति । सुहृद्दर्शनस्य दुःखाभावेऽन्वयादिकमपि नेत्याह—सुखमिति । पापस्याप्यग्निचिदादिज्ञानैकनिवर्त्यत्वं नोक्तस्मृत्यर्थः, किं तु विशेषकारणमपेक्ष्य तन्निवर्त्यत्वमित्याह—अग्निचिदिति । "तस्मात्पश्येत नित्यशः" इति पापनिवृत्तेरपि शेषकारणाधीनत्वात् । ज्ञानैकनिवर्त्यत्वमसंभवीति परोक्तचोद्यमपवदति—एतेनेति ।

एतच्छब्दार्थमाह—अध्ययनादीति ।

अध्ययनादिनियमस्य ज्ञानोत्पादहेतुत्वेनोत्पन्नज्ञानस्य तदनपेक्षणात् । अन्यथा "ज्ञानादेव तु कैवल्यम्" "नान्यः पन्था" इत्यादियुक्त्युपायावधारणश्रुतिविरोधात्, स्त्रीशूद्रयोर्भाषाप्रबन्धज्ञानादप्यविद्यानिवृत्तेः वेदाधिकारिणां च तस्य निषेधादहेतुत्वात् ।

विविदिषाकाङ्क्षेनाध्ययनादिनियमानां विविदिषाद्वारा पुरुषार्थपर्यवसानमपि सत्तावधारणात्मकज्ञान एव विनियुक्तत्वाच्छ्रवणादीनामपि ज्ञानोद्देशेनैव विहितत्वात्, उत्पन्नज्ञानस्याविद्यानिवृत्तौ न तदतिरिक्तकारणापेक्षेत्यर्थः । तदुक्तम्—

सर्वकर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते, इति ।

ननु "मद्भक्तः संगवर्जितः" "निर्वैरः सर्वभूतेषु" "यः समामेति" इत्यादिवचनाद्भक्तिरपि मोक्षहेतुरिति चेत् न । "प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थम्" इत्यादिनाऽद्वैतज्ञानस्यैव परमभक्तित्वाभिधानात्तदन्यभक्तेर्मोक्षहेतुत्वं श्रुत्यादिविरुद्धमित्याह—अन्यथेति । अध्ययनादिनियमस्य मोक्षेऽनुपयोगे हेत्वन्तरमाह—स्त्रीशूद्रयोरिति ।

"स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेपि यान्ति परां गतिम्" ।

इत्यादिना स्त्र्यादीनामपि मुक्त्यवगमात् । तेषां च वेदश्रवणादेर्निषिद्धत्वेन तद्विचारासंभवाद्भाषाप्रबन्धादिजन्यतत्त्वज्ञानेनैवाविद्यानिवृत्तिरिति नाध्ययननियमादेस्तत्रोपयोगः । ज्ञानेन तु विविदिषाद्वारा तस्य हेतुत्वाज्जन्मान्तरीयादपि तस्मात्तदुपपत्तिरिति भावः । तर्हि त्रैवर्णिकानामपि भाषाप्रबन्धजज्ञानान्मुक्तिः किं न स्यादित्यत आह—वेदेति । "न म्लेच्छितवै नापभाषितवै"इत्यादिना वैदिकस्य भाषाप्रबन्धादिपरिशील-

ननिषेधात्तस्य तत्राप्रवृत्तेर्निषेधमतिक्रम्य प्रवृत्तस्य तज्जनितदुरितेन प्रतिबन्धात्सम्यक्ज्ञानानुदयादिति भावः ।

तर्ह्यनधीतवेदवाक्यश्रवणे निषेधाभावात्तज्जन्यज्ञानादपि मोक्षः स्यादित्यत आह—एवमिति ।

एवमनधीतवाक्यजज्ञानमप्यध्ययननियमविधिसामर्थ्यादेव तत्र न हेतुः। असंभावनाद्यभावः प्रतिबन्धकाभावतया ज्ञानेनापेक्ष्यते न स्वकार्यहेतुतया। प्रतिबन्धकाभावस्याहेतुत्वात् । यच्च निदिध्यासनमदृष्टद्वाराऽज्ञाननिवर्त्तकं न ज्ञानमिति, तन्न। तस्यापि "ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः" इति ज्ञानोद्देशेन विधानात्, लोके चाज्ञानस्य विनापि निदिध्यासनं ज्ञानादेव निवृत्तिदर्शनात्। "तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावात् भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः" इति ध्यानस्यापि तन्निवर्तकत्वं श्रूयत इति चेत्। न, ध्यानस्य योजनाख्यसाक्षात्कारमात्रहेतुत्वेन श्रुतत्वात्, ध्यानस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वे योजनस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, ध्यानस्योक्तसाक्षात्कारहेतुत्वश्रुतिविरोधप्रसङ्गाच्च सत्यपि ध्याने लोके साक्षात्कारं विनाऽज्ञानानिवृत्तेश्च । तथा

च यत् ज्ञानमात्रनिवर्त्यं तदज्ञानमसत्यमेव । "व्रीहीनवहन्यात्" इत्यादिनियमविधिसामर्थ्याद्यथा तद्रहितव्रीहिभिरनुष्ठितो यागो न फलहेतुः, एवमाचार्याधीन "वेदमधीष्व" इत्यादिनियमविधिसामर्थ्यात्तद्रहितवेदवाक्यजन्यं ज्ञानं न मोक्षहेतुरित्यर्थः । ननु श्रवणादिसाध्यासंभावनाद्यभावसहकृतज्ञानस्यैवाविद्यादिनिवर्त्तकत्वात् सोऽपि तत्र हेतुरित्यत आह—असंभावनेति ।

एवं मूलाज्ञानस्यापि ज्ञानैकनिवर्त्यत्वमुक्तं तदनङ्गीकुर्वाणस्यैकदेशिनो मतमनूद्य दूषयति—यच्चेत्यादिना । व्यतिरेकव्यभिचाराद्पि निदिध्यासनं नाज्ञाननिवृत्तौ हेतुरित्याह-लोके चेति । निदिध्यासनस्य मायानिवर्त्तकत्वश्रवणान्मायाज्ञानयोरभेदात्तदेवाज्ञाननिवर्त्तकमिति शङ्कते—तस्येति । अभिध्यानादित्यस्याव्यवहितयोजनपदार्थसाक्षात्कारेणान्वये संभवति व्यवहितमायानिवृत्त्यन्वयो न कल्प्य इति दूषयति—न ध्यानस्येति ।

उक्तार्थानङ्गीकारे बाधकमाह—ध्यानस्यैवेति । न केवलयोजनश्रुतिवैयर्थ्यं किं तु "ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान" इत्यस्या अपि विरोधापात इत्याह—ध्यानस्येति । अन्वयव्यभिचारमप्याह—सत्यपीति । अत्राप्यव्यभिचारात् ज्ञानैकनिवर्त्यत्वस्यासत्यत्वेन नियमः सिद्ध इत्याह—तथा चेति ।

अज्ञानपदव्याख्या—असत्यमिति । अधिष्ठानविषयापरोक्षप्रमाणाज्ज्ञानत्वेन मुक्त्यादिज्ञाननिवर्त्यस्य रजतादेर्मिथ्यात्वदर्शनादज्ञानस्याप्यन्यादृशज्ञानानिवर्त्यत्वेन तादृशज्ञानेन निवर्त्यत्वान्मिथ्यात्वमित्यनयाऽपि रीत्या ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्त्तकमिति नियममुपपादयति—किं चेत्यादिना ।

किं च परोक्षज्ञानादपरोक्षादपि स्वरूपज्ञानादपरोक्षप्रमाणज्ञानादप्यन्यविषयादविद्यानिवृत्तिर्नेत्यधिष्ठानविषयापरोक्षप्रमाणज्ञानमविद्यानिवर्तकमिति न तन्निवर्त्यस्याविद्यात्वव्यभिचारः ।

अथ वा ज्ञानत्वपुरस्कारेण यत् ज्ञाननिवर्त्यं तदज्ञानमेव । अज्ञानं च "न जानामि" इत्यनुभवात् । तथा पापादिकं च ज्ञानविशेषेणैव निवर्त्यमिति न व्यभिचारः । एतेन परमेश्वरविग्रहदर्शनसेतुदर्शनशाब्दब्रह्मज्ञानादेः पापनिवर्तकत्वान्न ज्ञानस्याविद्यानिवर्तकत्वनियम इति प्रत्युक्तम् । सर्वत्रापि श्राद्धादिविशिष्टस्यैव निवर्तकत्वात् ज्ञानमात्रस्यैव निवर्तकत्वे मानाभावात् ।

ज्ञानत्वेन यत् ज्ञाननिवर्त्यं तदज्ञानमेवेति वा नियम इत्याह—अथ वेति नन्वपरोक्षज्ञानस्यैवाज्ञाननिवर्त्तकत्वात्कथं ज्ञानत्वेन तन्निवर्त्तकत्वमित्याशङ्क्य वस्तुतो

परोक्षवृत्त्युपहितचैतन्यस्यैव प्रतीतिबलात् ज्ञानसामान्यात्मनैवाविद्यानिवर्तकत्वमुपपादितमित्यभिप्रेत्याह—अज्ञानं चेति। पापदुःखादेः कपिलादिज्ञानत्वेनैव तन्निवर्त्त्यत्वान्न तत्रोक्तदोष इत्याह—पापादिकं चेति। ननु

आपीठान्मौलिपर्यन्तं पश्यतः पुरुषोत्तमम्।
पातकान्याशु नश्यन्ति किं पुनश्चोपपातकम्॥
सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति।
परोक्षं ब्रह्मविज्ञानं शाब्दं दैशिकपूर्वकम्॥
बुद्धिपूर्वकृतं पापं कृत्स्नं दहति वह्निवत्।
न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः॥
ते पुनन्त्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः।

इत्यादिवचनैः पापस्यापि ज्ञाननिवर्त्त्यत्वावगमान्न तन्निवर्त्त्यस्याज्ञानत्वनियम इत्यत आह—एतेनेति।

अज्ञानस्य ज्ञानैकनिवर्त्त्यत्वमसत्यत्वाभावेऽपि स्वरूपविशेषादेवोपपद्यत इत्याशङ्कते—नन्विति।

नन्वस्तु ज्ञानस्य ज्ञानैकनिवर्त्त्यत्वं तथापि न ज्ञाननिवर्त्त्यस्य मिथ्यात्वनियमः। मिथ्यात्वं विनाऽप्यज्ञानत्वादेव तस्य ज्ञाननिवर्त्त्यत्वात्। विरोधो हि निवर्त्त्यनिवर्तकयोरपेक्ष्यते, न तु निवर्त्त्यस्य मिथ्यात्वम्। प्रकाशनिवर्त्त्यतमसस्तदभावात्। विरोधश्च ज्ञानकृत एव। अन्यथा रजतादेरपि साक्षाज्ज्ञानानिवर्त्त्यत्वप्रसङ्गात्। सत्यस्य

कुत्रापि प्रकाशनिवर्त्यत्वं न दृष्टमित्यपि निरस्तम्। अज्ञानादन्यत्रासत्यत्वेऽपि तददर्शनात्, अज्ञानत्वप्रयुक्तज्ञाननिवर्त्यत्वस्य सत्यत्वासत्यत्वयोस्तुल्यत्वात्। अत एव सत्यस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे आत्मनोऽपि ज्ञाननिवर्त्यत्वापत्तिः श्रुतोपपत्त्यर्थं बन्धस्य।विद्यात्मकत्वं वर्णनीयमित्यप्यत एव निरस्तम्। सत्यस्याप्यज्ञानस्याज्ञानत्वादेव ज्ञानान्निवृत्तौ तत्कार्यबन्धस्यापि कारणनिवृत्त्यैव निवृत्तेः ।

सत्यस्यापि ज्ञानान्निवृत्तौ पटादेरपि तदापात इत्यत आह—विरोधो हीति। विरोधे सत्यस्यापि निवृत्तावुदाहरणमाह—प्रकाशेति । सत्यस्यापि ज्ञानविरुद्धत्वे पटादेरपि तद्विरुद्धत्वं किं स्यादित्याशङ्क्याह—विरोधश्चेति । अज्ञानत्वं नाम कश्चिदखण्डो धर्मः, लाघवतत्प्रयुक्त एव ज्ञानेन विरोध इत्यर्थः। मिथ्यात्वस्यैव प्रयोजकत्वे साक्षादज्ञानस्य ज्ञानान्निवृत्तिः। तद्द्वारा रजतादेरिति विभागो न स्यादित्याह—अन्यथेति। विरोधस्याज्ञानत्वप्रयुक्तत्वादेव सत्यस्यान्यत्र ज्ञाननिवर्त्यत्वमप्रसिद्धं कथमज्ञाने कल्प्यत इति चोद्यमनवकाशमित्याह—सत्यस्येति। अज्ञानस्यासत्यत्वपक्षेऽपीदं चोद्यं तुल्यमित्याह—अज्ञानादिति । शुक्तिरजतादेरज्ञाननिवृत्त्यैव निवृत्तेरिति भावः। ज्ञाननिवर्त्यत्वस्याज्ञानत्वप्रयुक्तत्वेन तस्यासत्यत्वाद्यसाधकत्वादन्यतस्तन्निर्णयो वाच्यः, तथा च सत्ताग्राहितत्प्रत्यक्षानुरोधेन सत्यमेव तदित्यभिप्रे-

त्याह-अज्ञानेति। ज्ञाननिवर्त्यत्वस्याज्ञानत्वप्रयुक्तत्वादेव चोद्यान्तरमपि निरस्तमित्याह-अत एवेति। श्रुतोपपत्त्यर्थमिति। "तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः" "तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय" इति श्रुतं यद्बन्धस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वं तदुपपत्तये इत्यर्थः। ज्ञानानन्तरं बन्धस्य निवृत्तिमात्रं श्रुतं तद्बन्धतत्कारणयोरुभयोः सत्यत्वेऽप्युपपद्यत इत्याह—सत्यस्यापीति।

प्रमाणज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्त्या मिथ्यात्वसिद्धावपि तदनुमीयत इत्याशङ्कामपवदति—न चेति।

न च अज्ञानमसत्यं ज्ञाननिवर्त्यत्वात् शुक्तिरजतवदिति साध्यम्। दृष्टान्ते हेतोरभावात्। न च स्वाश्रयप्रकाशकालनियतध्वंसप्रतियोगित्वं हेतुरिति वाच्यम्। व्यर्थविशेषणत्वेनाव्याप्यत्वादिति चेत्, उच्यते। ज्ञानं स्वसमानविषयमज्ञानं निवर्तयति। भिन्नविषययोस्तयोर्निवर्त्यनिवर्त्तकताया अदृष्टेरिति ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यमज्ञानं तावत् ब्रह्मविषयं वक्तव्यम्। ब्रह्म च नित्यप्रकाशात्मकप्रत्यगभिन्नं भेदे प्रमाणाभावाच्छ्रुत्यादिनिषेधाच्चेत्युक्तम्। न च नित्यप्रकाशात्मनोऽप्रकाशविषयत्वं वक्तव्यम्। अविद्या च यदि परमार्थः, तदा तद्विषयत्वं न मिथ्याविषयविषयिणोः सतो

विषयत्वस्य तदयोगात् । तथा चाविद्याया ज्ञान-
निवर्त्यत्वसिद्धय एव तन्मृषात्वमपेक्ष्यते ।

हेतोरभावादिति । अज्ञाननिवृत्त्यैव रजतादेर्निवृत्तेरि-
त्यर्थः । दृष्टान्ते सम्प्रतिपन्नहेतुमपि दूषयति—न च स्वा-
श्रयेति । व्यर्थेति । तव मते ध्वंसप्रतियोगित्वमात्रस्यास-
त्यत्वेन व्याप्तेस्तन्मात्रस्य चाप्रयोजकत्वादित्यर्थः ।
"तरति शोकमात्मवित्" "तथा विद्वान्नामरूपा-
द्विमुक्तः" इत्यादिश्रुतिभिः बन्धस्यापि ज्ञानैकनि-
वर्त्यत्वावगमान्न तदज्ञानत्वप्रयुक्तमित्यभिप्रेत्याह—उ-
च्यत इति । अस्तु तर्हि जडत्वमेव तत्प्र-
योजकमित्याशङ्क्याज्ञाननिवर्तकज्ञानेन समानविषयत्वं
तावदावश्यकमित्याह—ज्ञानमिति । ब्रह्मणि वा-
स्तवमज्ञानविषयत्वमसंभवीति वक्तुं तस्य स्वप्रका-
शप्रत्यग्रूपत्वमाह—ब्रह्म चेति । निषेधादित्यर्थः ।
ततः किमित्यत आह—न चेति । अज्ञानविषयत्वमि-
त्यस्य व्याख्या अप्रकाशविषयत्वमिति । प्रकाशमानत्वं
हि प्रकाशप्रयुक्तसंशयाद्यगोचरत्वमज्ञानविषयत्वं चा-
ज्ञानप्रयुक्तसंशयादियोग्यत्वं तयोश्चान्यतरमिथ्यात्व-
मन्तरेणैकत्र समावेशोऽनुपपन्न इत्यर्थः । तत्र प्रकाशमान-
त्वस्याविद्यकत्वे ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वायोगाज्जगदान्ध्यप्र-
सङ्गादप्रकाशमानत्वमेवारोपितमिति वक्तव्यमित्याह—
तथा चेति । अविद्याविषयत्वस्य मिथ्यात्वेऽप्यविद्यायाः
किमायातमित्यत आह— अविद्येति । विषयविषयि-
भावस्य स्वरूपसंबन्धात्मकत्वेन संबन्धिनोरुभयोरपि

सत्यत्वे तस्य मिथ्यात्वायोगादविद्याया मिथ्यात्वमावश्यकं तथा च तस्याज्ञाननिवर्त्यत्वे च तदेव प्रयोजकमित्याह—तथा चेति ।

निवर्तकज्ञानपर्यालोचनमपि निवर्त्याज्ञानस्य मिथ्यात्वं वक्तव्यमित्याह—किं चेत्यादिना ।

किं च ब्रह्मज्ञाने विहितक्रियात्वेन नादृष्टद्वाराऽज्ञानं निवर्त्तयति । लोकेऽदृष्टं विनापि ज्ञानादज्ञाननिवृत्तेः प्रमाणाज्ज्ञानस्य ज्ञातुरिच्छातिपातित्वेऽविधेयत्वात्, इच्छाजन्यस्यैव विधेयत्वात् । साक्षात्कारविधिं विनापि श्रवणादौ प्रवृत्तस्य भुञ्जानस्य तृप्तिरिव साक्षात्कारोपपत्तेश्च ब्रह्मज्ञानं न विधेयं तर्हि ज्ञानमेव सत्यमज्ञानं निवर्त्तयत्विति चेत् न । तत्रापि भेदविशिष्टब्रह्मज्ञानेनाद्वितीयब्रह्मणो जीवैक्यज्ञानं निवर्तयति । भिन्नविषयत्वात् । नाप्यभेदभ्रमादैक्याज्ञाननिवृत्तिः । भ्रमस्याज्ञानानिवर्त्तकत्वात्, अभेदाज्ञानस्य तद्विरुद्धभेदभ्रमजनकत्वेनाभेदज्ञानस्य भ्रमत्वायोगाच्च ।

अद्वितीयब्रह्मणो जीवाभेदप्रमात्वेनैव ब्रह्मज्ञानं मूलाज्ञाननिवर्तकमिति वक्तुं तस्य प्रकारान्तरेण तन्नि-

वर्तकत्वं निराकरोति-ब्रह्मज्ञानमिति। प्रमाणज्ञाने विधेरप्यसंभवान्न तस्यादृष्टद्वारा निवर्तकतेत्याह—प्रमाणेति। विधिजन्यपुरुषेच्छाधीननिष्पत्तिकस्यैव विधेयत्वात्, प्रमाणज्ञानस्य च दुर्गन्धादौ तदभावेऽप्युत्पत्तेर्न तद्विधेयमित्यर्थः। किंच "यश्चार्थादर्थो न स चोदनार्थ" इति न्यायेन श्रवणादिविधिसामर्थ्यादेवापरोक्षज्ञानसिद्धेर्न तत्र विधिरित्याह—साक्षात्कारेति। विध्यभावेनादृष्टाभावेऽपि साक्षादेव सत्यमज्ञानं निवर्त्तयत्विति शङ्कते-तर्हीति। किं सविशेषब्रह्मज्ञानं सत्याज्ञाननिवर्तकमुत निर्विशेषब्रह्मणो वा जीवाभेदज्ञानम्? नाद्यः। ज्ञानस्य स्वसमानविषयज्ञाननिवर्तकत्वेन सविशेषब्रह्माविषयकमूलाज्ञाननिवर्त्तकत्वायोगादित्याह-न तत्रापीति। द्वितीयेऽपि किं तज्ज्ञानं भ्रमः उत प्रमा?। आद्यं दूषयति—नापीति। अज्ञानस्य स्वविषयभ्रमजनकत्वात् स्वसमानविषयाभेदज्ञानस्याज्ञानजन्यत्वासंभवाद् भ्रमत्वमेवानुपपन्नमित्याह—अभेदेति।

द्वितीयं परिशेषयति—अत इति।

अतोऽद्वितीयब्रह्मजीवाभेदप्रमैवाविद्यानिवर्तिका वाच्या। न च भेदादेर्वास्तवत्वे तदभेदज्ञानस्य तन्निवृत्तितः पूर्वमुत्पन्नस्य प्रमात्वं संभवति। तदा तद्विषयस्य तत्रापहृतत्वात्। न चाविद्यायाः सत्यत्वे तन्निमित्तो भेदादिरसत्यो-

भवति। ततश्च ब्रह्माज्ञानस्य तज्ज्ञानान्निवर्त्यत्वसिद्धये मिथ्यात्वं वर्णनीयम्। एवं लोकेऽपि शुक्तिज्ञानप्रमात्वाद् रजतस्य मिथ्यात्वं कल्पनीययमिति तदेवादृष्टमज्ञानादेः कल्पनीयम्। एतदेवाभिप्रेत्योक्तम्–"श्रुतोपपत्त्यर्थमेव बन्धस्याविद्यात्मकत्वं वर्णनीयम्" इति। एतेन ज्ञाननिवर्त्यत्वे लाघवादज्ञानत्वं प्रयोजकं न तु सदसद्विलक्षणत्वमिति नवीनोक्तं निरस्तम्। माया च ज्ञाननिवर्त्या। "तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते" योगी मायाममेयाय" इत्यादिस्मृतेः।

ततः किमित्यत आह—न चेति। अज्ञानतत्कार्यनिवृत्तेः पूर्वं निष्प्रपञ्चब्रह्मात्माभेदज्ञानस्य तन्मिथ्यात्वं विना प्रमात्वानुपपत्तेः तत्प्रमात्वं विना ततस्तन्निवृत्त्यनुपपत्तेस्तदर्थमेवाज्ञानादेर्मिथ्यात्वमावश्यकमित्यर्थः। एवं तावदज्ञानस्य स्वप्रकाशब्रह्मविषयत्वाय तन्निवर्तकज्ञानप्रमात्वाय च मिथ्यात्वमावश्यकमित्युक्तमिदानीं विमतं मिथ्याज्ञानैकनिवर्त्यत्वात् शुक्तिरूप्यवत्। न च साधनवैकल्यम्। स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां रजतनिवृत्तेः शुक्तिप्रमाजन्यत्वात्। नापि साध्यवैकल्यम्। शुक्तितादात्म्यापन्नरजतस्य सत्यत्वे तन्निवृत्तेः पूर्वं केवलशुक्तिप्रमाऽसंभवेन ततस्तन्निवृत्त्ययोगात्। न च हेतौ

विशेषणवैयर्थ्यम् उक्तप्रकारेण मिथ्यात्वाभावे ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तिरिति बाधकप्रदर्शनार्थत्वादित्यभिप्रेत्याह—एवमिति । उक्तन्यायमभिप्रेत्यैवाचार्यैरपि ज्ञाननिवर्त्यबन्धस्य मिथ्यात्वमुक्तमित्याह—एतदेवेति। उक्तप्रकारेण ज्ञाननिवर्त्यतयैव मिथ्यात्वस्यावश्यकत्वादेरर्वाचीनप्रलापोऽकिञ्चित्कर इत्याह—एतेनेति । एवं विद्यायाः ज्ञाननिवर्त्यत्वेनानिर्वचनीयत्वं प्रसाध्य मायाया अपि ज्ञाननिवर्त्यत्वं तावदाह—माया चेति ।

मायाया ज्ञाननिवर्त्यत्वं न स्मृत्यर्थ इति शङ्कते नन्विति ।

नन्वत्र मायायास्तरणमात्रं प्रतीयते न तु निवृत्तिः। तरणं च सत्यां मायायां तत्कार्यनिवृत्तिः। न च सत्यां मायायां तत्कार्यनिवृत्तिर्न युक्तेति वाच्यम्। सत्यपि तन्तौ पटाभाववत्संसारनिमित्तकर्माभावे केवलमायाया अकिञ्चित्करत्वात्, ईश्वरानुगृहीतपुरुषेतरपुरुषेष्वेव मायाया बन्धजनकत्वादिति चेत् न। मायाशब्देन तत्कार्यलक्षणानुपपत्तेः, मुक्तौ मायायां प्रमाणाभावाच्च। किमेकमुक्तिकाले परसंसारो मायायां प्रमाणं, किं वाऽनादिभावत्वम्, अथवा श्रुतिः, उत तर्तव्यत्वाभिधानानुपपत्तिः ?। नाद्यः। सर्वमुक्तौ-

तदभावात् । तदनङ्गीकारे च मुमुक्ष्वर्थिप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न द्वितीयः । अप्रयोजकत्वात् अनादिप्रागभावस्येवानादिभावस्यापि श्रुतिबोधितान्निवृत्त्युपपत्तेः । न तृतीयः । मुक्तौ मायासद्भावावेदकश्रुतेरभावात् । "न तत्र माया" इत्यादिस्मृत्या त्वयाऽपि वैकुण्ठे मायानिषेधस्योक्तत्वात् ।

मायायां मुख्यतरणासंभवान्नाश एव तदर्थ इत्याशङ्क्याह—तरणं चेति । ननु बदरीद्रुमे छिन्ने पुनस्तन्मूलात्तदङ्कुरोत्पत्तिवत् मूलकारणस्य ज्ञानादनिवृत्तौ ततः पुनः संसारो भवेदित्यत आह—न चेति । किंच ईश्वरवशवर्तिन्या मायायास्तदुपेक्षितपुरुषेषु बन्धकत्वात् तदनुग्रहान्मुक्तेषु न तत्कृतो बन्ध इत्याह—ईश्वरेति । अत्र मायाकार्योपस्थापकपदाभावान्मायापदमेव लक्षणया तदुपस्थापकं वाच्यम् । तदनुपपन्नम् । मुख्यार्थपरिग्रहे बाधकाभावादिति दूषयति—न मायेति । मायाया नित्यत्वान्नाशोऽनुपपन्न इत्याशङ्क्याह—मुक्ताविति । प्रमाणाभावमेवोपपादयितुं तत्र संभावितं मानं विकल्पयति—किमेकेति । सर्वमुक्त्यनन्तरं कस्यापि संसाराभावात्स मायाया नानिवर्त्यत्वगमक इत्याह—नाद्य इति । केषांचिन्नित्यसंसारित्वात्सर्वमुक्तिरेव नेत्याश-

ङ्क्य तथात्वे स्वस्यापि नित्यसंसारित्वशङ्कया न कोऽपि मुक्त्यर्थं प्रवर्तेतेत्याह—तदनङ्गीकार इति । अनादिभावस्यापि विरोधिसंनिपाते निवृत्त्युपपत्तेर्न तस्यं नित्यत्वगमकमित्याह—न द्वितीय इति । अनादिभावस्य विरोधिसन्निपात एवायुक्तः मानाभावादित्याशङ्क्याह—श्रुतिबोधितादिति । "भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः" इत्यादिश्रुतिबोधितात् ज्ञानादित्यर्थः । श्रुतेरभावादिति । "अक्षरात्परतः परः" इत्यत्रापि मायायाः सुषुप्तिप्रलययोरक्षरार्थत्वमनूद्यते न तु नित्यत्वं, श्रुत्यन्तरविरोधादिति भावः । परेणापि स्मृत्यन्तरे मुक्तौ मायानिषेधाङ्गीकारात् "तरत्यविद्याम्" इत्यत्रापि तन्निषेध एव ग्राह्य इत्यभिप्रेत्याह—न तत्रेति ।

अश्वमेध निवर्त्यपापे तर्तव्यत्वाभिधानवत् ज्ञाननिवर्त्यमायायां तदुपपत्तेर्न चतुर्थ इत्याह—न तुरीय इति ।

न तुरीयः। "तरति ब्रह्महत्याम्" इत्यादाविव विनाशेऽपि तरतिपदप्रयोगोपपत्तेः "भूयश्चान्ते-विश्वमायानिवृत्तिः" इतितन्निवृत्तिश्रुतेश्च। माया ध्वंसप्रतियोगिनी जडत्वात् । शुक्तिरजतवत् । न चासिद्धिः । "दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया" । "मायया‌ऽपहृतज्ञाना" इत्यादिस्मृतौ तस्या गुणमयत्वादिप्रतिपादनात्, श्रुतौ च मायामुपन्य-

स्य 'तदेतज्जडं मोहात्मकम्'इति जडत्वप्रतिपादनात्. । नन्वस्तु मायाया निवृत्तिः, सा ज्ञानादिति कुतः? अनुमानस्य निवृत्तिमात्रे प्रमाणाभावात् । भक्त्याऽपि तन्निवृत्तेरुपपत्तेरितिचेत् न "यस्य देवे परा भक्तिः"इत्यादिश्रुत्या "भक्त्या मामभिजानाति"इत्यादिभगवद्वचनेन च भक्तेर्ज्ञानसाधनत्वे विनियोगात् भुक्तिसाध्यज्ञानस्यैव "ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा"इत्यादिना मायानिवृत्तिरूपमुक्त्युपायत्वावधारणात् "तस्याभिध्यानाद्योजनात् तत्त्वभावात्"इत्यादिश्रुतौ निदिध्यासन साध्य साक्षात्कारस्यैव मायानिवर्तकत्वश्रवणाच्च। तस्मात् ज्ञाननिवर्त्यत्वान्मायायाः सत्यत्वानिवृत्तावसत्यात्मिका साऽज्ञानान्न भिद्यते ।

तरतिप्रयोगस्यान्यथाप्युपपत्तेस्तदनित्यत्वेऽपि न मानमित्याशङ्क्याह—भूय इति । "माया प्रज्ञा तथा मेधा"इत्यादिना मायाया ज्ञानरूपत्वोक्तेर्जडत्वमसिद्धमित्याशङ्कायामाह—न चेति । तत्र हिरण्यगर्भबुद्धिरेव प्रज्ञादिपदैरुक्ता । मूलकारणमायाया जडरूपसत्त्वादिगुणात्मकत्वाज्जडत्वमेवेति भावः । उक्तमानेन मायाया विनाशमात्रसिद्धेस्तस्येश्वरभक्त्याऽपि संभवान्न

तस्याज्ञाननिवर्त्यतया मिथ्यात्वसिद्धिरित्यभिप्रेत्य शङ्कते-नन्विति । श्रुत्यादिना भक्तेर्ज्ञाने विनियोगात्ततो माया-निवृत्तेरयोगात् परिशेषात्सा ज्ञानादेवेत्याह—न यस्येति । किं च मायानिवर्तिका भक्तिः किं ज्ञानातिरिक्ता उत तदेव । ? नाद्यः । ज्ञानस्य मुक्त्युपायत्वावधारकस्मृत्यादिविरोधादित्याह—भक्तिसाध्येति । द्वितीये नाममात्रविवादेऽपि मायाया ज्ञाननिवर्त्त्यतया मिथ्यात्वस्यावश्यकत्वाल्लक्षणभेदाभावान्न मायाविद्ययोर्भेद इत्याह-तस्मादिति ।

उत्तरज्ञापनीयश्रुतिरपि मायाविद्ययोरभेदे मानमित्याह—एषेति ।

"एषा माया स्वाव्यतिरिक्ताऽस्ति" इत्युपक्रम्य "माया चाविद्या च स्वयमेव भवति" इति श्रुतौ मायाविद्ययोरभेदश्रवणात् "तरत्यविद्यां विततास्" इति स्मृतौ च मायाविद्ययोर्भेदभ्रमनिरासाय सामानाधिकरण्याच्च । भगवता नारदेन—

"नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयात्मिका ।
अनिर्वाच्या ततो ज्ञेया भेदबुद्धिप्रदायिनी ॥
मायैवाज्ञानशब्देन शब्द्यते मुनिसत्तम" ।

इत्यादिना मायाया अनिर्वाच्यत्वाज्ञानशब्दवाच्यत्वंप्रतिपादनाच्च । तस्मात् ज्ञाननिवर्त्त्येऽनि-

र्वाच्ये च प्रयुज्यमानो मायाशब्दोऽज्ञानस्यैव वाचकः । एवं—

"दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया" ।

इति स्मृतौ गुणमयत्वेनावगता माया "प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि" इति स्मृतौ च प्रकृतिगुणात्मिकैवावगम्यते । सा चोपादानमज्ञानं न ततोऽतिरिक्ता । श्रुत्यवगतब्रह्मोपादानत्ववादे स्वतन्त्रायाः प्रकृतेरसत्त्वात् । न च गुणमयत्वान्मायैव प्रकृतिरज्ञानं तु न गुणमयमिति वाच्यम् । उपादानाज्ञानस्यापि गुणमयत्वात् ।

"अविद्यां मायां तरति" इति मायाविद्ययोः समानाधिकृतत्वादपि तयोरभेद इत्याह—तरतीति। बृहन्नारदीये नारदवचनमप्युक्तार्थे प्रमाणयति—भगवतेति । मायाविद्ययोरभेदाच्छ्रुत्यादिषु मायाशब्दो भावरूपाज्ञान एव मानमिति परमप्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति । गुणमयत्वरूपलक्षणैक्यादपि मायाविद्ययोरभेद इत्याह—एवमिति । ननु स्मृतौ प्रकृतेरेव गुणात्मकत्वमवगम्यते न त्वज्ञानस्येत्यत आह—सा चेति । सांख्याभिमतप्रधानमेव सा किं न स्यादित्यत आह—श्रुत्यवगतेति ।"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" "अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा" इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु

ब्रह्मणो जगदुपादानत्वोक्तेः स्वतन्त्रप्रकृत्यङ्गीकारे तदसंभवात्तस्याः श्रुत्यादिबाह्यत्वेनासत्त्वमेवेत्यर्थः। पराभिमतप्रधानस्यासत्त्वेऽप्यज्ञानं न प्रकृतिः तस्य गुणात्मकत्वाभावात् किं तु गुणात्मकत्वाविशेषान्मायैव सेत्याशङ्कयाह—न चेति। अज्ञानकार्येषु गुणकार्यस्य वैचित्र्यस्य दर्शनात्तदुपादानाज्ञानस्य गुणात्मकत्वमावश्यकमित्याह—उपादानेति।

मायाविद्ययोः स्वरूपावरकत्वसाम्यादप्यभेद इत्याह—एवमिति।

एवमनादिमायया सुप्त * इति स्वरूपावारकत्वं मायायां श्रूयते। अज्ञानं चावारकमित्यनुभवे स्मृतौ च प्रसिद्धम्॥ अत आवारकविषयो मायाशब्दोऽप्यज्ञानविषय एव। अन्यथा पदार्थद्वयस्यावारकत्वकल्पने गौरवात्। एवं मिथ्यापरिणामिनि प्रयुज्यमानो मायाशब्दोऽप्यज्ञानस्यैव वाचकः। तथा हि—प्रसिद्धमिथ्यात्वधर्मिण्यैन्द्रजालिककॢप्तकरिनरतुरगादौ सार्वलौकिकः मायाशब्दप्रयोगो दृश्यते। 'मायामया सृष्टा' 'मायामसृजन्मायावी' इतिप्रयोगात्। तत्र च मायाशब्दो न गजादिविषयः प्रसिद्धगजादौ तदप्रयोगात्।

गजतुरगादीनां व्यावृत्तत्वात्तदनुगतमायाशब्दा-
नभिधेयत्वात् । संभवत्यैकार्थ्ये अनेकार्थताया
अन्याय्यत्वात् । तस्मात् घटादौ मृच्छब्द इव मि-
थ्यागजादौ तत्कारणस्वरूपविषयो मायाशब्दः
मिथ्यागजादौ मायामयशब्दप्रयोगादपि तदनुग-
तकारणविषयो मायाशब्दः ।

स्मृताविति । "अज्ञानेनावृतं ज्ञानम्" इति स्मृतावित्यर्थः । गौरवादित्युपलक्षणं स्वप्रकाशस्वरूपावरकत्वस्यानिर्वचनीयाज्ञानादन्यस्यासंभवाच्चेति द्रष्टव्यम् । अविद्याया एव मिथ्यापरिणामित्वान्मायाशब्दस्यापि तत्रैव प्रयोगात् सैव तदर्थ इत्याह—एवमिति । लोके मिथ्यापरिणामिन्येव मायाशब्दप्रयोग इत्येतदुपपादयति—तथा हीति । ननु मायाविसृष्टहस्त्यादावेव मायापदप्रयोगात् स एव तदर्थो न तत्परिणामीत्यत आह—संभवतीति । ननु कार्ये प्रयुज्यमानस्य कारणवाचकत्वमप्ययुक्तमित्याशङ्क्य तयोस्तादात्म्यापन्नदोष इति सदृष्टान्तमाह—तस्मादिति । घटादौ मृन्मयपदप्रयोगाद्यथा तदुपादानमृच्छब्दार्थः, एवं मिथ्यावस्तुषु मायामयपदप्रयोगात्तत्परिणाम्येव मायापदार्थ इत्याह—मिथ्येति ।

दण्डविशिष्टे 'दण्डी' इतिशब्दवदौषधादिविशिष्टे मायाविशब्दप्रयोगादौषधादिरेव मायेति शङ्कते—नन्विति।

ननु मन्त्रौषधादिविशिष्टे मायाविशब्दप्रयोगान्मन्त्रादिरेव मायेति चेत्। न, तस्मिन्मायाविशब्दस्य मायाक्षोभकत्वनिमित्तत्वात्। मिथ्यागजाद्यदर्शनदशायां मण्यादिवैशिष्ट्यदर्शनेऽपि तस्मिन्मायाविशब्दाप्रयोगात्, मायाक्षोभकत्वज्ञानदशायां च तत्प्रयोगात्। किं च मण्यादिरनुगतमायाशब्दार्थः मिथ्योपादानं चाज्ञानमेव लोकक्लृप्तमिति तदेव लौकिकमायाशब्दविषयः। सूत्रकारोऽपि-"मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्" इतिमिथ्यास्वप्ने मृद्घटन्यायेन मायाशब्दं प्रयुञ्जानो मिथ्यापरिणाम्यज्ञानमेव मायां दर्शयति। ज्ञाने च मायाशब्दोऽन्य एव। "मायावयुनं ज्ञानम्" इति निघण्टस्मरणात्। कार्ये कारणोपचारो वा।

अगृहस्थे यज्ञोपवीतादिविशिष्टे 'गृही' इतिप्रयोगवत् अमायाविशिष्टेऽपि मायावीति प्रयोगोऽन्यथोपपन्न इति दूषयति—न तस्मिन्निति। यदि मन्त्रादिरेव मा-

या तर्हि गजाद्यदर्शनेऽपि तत्र मायाविपदप्रयोगः स्यादित्याह-मिथ्यागजेति। गजादाविव मन्त्रादावप्यननुगमदोषस्तदवस्थ इत्याह—किं चेति। मिथ्यापरिणामिन एव मायापदार्थत्वेऽपि तदज्ञानादन्यदेवेत्याशङ्क्य मिथ्यारजतादिपरिणामित्वेनाज्ञानस्य क्लृप्तत्वान्मिथ्याहस्त्यादावपि तदेवोपादानमित्याह—मिथ्योपादानमिति। भगवता बादरायणेनापि मिथ्यास्वप्ने मायातादात्म्याभिधानात्तदुपादानाविद्यैव मायेत्याह—सूत्रकारोऽपीति। "अथ रथान् रथयोगान्पथः सृजते" इत्यादिना स्वप्नेऽपि सृष्टिश्रवणात्स परमार्थ इति शङ्कायामाह—मायामात्रमिति। तत्र हेतुः कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति। परमार्थकार्यं प्रति क्लृप्तदेशकालादिसामग्रीपौष्कल्यं कार्त्स्न्यं तेनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्=क्लृप्तंकारणं विना भवतः कार्यस्य सत्यत्वायोगात्। न तत्र रथा इत्यादिना तत्रैव तदभावस्योक्तत्वाच्चेति सूत्रार्थः। न चाज्ञानमेव कथं मायापदार्थः ?, हिरण्यगर्भबुद्ध्यादावपि तत्प्रयोगादित्याशङ्क्य तत्र शक्त्यन्तरमेवेत्याह—ज्ञान इति। घटादौ मृच्छब्दस्येव या वृत्तिज्ञाने मायाशब्दप्रयोग इत्याह—कार्य इति।

कथं तर्हि मन्त्रविशेषे देवताविशेषे च मायापदप्रयोग ऋषीणामित्यत आह—पुराणेष्विति।

पुराणेषु तत्र तत्र मन्त्रादौ मायाशब्दप्रयोगोऽघटितकार्यजनकत्वगुणयोगात्, लोके निघण्टे-

च तत्र मायाशब्दाप्रयोगात्। न चैवं शुक्तिरजतादिपरिणामिन्यपि मायाशब्दप्रयोगो लौकिकानां स्यादिति वाच्यम्। साधारणासाधारणभ्रमानुकूलशक्तिनिमित्तैनैकस्मिन्नप्यज्ञाने मायाऽज्ञानशब्दयोर्व्यवस्थया प्रयोगात् धर्म्यभेदेन मायाविकं रजतमित्यादिप्रयोगदर्शनात्। प्रयोगश्च ऐन्द्रजालिकप्रदर्शितो गजादिः स्वप्नोपलम्भो वाऽज्ञानोपादानकः मिथ्यात्वात् शुक्तिरजतवत्। न च हेत्वसिद्धिः। समुद्राकर्षणादेः सत्यत्वे तद्देशवर्तिप्राणिनां मरणप्रसङ्गात्। स्वप्नकृतब्रह्महत्यादेश्च सत्यत्वे तस्यैवोत्थितस्य कर्मानधिकारप्रसङ्गात्। मिथ्याशुक्तिरजतादिकं प्रति क्लृप्ताज्ञानस्यैव तदुपादानत्वलाघवमिति नाप्रयोजकत्वमपीति॥

तत्रापि शक्त्यन्तरमेव किन्न स्यादित्यत आह—लोक इति। लौकिकस्य नैघण्टुकस्य वा प्रयोगस्य शक्तिकल्पकत्वात्तदुभयस्य तत्राभावाद्गौणत्वमित्यर्थः। मिथ्यापरिणामिनो मायापदार्थत्वेऽतिप्रसङ्गमपवदति—न चेति। वृक्षादौ सत्यपि पृथिवीत्वे यथा न पृथिवीपदप्रयोगः किं तु निमित्तान्तरेण वृक्षादिपदप्रयोगः एवमत्रापीत्यभिप्रेत्याह—साधारणेति। वृक्षा

दौ पार्थिवपदप्रयोगात्तत्कारणे पृथ्वीत्ववत् रजतादौ मायिकपदप्रयोगात् कारणाज्ञानस्य मायात्वमावश्यकमित्याह—धर्मीति। तर्किते ऽर्थेऽनुमानमाह—प्रयोगश्चेति। ऐन्द्रजालिकप्रदर्शितस्य स्वप्नस्य च सत्यत्वं वदन्तं प्रत्याह—न चेति। कर्मानधिकारप्रसङ्गादिति। न च जाग्रत्कृतैव ब्रह्महत्या कर्मानधिकारहेतुः, न स्वप्नकृता। इतरथा सिद्धान्तेऽपि मिथ्यात्वाविशेषाज्जाग्रत्यपि संपादिता साऽनधिकारहेतुर्न स्यादिति वाच्यम्। स्वप्नप्रपञ्चस्य सत्यत्वे तस्य तत्तत्येन्द्रियग्राह्यत्वस्यापि तथात्वात्तस्यापि जाग्रदवस्थात्वापातात्। न च निन्द्रादिदोषजन्यत्वमेव ततो भेदकमिति वाच्यम्। सत्यत्वे तस्यैवासंभवात्। सिद्धान्ते तु जाग्रत्यनुष्ठितदुरितस्याविद्यातिरिक्तदोषाजन्यत्वादर्थक्रियासमर्थत्वात्। स्वप्नानुष्ठितस्य चातथात्वाद्वैषम्यमिति भावः।

अत एवाप्रयोजकताऽपि नेत्याह—मिथ्येति।

अनृतस्यावारकत्वप्रतिपादकच्छन्दोगश्रुतिरपि भावरूपाज्ञाने मानमित्याह—एवमिति।

एवम् "अनृतेन हि प्रत्यूढा" इति श्रुतिरपि भावरूपाज्ञाने मानम्। ऋतं सत्यं न भवतीत्यनृतमनिर्वचनीयम्। तदपि "एनं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति" इति पूर्ववाक्यावगतस्वापकालीनब्रह्मालाभनिमित्तमज्ञानमेव, तदन्यस्य तदा तदलाभनि-

मित्तत्वायोगादित्यज्ञानमनृतशब्दार्थः । न च ऋतं सत्कर्म अनृतं पापमिह विवक्षितम् "ऋतं पिबन्तौ" इत्यत्र सुकृते ऋतशब्दप्रयोगादिति वाच्यम् । सत्यवाचिनो हि ऋतशब्दस्य कर्मणि सत्यावश्यकत्वाभिप्रायेण श्रुतौ कर्मफले प्रयोगः न तु कर्मणि सुकृतस्य लोक इति कर्मणः पृथग् ग्रहणात् । सुषुप्तावपि प्रत्यक्स्वभावात्मनः कर्मनिमित्तालाभासंभवात् । न च कर्म प्राप्तावावारकम् । अज्ञानं तु विद्यमानमेवावृणोतीति तदेवानृतशब्दार्थः । उभयत्रानृतशब्दप्रयोगेऽपि "अज्ञानेनावृतं ज्ञानम्" इत्यादिशास्त्रसिद्धावरणस्वभावस्याज्ञानस्यैव "न किंचिदवेदिषम्" इति परामर्शेनापि सिद्धस्य स्वप्रकाशात्मावरणयोग्यतया प्रकृते तदर्थत्वात् ।

नन्वत्रानृतं किञ्चिदावारकं प्रतीयते न त्वनिर्वचनीयाज्ञानमित्यत आह—ऋतमिति । असत्यवचनरूपानृतस्य सुषुप्तावसंभवादज्ञानादन्यस्य पूर्ववाक्योक्तप्रत्यगभिन्नब्रह्मालाभनिमित्तस्यानृतेन हीति सिद्धवन्निर्देशायोगाच्चेत्यर्थः । अनृतशब्देन पापस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् तस्यावारकत्वसंभवात्तत्रापि तदेवोक्तमित्या-

शङ्कामपवदति—न चेति । 'ऋतं पिबतौ' इत्यत्र ऋत-शब्दो यदि सुकृतकर्माभिधायकः स्यात् तर्ह्यनृतश-ब्दः पापाभिधायकः स्यात्, न त्वेतदस्ति । तत्र सुकृत-स्य स्वशब्दोपात्तत्वेन ऋतपदस्य जघन्या वृत्त्या तत्फल-परत्वादित्याह—सत्यवाचिन इति । स्वप्रकाशप्रत्यग-भिन्नब्रह्मालाभस्य वास्तवस्यासंभवादनिर्वचनीये च तस्मिन् सत्यस्य कर्मणो निमित्तत्वासंभवान्न कर्मण-स्तदावारकत्वमपीत्याह—सुषुप्ताविति । अज्ञानस्य तु प्राप्तकण्ठचामीकराद्यावारकत्वदर्शनात्तदेवावारकत्वे-नानृतपदोक्तमित्याह—अज्ञानमिति । पापस्यानृतप-दार्थत्वमङ्गीकृत्यापि प्रकृते तन्न ग्राह्यं किं तु योग्य-तयाऽनिर्वचनीयाज्ञानमेवेत्याह—उभयत्रेति ।

"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां, नीहारेण प्रा-वृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति, यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते, आकाशे तदोतं च प्रोतं च" इत्यादिश्रुतयोऽपि भावरूपाज्ञाने मानमित्याह—एव मिति ।

एवमजानीहारादिशब्दैश्च विचित्रगुण-मयमावरणस्वभावमज्ञानमभिधीयते । लौकिका-जादेस्तत्रासंभवात् । ब्रह्मोपादानत्वश्रुतौ सांख्य-कल्पितायाः प्रकृतेरप्यसंभवात् । अत एव "प्रकृ-तिं पुरुषं चैव" इत्यादिस्मृतिरपि भावरूपाज्ञाने प्रमाणम् । एवं मिथ्यार्थानुपपत्तिरपि भावरूपा-ज्ञाने मानम् । भावकार्यस्य रजतादेरुपादानान्त-

रासंभवात् । न चानिर्वचनीयस्य भावविलक्षणत्वान्न भावत्वमिति वाच्यम् । सद्विलक्षत्वेऽपि पराभिमताभावव्यावृत्ताभावत्वस्य पृथिव्यादिवद्रजतेऽपि सत्त्वात् । एतेन सोपादानत्वे भावत्वमेव तन्त्रं न त्वभावविलक्षणत्वं गौरवात्, प्रत्युत रजतादेर्मम मतेऽसत्त्वेन त्वन्मते च सद्विलक्षणत्वेन निरुपादानत्वमेव ।

गुणत्रयात्मकस्वतन्त्रप्रकृतिरेवाजादिपदार्थ इत्याशङ्क्याह—ब्रह्मेति । स्वतन्त्रप्रकृतेः श्रुतिबाध्यत्वादेव स्मृतिष्वपि प्रकृतिशब्दो भावरूपाज्ञानपर इत्याह—अत एवेति । अर्थापत्तिमप्याह—एवमिति । सत्यस्य मिथ्यारजतादिपरिणामितयोपादानत्वायोगाच्छुक्त्यादेरननुगतत्वेनानुपादानत्वात् । तस्यापि सत्यत्वे तत्कार्ये मिथ्यात्वायोगाच्च शुक्त्यादेरपि मिथ्यात्वे तदुपादानतयाऽनिर्वचनीयाज्ञानस्यावश्यकत्वात्ततः परिशेषोपबृंहिता मिथ्यारजतादिभावकार्यानुपपत्तिरूपार्थापत्तिर्भावरूपाज्ञाने मानमित्यर्थः । भावाभावविलक्षणत्वस्यैवानिर्वचनीयत्वान्मिथ्यारजतादेर्भावकार्यत्वमेव नेति चोद्यं सिद्धान्तानवबोधविजृम्भितमिति दूषयति—न चेति । मिथ्यारजताद्युपादानत्वेनानिर्वचनीयाज्ञानं कल्प्यमित्यत्र परोक्तचोद्यमनूद्योपपादयति—एतेनेत्यादिना । गौरवादिति । तथा च मिथ्यारजतादेर्नोपादा-

नापेक्षेति भावः। न केवलं सोपादानत्वे प्रयोजकाभावः किं तु मतद्वयेऽपि निरुपादानत्वे प्रयोजकमस्तीति तदेव युक्तमित्याह—प्रत्युतेति।

अज्ञानस्याप्युपादानत्वयोग्यताऽभावात्तत्त्वेन तन्न कल्पनीयमित्याह—एवमिति।

एवमज्ञानं च सद्विलक्षणं नोपादानम्। मिथ्यारजतज्ञानमपि सद्विलक्षणम्, त्वन्मते निरुपादानम्॥ अस्मन्मते च सत्त्वादात्मान्तःकरणे वोपादानम्। एवं सोपादानत्वे कार्यस्य कदाचित्सत्त्वं प्रयोजकं, न त्वसद्विलक्षणत्वं कदाचित्सदिति प्रतीयमानत्वं वा गौरवात्। तुच्छस्यापि शब्दाभासादिना प्रतिभाससंभवाच्च। न च रजतादिज्ञानस्य सत्यत्वेऽर्थस्यापि तथात्वप्रसङ्गः। चरमसाक्षात्कारस्य मिथ्यात्वेऽपि ब्रह्मणः सत्यत्ववतोऽपि साक्ष्यस्य मिथ्यात्वोपपत्तेः। किं च यद्यदनुविद्धतया प्रतीयते तत्तादुपादानम्। न च रूप्यं तत् ज्ञानं वाऽज्ञानमिति नवीनोक्तं निरस्तम्। किमबाधितत्वापरपर्यायास्तित्वात्मकं भावत्वं कार्यस्य सोपादानत्वे प्रयोजकम्, उतान्यादृशम्? नाद्यः। तस्यात्ममात्रधर्मत्वात्। पुष्पादिषु प्रतीयमानशैत्यस्यापि लाघवाज्जलधर्मत्ववत्

घटादिषु प्रतीयमानास्तित्वस्य तदधिष्ठानात्मग-
सत्त्वात् ।

तर्हि रजतज्ञानोपादानतयाऽज्ञानं कल्प्यत इत्याशङ्कयाह—मिथ्यारजतेति । मिथ्यारजतादेर्निरुपादानत्वमेवेत्यभिप्रेत्य सोपादानत्वे प्रयोजकान्तरमाह—एवमिति । सदिति प्रतीयमानत्वस्य प्रयोजकत्वेऽतिप्रसङ्गमाह—तुच्छस्येति । स्वमते रजतज्ञानस्य सत्यत्वादात्मादिरुपादानमित्युक्तं, तदयुक्तम् । ज्ञानस्य सत्यत्वे विषयस्यापि सत्यतापातः अन्यत्र तथा दर्शनादित्याशङ्कय ज्ञानज्ञेययोरन्यतरमिथ्यात्वेऽप्यन्यतरसत्यत्वं तवापि संमतमिति परिहरति—न च रजतेति । अज्ञाने उपादानलक्षणाभावादपि न तद्रजताद्युपादानमित्याह—किं चेति । यदुक्तं सोपादानत्वे भावत्वमेव तन्त्रमिति, तत्तावद्विकल्पयति—किमिति । बाधाभावात्मकभावत्वस्यात्ममात्रतया कार्यमात्रेऽभावान्न तत्सोपादानत्वे प्रयोजकमित्याह—नाद्य इति । अस्तित्वस्यात्ममात्रधर्मत्वे घटादिषु कथं तत्प्रतीतिरित्याशङ्कय तस्यान्यथोपपत्तिमाह—पुष्पादिष्विति । पुष्पेषु शैत्यकल्पने गौरवात् तत्र प्रतीयमानं शैत्यं यथा तदनुगतजलधर्म एवेति कल्प्यते, एवं घटादिषु पृथक् सत्त्वाङ्गीकारे गौरवात् तदनुगतात्मसत्त्वैव तत्तादात्म्याद्घटादिषु प्रतीयत इत्यर्थः ।

वस्तुतो तत्सत्तैवात्मनि भ्रान्त्या प्रतीयत इति किं न स्यादित्याशङ्क्य श्रुतिविरोधमाह—अ-स्तीति।

"अस्तीत्येवोपलब्धव्यम्" इति श्रुतेरात्मनोऽ-स्तित्वावधारणात्, "यस्मात्परं नापरमस्ति किं चित्" "न ह्यस्ति द्वैतसिद्धिः" इत्यादिश्रुत्या भेदप्र-पञ्चस्यास्तित्वनिषेधाच्च। त्वदभिमतध्वंसस्या-पि सोपादानत्वप्रसङ्गात्। द्वितीयमपि किं सत्ता-जात्याश्रयत्वं स्वरूपविशेषसत्तावत्त्वं वा, अस्ती-तिप्रतीयमानत्वं वा, नञर्थानुल्लिखितधीविषय-त्वं वा, द्रव्याद्यन्यतमत्वं वा ?। नाद्यः। सामान्या-देरभावत्वप्रसङ्गात् द्वितीयतृतीययोर्ध्वंसस्यापि सोपादानत्वप्रसङ्गात्। बाधायोग्यत्वव्यतिरिक्तस्व-रूपसत्ताभावाच्च, शुक्तिरजतस्याप्यस्तीति प्रती-यमानत्वाच्च। इतरद्द्वयमभावविलक्षणत्व एव पर्यवस्यति। अन्यथाऽपि नास्माकमनिष्टम्।

अबाध्यत्वरूपास्तित्वस्य सोपादानप्रयोजकत्वेऽ-तिप्रसङ्गमप्याह—त्वदभिमतेति। अन्यादृशमित्येत-दपि विकल्पयति—द्वितीयमपीति। सत्ताजातिमत्त्व-मेव भावत्वमित्येतद्व्याप्त्या दूषयति—नाद्य इति। न च भावत्वस्य लक्षणतया नैतद्विवक्षितं किं तु कार्यस्य

सोपादानत्वप्रसापकतयेति वाच्यम् । अनिर्वचनीयरजतादेरपि पारिभाषिकसत्ताजातिसत्त्वसंभवेनेष्टापत्तेरिति भावः। स्वरूपविशेषरूपत्वस्यास्तीति प्रतीयमानत्वस्य च कार्यध्वंसेऽपि सत्त्वात्तस्यापि सोपादानत्वापात इत्याह—द्वितीयेति । किं च स्वरूपविशेषसत्त्वं नाम बाधायोग्यत्वमेव तदन्यद्वा ? । न द्वितीयः। तदनिरूपणादित्याह—बाधेति । नाद्यः । कार्यमात्रे तदभावादिति भावः । अस्तीतिप्रतीयमानत्वस्य तन्त्रत्व इष्टापत्तिमप्याह—शुक्तीति । नञर्थानुल्लिखितधीविषयत्वमित्यत्र नञर्थोऽभावस्तदनुल्लेखिधीविषयत्वं च तद्विलक्षणस्वरूपमेव अतिरिक्तविषयताया अनिरूपणात्, एवं द्रव्याद्यन्यतमत्वमित्यत्रादिपदेन परिगृहीते अभावातिरिक्ते गुणादौ द्रव्ये वाऽभावान्यत्वातिरिक्तस्यानुगतस्यान्यतमत्वस्यानिरूपणादुभयत्राप्यभावान्यत्वमेव तन्त्रमिति पर्यवस्यति । तथा च त्वयैव गौरवमुररीकृतमित्यभिप्रेत्याह—इतरदिति । अभावान्यत्वातिरिक्तभावत्वस्य कथञ्चिन्निरूपणेऽपि तस्य शुक्तिरजतादावपि संभवादिष्टापत्तिरित्याह—अन्यथाऽपीति ।

यदुक्तमज्ञानं सत्त्वरहितत्वान्नोपादानमिति, तत्राह—एवमिति ।

एवं कारणस्याप्युपादानत्वे तदेव प्रयोजकम् । रजतादेः सद्विलक्षणत्वेन निरुपादान-

त्वमित्यप्यत एव निरस्तम् । भावकार्यत्वस्यैव सोपादानत्वे प्रयोजकत्वात् । सद्विलक्षणत्वस्यैव निरुपादानत्वप्रयोजकत्वे परमते सतो ध्वंसस्य सोपादानत्वप्रसङ्गात् । एवं कारणस्यानुपादानत्वेऽपि न सद्विलक्षणत्वं प्रयोजकं किं त्वभावत्वमेव । अन्यथा प्रागभावस्याप्युपादानत्वप्रसङ्गात् । न च कार्यस्य सोपादानत्वे कदाचित्सत्त्वं प्रयोजकमिति वाच्यम् । परमते ध्वंसस्यापि कदाचित्सत्त्वात् । कदाचित्सत्त्वे सति भावत्वं प्रयोजकमिति चेत् । न, भावत्वस्यैव लाघवेन प्रयोजकत्वात् ।

तदेवेति । अभावव्यावृत्तभावत्वमेवोपादानत्वे प्रयोजकं न तु सत्त्वम्, तस्योक्तप्रकारेणानिरूपणादित्यर्थः। यदप्युक्तं-मतद्वयेऽपि सत्त्वाभावाद्रजतादेर्निरुपादानत्वमेव युक्तमिति,तद् दूषयति-रजतादेरिति। ननु निरुपादानत्वप्रयोजकसद्विलक्षणत्वस्यापि सत्त्वाद्रजतादेर्निरुपादानत्वं किन्न स्यादिति चेत् न। अभावत्वस्यैव तत्प्रयोजकत्वेन तस्य तत्प्रयोजकत्वासिद्धेरित्यभिप्रेत्य तदङ्गीकारे बाधकमाह—सद्विलक्षणत्वस्येति । सोपादानत्वप्रसङ्गादिति । कार्यस्य निरुपादानत्वप्रयोजकाभावे सोपादानत्वस्याऽऽवश्यकत्वादित्यर्थः। अनुपादानत्वे सद्विलक्षणत्वस्य प्रयोजकत्वादज्ञानस्यापि तथात्वान्नोपा-

दानत्वमित्याशङ्क्याह—एवमिति । बुद्धिलक्षणत्वस्यैवानुपादानत्वप्रयोजकत्वे पराभिमतप्रागभावे तदभावादनुपादानत्वायोगात्स्वकार्यं प्रत्युपादानता स्यादित्याह—अन्यथेति । सोपादानत्वे परोक्तप्रयोजकान्तरमपि निराकरोति—न चेति ।

ननु भावत्वमात्रस्याऽऽत्मादावपि सत्त्वात्तावन्मात्रं न सोपादानत्वप्रयोजकं किं तु कार्यत्वमपि । तथा च सत्तावत्त्वे सति कार्यत्वमेव तत्प्रयोजकं किं न स्यादित्यत आह—न च सत्तेति ।

न च सत्ताश्रयत्वे सति कार्यत्वं सोपादानत्वप्रयोजकमिति वाच्यम् । आत्मस्वरूपातिरिक्तघटादिसत्ताया निरस्तत्वात् । अन्यथा सत्ताश्रयत्वं सत्ताश्रयत्वे सति कार्यत्वं च निमित्तत्वे सनिमित्तत्वे च प्रयोजकमिति ध्वंसोऽपि निमित्तं निमित्तजन्यो वा न स्यात् । किंचित्कालं सतः सर्वदा सत्त्वनियमस्योक्तत्वाच्च । तस्माच्छुक्तिरजतादेरभावविलक्षणभावकार्यस्यान्यथानुपपत्त्योपादानकारणं सिद्ध्यति । तच्चोपादानं नात्मा । सन्मात्रोपादानत्वे कार्यस्यापि सत्त्वप्रसङ्गात्, तस्य निरवयवत्वेन परिणामायोगाच्च । शु-

क्तिशकलकाचादेरननुगतत्वेनानाश्रयत्वेन चो-
पादानत्वायोगात् । तच्च लाघवादनादीति प-
रिशेषादज्ञानमेव । तदुक्तम्—यच्चानादि स्वयं
मिथ्या मिथ्योपादानं तदज्ञानमिति ।

कार्यस्य सोपादानत्वे सत्ताश्रयत्वस्य प्रयोजकत्वे कारणस्य निमित्तत्वे कार्यस्य सनिमित्तत्वे च तस्य प्रयोजकत्वापातेन तवानिष्टं स्यादित्याह—अन्यथेति । सतः कार्यत्वमप्यनुपपन्नमित्याह—किंचिदिति । शुक्तिरजतादेरुपादानं विनाऽनुपपत्तिमुक्तां निगमयति-तस्मादिति । तदुपादानं परिशेषादज्ञानमेवेति वक्तुं संभावितोपादानान्तरमपवदति-तच्चेति । किमात्माऽधिष्ठानतयोपादानं परिणामितया वा ?। आद्ये परिणामितयोपादानान्तरमावश्यकमित्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति-सन्मात्रेति । परिणामस्य परिणामिसमसत्ताकत्वनियमादित्यर्थः । कूटस्थात्मनः परिणाम एवायुक्त इत्याह--तस्येति । तर्हि सावयवं शुक्तिः काचादि वोपादानमित्यत आह—शुक्तीति । शुक्त्यादेरननुगतत्वात्काचादेः चक्षुराद्याश्रयस्य रजताद्यनाधारत्वाच्च न तदुपादानतेत्यर्थः । तथाऽप्यनिर्वचनीयं किं चित्कार्यमेव तदुपादानमस्त्वित्याशङ्क्याह—तच्चेति । मिथ्यारजताद्युपादानतया यत् क्लृप्तमनाद्यनिर्वचनीयं तदज्ञानमेवेत्यत्राचार्यसंमतिमाह—तदुक्तमिति ।

यदुक्तं रजतादेरज्ञानानुविद्धतया प्रतीत्यभावान्न तदुपादानमिति, तदनूद्य दूषयति—यच्चेत्यादिना ।

यच्च—यद्यदनुविद्धतया प्रतीयते तदुपादानमिति, तदसत् । लाघवेन यद्धि यदनुविद्धं तत्तदुपादानं न तु प्रतीतिपर्य्यन्तमपेक्षितम्। गौरवात् । रजतादिकं चानुगतजडात्मिकाविद्यानुविद्धमिति तदुपादानम् । अन्यथाऽऽरम्भवादे त्र्यणुके द्व्यणुकस्य परिणामवादे दध्नि क्षीरस्य पृथिव्यादौ च प्रकृतेरनुपादानत्वप्रसङ्गात् । यत्तु रजतज्ञानस्यात्माऽन्तःकरणं वोपादानमिति, तन्न । अन्तःकरणस्य जडत्वेन ज्ञानानाश्रयत्वात्, इन्द्रियसंप्रयोगासहकृतत्वाच्च । न च मिथ्यार्थे ज्ञानमात्रसमयवर्तिनि चक्षुरादिसंयोगोऽस्ति । एवमात्मनो भ्रान्तत्वप्रसङ्गात्, अन्तःकरणगतभ्रान्तेरात्मन्यारोपेऽपि तस्याप्यारोपस्यान्तःकरणगतत्वादात्मन्यवभासायोगात् । आत्मनश्च ज्ञानात्मनो ज्ञानसमवायित्वस्य साक्षिविवेके निरस्तत्वात् ।

नन्विति । यद्यदनुविद्धं तत्तत्कारणमुपादानमित्येतावत एवोपादानलक्षणत्वात् प्रतीयत इत्येतद् व्यावर्त्याभावाद् व्यर्थमित्यर्थः । रजताद्युपादानाज्ञाने च तल्लक्षणमस्तीत्याह—रजतादिकमिति । अज्ञानत्वाकारेण-

नुगता जडात्मिका या अविद्या तत्परिणामतया तद-नुविद्धमित्यर्थः। ननु तदनुविद्धतया प्रतीयमानत्वं तदु-पादानत्वव्यापकं, रजतादौ च तदभावान्नाज्ञानोपादान-त्वमिति चेत् न। अप्रयोजकत्वेनोक्तव्याप्त्यभावादित्य-भिप्रेत्य तदभ्युपगमे बाधकमाह—अन्यथेति। एवं स्व-मतमुपपाद्य परमतं दूषयितुमनुवदति—यत्त्विति। तत्र तावदन्तःकरणं न ज्ञानाश्रयः जडत्वाद्घटवत्, इतरथा तस्य करणत्वानुपपत्तेरित्यभिप्रेत्याह—अन्तःकरण-स्येति। भ्रान्तिज्ञाने कारणाभावेन तदसम्भवादपि नान्तःकरणं तदुपादानमित्याह—इन्द्रियेति। संप्र-योगाभावमेवाह—न चेति। ज्ञानमात्रसमयवर्तिनीति सिद्धान्तमभिप्रेत्योक्तम्। परमतेऽप्यसति देशान्तरादि-स्थिते वा रजतादौ संप्रयोगो न संभवतीति भावः। भ्रा-न्तेरन्तः करणगतत्वे आत्मनि तदभावेन तदधीनब-न्धोऽपि तत्र न स्यादित्यभिप्रेत्याह—एवमिति। आ-त्मनि वस्तुतो भ्रान्त्यभावेऽपि तदारोपोऽस्तीत्याशङ्क्य तदारोपस्यान्यथाख्यातिरूपस्यान्तःकरणगतत्वेनात्मनो भ्रान्तता न स्यादित्याह—अन्तःकरणेति। तर्ह्यात्मैव भ्रान्तिसमवायिकारणमित्याह—आत्मनश्चेति।

रजताद्यर्थस्यासत्यत्वेऽपि तद्विषयचाक्षुषज्ञानं स-त्यमिति यदुक्तं, तदनूद्य दूषयति—यत्त्वित्यादिना।

यत्तु रजतज्ञानस्य सत्यत्वेऽपि नार्थस्य स-त्यत्वमिति, तदसत्। अर्थस्यासत्यत्वे तत्संप्रयोगा-

जन्यस्य जन्यप्रत्यक्षरजतज्ञानस्य सत्यत्वायोगात् । क्लृप्तकारणं विना भवतः कार्यस्य स्वप्नरथादिवन्मिथ्यात्वनियमात् । न च—एवं शुक्तिरजतस्य सोपादानत्वे सकर्तृकत्वापत्तिः । न च तत्रेश्वरः कर्ता । वियदादेरिव साधारणत्वप्रसङ्गात् । न च जीवः । तस्य तदुपादानगोचरकृत्यभावात्, इति वाच्यम् । तव मते स्वप्नस्येव वैशेषिकादिमते सुखादेरिव सिद्धान्तेऽन्तःकरणस्येवेश्वरकर्तृकस्याप्यसाधारणत्वाविरोधात्, सुखादेरिव रजतादेरपि वृत्तिमदन्तःकरणावच्छेदेन प्रमातृचैतन्याभिन्नचैतन्यगतत्वाच्च ।

अर्थाभावात्संप्रयोग एवासत्य,ः ज्ञानं तु सत्यं किन्न स्यादित्याशङ्क्यैन्द्रियकप्रत्यक्षत्वावच्छेदेनेन्द्रियसन्निकर्षस्य कारणत्वेन क्लृप्तत्वात्तदसत्यत्वे तत्कार्यस्याप्यसत्यत्वमावश्यकमित्याह—क्लृप्तकारणमिति । ननु यत्सोपादानं तत्सकर्तृकमिति नियमाच्छुक्तिरजतादेरपि सोपादानत्वे सकर्तृकत्वं स्यात् । न चेष्टापत्तिः । तत्रेश्वरस्य जीवस्य वा कर्तृत्वानुपपत्तेः, इति चेत् न । उभयकर्तृत्वस्यापि संभवादित्याह—न चैवमिति । तत्रेश्वरकर्तृकत्वपक्ष उक्तदोषं परिहरति—तव मत इति ।

नवीनेन स्वप्नसृष्टेः परमार्थत्वेनाङ्गीकारात् जीवस्य तदा तदनुकूलकृत्यभावादीश्वरकर्तृकत्वेऽपि प्रतिपुरुषमसाधारण्यवत्तार्किकमते सुखादेरिष्टज्ञानादिमात्रजन्यस्य जीवकर्तृकत्वायोगादीश्वरकर्तृकत्वेऽप्यसाधारण्यवच्छुक्तिरजतादेरपीश्वरकर्तृकत्वेऽपि तदुपपत्तिरित्यर्थः । स्वमतेऽप्यसाधारण्यमुपपादयति—सुखादेरिवेति । दुःखादेर्यथा तत्तदन्तःकरणोपहितसाधारणप्रमातृचैतन्येऽध्यासादसाधारण्यम्, एवमिदमाकारवृत्तिरूपेण परिणतान्तःकरणोपहितत्वेन प्रमातृचैतन्याभेदेनाभिव्यक्ते विषयावच्छिन्नचैतन्ये रजतादेरध्यासादसाधारण्यमित्यर्थः ॥

जीवकर्तृकत्वपक्षमप्युपपादयति—जीवेति ।

जीवकर्तृकत्वेऽपि न दोषः । अविद्याकार्ये कृतिर्न हेतुरिति न तदुपादानगोचरकृत्याश्रयत्वं किं तु कार्यानुकूलोपादानेक्षितृत्वम् । तच्चाधिष्ठानसामान्यज्ञानाश्रये जीवेऽप्यस्तीति । एवं ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं श्रुतं भावरूपाज्ञानं कल्पयति । निरवयवस्य निर्विकारस्य ब्रह्मणः स्वतस्तदसंभवात् । न च प्रकृतिरेवोपादानं न ब्रह्मेति वाच्यम् । ब्रह्मोपादानत्वस्योपपादयिष्यमाणत्वात् । स्वतन्त्रप्रकृतौ मानाभावाच्च ॥

तदनुकूलकृत्यभावात् जीवो न कर्तेत्युक्तं दूषयति—अविद्येति । चेष्टावत्कृतिरपि कार्यविशेषे हेतुः न तु तद्वत्त्वं कर्तृत्वमिति तृतीये वक्ष्यते इति भावः। किन्तर्हि कर्तृत्वमित्यत आह—किं त्विति । कार्यानुकूलं यदुपादानेक्षितृत्वं तदेव कर्तृत्वमित्यर्थः । इदं च कर्तृत्वं जीवस्यापि रजतादावस्तीत्याह—तच्चेति । श्रुतार्थानुपपत्तिरपि भावरूपाज्ञाने मानमित्याह—एवमिति । अविद्यां विना ब्रह्मण उपादानत्वानुपपत्तिं स्फोरयति—निरवयवस्येति । स्वतस्तदसंभवादिति । परिणामितयोपादानत्वासंभवादित्यर्थः । अधिष्ठानतयोपादानत्वं तु मिथ्यापरिणाम्यविद्यां विनाऽनुपपन्नमिति भावः । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादेर्ब्रह्मस्तुत्यर्थत्वात् स्मृतिप्रसिद्धा प्रकृतिरेव जगदुपादानमित्यत आह—न चेति । श्रुतावजामायाऽव्यक्तादिशब्दानामविद्यापरत्वात्स्मृतेश्च मूलप्रमाणसापेक्षत्वेन स्वातन्त्र्येण कस्य चिदर्थस्यासाधकत्वात् स्वतन्त्रप्रकृतिरेवाप्रामाणिकी, कुतस्तस्या जगदुपादानत्वमित्याह—स्वतन्त्रेति ।

ब्रह्मोपादानत्वमभ्युपेत्याविद्यायास्तत्रोपयोगाभावात्तदर्थं सा न कल्पनीयेति चोदयति—अस्त्विति ।

अस्तु ब्रह्म उपादानम्, अविद्या किं करिष्यति? । न च निष्कलस्य ब्रह्मणो विकारानुपपत्तिः। तात्त्विकविकाराभावेऽपि कल्पितविवर्ताधिष्ठानत्वोपपत्तेरिति चेत् । न, सन्मात्रब्रह्मकार्यस्य कल्पितत्वानुपपत्तेः । कार्यस्य परिणामिसमानसत्ताकत्वात् । ब्रह्मणो निर्विकारत्वश्रुतिविरोधप्रसङ्गात् । चिदानन्दरूपस्य ब्रह्मणोऽविद्यां विना जडदुःखात्मकप्रपञ्चतादात्म्यानुपपत्तेश्च, ब्रह्ममात्रकार्यजडत्वस्याऽऽकस्मिकत्वप्रसङ्गाच्च । न च विकारस्याविद्यापरिणामत्वे ब्रह्मोपादानत्वभङ्गप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तस्याप्युपादानत्वात् । सत्यानृतात्मप्रपञ्चस्य सत्यानृतोपादानकत्वनियमात्। द्विविधमुपादानत्वं परिणामित्वं तत्सत्ताप्रदत्वं च। तत्राद्यमज्ञानस्य द्वितीयं तु सत्यज्ञानानन्दात्मकब्रह्मणः । यद्यदनुविद्धं जायते तत्तदुपादानं वियदादिकार्यवर्गश्चैतन्यसत्तानुविद्धो जडानुविद्धश्च जायत इत्युभयस्याप्युपादानलक्षणलाक्षितत्वाच्च ।

ब्रह्मणः स्वत उपादानत्वे विकारित्वापातेन कौटस्थ्यहानिरित्याशङ्क्य तद्विकारस्यापारमार्थिक-

त्वात् तदुपादानेन निर्विकारत्वहानिरित्याह—न चेति। मिथ्यापरिणाम्यज्ञानाभावे भावकार्यस्य परिणामिनं विनाऽनुपपत्तेः ब्रह्मण एव तत्परिणामित्वं वाच्यम्। ततश्च परिणामस्य परिणामिसमसत्ताकत्वाद्विकारस्य पारमार्थिकत्वापातात् ब्रह्मणो निर्विकारत्वश्रुतिपीडा स्यादिति परिहरति—न सन्मात्रेति। किं च सन् घट इति सदभेदानुभवात्कार्यकारणयोः संबन्धान्तरानिरूपणाच्च तयोस्तादात्म्यमावश्यकम्। तस्य च वास्तवस्यासंभवादनिर्वचनीयमेव तदिति तदुपपादकतयाऽपि तादृश्यविद्याऽभ्युपेयेत्याह—चिदानन्देति। स्वप्रकाशब्रह्ममात्रोपादानत्वे प्रपञ्चे जडत्वमपि न स्यादित्याह—ब्रह्मेति। अविद्याया जगदुपादानत्वे तयैव तदुत्पत्तिसंभवात्तत्र ब्रह्मणोऽप्युपादानत्वं गौरवादयुक्तमित्याशङ्क्य ब्रह्मोपादानत्वस्यापि श्रुत्यादिप्रमितत्वेन प्रामाणिकत्वान्नोक्तदोष इत्याह—न चेति। अविद्याकार्येऽपि सत्तादात्म्यानुभवात्तदुपादानत्वमावश्यकमित्याह—सत्यानृतेति। अविद्यावद् ब्रह्मणोऽप्युपादानत्वे तद्वदेव विकारित्वापात इत्याशङ्क्य परिणामिन एव सर्वत्र विकारित्वं न त्वधिष्ठानस्येत्यभिप्रेत्योपादानद्वैविध्यमाह—द्विविधमिति। किं चाविद्याब्रह्मणोरुभयोरप्युपादानलक्षणवत्त्वात् उपादानत्वमावश्यकमित्याह—यद्यदनुविद्धमिति। यत्कारणात्तादात्म्यापन्नमित्यर्थः। तथा च नरूपादावतिव्याप्तिः।

प्रपञ्चस्य मिथ्याज्ञानोपादानत्वेन मिथ्यात्वं चेत् सत्यब्रह्मोपादानतया सत्यत्वं किं न स्यादिति चोद्यमप्ययुक्तमित्याह—अत एवेति ।

अत एव कार्यस्य ब्रह्मोपादानत्वे ब्रह्मसमानसत्ताकत्वं स्यादिति निरस्तम् । परिणामस्य परिणामिसमानसत्ताकत्वस्यैव वक्तव्यत्वात् तदुभयसत्ताया ब्रह्मात्मकत्वाच्च । एवमात्मनः स्वप्रकाशब्रह्मस्वरूपानवभासानुपपत्तिरपि भावरूपाज्ञाने मानम् । प्रतिबन्धकेन विना स्वप्रकाशात्मकब्रह्मस्वरूपानवभासायोगात् । न च ब्रह्मणो जीवभेदादेव तदनवभासः । तस्य निरस्तत्वात् । अविद्यातिरिक्तेन प्रत्यावरणायोगात् । आवरणस्वरूपं च वक्ष्यते । एवं मोक्षशास्त्रोपदेशानुपपत्तिरपि भावरूपाज्ञाने मानम् । तन्निवृत्त्यतिरिक्तोपदेशसाध्यप्रयोजनाभावादित्युक्तम् । तस्मात्प्रत्यक्षानुमानागमार्थापत्तिभिर्भावरूपाज्ञानं सिद्धम् ।

अतःशब्दार्थमाह—परिणामस्येति । शुक्तिरजतादेरधिष्ठानसमसत्ताकत्वाभावादित्यर्थः । ब्रह्मस्वरूप-

सत्ताया एवाज्ञानतत्कार्ययोरवभासादज्ञानवत्तत्कार्यमपीत्यभिप्रेत्याह—तदुभयेति । जीवस्य स्वप्रकाशब्रह्मस्वरूपाभेदसंशयाद्यन्यथाऽनुपपत्तिरूपार्थापत्तिरपि तत्र मानमित्याह—एवमिति । अनुपपत्तिमेवोपपादयति—प्रतिबन्धकेनेति । आवारकेणेत्यर्थः । स्वप्रकाशस्यापि ब्रह्मणो वस्तुतो जीवभिन्नत्वादनवभास इत्यन्यथोपपत्तिं निराकरोति—न चेति । प्रत्यगभिन्नस्यापि ब्रह्मणस्तमोगुणादिनाऽऽवृतत्वादनवभास इत्याशङ्क्याविद्यातिरिक्ततमोगुणे मानाभावात्कर्मणश्च प्राप्तावारकत्वनिरासादित्यभिप्रेत्याह—अविद्येति । नन्वविद्याया वा कथमावारकत्वं तत्कृतावरणस्य दुर्निरूपत्वादित्याशङ्क्यान्त्यवादे वक्ष्यत इत्याह—आचरणेति । मोक्षशास्त्रजन्यज्ञानस्य सप्रयोजनत्वानुपपत्तिरूपार्थापत्तिरपि तत्र मानमित्याह—एवमिति । दुःखध्वंसादिरेव ज्ञानफलमित्याशङ्क्य तद्बहुधा निरस्तमित्याह—तन्निवृत्तीति । इयता प्रबन्धेनोपपादितं भावरूपाज्ञानं निगमयति—तस्मादिति ।

अनिर्वचनीयाज्ञानस्य व्यावहारिकत्वादिसन्देहे निर्णयमाह—एतच्चेति ।

एतच्चाज्ञानं व्यावहारिकं न प्रातीतिकम् ।

स्यादेतत्—किमिदं व्यावहारिकत्वं प्रातीतिकत्वं

वा ?। न तावत् स्वसत्ताव्यापकज्ञानविषयत्वं स्वज्ञानव्यतिरेकव्यापकव्यतिरेकप्रतियोगित्वं वा प्रातीतिकत्वं, स्वसत्ताकालीनाभावप्रतियोगि-ज्ञानविषयताकत्वं व्यावहारिकत्वम् । आद्ययो-रज्ञानसुखादावतिव्याप्तेः द्वितीयस्य तत्रैवा-व्याप्तेः । सुखादेः साक्षिणा ज्ञायमानस्यैवो-त्पत्तेः ।

अत्र व्यावहारिकत्वं प्रातीतिकत्वं च न सत्त्वा-न्तरं, किं तु स्वतः सत्ताभूतानामधिष्ठानसत्त्वयैव सद्वद्-दवभासमानानां जडानामिदं व्यावहारिकम्, इदं प्राती-तिकमिति व्यवस्थितपरीक्षकव्यवहाराद्यवान्तरवैलक्ष-ण्यमात्रम् । तच्च वैलक्षण्यं स्वाभिमतमेवेति वक्तुं तत्र स्वयूथ्येन संभावितं तत्पूर्वपक्षियूथिनोद्भाव्य दूषयितुमु-पक्रमते—स्यादेतदित्यादिना । स्वसत्तेति । यदा स्वसत्ता-तदा स्वविषयज्ञानमित्येवं व्यापकज्ञानविषयत्वमि-त्यर्थः । स्वज्ञानेति । यद्विषयज्ञानाभावो यदा तदा तद्विषयाभाव इत्येवं व्यापकाभावप्रतियोगित्वं रजतादेः प्रातीतिकत्वमित्यर्थः । स्वसत्तेति । स्वसत्ताकाले यदा कदाचिद्विद्यमानाभावं प्रति प्रतियोगि यत् ज्ञानं तद्वि-षयत्वं घटादेर्व्यावहारिकत्वमिति नेति । पूर्वेणान्वयः ।

तत्र हेतुमाह—आद्ययोरिति । उक्तप्रातिभासिकत्वलक्षणयोरित्यर्थः । अज्ञानादिसाक्षिणस्तत्सत्ताव्यापकत्वात्स्वविशेषितसाक्ष्यभावकाले स्वस्याप्यभावाच्चेत्यर्थः । व्यावहारिकलक्षणस्यापि दोषमाह—द्वितीयस्येति । अव्याप्तिमुपपादयति—सुखादेरिति । स्वसत्ताकाले कदापि स्वविषयाज्ञानाभावादित्येवकारार्थः ।

आज्ञानसुखादेरपि प्रातीतिकत्वान्नोक्तातिव्याप्त्यव्याप्ती इति शङ्कते—नन्विति ।

ननु सुखादिरपि प्रातीतिक एवेति चेत् न । तथा सति रजतादेरिवेच्छादेरपि स्वोचितकार्याजनकत्वप्रसङ्गात् । सुखार्थं यागाद्यननुष्ठानप्रसङ्गाच्च । शुक्तिरजतादाविव कस्यापि तत्र मिथ्यात्वबुद्ध्यभावाच्च । न च ज्ञाननियतसत्ताकत्वं प्रातीतिकत्वव्याप्तम् । अप्रयोजकत्वात्, उक्तप्रतिकूलतर्कपराहतत्वाच्च । नापि व्यवहारकाले बाध्यत्वं प्रातीतिकत्वं, तत्कालेऽबाध्यत्वम् व्यावहारिकत्वम् । स्वप्नेऽव्याप्त्यतिव्याप्तेः, प्रातीतिकस्यापि ब्रह्मज्ञानजन्यस्य तस्य व्यवहारकालेऽबाध्यत्वात् । स्वप्नस्यानवच्छिन्नचैतन्याधिष्ठानस्य मूलाज्ञानकार्यत्वात् ।

स्वगतधर्मावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतावच्छिन्नं कार्यं स्वोचितकार्यं तदजनकत्वं प्रति प्रातीतिकत्वस्य व्याप्यत्वादिच्छादेरपि प्रातितिकत्वे तद्व्यापकमपि स्यादित्याह—न तथेति। किं च प्रातीतिकस्य क्रियासाध्यत्वाभावात् सुखादेरपि तथात्वे तन्न स्यादित्याह—सुखार्थमिति। प्रातिभासिकस्य श्रुतिमनपेक्ष्यैव मिथ्यात्वनिश्चयदर्शनादज्ञानादेश्चं तदभावनियमान्न प्रातीतिकत्वमित्याह—शुक्तीति। ननु स्वविषयज्ञानकाले एव सत्त्वं रजतादौ प्रातीतिकत्वेन व्याप्तम्। ततश्च व्याप्यवत्यज्ञानादौ व्यापकं प्रातीतिकत्वमावश्यकमित्याशङ्क्यानुकूलतर्काभावात् प्रतिकूलतर्कबाधादुत्पन्नविनष्टे तादृशे घटे व्यभिचाराच्च नैवं व्याप्तिरित्याह—न चेति। व्यवहारकाल इति। अज्ञानादेर्व्यवहारकाले बाधाभावान्नोक्तातिव्याप्त्यादिरिति भावः। अत्र किं सविलासाऽविद्यानिवृत्तिर्बाधः मिथ्यात्वनिश्चयो वा ?। आद्ये आह—स्वप्नेति। प्रातीतिकलक्षणस्याव्याप्तेर्व्यावहारिकलक्षणस्यातिव्याप्तेरित्यर्थः। तदुभयमुपपादयति—प्रातीतिकस्येति। अबाध्यत्वादिति। स्वप्नरूपेण परिणताज्ञानानिवृत्तेरित्यर्थः। ननु जाग्रत्कालात्स्वप्नमूलमज्ञानमपि निवर्त्ततामित्याशङ्क्य मूलाज्ञानस्यैव स्वप्नोपादानत्वात्, तस्य ब्रह्मज्ञानादन्यतो निवृत्त्ययोगादित्यभिप्रेत्याह—स्वप्नस्येति।

ननु स्वप्नस्य नानवच्छिन्नचैतन्यमधिष्ठानं येन मूलाज्ञानं तदुपादानं स्यात्, किं तु यत्र देशे स्वप्नगजादिरनुभूयते तदवच्छिन्नचैतन्यमेव तदधिष्ठानम्। तथा च तद्गतावस्थाज्ञानमेव गजाद्युपादानमिति जाग्रति तद्धानात्सविलासाज्ञाननिवृत्तिरुपपद्यत इति शङ्कामपवदति—न चेति।

न च स्वप्नस्थगजाद्यभाववद्देशावच्छिन्नमधिष्ठानमिति व्यवहारकाले एव तज्ज्ञानसंभवाद्बाध इति वाच्यम्। बाह्यदेशसामान्यस्य स्वप्ने ग्रहणासंभवेन तस्यानधिष्ठानत्वात्,। अथ वाऽन्तःकरणोपहितं साक्ष्येवाधिष्ठानं, भेदावभासस्त्वारोपितभेदविषय इति न विरोधिविच्छिन्नदेशत्वादिकं तु तत्रारोप्यत इति न विरुध्यते। तत्रापि स्वप्नो मूलाज्ञानजन्य एव। अन्तःकरणाधिष्ठानचैतन्यस्याज्ञानाविषयत्वात्।

स्वप्नेऽनारोपितबाह्यदेशस्यैवाभावादिति भावः। उक्तमङ्गीकृत्याप्याह—बाह्येति। सामान्यतो गृह्यमाणस्यैवाधिष्ठानत्वाद्बाह्यदेशस्य स्वप्ने तथा ग्रहणासंभवान्न तदवच्छिन्नचैतन्यमधिष्ठानमित्यर्थः। स्वप्ने देशान्तरादावपि गजाद्युपलम्भादुत्थितस्य तद्विषयापरोक्षज्ञानाभावात्तदज्ञाननिवृत्तिरप्यनुपपन्नेति द्रष्टव्यम्।

अनवच्छिन्नचैतन्यस्य स्वप्नाधिष्ठानत्वे तस्याऽऽवृतत्वेन तद्गतगजादेर्मेर्वादिवदस्मदपरोक्षता न स्यात्। अन्यथा पुरुषान्तरीयस्वप्नस्यापि पुरुषान्तरं प्रत्यपरोक्षता स्यादित्यरुच्या पक्षान्तरमाह—अथ वेति। अहङ्कारोपहितचैतन्यस्यैवानावृतस्वभावत्वेन जीवसाक्षित्वात् सुषुप्तावपि सूक्ष्मरूपेणाहङ्कारस्य सत्त्वात्तत्राध्यस्तगजादेः स्वतः साक्षिसंबन्धात्तं प्रत्यपरोक्षत्वं, पुरुषान्तरीयस्वप्नस्य तु तत्साक्षिसंबन्धाभावात् न तं प्रत्यपरोक्षतेति भावः। प्रमातृचैतन्ये गजाद्यारोपेऽहं गज इत्यवभासः स्यादित्याशङ्क्य तद्भेदस्यापि तत्रारोपितत्वान्मैवमित्याह—भेदेति। तर्हि मयि गज इति प्रतीयात् नायं गज इत्याशङ्क्य बाह्यदेशस्य तद्भेदस्य तत्स्वातन्त्र्यस्य तद्गजसंसर्गस्य च तत्र मायाविजृम्भितत्वान्मैवमित्याह—विच्छिन्नेति। अस्मिन् पक्षेऽन्तःकरणावच्छिन्नेऽवस्थाज्ञानाभावाद् दुःखादिवन्मूलाज्ञानपरिणाम एव स्वप्न इत्याह—तत्रापीति।

द्वितीयं शङ्कते—नन्विति।

ननु मिथ्यात्वनिश्चयो बाधः, न तु सविलासाविद्यानिवृत्तिः, स च स्वप्नस्येदानीमस्तीति चेत्। न, वियदादिप्रपञ्चेऽपि तत्सत्त्वात्। न च युक्त्यनुसन्धानं विना बाध्यमानत्वं तत्। नभोनीलिमचन्द्रप्रादेशिकत्वादौ तदभावात्। अत एव

प्रमातरि सत्यबाध्यमानत्वं व्यावहारिकत्वं, तस्मिन् सति बाध्यमानत्वं प्रातीतिकत्वमिति प्रत्युक्तम् । नापि त्रिचतुरकक्ष्याविश्रान्तत्वं व्यावहारिकत्वं, व्यावहारिकातिरिक्तजडत्वं प्रातीतिकत्वम् । त्रिचतुरकक्ष्याविश्रान्तिर्यदि त्रिचतुरक्षणसत्ता तदा स्वप्नगजादावतिव्याप्तिः । इच्छादावव्यावहारिकाप्तिश्च । यदि त्रिचतुरयुक्तिसहत्वं तदा शुक्तिरजतादेरनिर्वचनीयत्वादिविषयबहुयुक्तिसहत्वादतिव्याप्तिः । यदि त्रिचतुरैः पुरुषैस्तथा गृह्यमाणत्वम् । सुखादावव्याप्तेः, प्रतिपुरुषप्रपञ्चभेदवादे घटादावसंभवाच्च । नापि जीवकर्तृकत्वं प्रातीतिकत्वं, ईश्वरकर्तृकत्वं व्यावहारिकत्वम् । घटादावतिव्याप्तेः, शुक्तिरूप्यादेरपि सर्वशक्तीश्वरकर्तृकत्वाच्च ।

व्यवहारकाले स्वप्नस्य मिथ्यात्वनिश्चयान्नोक्तातिव्याप्त्यादिरित्याह—स चेति । किं मिथ्यात्वनिश्चयमात्रं बाधः, उत युक्त्यनुसन्धानं विना तन्निश्चयः ? । आद्ये दृश्यत्वादिहेतुभिर्वियदादेरपि व्यवहारसमये मिथ्यात्वनिश्चयसत्वात्तत्रातिव्याप्तिरव्याप्तिश्चेति दू-

षयति—न वियदादीति । द्वितीयं दूषयति—न चेति । तत्प्रातीतिकत्वं नभोनीलिमादेर्युक्त्यनुसन्धानं विना मिथ्यात्वनिश्चयाभावात्तत्राव्याप्तिरित्यर्थः । उक्तयुक्त्यैव लक्षणान्तरमपि निरस्तमित्याह—अत एवेति । यदि सविलासाविद्यानिवृत्तिरत्र बाधस्तर्हि स्वप्नेऽतिव्याप्त्यव्याप्ती, यदि मिथ्यात्वनिश्चयस्तर्हि वियदादावव्याप्त्यतिव्याप्तीत्यादिदोषस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । नापि त्रिचतुरेत्यारभ्येश्वरकर्तृकत्वाच्चेत्यन्तो ग्रन्थः स्पष्टार्थः ।

नापि स्वाश्रयाविरोधिज्ञाननिवर्त्यं प्रातीतिकं, तदन्यद्द जडं व्यावहारिकम् । सुखादावतिव्याप्तेः, चन्द्रप्रादेशिकत्वादावव्याप्तेश्च । प्रपञ्चस्यापि स्वाश्रयीभूतब्रह्माविरोधिसाक्षात्कारनिवर्त्यत्वाच्च । नाप्यर्थक्रियाकारित्वं व्यावहारिकत्वं, तदन्यजडत्वं प्रातीतिकत्वम् । भयादिलक्षणार्थक्रियाकारित्वस्य रज्जुसर्पादावपि सत्त्वात स्वध्वंसजनकत्वस्य जडमात्रे सत्त्वात् स्वविषयज्ञानजनकत्वस्यातीन्द्रियेऽभावात, तद्व्यतिरिक्तार्थक्रियायाः सुखादावभावात् । नापि स्वसमानकालीनस्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं व्यावहारिकत्वम् । यदि चैतन्यमाश्रयस्तदा घटा-

दिरपि तादृशात्यन्ताभावप्रतियोग्येव । अन्यथाऽऽरोपितत्वानुपपत्तेः । यद्यनात्मा मृदादिस्तदा रजतादेरपि नैतादृशात्यन्ताभावप्रतियोगी तस्य शुक्तिकादावनारोपेण तत्र तदत्यन्ताभावात् । नापि प्रमाणायोग्यत्वं प्रातीतिकत्वं तद्योग्यं जडमितरत् ।

स्वाश्रयेति । स्वस्य रजतादेर्य आश्रयः शुक्त्यादिस्तदविरोधि यज्ज्ञानं तन्निवर्त्यं प्रातीतिकमित्यर्थः । आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय जडमिति । अत्र पररीत्या दोषमाह—सुखादाविति । स्वमतेऽपि ज्ञानपूर्वकमुद्गरप्रहारादिनिवर्त्यघटादावतिव्याप्तिरिति भावः । चन्द्रप्रादेशिकत्वादेस्तदाश्रयचन्द्राद्यविरोधिज्ञानेन कदाप्यनिवृत्तेस्तत्राव्याप्तिरित्याह—चन्द्रेति । किं चात्र यावत्स्वाश्रयाविरोधित्वं विवक्षितमुत यत्किञ्चिदाश्रयाविरोधित्वम् ?। नाद्यः । रजतादेरपि स्वाश्रयाज्ञानविरोधिशुक्तिज्ञाननिवर्त्यत्वेनाव्याप्तेरित्यभिप्रेत्य द्वितीयेऽतिव्याप्तिमाह—प्रपञ्चस्येति । कार्यमात्रमर्थक्रिया उत स्वविषयज्ञानं, किं वा यत्साध्यं कार्यम् ?। न सर्वथापीति क्रमेण दूषयति—भयादीति । घटादेः स्वोत्पत्तेः पूर्वमृदादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्योक्तत्वात् तत्राव्याप्तिवारणाय स्वसमानकालीनेति । असंभववारणाय स्वाश्रयेति । अत्राश्रयपदेनाधिष्ठानं

विवक्षितम्, उत परिणामि ?। आद्येऽसंभव इत्याह-यदीति। विपक्षे बाधकमाह—अन्यथेति। स्वसमानकालीनस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिन एवाऽऽरोपितत्वादित्यर्थः। द्वितीयमनूद्यातिव्याप्त्या दूषयति—यद्यनात्मेति। अधिष्ठानस्यैवारोप्यात्यन्ताभाववत्त्वाच्छुक्त्यादेस्तदज्ञानस्य च रजताद्यनधिष्ठानत्वान्नात्र तदभाव इति तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः।

किं यत्र यद्विद्यते तत्र तद्विषयज्ञानं प्रमाणम्, उताबाधितार्थज्ञानं, किं वा चक्षुरादिजन्यज्ञानम्?। सर्वथाऽपि आद्येऽतिव्याप्तेः, इतरयोस्त्वव्याप्तेरिति क्रमेणाह—यथार्थेत्यादिना।

यथार्थज्ञानस्य प्रमाणत्वे शुक्तिरजतादिज्ञानस्यापि प्रमाणत्वात्। अबाधितज्ञानस्य प्रमाणत्वे वियदादिज्ञानस्याप्यप्रमाणत्वात्। चक्षुरादिजन्यज्ञानस्य प्रमाणत्वे सुखादौ तन्न स्यात्। नापि प्रतीतिमात्रसत्ताकं तद्व्यतिरिक्तं व्यावहारिकम्। वृत्तेः प्रतीतित्वेऽसंभवात्। न हि वृत्तिरेव रजतादेः सत्ता। अधिष्ठानचैतन्यं चेद्वियदादेरपि तुल्यम्। वियदादिसत्ताया अपि चैतन्यमात्रत्वात्। नाप्यज्ञातचैतन्यावच्छेदकत्वं व्यावहारिकत्वं, तदन्यत्प्रातीतिकम्। सुखादावव्याप्त्यति-

व्याप्तेः। नापि ब्रह्मज्ञानातिरिक्तज्ञानाबाध्यं व्यावहारिकं, तादृशज्ञानबाध्यं प्रातीतिकम्। स्वप्नादावुक्तदोषात् । नाप्यविद्याया व्यावहारिकत्वे मानम्। न चाज्ञानं व्यावहारिकम्। उपादानत्वात्, तन्त्वादिवदिति वाच्यम् । अविद्याया व्यावहारिकत्वे प्रातीतिकरजताद्युपादानत्वानुपपत्तिलक्षणप्रति कूलतर्कपराहतत्वात् । तन्त्वादावपि तदसिद्धेश्चेति ।

नापि प्रतीतिमात्रसत्ताकमित्यारभ्य स्वप्नादावुक्तदोषादित्यन्तो ग्रन्थः स्पष्टार्थः। एवं व्यावहारिकत्वादिलक्षणं निराकृत्याविद्याया व्यावहारिकत्वे तत्परिणामस्य रजतादेरपि व्यावहारिकत्वापातादित्यनुमानमयुक्तमित्यर्थः। व्यावहारिकत्वस्य दुर्निरूपत्वाद् दृष्टान्तः साध्यविकलश्चेत्याह—तन्त्वादाविति ।

अधिष्ठानसत्तातिरेकेण जडे सत्त्वान्तरानभ्युपगमात्तत्र लक्षणाद्यभावो न दोषायेति सिद्धान्तयति—उच्यत इति ।

उच्यते। प्रातीतिकत्वं व्यावहारिकत्वमिति च न सत्त्वभेदः। सर्वस्यापि जडस्याऽऽत्मसत्तामात्रसत्ताकत्वात् । तस्याश्चैकरूपत्वात् । अन्यथा व्यावहारिकत्वप्रातीतिकत्वान्यतरस्वभावा-

ज्ञानस्य स्वविलक्षणसत्ताककार्यपरिणामित्वासंभवात् । व्यावहारिकपरिणाम्यज्ञानं व्यावहारिकं, प्रातीतिकपरिणाम्यज्ञानं च प्रातीतिकमिति चेत् । न, एकाज्ञानवादे तदनुपपत्तेः । 'ब्रह्म न जानामि' 'शुक्तिं न जानामि'इत्यनुभूयमानाज्ञानयोः सत्ताभेदाननुभवाच्च । अधिष्ठानात्मसत्तयैव निखिलप्रपञ्चकृतसद्व्यवहारोपपत्तौ तदतिरिक्तसत्ताभेदकल्पने गौरवात्, प्रमाणाभावाच्च । न चैवं शुक्तिरजतादेरिव घटादेरपि नियमेन प्रतीत्या भवितव्यम्, अविशेषादिति वाच्यम्। सत्त्वाविशेषेऽपि प्रमातृव्यवधानादेव तदप्रतीत्युपपत्तेः ।

प्रातीतिकत्वादिसत्त्वान्तरमप्यात्मसत्तैवेत्याशङ्क्याह—तस्याश्चेति । आत्मनि बाधायोग्यतातिरिक्तसत्त्वाभावादित्यर्थः । अज्ञानादौ सत्त्वान्तराभ्युपगमे बाधकमाह—अन्यथेति । किं सर्वमज्ञानमेकसत्ताकम्, उत किंचिद्व्यावहारिकसत्ताकं, किंचित्प्रातिभासिकसत्ताकम्?। आद्ये ब्रह्माज्ञानाद्व्यावहारिकं कार्यं शुक्त्याद्यज्ञानात्प्रातीतिकमिति वैषम्यं न स्यात्, कारणाविशेषत्वादित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते-व्यावहारिकेति । किमेतन्मू-

लाज्ञानमेव रजताद्युपादानमिति मते उतावस्थाज्ञानं तदुपादानमिति मते ?। आद्यं दूषयति-एकाज्ञान इति। द्वितीयेऽज्ञानगतसत्त्वभेदे मानाभावात् तदङ्गीकारे गौरवाच्च नोक्तव्यवस्थेत्याह—ब्रह्मेति । अत्र चार्थो गौरवम् । ननु कार्यगतसत्त्वभेदानुपपत्त्या कारणेऽपि सत्त्वभेदः कल्प्यते इत्याशङ्क्य कार्येऽप्युक्तहेतुभ्यां स नास्तीत्याह—अधिष्ठानेति । शुक्तिरजतघटयोः सत्त्वभेदाभावे रजतवदेव घटादेरप्यज्ञातसत्त्वं न स्यादिति न वाच्यम् । घटादेरावृतचैतन्येऽध्यस्तत्वेन यावदनावृतप्रमातृचैतन्यतादात्म्यमज्ञातत्वोपपत्तेरित्याह—न चैवमित्यादिना । न च घटादेरावृतचैतन्याध्यास एव सत्त्वभेदप्रयुक्त इति वाच्यम् । दुःखादौ तदभावादिति भावः ।

रजतादेर्घटादितः सत्त्वभेदाभावे तद्वदेव मानग्राह्यत्वं स्यादित्याशङ्क्य किमिन्द्रियग्राह्यत्वमनुमानादिग्राह्यत्वं वा ? । आद्यमनुपपन्नमित्याह—न चेति ।

न च शुक्तिरजतादेरपि घटादिवदिन्द्रियग्राह्यत्वप्रसङ्गः । स्वविषयज्ञानात्पूर्वमसतस्तस्य तज्जनकेन्द्रियासन्निकृष्टत्वेन तदगोचरत्वात् । अनुमित्यादिग्राह्यत्वं च घटादिना शुक्तिरजतस्यापि समानम् । न चैवं शुक्तिरजतस्य घटादिस-

त्तातुल्यसत्ताकत्वे 'दुष्टाक्षैरेव गृह्यते' इति नियमोऽनुपपन्न इति वाच्यम्। न हि प्रागविद्यमानस्य रजतस्य ग्रहणे दोषस्योपयोगः येनायं दोषो भवेत्, किं तु मिथ्यारजतस्योत्पत्तौ। न चैवं घटादेरुत्पत्तावपि दोषो हेतुः स्यादिति वाच्यम्। तत्राप्यविद्याया एव दोषत्वात्। अविद्या च ब्रह्मस्वरूपप्रकाशाच्छादकत्वाद्विपरीतकार्यजनकत्वाच्च ब्रह्मणि दोषः। काचादेरप्यनेन रूपेणैव दोषत्वात्। न हि मिथ्याभूतस्य सर्वस्य काचादिजन्यत्वमिति नियमोऽस्ति, क्वचित्कश्चिद् दोष इत्यभ्युपगमात्। न च शुक्तिरजतस्य वन्ह्यादेरिवानुमितिगोचरत्वेऽनुमितवन्हाविव तदर्थिनः शुक्तिरजतेऽपि प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यम्। यावद्बाधस्य दृष्टे तस्मिन्प्रवृत्तेरिष्टत्वात्। अन्यदृष्टे चान्यस्याभावनिश्चयात् प्रवृत्तेरभावात्।

द्वितीयमिष्टमित्याह—अनुमित्यादीति। ननु शुक्तिरजतादिग्रहो नियमेन दोषापेक्षः, घटादिग्रहस्तु नैवमित्येतत्सत्त्वभेदं विनाऽनुपपन्नमिति चेत्, न। दोषस्य रजताद्युत्पत्तावेवोपयुक्तत्वेन तद्ग्रहस्यापि तदनपेक्षत्वादित्याह—न चैवमित्यादिना। तर्हि घटादेरपि

रजतादिवद्दोषजन्यत्वं स्यात्सत्त्वविशेषाभावादिति न शङ्कनीयमित्याह—न चैवमिति । किं घटादेर्दोषजन्यत्वमात्रमापाद्यते उत काचादिरूपदोषजन्यत्वम् ?। आद्यस्त्विष्ट इत्याह—तत्रापीति । अविद्याया उपादानत्वात्कथं दोषत्वमित्यत आह—अविद्या चेति । नन्वनुपादानस्यैव काचादेर्दोषत्वं दृष्टमित्याशङ्क्य न तस्यानुपादानत्वं दोषत्वे प्रयोजकम्, अतिप्रसङ्गात्; किं त्वधिष्ठानप्रतिभासप्रतिबन्धत्वादिकमेव । तद् अविद्यायामपि तुल्यमित्याह—काचादेरिति । द्वितीयं दूषयति—न हीति । काचकामलपित्तादीनां यथा न परस्परकार्ये हेतुत्वम्, एवमविद्याकार्येऽपि न हेतुतेत्यर्थः। रजतादेः पूर्वमनुमानगोचरत्वमुक्तम् । तत्र बाधकमाशङ्क्य परिहरति—न चेत्यादिना ।

ननु घटरजतयोः सत्त्वभेदाभावे यथैकेन घटवत्तया निश्चिते भूतलेऽपरस्य तत्र तदभावानुभवोऽप्रमा, एवमेकेन रजतवत्तया निश्चिते शुक्त्यादावपरस्य तदभावानुभवोऽप्रमा स्यादिति चेत् न । शुक्तिरजतादेः सत्त्वभेदाभावेऽपि परमते विद्रुत्त्वादिवत् प्रातीतिकसत्त्वान्तरमस्तीति मते तदाश्रयवच्च प्रतिपुरुषं व्यवस्थितत्वात् । तदनुपलब्ध्या तदभावस्यैव प्रमीयमाणत्वादित्याह—न चैवमेकस्येत्यादिना ।

न चैवमेकस्य शुक्तौ रजतानुभवकालेऽप-

रस्य तत्र तदभावानुभवोऽप्रमा स्यादिति वाच्यम्। वैशेषिकादिमते एकस्य द्वित्वानुभवकालेऽपरस्य तत्र तदभावानुभववत् प्रातीतिकरजतवादे वा परस्य तदभावानुभववत् स्वीयतदभावविषयतया प्रामाण्योपपत्तेः। न चैवं स्वसत्ताकाले समीचीनरजतस्येव शुक्तिरजतस्यापि स्वोचितार्थक्रियाप्रसङ्गः। तस्य ज्ञायमानत्वप्रयोज्यसुखादिकार्यस्य ध्वंसस्य च दृष्टत्वात्, तदतिरिक्तार्थक्रियाकाले चाधिष्ठानज्ञानेन वाऽन्येन वा निवृत्तस्य तदयोगात्, विनष्टघटवत्। किं च सत्त्वाविशेषेऽप्यविद्यातिरिक्तदोषाजन्यत्वेन घटादेः स्वोचितार्थक्रिया शुक्तिरजतादेस्तत्तज्जन्यत्वेन तदभाव इति व्यवस्था। न च वैदुष्येवार्थक्रिया। विद्यमानता च न सत्त्वम्।

सत्त्वभेदाभावे बाधकान्तरमाशङ्क्यापवदति—न चैवमिति। किं स्वज्ञानाधीनं कार्यं स्वोचितार्थक्रिया उत स्वस्वरूपाधीनम्?, उभयमपीष्टमित्याह—तस्येति। ननु कटकमुकुटक्रयविक्रयादिकार्यमेव रजतोचितार्थक्रियाऽसच्छुक्तिरजतस्य सत्त्वभेदाभावे स्यादित्यत आह—तदतिरिक्तेति। अन्येन वेति। कारणनाशेन

वा प्रमान्तरेण वेत्यर्थः । समीचीनरजतस्य ब्रह्मज्ञानेऽत एवाध्यस्तत्वादिदानीमन्यस्यापि तन्नाशहेतोरभावात्ततः कटकादिकं जायते, शुक्तिरजतं तु नैवमिति न ततस्तदुत्पत्तिरित्यर्थः । किं च सर्वस्य जडस्याधिष्ठानसत्तातिरिक्तसत्त्वाभावेऽपि कस्यचिद्दोषविशेषाजन्यस्वरूपविशेषादर्थक्रिया, कस्यचित्तु दोषविशेषजन्यस्वरूपविशेषान्नार्थक्रियेति च व्यवस्था घटते इत्याह—किं चेति । नन्वर्थक्रियाकारित्वं व्यवस्थितं चेत्तर्हि तदेव तस्य सत्त्वान्तरमित्याशङ्क्य तथात्वे क्षणिकवादप्रसङ्गान्न तत्सत्त्वमित्याह—न चेति । तर्हि तत्प्रयोजकतया सत्त्वान्तरमावश्यकमित्याशङ्क्य पूर्वक्षणे विद्यमानस्वरूपविशेषेणैव तदुपपत्तेर्न तदर्थमपि तदपेक्षेत्याह—किं त्विति । विद्यमानत्वमेव तर्हि सत्त्वान्तरमित्याशङ्क्य स्वाधिकरणसंसर्गित्वमात्रस्यैव तत्त्वात्तस्य शुक्तिरजतसाधारणत्वान्नैवमित्याह—विद्यमानता चेति ।

रजतादेरविद्यातिरिक्तदोषजन्यत्वान्नार्थक्रियेत्युक्तं तच्च सत्त्वान्तराभावे तदेवानुपपन्नमिति शङ्कते —नन्विति ।

ननु शुक्तिरजतस्य घटादितुल्यत्वे कथमविद्यातिरिक्तदोषजन्यत्वमिति चेत् । न, क्वचित्कश्चिद्द् दोष इत्यनेनोक्तोत्तरत्वात् । परमते च र-

जतज्ज्ञानस्य सत्त्वेऽपि तस्य दोषजन्यत्ववद् यथार्थप्रवृत्त्यजनकत्ववच्च रजतस्याप्यविरोधात्। न चैतदेव प्रातीतिकसत्त्वं तदितरजडत्वं व्यावहारिकसत्त्वमिति वाच्यम्। सद्विलक्षणस्याप्येतत्संभवेन सत्त्वभेदस्याप्रयोजकत्वात्। केचित्त्वविद्यातिरिक्तदोषाजन्यावच्छिन्नसत्त्वं स्वोचितव्यवहारोपयुक्तत्वाद् व्यावहारिकं सत्त्वम्, अविद्यातिरिक्तदोषजन्यावच्छिन्नसत्त्वं प्रातीतिकसत्त्वम्। तस्य प्रतीतिमात्रकाल एव विद्यमानत्वात्। सत्त्वं चात्मसत्तैवेत्याहुः। तत्त्वविरुद्धम्। जडसत्ताया विशेषाभावात्। तस्मान्न जडे सत्त्वभेदः।

सत्त्वान्तरास्तित्वमतेऽप्येकसत्ताकानामप्यन्यान्यदोषजन्यत्वस्यावश्यकत्वान्नेयमनुपपत्तिरित्याह—न क्वचिदिति। सत्त्वभेदाभावेऽपि दोषविशेषजन्यत्वं स्वोचितार्थक्रियाऽभावश्च परमतेऽपि दृष्ट इति न तदर्थं सत्त्वान्तरं कल्प्यमित्याह—परमते चेति। नन्वविद्यातिरिक्तदोषजन्यत्वतदजन्यत्वयोरेव सत्त्वान्तरलक्षणत्वान्न तदभाव इत्यपि न शङ्कनीयम्। अधिष्ठानसत्तयैव सद्बुद्धिगोचराणां पृथक् सत्त्वाभावेऽपि घटत्वादिवदनयोर्व्यवस्थोपपत्तेः, सत्त्वात्मकताकल्पनाया अदृष्टार्थ-

त्वादित्याह—न चैतदेवेत्यादिना । नन्वेवं सति कथमाचार्यैः पारमार्थिकव्यावहारिकप्रातीतिकभेदेन सत्त्वत्रैविध्यमुक्तमित्याशङ्क्य तदभिप्रायमाह—केचित्त्विति । अविद्यातिरिक्तदोषाजन्यावच्छिन्नसत्त्वं व्यावहारिकपदप्रवृत्तिनिमित्तमाह—स्वोचितेति । सत्त्वान्तरे प्रातीतिकपदप्रवृत्तिनिमित्तमाह—तस्येति । आत्मसत्त्वातिरेकेणाविद्यातिरिक्तदोषाजन्यावच्छिन्नतज्जन्यावच्छिन्नसत्त्वान्तराभ्युपगमेन विवाद इत्याशङ्क्यात्मसत्त्वमेव तत्तदवच्छिन्नतयोक्तं, न तदतिरिक्तं तदित्याह—सत्त्वं चेति । ननूक्तरीत्याऽपि जडे सत्त्वविशेषसिद्धिरित्याशङ्क्यावच्छेदकजडस्वरूपविशेषव्यतिरेकेणासत्त्वेन विशेष इत्याह—तत्त्वविरुद्धमिति । सत्त्वभेदनिराकरणमुपसंहरति—तस्मादिति ।

कथं तर्हि वृद्धानां तत्र शुक्तिरजतादौ प्रातीतिकत्वव्यवहारः, घटादौ च व्यावहारिकत्वव्यवहार इत्याशङ्क्याह—प्रातीतिकेति ।

प्रातीतिकव्यावहारिकव्यवहारस्तु वृद्धानां सत्त्वाभेदेऽप्यविद्यातिरिक्तदोषजन्यतदजन्यावच्छिन्नसत्ताकत्वेनेति द्रष्टव्यम् । कथं तर्ह्यज्ञानस्य प्रातीतिकत्वं निषिध्य व्यावहारिकत्वं विधीयत इति चेत् । न हि तेन सत्त्वभेदो विधीयते, किं तु गग-

नादिसाम्यमात्रम्, शुक्तिरजतादिसाम्यं न निषिध्यते, अविद्यातिरिक्तदोषाजन्यत्वात् । एतेनाज्ञानस्यानुमानादिवेद्यत्व आत्मवदनिवृत्तिप्रसङ्ग इति प्रत्युक्तम् । कल्पितस्यापि घटादितुल्यतया तदुपपत्तेः। आचार्यास्तु व्यावहारिकमप्यज्ञानं साक्षिमात्रप्रमेयम्। अनुमानादिभिस्तु न तत्स्वरूपसिद्धिः, किं तु तस्याभावव्यावृत्त्यादि बोध्यत इत्याहुः । न च नित्यनिर्दोषसाक्षिवेद्यत्वेऽज्ञानस्यात्मवत्परमार्थत्वापत्तिरिति वाच्यम् । मिथ्यारजतादौ व्यभिचारात् ।

एवं चेदेतच्चाज्ञानं व्यावहारिकं न प्रातिभासिकमिति सत्त्वभेदः कथमुक्तः पूर्वमिति शङ्कते—कथं तर्हीति । तदर्थानवबोधविजृम्भितमेतच्चोद्यमिति परिहरति-न हि तेनेति । व्यावहारिकमित्यनेन गगनादिसाम्यं विधीयते न प्रातिभासिकमिति शुक्तिरजतादिसाम्यं निषिध्यत इत्यर्थः । उभयत्रापि हेतुमाह—अविद्येति । अविद्याया वियदादिसमानत्वात् परोक्तचोद्यमयुक्तमित्याह—एतेनेति । विवरणाचार्यैरज्ञानस्य प्रमाणवेद्यत्वमनङ्गीकृत्यैवैतच्चोद्यं निरस्तम् । तदाह—आचार्या इति । तैरेवाज्ञानेऽनुमानादीनां प्रमाणानामप्युपन्यस्तत्वात्कथं तत्साक्षिमात्रगम्यमित्यत आह—अनुमानादिभिस्त्विति । अनादित्वज्ञाननिवर्त्यत्वे अभावव्यावृत्त्यादीत्यादिपदार्थः । अज्ञानं

परमार्थसत् दोषाजन्यज्ञानगम्यत्वादात्मवदित्याशङ्कां व्यभिचारेण दूषयति—न चेति । न च शुक्तिरजतादेर्दोषजन्याविद्यावृत्तिविषयत्वान्न व्यभिचार इति वाच्यम् । तस्य सुखादिवदनावृतसाक्षिण्यध्यासेन तत्र तदाकारवृत्तिकृतचिदुपरागावरणभङ्गयोरसंभवेन तस्या अप्रामाणिकत्वात् । रजतसंस्कारस्यापि यद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्ये यद् भासत इति कथितन्यायेनेदमाकारवृत्तिनाशादेव संभवादित्यादि तृतीये वक्ष्यत इति भावः ।

अबाधितत्वेन सोपाधिकतामप्याह—अबाधितत्वस्येति ।

अबाधितत्वस्यैव परमार्थत्वप्रयोजकत्वात्साक्षिणः स्वसंसृष्टार्थमात्रप्रकाशस्यासद्विलक्षणतामात्रे निमित्तत्वात् । न चोक्तानुमाने अभावव्यावृत्तिर्न प्रतीयत इति वाच्यम् । केषुचिदनुमानेषु स्वप्रागभावव्यतिरिक्तत्वादिविशेषणेनान्यत्र च विषयपरिशोधकतर्केण तदवगमात् । न चाभावव्यावृत्तिरित्यस्य सत्त्वनिवृत्तिरिति भ्रमितव्यम् । तस्यास्ततोऽप्रतीतेः । अनुमानस्य च तात्पर्यानपेक्षणात्, प्रत्यक्षेणैव तस्यासत्त्वनिवृत्तिसिद्धेश्च । न चानुमानादिप्रमाणस्याज्ञानस्वरूपाविषयत्वे कथं ततोऽभावव्यावृत्तिः प्रती-

यते, तद्विषयत्वे वा कथमज्ञानस्य प्रमाणागोचरत्वमिति वाच्यम्। भ्रमविषयस्य रूप्यादेरनुव्यवसायप्रमाणगम्यत्वेऽप्यप्रामाणिकत्ववदविद्यावृत्तिप्रमाणगम्यत्वेऽप्यज्ञानस्याप्रामाणिकत्वाविरोधादिति केचित्। रजतस्य 'इदं रजतं न' इति प्रमाणविषयत्वेऽप्यप्रामाणिकत्ववदज्ञानेऽपि तथात्वमित्यपरे।

अज्ञानस्यापरमार्थत्वे शशशृङ्गवत्तस्य साक्षिभास्यत्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्य शुक्तिरजतवत्तस्य साक्षिभास्यत्वेऽपि तदुपपत्तेर्नैवमित्याह—साक्षिण इति। ननु ज्ञानातिरिक्तप्रत्यक्षनिवर्त्तकमित्यादिसाध्येऽज्ञानेऽभावव्यावृत्तेरप्रतीतेः तस्याः कथमनुमानप्रमेयत्वमिति चेत् न। आचार्यानुमाने मुखत एव तत्प्रतीतेः। अन्यत्रापि पक्षादिविशेषणमहिम्ना पर्यवसानात्तत्प्रतीतेरित्याह—न चेत्यादिना। अज्ञानस्याभावव्यावृत्तिरनुमानादिभिर्बोध्यत इत्याचार्यवाक्येऽभावव्यावृत्तिपदेनासत्त्वनिवृत्तिरुच्यत इति केश्चित्प्रतिपन्नं तद्दूषयति—न चाभावेति। तत इति। उक्तानुमानादित्यर्थः। अनुमानान्मुखतोऽप्रतीतावपि तत्तात्पर्यविषयतया तत्प्रतीतिरित्याशङ्क्य तात्पर्यस्य शब्दमात्रधर्मत्वान्नैवमित्याह—अनुमानस्येति। किं चाहमज्ञ इत्याद्यनुभवेनैवाज्ञानेऽसत्त्वशङ्कानिवृत्तेस्तदर्थं मानान्तरं व्यर्थमित्याह—प्रत्यक्षेणैवेति। ननू-

कप्रमाणैरभावव्यावृत्तिस्तथाऽज्ञानमपि प्रतीयते न वा ?। अन्त्ये तस्य नाभावव्यावृत्तिसिद्धिः, आद्येऽज्ञानस्य प्रामाणिकत्वापात इत्यपि न वाच्यमित्याह—न चानुमानादीति । तत्राद्यपक्षमङ्गीकृत्यानुमानादेः साक्षिसिद्धाज्ञानस्वरूपांशेऽनधिगतार्थताभावान्न तत्र प्रामाण्यमिति केषांचित्परिहारमाह—भ्रमेति । अज्ञानस्य प्रमाणजन्यप्रतीतिविषयत्वमात्रेण प्रामाणिकत्वमापादयितुं न शक्यते व्यभिचारादित्यपरेषां परिहारमाह—रजतस्येति ।

ननु स्वातन्त्र्येण प्रमागोचरस्य प्रामाणिकत्वनियमात् शुक्तिरजतस्य च ज्ञानान्तरोपनीतत्वेनोपसर्जनतयाऽनुव्यवसायादिविषयत्वान्न प्रामाणिकत्वम्, अज्ञानस्य तु स्वातन्त्र्येणैव प्रमागोचरत्वात्प्रामाणिकत्वमावश्यकमिति चोद्यमनुवदति—यत्त्विति ।

यत्त्वज्ञानस्य स्वातन्त्र्येणादृष्टवदनुमित्यादिप्रमाणगोचरत्वात् प्रामाणिकत्वम् । शुक्तिरजतादेर्ज्ञानविषयतयाऽभावप्रतियोगित्वेन वा प्रमाविषयत्वान्न तथात्वम् । स्वातन्त्र्येण प्रमागोचरस्यैव प्रामाणिकत्वात्, अनुव्यवसायादेःसिद्धान्ते साक्षिमात्रत्वाच्चेति, तदसत् । येन विना यस्यासत्त्वशङ्का न निवर्तते; सति च तस्मिन् निवर्तते,

तत्तस्मिन् प्रमाणम्। यथा-रूपे चक्षुः, धर्मब्रह्मणोर्वेदः। अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्। अज्ञानस्य चासत्त्वशङ्का "अहमज्ञः" इत्यादिप्रत्यक्षेणैव निवर्त्तते इति प्रत्यक्षमेव साक्ष्यात्मकं तत्र प्रमाणं, नानुमानादि। तेन विनाऽपि तन्निवृत्तेः। अभावव्यावृत्तिरपि-यद्यप्युपपत्तिसहितप्रत्यक्षेण विषयीक्रियते तथापि प्रत्यक्षेण सह कार्य्युपपत्त्यप्रतीतिदशायामज्ञानमात्रे सा निवर्त्तते न तु तद्भावत्वे इति प्रत्यक्षं तत्र न मानं, किं त्वनुमानादि।

किं च प्रमाणगोचरत्वमेव प्रामाणिकत्वेन नियतम्। न चानुव्यवसायगम्ये शुक्तिरजतादौ व्यभिचारः। तव मतेऽनुव्यवसायादेः साक्षिमात्रतया प्रमाणत्वाभावादित्याह—अनुव्यवसायेति। साक्ष्युपनीतस्यैवाज्ञानस्यान्योपसर्जनतयैवानुमानादिभिः प्रतीतेः स्वातन्त्र्येण प्रमाणगोचरत्वमेव नेत्यभिप्रेत्याह-तदवदिति। प्रमाणगोचरस्य प्रामाणिकत्वनियममभ्युपेत्याप्यनुमानादेरज्ञानांशे न प्रामाण्यमित्यभिप्रेत्य तत्प्रयोजकमाह—येनेति। तद्वति तत्प्रकारकज्ञानकरणत्वंमात्रेण तत्र प्रमाणत्वम्। मीमांसकमते "अग्निर्हिमस्य भेषजम्" इत्याद्यर्थवादानां स्वार्थे प्रामाण्यापातात्तार्किकाणामपि मते चक्षुरादेः घटादिषु प्रमेयत्वादिप्रकारकज्ञानजनकस्य तत्रापि प्रामा-

स्यापातात् । न चेष्टापत्तिः । व्यवस्थितवृद्धव्यवहारविरोधादित्यभिप्रेत्याह—अन्यथेति । एवं च सत्यनुमानादेरज्ञाने प्रामाण्यमेव नेत्याह-अज्ञानस्येति । तेनेति । अनुमानादिकं विनैवाज्ञानासत्त्वशङ्कानिवृत्तेरित्यर्थः । एवं तर्ह्यज्ञानस्याभावव्यावृत्तिरपि तर्कोपनीतप्रत्यक्षेण निश्चेतुं शक्यत इति तत्राप्यनुमानादेः प्रामाण्यं न स्यादित्याशङ्क्योपपत्त्यननुसन्धानदशायां सत्यपि प्रत्यक्षेऽज्ञान इव तद्भावत्वेऽसत्त्वशङ्काऽनिवृत्तेर्न तत्र मानं, किंत्वनुमानाद्येवेत्याह—अभावेति ।

ननु "तम आसीत्" इति श्रुत्यैवाज्ञानसत्त्वस्योक्तत्वात् सतश्च ब्रह्मवत्प्रामाणिकत्वनियमात् तस्याप्रामाणिकत्वमयुक्तमित्याशङ्क्य सृष्टिपूर्वकाले विद्यमानत्वमात्रं तमसः श्रुत्योच्यते, न तु सत्त्वम् । इतरथा "नोसदासीत्"इति पूर्ववाक्यविरोधादित्याह-तम इति ।

"तम आसीत"इति चाज्ञानस्य स्वाधिकरणप्रतियोगिकसंबन्धाश्रयत्वमात्रमुच्यते न त्वासीदिति सत्त्वमुच्यत इति न तस्य प्रामाणिकत्वनिराकरणमनिष्टम् । "नो सदासीत्" इति तस्य सत्त्वनिषेधात् । तस्मात्साक्षिमात्रगम्यमज्ञानमिति । एतेनेदं परोक्तं निरस्तम् । अविद्यायाः साक्षिभास्यत्वे मोक्षेऽपि सा-

प्रतीयात् । तच्छरीरे साक्षिणि सति तदनिवृत्ते-रिति । ज्ञानातिरिक्तानिवर्तनीयज्ञेयाभ्युपगमादि-त्युक्तत्वात् । न चैवं साक्षिणोऽज्ञानावृतत्वात्कथं ततस्तदवगम इति वाच्यम् । राहोरिवावृतेनापि प्रकाश्यत्वादिति केचित् । चैतन्यमात्रमनावृतमिति च वक्ष्यते । तच्चाज्ञानं शुद्धचिन्मात्रनिष्ठम् । तद-न्यस्य सर्वस्य कल्पितत्वेन तदाश्रयत्वायोगात् । ब्रह्मविषयमज्ञानमेकाश्रयविषयं तमस्त्वात्, आ-वरकत्वाच्च, बाह्यतमोवदित्यनुमानात् तस्य ब्रह्माश्रयत्वसिद्धिः ।

तर्हि साक्षिप्रमाणगम्यत्वादेवाज्ञानस्य प्रामाणि-कत्वमक्षतमित्याशङ्क्य साक्षिणः क्लृप्तकारणजन्यस्य कुत्रापि प्रमाणत्वायोगादज्ञानासत्त्वाशङ्कानिवर्तकत्वमा-त्रेणोपचारात् तत्र प्रमाणत्वोक्तिरित्यभिप्रेत्योपसंहरति-तस्मादिति । अज्ञानस्य साक्षिमात्रभास्यत्वे नवीनोक्तं चोद्यमनूद्य निराकरोति । एतेनेति । अज्ञानस्य सा-क्षिभास्यत्वमप्यनुपपन्नं तस्याज्ञानेनावृतत्वात् आवृ-तस्यापि भासकत्वेऽतिप्रसङ्गादित्याशङ्क्यावृतस्यावार-कातिरिक्तभासकत्वाभावेऽप्यावारकभासकत्वस्य लोके द-र्शनान्नैवमिति केषांचित्परिहारमाह—न चैवमित्या-दिना । चिदानन्दात्मके ब्रह्मणि कल्पितानादिभेदेन चै-

तन्यांशो नावृतः निरतिशयानन्दांश एवावृत इति अनावृतचैतन्यात्मकसाक्षिण्यऽज्ञानावभासोपपत्तिरिति समाधानान्तरमाह—चैतन्येति। अज्ञानाश्रयस्यापि विप्रतिपन्नत्वात् तन्निरूपयितुमुपक्रमते—तच्चेति। तर्हि जीवस्याकल्पितत्वात् जीवनिष्ठमेवाज्ञानमित्याशङ्क्याह—ब्रह्मविषयमिति।

स्वप्रकाशे ब्रह्मणि स्वविषयाज्ञानाभ्युपगमे ब्रह्म स्वस्य प्रकाशते, न प्रकाशते चेति स्यात्, तदनुपपन्नम्। एकस्य प्रमातुरेकविषयप्रकाशाप्रकाशयोर्विरोधेन यौगपद्यासंभव इति चोदयति—स्यादेतदिति।

अत्र नवीनः—स्यादेतत्। स्वविषयप्रकाशात्मके ब्रह्मस्वरूपचैतन्ये कथं तद्विषयमज्ञानम्?। एकस्यैकविषयप्रकाशाप्रकाशयोस्तमःप्रकाशवद्विरोधात्। अथ सौरप्रकाशदिवाभीऽतान्धकारयोरिव सत्यत्वमिथ्यात्वाभ्यां न विरोध इति चेत्, न। सौरप्रकाशविरुद्धतत्समसत्ताकतमोऽन्तरस्येव चित्समसत्ताकाज्ञानान्तराभावेन मिथ्याज्ञानस्यैव चैतन्यविरुद्धत्वात्। अन्यथा न जानामीति ज्ञप्तिविरुद्धत्वानुभवबाधात्।

किं चाहमज्ञ इति धर्मिग्राहकसाक्षिबाधाच्च नाज्ञानस्य चैतन्यमात्राश्रयत्वम्। न चायं भ्रमः

दोषाजन्यस्याहमज्ञ इति साक्षिज्ञानस्याभ्रमत्वात्। धर्मिग्राहकविरोधेन बाधकानामेवाऽऽभासत्वात्। एवं शुक्त्यज्ञानस्याहमर्थ एवाश्रयः न तु शुक्त्यवच्छिन्नं चैतन्यम्। अहमिदं न जानामीत्यनुभवात्।

नन्वप्रकाशात्मकाज्ञानस्यारोपितत्वादनारोपितप्रकाशेन न विरोधः। नभसि विस्तृतसवितृप्रकाशे शरयूलूकारोपिततमसोऽनुवृत्तिदर्शनादिति शङ्कते—अथेति। किमज्ञानं चित्प्रकाशविरोधि न वा?। आद्ये सौरप्रकाशसमसत्ताकशार्वरतमोवच्चित्प्रकाशसमसत्ताकाज्ञानान्तरस्याभावादारोपितमेवाज्ञानं तद्विरोधीति वाच्यम्। तथा च कथमविरोध इति दूषयति—न सौरेति। द्वितीयेऽनुभवविरोध इत्याह—अन्यथेति। उक्तानुमानस्य तर्कविरोधमुक्त्वा धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधमप्याह—किं चेति। अहमज्ञ इत्यनुभवोऽज्ञानस्याहमर्थाश्रितत्वांशे भ्रमत्वान्न ब्रह्माश्रितत्वसाधकानुमानबाध इत्याशङ्क्य भ्रमत्वप्रयोजकदोषजन्यत्वाभावान्नायं भ्रम इत्याह—न चायमिति। अज्ञाने अहमर्थाश्रितत्वस्यानुमानादिबाधितत्वात्तत्प्रत्यक्षं भ्रम इत्यत आह—धर्मीति। एवं मूलाज्ञानस्याहमर्थाश्रितत्वमुक्त्वाऽवस्थाऽज्ञानानामपि तदाह—एवमिति। एवकारव्यावर्त्यमाह—न त्विति।

यस्याज्ञानं भ्रमस्तस्य भ्रान्तिः सम्यक्त्वं वेति वेति न्यायादपि भ्रान्त्याद्याश्रयाहमर्थनिष्ठमेवाज्ञानमित्याह-किं चेति।

किं चाज्ञानं स्वकार्येण भ्रान्तिसंस्कारादिना स्वनिवर्तकेन तत्त्वज्ञानेन च सामानाधिकरण्याय ज्ञात्रात्मनिष्ठं, न तु ज्ञानमात्राश्रितम्। चैतन्येऽपि ज्ञातृत्वाध्यासोऽस्तीति चेत्, न। तस्याविद्याधीनत्वेनान्योन्याश्रयात्, देहादावपि ज्ञातृत्वाध्याससंभवाच्च, बुद्ध्यवच्छिन्न एव तद्धर्माणां ज्ञत्वादीनामध्यासेन चिन्मात्रे तदभावाच्च। अन्यथा संसारस्य चिन्मात्राश्रयत्वप्रसङ्गात्। ब्रह्मापि संसारि स्यात्। विशेष्यविशिष्टभावस्यैव तन्त्रत्वात्। विशेष्यस्थमज्ञानं विशिष्टे जीवे संसारहेतुः तद्गततत्त्वबोधः विरुद्धं चेति चेत्, न। विशिष्टस्य ततोऽन्यत्वे जडतया संसारानाधारत्वात्। अनन्यत्वे च ब्रह्मैव संसारि स्यात्। शुद्धचैतन्यस्यैवाविद्याश्रयत्वे तस्य च तत्कार्यविशिष्टस्य संसारविरोधित्वप्रसङ्गाच्च। एतेन विशेष्यविशिष्टयोरध्यस्तमैक्यं तन्त्रमिति प्रत्युक्तम्।

ननु स्फटिकलौहित्यन्यायेन चिन्मात्रस्यापि भ्रान्त्याद्याश्रयत्वात्तन्निष्ठाज्ञानस्य तत्सामानाधिकरण्योपपत्तिरिति शङ्कते—चैतन्येऽपीति । चिन्मात्राश्रिताज्ञाने सिद्धे ततस्तत्र ज्ञातृत्वाद्यध्याससिद्धिः, तत्सिद्धौ च तत्समानाधिकरणाज्ञानसिद्धिरिति परस्पराश्रयता, इति दूषयति— न तस्येति । अज्ञानाध्यासस्य चिन्मात्रेऽनादित्वान्नित्यसाक्षिमात्रभास्यत्वाच्चोक्तपरस्पराश्रयो न दोषायेत्याशङ्क्याध्यासिकज्ञातृत्वाश्रयत्वेनाज्ञानाश्रयत्वेऽतिप्रसङ्गमाह—देहादाविति । आध्यासिकज्ञातृत्वादेरप्यवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठत्वाच्चिन्मात्रे कथमपि न ज्ञातृत्वादिसंभव इत्याह—बुद्ध्यवच्छिन्न इति । अज्ञानभ्रान्त्यादेश्चिन्मात्राश्रयत्वे तत्प्रयुक्तसंसारोऽपि तत्रैव स्यादित्याह—अन्यथेति । चैतन्यस्याज्ञानाश्रयत्वं न संसारित्वप्रयोजकं, किं स्वज्ञानकार्याहङ्कारविशिष्टत्वम् । तच्च जीव एवेति न ब्रह्मणि संसारः । विशेष्यगताज्ञाननिवृत्तौ विशिष्टगतज्ञानमेव हेतुरिति न तन्निवृत्त्यनुपपत्तिरिति शङ्कते—विशेष्येति । किं विशिष्टं विशेष्याद्भिन्नमुताभिन्नम् ? । उभयथाऽपि न युक्तमिति परिहरति—न विशिष्टस्येति । किं च चिन्मात्रस्याज्ञानाश्रयत्वे तत्रैव तत्कार्यस्याप्यध्यासात् तद्विशिष्टमपि तदेवेति तन्निष्ठसंसारश्चिन्मात्रस्यैव स्यादित्यहमर्थे तदनुभवो न स्यादित्याह—शुद्धेति ।

विशेष्यविशिष्टभावस्तन्त्रमित्येतदतिप्रसङ्गेन दूषयति—देहेति । विशेष्यगताज्ञानाद्विशिष्टे संसारे तयोरध्यस्तमैक्यं प्रयोजकं, ततश्चाहमर्थेऽपि तदनुभवोपपत्तिरिति शङ्कामुक्त्वातिप्रसङ्गेन दूषयति—एतेनेति ।

सुखमात्रसंबन्धिना दर्पणाद्युपाधिना प्रतिबिम्बमुखे एव श्यामत्वादिविकारदर्शनादुपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वं स्वभावः । तथा च चिन्मात्राश्रितमज्ञानमपि स्वस्मिंश्चित्प्रतिबिम्बस्वरूपजीव एव संसारहेतुर्न बिम्बात्मके ब्रह्मणीति शङ्कते—नन्विति ।

ननूपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातस्वाभाव्याज्जीवे संसारः । न च मरुमरीचिकोदके आदित्यस्याप्रतिबिम्बवदारोपिताज्ञानेऽपि चैतन्यस्य प्रतिफलनं न स्यादिति वाच्यम् । मरीचिकातोयेऽपि तद्देशस्थवृक्षादेः प्रतिबिम्बभ्रमदर्शनात्, अविद्याया अर्थक्रियाकारित्वेन ततो विलक्षणत्वाच्च । अविद्याया उपाधेराकाशाद्यात्मना परिणामे प्रतिबिम्बापायः स्यादिति चेत् । न, कार्यदशायामपि कारणस्वरूपानपायात् । न हि घटादिदशायां मृदादिस्वरूपमपैति, विशेषतश्च रजतादिभ्रमदशायामपि पुरोवर्तिनि शुक्तिं न जानामीत्यनुभवादज्ञानस्य तदवस्थत्वात् । न च मुखप्रति-

मुखानुगतमुखत्वातिरिक्तमुखमात्रव्यक्त्यन्तरस्येव जीवब्रह्मानुगतचित्त्वातिरिक्तचिन्मात्ररूपस्याभावात् कथं तस्याज्ञानाश्रयत्वमिति वाच्यम् । प्रतिबिम्बभ्रमे भेदमात्रस्यैव कल्पितत्वेन कल्पितभेदवच्चन्द्रद्वयस्वरूपभूततद्भेदाधिष्ठानचन्द्रव्यक्तिवत् जीवेश्वरस्वरूपभूततद्भेदनिमित्ताज्ञानाधिष्ठानचैतन्यव्यक्तेरपि सत्त्वात् ।

अज्ञाने चित्प्रतिबिम्ब एवानुपपन्नः तस्यारोपितत्वेन मरीचितोयवत्प्रतिबिम्बोपाधित्वायोगादित्याशङ्क्य दृष्टान्तासंप्रतिपत्त्या दूषयति-न चेत्यादिना । किंचाज्ञानस्य दर्पणादिवदविद्यातिरिक्तदोषाजन्यतयाऽर्थक्रियाहेतुत्वात्सत्त्वगुणप्रयुक्तस्याध्यस्तत्वाच्च प्रतिबिम्बोपाधित्वं युक्तमित्याह—अविद्याया इति । अज्ञानस्याकाशादिरूपेण परिणामे पूर्वरूपस्य नाशात् तदा चित्प्रतिबिम्बो न स्यादिति शङ्कते-अविद्याया इति । हेत्वसिद्ध्या दूषयति-न कार्येति । अज्ञानस्य स्वकार्यसमये विशिष्यानुभूयमानत्वादपि न तत्स्वरूपापाय इत्याह—विशेषत इति । ननु बिम्बप्रतिबिम्बमुखानुगतमुखत्वातिरिक्तमुखमात्रस्य बिम्बादिभावात्पूर्वं सत्त्वान्मुखमात्रसंबन्धित्वं दर्पणादेर्युज्यते, अज्ञानस्य तु जीवब्रह्मभावरहितचिन्मात्रस्यानादिकालेऽसत्त्वात्तदाश्रितत्व-

अनुपपन्नमिति, नेत्याह—न चेति। बिम्बादिभावस्य भेदस्य चानादित्वेऽपि मिथ्यात्वाद्वस्तुतः तद्रहितं तदधिष्ठानचिन्मात्रमावश्यकमिति सदृष्टान्तमाह—प्रतिबिम्बेति।

तयोर्भेदः कल्पितः तयोस्तद्रहिततदधिष्ठानमात्रत्वाभावे बाधकमाह—अन्यथेति।

अन्यथा कल्पितभेदवच्चन्द्रयोस्तत्त्वानुभवप्रसङ्गात्, व्यक्त्यतिरिक्तजातेरभावात्। जीवेश्वरयोश्चिद्रूपता न स्याच्चैतन्यातिरिक्तचित्त्वजातेरभावात्। परमते गगनादिप्रतिबिम्बस्थले गगनत्वजातेरभावाच्चेति चेत्। न, अज्ञानस्य स्वाश्रय एव भ्रमजनकत्वनियमात् अनादिभावरूपो न ज्ञाननिवर्त्य इति सामान्यव्याप्तेरज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यमिति विशेषव्याप्तेर्बलीयस्त्ववदुपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वमिति व्याप्तेरज्ञानं स्वाश्रये भ्रमं जनयतीति विशेषव्याप्तेर्बलवत्त्वात्। उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वमपि किं तत्र स्वधर्मप्रतिभासकत्वं, स्वकार्यप्रतिभासकत्वं वा, स्वकार्यनिष्ठधर्मप्रतिभासकत्वं वा, प्रतिबिम्बं प्रति स्वविषयाच्छादकत्वं वा?। नाद्यः। मालिन्यादेर्दर्पणनिष्ठत्ववदविद्यारूपस्या-

विद्यावच्छिन्नत्वस्याविद्याप्रतिबिम्बितत्वस्य कर्तृत्वादेर्वा बन्धस्याज्ञानधर्मत्वात् । अविद्यास्तमयो मोक्ष इति मते अविद्याया बन्धत्वं, बन्धकत्वंवा, न तु बद्धत्वम् । न द्वितीयः विच्छेदादेरुपाधिकार्यस्य बिम्बे प्रतिबिम्बे च दर्शनात् । संसारस्यानादित्वेनोपाध्यकार्यत्वाच्च ।

कल्पितभेदवच्चन्द्रयोरधिष्ठानचन्द्राद्भेदेऽपि चन्द्रत्वजातिसत्त्वाच्चन्द्रत्वानुभव इत्याशङ्क्याह—व्यक्तीति । जीवेश्वरयोरपि वस्तुतो भेदाधिष्ठानचिन्मात्रत्वाभावे जडत्वापत्तिरित्याह—जीवेश्वरयोरिति । चिद्भिन्नयोरपि चित्त्वजातिसत्त्वाच्चिद्रूपत्वमित्याशङ्क्य चिद्व्यक्तेरेकत्वाच्चित्त्वजातिरेवायुक्तेत्याह—चैतन्येति । किं च बिम्बादिभेदभ्रमे बिम्बाद्यतिरिक्तं तज्जातिमदेवाधिष्ठानमिति नियमे परमते गगने प्रतिबिम्बभ्रमो न स्यादित्यभिप्रेत्याह-गगनेति । एवं सिद्धान्तिमतमनूद्य तन्निरा—करोति न अज्ञानस्येति । चैत्रगताज्ञानेनमैत्रे भ्रमादर्शनादज्ञानं स्वाश्रय एव भ्रमजनकं, तथा चाज्ञानाश्रयचिन्मात्रस्यैव बिम्बादिरूपत्वे बिम्बभूतेश्वरेऽपि तत्त्वार्थ भ्रमादिः स्यादित्यर्थः।ननूक्तमुपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वमित्याशङ्क्य तदपि दुर्निरूपमित्यभिप्रेत्य विकल्पयति-उपाधेरिति । आद्येऽज्ञानादेरज्ञानाधर्मत्वात् प्रतिभासनियमो न स्यादिति दूषयति-नाद्य इति । बन्धस्त्व-

ज्ञानधर्म एवेत्याशङ्क्याह—अविद्येति। यदि बन्धोऽज्ञानधर्मः स्यात् तर्हि ज्ञानमेव बद्धं स्यात्ततश्च तन्निवृत्तिर्मोक्षो न भवेदिति भावः। प्रतिबिम्ब एव स्वकार्यप्रतिभासकत्वपक्षो दर्पणादावज्ञाने चासंभवीति दूषयति—न द्वितीय इति। आदिपदेन विम्बत्वध्यासत्वादीनां वियदादीनां च परिग्रहः। जीवगतसंसारस्यान्यैरन्वयवत्स्वाभाविकत्वात् तस्योपाधिकार्यत्वमप्यसिद्धमित्याह—संसारस्येति।

स्वकार्यनिष्ठधर्मप्रतिभासकत्वं प्रतिबिम्बं प्रति स्वविषयाच्छादकत्वं वेत्येतत्पक्षद्वयं निराकरोति—न तृतीयेति।

न तृतीयचतुर्थौ। दर्पणादावदृष्टेः। एवं बुद्धिरूपोपाधेरपि न प्रतिबिम्बपक्षपातित्वं तस्या बिम्बपक्षपातिजपाकुसुमस्थानीयत्वेन प्रतिबिम्बपक्षपात्यादर्शस्थानीयत्वाभावात्। अस्तु तर्हि चैतन्यमात्रे संसारः, नित्यमुक्तत्वश्रुतिश्च बिम्बस्थानीयब्रह्मविषयेति चेत्। न, अवच्छिन्नः प्रतिबिम्बो वा जीव इति मतद्वयेऽपि श्यामत्ववर्तुलत्वादीनां मुखमात्रमहाकाशयोरसत्त्वदर्शनेन तद्वत् चिन्मात्रे संसारायोगात्, जीवेऽपि संसाराभावेन जीवेश्वरयोर्बन्धमुक्तिश्रुतिव्यवस्थाविरोधाच्च।

अथ जीवो नावच्छिन्नचैतन्यं न वा प्रतिबिम्बितं किं तु ब्रह्मैव स्वाविद्यया राजपुत्र इव व्याधगृहीतो व्याधभावनया संसरति, तत्त्वमादिवाक्यजन्यसाक्षात्कारेण राजत्वेन बोधितः कुमार इव व्याधभावात् संसारान्मुच्यते । न च नित्यमुक्तत्वश्रुतिविरोधः । तस्या वस्तुतः संसाराभावपरत्वादिति, तन्न । प्रतीयमानसंसारास्पृष्टत्वस्यैव तदर्थत्वात् जीवातिरिक्तब्रह्मानङ्गीकारे तद्विरोधस्यापरिहाराद् "यः सर्वज्ञः" इत्यादि श्रुतिविरोधश्च स्यात् ।

अज्ञानस्य प्रतिबिम्बपक्षपातित्वाभावेऽप्यन्तःकरणस्य तदस्तित्वत्याशङ्क्य तदभाववत्त्वेन संमतजपाकुसुमस्यानीयत्वाङ्गीकारात्तदयुक्तमित्याह—एवमिति । चिन्मात्रमेवाज्ञानाश्रयस्तत्कार्यभ्रान्त्यादिरपि तस्यैव । न चैवमन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात् "योऽशनायापिपासे शोकं मोहम्" इत्यादिश्रुतिविरोधः, तस्या बिम्बभूतेश्वरविषयत्वादिति मतान्तरमनुवदति—अस्तु तर्हीति । अस्मिन्मते किमुपाध्यवच्छिन्नो जीवः, उत तत्र चित्प्रतिबिम्बः ?; उभयथाऽप्यौपाधिकधर्माणां चिन्मात्रेऽसंभव इति सदृष्टान्तमाह—न अवच्छिन्न इति । चिन्मात्रस्यैव संसारित्वे बिम्बवत् प्रतिबिम्बात्मकजीवेऽपि तदभावा-

त् "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति" इत्यादिश्रुतिविरोधश्च स्यादित्याह—जीवेऽपीति । वस्तुतो नित्यमुक्तं ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति स्वाविद्यया मुच्यते इति यद्दृष्टान्तं मतान्तरमनुवदति—अथेत्यादिना । "योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति" इत्यादिश्रुतौ वस्तुत इति पदाभावात् प्रतीयमानसंसारास्पर्शित्वमेव तदर्थः । स च जीवब्रह्मविभागानङ्गीकारे विरुध्येतेत्याह—न-न्नेति । किं च ब्रह्मण एवाज्ञत्वादिमत्त्वे जगत्कारणस्य सर्वज्ञत्वपरश्रुतिपीडा स्यादित्याह—यः सर्वज्ञ इति ।

किं च चिन्मात्रस्याज्ञानं किं स्वाभाविकमौपाधिकं वा ?, नोभयथाऽपीत्याह—किं चेत्यादिना ॥

किं चाज्ञानं शुद्धचितः स्वाभाविकं चेत् न निवर्तेत । औपाधिकं चेद् अन्योपाधिस्वीकारेऽन्योन्याश्रयाद्यापत्तेः, ब्रह्मण्यज्ञानस्वीकारे तस्य निरवद्यत्वश्रुतिविरोधश्च । तमस्त्वमपि ह्येतावन्धकारसाधारणं दुर्निरूपम् । आवारकत्वं च पटादौ व्यभिचारीति । अत्रोच्यते । अस्ति तावज्जीवस्य वेदान्तप्रतिपाद्याशनायादिरहितस्वप्रकाशस्वरूपविषयाज्ञानम् । अत्राज्ञानाभावे मम तादृशस्वरूपमस्ति न वेति संशयाद्ययोगात् । अनावृतप्रकाशे

तदयोगात्। तादृक् स्वरूपं च तस्य निरूपितमेव। ततश्च विषयाश्रयमज्ञानं सिद्धम्। अहमज्ञ इति प्रतीतिरपि अज्ञानस्य चैतन्यमात्राश्रयत्वविषयैव अहमनुभवगोचराश्रयत्वविषयत्वे तदप्रामाण्यप्रसङ्गात्। अज्ञानस्यानात्माश्रयत्वाभावात् अहमनुभवगोचरानात्मत्वस्य निरूपितत्वात्। तदुपहितचैतन्याश्रयत्वमज्ञानस्याहमज्ञ इत्यनुभवविषय इति चेत्। न, तदुपहितचैतन्याश्रयत्वमात्रस्य चिन्मात्राश्रयत्वपक्षेऽपि सत्त्वात्। तदाश्रयचैतन्यस्याहंकारेणाप्युपहितत्वात्। न ह्याकाशमात्रे वर्त्तमानं तमोऽपवारकाकाशे न वर्त्तते।

पूर्वोक्तहेतुद्वयमपि दूषयति—तमस्त्वमपीति। पटादाविति। तन्त्वाश्रितस्य पटस्य देशान्तरवर्तिवस्त्वावरकत्वेऽप्येकाश्रयविषयत्वाभावादित्यर्थः। जीवे तात्त्विकस्वरूपविषयाज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वादेकाश्रयविषयत्वं तस्याऽऽवश्यकमिति समाधत्ते—अत्रोच्यत इति। तादृशस्वरूपे प्रमाणवैकल्यादेव संशयादि, न त्वज्ञानावृतत्वादित्याशङ्क्य स्वप्रकाशस्य स्वतः संशयविरोधित्वादावरणाभावे संशयादि न स्यादित्याह—अनावृतेति। जीवस्य वेदान्तवेद्यमशनायाद्यतीतं स्वरूपमेव नास्ति कुतस्तद्विषयाज्ञानमित्याशङ्क्य तस्य साक्षिविवेके नि-

रूपितत्वान्नैवमित्याह—तादृगिति । यदुक्तमहमज्ञ इत्यहमर्थाश्रितमज्ञानमनुभूयत इति तत्राहमर्थस्य द्विरूपत्वाच्चिदंशस्यैवाज्ञानाश्रयत्वविषयोऽयमनुभव इत्याह—अहमिति । जडांशस्यैवाज्ञानाश्रयत्वं तद्विषयत्वं च किं न स्यादित्यत आह—अहमनुभवेति । अनात्मनोऽहंकारस्याज्ञानाश्रयत्वाभावेऽपि तदुपहितचैतन्यमेव तदाश्रयोऽस्तु, न तु चिन्मात्रमिति शङ्कते—तदुपहितेति । किमज्ञानस्योपहितचैतन्याश्रितत्वमात्रं तदनुभवविषय इत्युच्यते, उतानुपहितानाश्रितत्वमपीति ? । आद्ये न विरोध इत्याह—न तदुपहितेति । चिन्मात्राश्रिताज्ञानस्य कथमुपहिताश्रितत्वमित्याशङ्क्याकाशमात्राश्रितपरिमाणान्धकारादेरुपहिताकाशेऽपि वृत्तिवदविरोध इत्याह—तदाश्रयेति ।

द्वितीयं दूषयति—तदुपहितेति ।

तदुपहितचैतन्यमात्राश्रितत्वं त्वज्ञानस्य न-'अहमज्ञः' इति प्रतीतिविषयः । अहमेवाज्ञः अहंकारावच्छिन्नमेवाज्ञानमिति वाऽनुभवाभावात् । अज्ञोऽहमीश्वरो न भवामीत्यनुभवेऽज्ञानाश्रयस्येश्वराद्भेदः प्रतीयत इति चेत्, सत्यम् । न ह्येतावता चिन्मात्राश्रयत्वविरोधोऽस्ति । अज्ञोऽहं चिद्रूपे न भवामीत्यनुभवस्यैव चिद्रूपमात्राश्रयत्वे बा-

धकत्वात्, तस्य चासत्त्वात् । तस्माद्वेदान्तप्रतिपाद्यं मामहं न जानामीत्यनुभवादेकाश्रयविषयमेवाज्ञानम् । प्रयोगश्च अहमितिप्रकाशाविषयो न ब्रह्मविषयाज्ञानाश्रयः, तदाश्रयतावच्छेदको वा, कार्यत्वात् जडत्वात् घटादिवत् । अहमज्ञ इति प्रतीतिश्चाबाधिकेत्युक्तम् । कथं तर्हि चिन्मात्राश्रयमज्ञानं जीवेऽनुभूयते तदाश्रयस्य जीवचैतन्याभिन्नत्वादिति चेत् तर्हि ईश्वरस्याप्यज्ञत्वमहमज्ञ इति प्रतीतिश्च स्यादिति चेत्—

अज्ञानाश्रयस्य चिद्रूपेश्वराद् भेदावगमात्कथं ज्ञानस्य चिन्मात्राश्रयत्वमिति शङ्कते—अज्ञोऽहमिति-अत्राज्ञानस्येश्वरभेदेन सामानाधिकरण्यमात्रं प्रतीयते तत् आत्मत्ववदज्ञानस्य चिन्मात्राश्रयत्वेऽपि न विरुध्यते इति परिहरति—सत्यमिति । कीदृशस्तर्ह्यनुभवश्चिन्मात्राश्रयत्वविरोधीत्याकाङ्क्षायामाह—अज्ञोऽहमिति । अहङ्कारवादिनो मम तादृशोऽनुभवोऽस्तीत्याशङ्कयान्येषां तदभावात् त्वदनुभवो वटयक्षानुभववन्निर्मूल इत्याह-तस्य चेति । मामहं न जानामीत्यनुभवस्य बाधकाभावात्तत एकाश्रयविषयत्वमज्ञानस्यावश्यकमित्याह—तस्मादिति । चिन्मात्राश्रितत्वेऽनुमानमप्याह—प्रयोगश्चेति । शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठाज्ञानानाश्रयत्वेनार्थान्तरता-

वारणाय ब्रह्मविषयेत्युक्तम् । तदाश्रयतावच्छेदको वेति । नेत्यनुषज्यते । अहङ्कारातिरिक्तजडानाश्रितस्याज्ञानस्याहङ्कारतदवच्छिन्नचैतन्याश्रितत्वनिषेधे चिन्मात्राश्रितत्वमेव पर्यवस्यतीति भावः । उक्तानुमानस्याहमज्ञ इति प्रत्यक्षबाधमाशङ्कते तस्याहमर्थैकदेशचिदंशगाम्यज्ञानविषयत्वोपपादनान्नैवमित्याह—अहमज्ञ इति । उक्तानुमानस्य तर्कविरोधं शङ्कते—कथं तर्हीति । चिन्मात्रस्यैवाविद्यया जीवभावेन स्थितत्वात् तत्र तदनुभव इत्याशङ्क्य तर्हि चिन्मात्रस्यैव ब्रह्मभावेनापि स्थितत्वात्तत्रापि तदापात इत्याह—तदाश्रयस्येत्यादिना ।

अज्ञानाश्रयचिन्मात्रस्यैव जीवेश्वरभावापत्त्यैश्वररूपचैतन्यस्याप्यज्ञानाश्रयत्वेऽपि न जीववदज्ञत्वमिति प्रतिजानीते—यद्यपीति ।

यद्यप्यज्ञानाश्रयचैतन्ये ईश्वरेऽप्यज्ञानमस्त्येव तथापि न तेनेश्वरस्याज्ञत्वम् । तथा हि किमज्ञानाश्रयस्यैव चैतन्यस्य जीवपरभावेन विभागे जीववदीश्वरोऽप्यनादिजीवज्ञाननिवर्त्याश्रयः स्वात्मनि तद्वैशिष्ट्यं च प्रतीयादित्युच्यते, किं वा जीव इव भ्रान्त्यादिमानहमज्ञ इति प्रतीतिमांश्च स्यात्? । आद्ये इष्टापत्तिः । न हि सर्वज्ञेश्वरो जीवस्य स्वरूपावरकं तज्ज्ञाननिवर्त्त्यमनाद्यज्ञानपदाभिधे-

यमप्यस्तीति न जानाति। न चैतादृशं ज्ञानं तस्य सार्वज्ञ्यविरुद्धम्। न द्वितीयः। अज्ञानस्य तं प्रति-स्वरूपावारकत्वाभावेन तस्य व्यामोहादेरसंभवात्। स्वरूपावारकस्यैवाज्ञो न जानामीत्यनुभवविषयत्वात्। अन्यथा त्वदभिमतेश्वरेऽपि सर्वाधारे त्वदभिमतमज्ञानमस्तीति तस्य न जानामीत्यनुभवप्रसङ्गः। कथमेकमज्ञानं जीवस्य स्वरूपावारकं नेश्वरस्येति चेत्। न, त्वदभिमतमायाया इव पुरुषभेदेनैकस्याप्यज्ञानस्यावारकत्वानावारकत्वस्याविरुद्धत्वात् कार्यदर्शनस्य श्रुतिप्रमाणस्य चोभयत्र तुल्यत्वात्।

तदुपपादयितुं ब्रह्मण्यापाद्यमानमज्ञत्वादि विकल्पयति—तथा हीति। अनादीति। अनादित्वे सति जीवगतब्रह्मविषयज्ञानेन निवर्त्यं यत् तदाश्रय इत्यर्थः। स्वात्मनीति। जीवं प्रति सत्स्वरूपावरकमज्ञानं चिन्मात्रे मयि वर्तत इति प्रतीयादित्यर्थः। "मायिनं तु महेश्वरम्" इति श्रवणादीश्वरस्याविद्याश्रयत्वमिष्टमित्याह—आद्य इति। ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वादेव तस्मिंस्तद्वैशिष्ट्यप्रतीतिरपीष्टैवेत्याह—न हीति। जीवस्येति कर्मणि षष्ठी, जीवं प्रतीत्यर्थः। जीवव्यामोहकरमज्ञानमप्यस्तीति ज्ञानमीश्वरस्य सर्वज्ञत्वानुगुण-

मेव न तद्विरुद्ध मित्याह—न चैतादृशमिति । ईश्वरा-श्रितमप्यज्ञानं तं प्रति न किंचिदप्यावृणोतीति न तस्याज्ञत्वभ्रान्तत्वादिदोषप्रसङ्ग इत्याह—न द्वितीय इति । अज्ञानाश्रयेत्वमात्रेणाज्ञत्वानुभवापादने बाधकमाह—अन्यथेति । अज्ञानस्य जीवं प्रत्येव स्वरूपावारकत्वं स्वभावश्चेदीश्वरं प्रत्यपि तथा स्यान्न चेत्तथा जीवं प्रत्यपि तन्न स्यादिति शङ्कते—कथमिति । अज्ञानस्य जीवं प्रत्येव स्वरूपावारकत्वं स्वभावो नेश्वरं प्रति, यथा परमते मायाया ईश्वरतदनुगृहीतपुरुषातिरिक्तपुरुषमात्रव्यामोहकत्वं तद्वदित्याह—न त्वदभिमतेति । पुरुषविषय एव व्यामोहकार्यस्य संसारस्य दर्शनादीश्वरस्य च नित्यमुक्तत्वश्रवणात् परमते तथा व्यवस्थेत्याशङ्क्य ज्ञानावरणानावरणव्यवस्थायामप्ययं हेतुस्तुल्य इत्याह—कार्येति ।

ईश्वरस्य स्वाभाविकसर्वज्ञत्वविरोधान्न व्यामोह इत्येतदपि तुल्यमित्याह—तस्येति ।

तस्य स्वभावसर्वज्ञत्वान्न मायावरणमित्यपि तुल्यम् । न चेश्वरस्याज्ञानाश्रयत्वे निरवद्यत्वश्रुतिव्याकोपः सर्वाधारे तस्मिन्सार्वज्ञ्यविरुद्धावद्यस्यैव व्यामोहादेः श्रुत्या निषिद्धत्वात् । अन्यथा "मायिनं तु महेश्वरम्" "मम माया" इत्यादिश्रु

तिस्मृतिविरोधात्, मायाज्ञानाभेदात् मायाया अपिदोषत्वाच्च ।

यत्त्वज्ञानस्य चिन्मात्राश्रयत्वे बन्धोऽपि तत्रैव स्यान्न जीव इति, तन्न। अज्ञानाश्रयस्यैव जीवरूपत्वात् । न हि जीवेश्वरविभागानाक्रान्तं किंचिदिदानीं चैतन्यमस्ति ईश्वरे तु त्वन्मत इव बन्धककर्माभावात्संसारभ्रमहेत्वावरणाभावाद्वा न बन्धः ।

ननु धर्मिद्वये सति व्यवस्था युज्यते नैकधर्मिणीति चेत् । न, यथा हि दर्पणाद्युपाधिनैकस्मिन्नेव मुखे आरोपितभेदे प्रतिबिम्ब एव श्यामत्वादिसंबन्धो न बिम्बे, एवमज्ञानेनापि प्रतिबिम्बजीव एव बन्धो जायते न बिम्बे भ्रमविशेषस्य प्रतिबिम्बनैयत्यमेवोपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वगिरोच्यते ।

ईश्वरेऽज्ञानलक्षणदोषाङ्गीकारे तस्य निरवद्यत्वश्रुतिविरोध इत्याशङ्क्याज्ञानस्य जीवं प्रत्येव दोषत्वेनेश्वरं प्रत्यदोषत्वान्मैवमित्यभिप्रेत्याह—न चेश्वरस्येति। निरवद्यश्रुत्येश्वरेऽज्ञानस्वरूपस्यापि निषेधे बाधकमाह—अन्यथेति । न चोक्तश्रुत्यादिनेश्वरे सा-

यासंबन्ध एव प्रतीयते न चाज्ञानसंबन्ध इत्याशङ्क्य तयोरभेदस्योपपादितत्वादित्यभिप्रेत्याह—मायेति । ननु मायिनमितीश्वरस्याज्ञानविषयत्वमेवोच्यते न तु तदाश्रयत्वमिति चेत् । न, तस्य स्वाश्रयव्यामोहकत्वेनैव मायाशब्दार्थत्वात् जीवमात्राश्रितत्वे तदयोगादिति भावः । मायाऽविद्ययोर्भेदाङ्गीकारेऽपीश्वरस्य मायामात्राश्रयत्वाभ्युपगमेऽपि निरवद्यत्वश्रुतिविरोधस्तुल्य इत्यभिप्रेत्याह—मायाया इति । परोक्तबाधकान्तरमनुवदति दूषयितुम्—यच्चेति । अज्ञानाश्रयचिन्मात्रस्यैव जीवभावेनावस्थाने जीवाश्रितसंसारस्याज्ञानसामानाधिकरण्यमक्षतमित्याह—तन्नेति । अविद्यादशायां जीवेशविभागानाक्रान्तचिन्मात्राप्रतीतेर्जीवेश्वरभिन्नं चिन्मात्रमेव नास्ति कुतस्तत्र संसार इत्याह—न हीति अज्ञानाश्रयचिन्मात्रस्यैव जीवेशभावेनावस्थाने जीववदीश्वरेऽपि संसारः स्यादित्युक्तं परिहरति—ईश्वर इति । परमते जीवेशभेदस्य सत्त्वादुक्तव्यवस्था घटते, सिद्धान्ते तु तदभावात्सा न युक्तेति शङ्कते—नन्विति । सत एव भेदाद्विरुद्धधर्मव्यवस्थेत्यत्र निदर्शनाभावाद् व्यवस्थासमानसत्ताक एव भेदस्तत्प्रयोजकः सिद्धान्तेऽपि जीवेश्वरयोस्तादृशभेदाभ्युपगमात्तत एव तद्धर्माणां व्यवस्थोपपत्तिरिति सदृष्टान्तमाह—न यथेति । दर्पणाद्युपाधेः प्रतिबिम्बमुखे मालिन्यवक्रत्वाद्यनिष्टप्रतिभासप्रयोजकत्वदर्शनादुपाधेः प्रतिबिम्ब एवानिष्टप्रतिभासप्रयो—

जकत्वं प्रतिबिम्बपक्षपातित्वं ततश्चाज्ञानप्रयुक्ताज्ञत्वाद्यनिष्टभ्रमो जीव एव प्रतिबिम्बात्मके न त्वीश्वरे बिम्बात्मनीत्यभिप्रेत्याह—भ्रमविशेषस्येति । प्रतिबिम्बपक्षपातित्वशब्दस्यार्थान्तरमाह—अथ वेति ।

अथ वोपाधिः स्वधर्मप्रतिबिम्ब एवारोपयतीति नियमस्तदर्थः । कर्तृत्वादिबन्धे चान्तःकरणमेवोपाधिर्न त्वज्ञानमात्रं सुषुप्तौ तस्मिन्सत्यपि कर्तृत्वाद्यदर्शनात् । उपपादितं चैतत्साक्षिविवेके । कर्तृत्वादिकं चान्तःकरणधर्म इति तत्प्रतिबिम्ब एव बन्धो न ब्रह्मणि ।

अत्रापि दर्पणधर्मस्य मालिन्यादेः प्रतिबिम्बमुख एवारोपवदज्ञानधर्मस्य जाड्यादेरपि जीव एवारोप इति व्यवस्थोपपत्तिः । नन्वेवं वियदादेरप्यज्ञानोपाधिपरिणामत्वेन तद्धर्मत्वात् प्रतिबिम्बनैयत्यापात इति चेत् न । उक्तनियमस्योपाधिसन्निकर्षकालनियततद्धर्मविषयत्वाद्वियदादेस्तथात्वात् । ननु बिम्बप्रतिबिम्बयोरुभयोरप्यौपाधिकभेदवत्त्वात्कथमयं नियम इति चेत् । न उपाधिर्हि ग्रीवास्थमुखप्रतियोगिकं स्वनिष्ठभेदं प्रतिबिम्बमुख एवारोपयति न तु ग्रीवास्थमुखे । तस्य स्वस्माद् भेदाप्रतीतेः । यस्तु प्रतिबिम्बमुखात्तस्य भेदः प्रतीयते न स पूर्ववद्दर्पणधर्मः सन् तदुपाधिना तत्रारोप्यते दर्पणग्रीवास्थमुखयोर्युगपदेव प्रतिबिम्बभे-

देनान्वयात् । तस्मात् बिम्बे प्रतिबिम्बप्रतियोगिको भेदो बिम्बत्ववदुपाधिप्रयुक्त एव न तूपाधिधर्मः । एवमनाद्युपाधिनिष्ठोऽपि भेदः प्रतिबिम्ब एवारोप्यते इति दृष्टानुरोधेन कल्पनीयमिति भावः । कथं तर्ह्यज्ञानाधर्मस्य कर्तृत्वादिबन्धस्य प्रतिबिम्बनैयत्यमित्याशङ्क्य तदुपाध्यन्तरप्रयुक्तमित्याह—कर्तृत्वादीति । एवकारार्थमाह—न त्विति । अज्ञानस्यात्मनि कर्तृत्वाद्यारोपकान्तःकरणोपादानात्तत्प्रयोजकत्वमात्रं न तु साक्षात्तदुपाधित्वं सत्यप्यज्ञानेऽन्तःकरणाभावे तददर्शनादित्यर्थः। ननु जलादेश्चलनादिवदज्ञानस्यैव कर्तृत्वादिकं कादाचित्कधर्मः किन्न स्यादिति तटस्थशङ्कानिराकरणायाह—उपपादितमिति । कर्तृत्वादेरहमनुभवविषयधर्मत्वानुभवादन्तःकरणस्यैव तथात्वात्तद्धर्मत्वमेवेत्येतदकर्त्रात्मवादे निरूपितमित्यर्थः । फलितमाह—कर्तृत्वादिकमिति। अज्ञाने चित्प्रतिबिम्बात्मकजीवस्यैवान्तःकरणे प्रतिबिम्बितत्वात्तदुपाधिकबन्धोऽपि तत्रैव व्यवस्थित इत्यर्थः ।

यदुक्तमन्तःकरणस्य जपाकुसुमस्थानीयत्वात् प्रतिबिम्बोपाधित्वमेव नेति तद्दूषयति अन्तःकरणमिति ।

अन्तःकरणं च प्रतिबिम्बोपाधिरिति दर्पणस्थानीयमपि न जपाकुसुमस्थानीयमेव तत्र प्रमाणाभावात् । बुद्धौ प्रवेशरूपप्रतिबिम्बभावस्य-

तत्र श्रूयमाणत्वात् । एवं ब्रह्माकारवृत्त्यभिव्यक्तं तदाश्रयचैतन्यं तन्निवर्तकमिति न चैतन्याश्रयाज्ञानस्य निवृत्त्यनुपपत्तिः । ननु विषयाश्रयं चेद्ज्ञानं कथं प्रतीयेत । आवृतस्य प्रकाशत्वानुपपत्तेः, प्रकाशमानस्यैव प्रकाशकत्वात् । न चाज्ञानसाक्ष्यंशचैतन्यं नावृतमिति वाच्यम् । आवृतानावृतांशभेदाभावादिति; मैवम् । आवृतस्यापि प्रकाशस्य प्रकाशत्वानपायात् तस्याज्ञानप्रकाशकत्वोपपत्तेः ।

अतःकरणस्य प्रतिबिम्बोपाधित्वेऽपि मानं नेत्याशङ्क्याह—बुद्धाविति ।"आत्मानमन्विच्छ गुहाप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्टं पुराणम् । सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्य"इत्येवमादौ परस्य जीवरूपेण बुद्ध्यादिप्रवेशश्रवणादपरिच्छिन्नस्य तस्य तत्प्रतिबिम्बभावव्यतिरेकेण प्रवेशासंभवाद् बुद्ध्यादेरपि प्रतिबिम्बोपाधित्वमित्यर्थः। यदुक्तं चिन्मात्राश्रिताज्ञानसमानाधिकरणज्ञानासंभवात् तस्य निवृत्त्यनुपपत्तिरिति । तत्राह-एवमिति । कर्तृत्वादिबन्धस्येव ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तेरप्यज्ञानाश्रयजीवचैतन्यमधिष्ठानतयाऽऽश्रय इत्यज्ञानसामानाधिकरण्यम् । तद्वद् वृत्त्या तदभिव्यक्ताधिष्ठानचैतन्येन चाऽज्ञाननिवृत्त्युपपत्तिरिति भावः । अज्ञानावृत-

स्यैवाज्ञानविषयत्वात्तस्यैव तदाश्रयत्वे ततो ज्ञानप्रथा न स्यादिति शङ्कते—नन्विति । प्रकाशमानस्यैवेति । इतरथा घटादिकमप्यावृतस्याधिष्ठानचैतन्ये न प्रकाशेतेतिभावः । चिन्मात्रस्यैकोंऽशोऽज्ञानावृतः अपरोंऽशोऽनावृतोऽज्ञानसाधक इत्याशङ्क्य तन्नांशभेदाभावान्नैवमित्याह-न चेति । अज्ञानावरणेन चैतन्यस्य प्रकाशरूपत्वानपायात्तस्येतराप्रकाशकत्वे चिदावारकाज्ञानसत्ताप्रकारकसंशयादिविरोधित्वरूपं तत्प्रकाशकत्वमविरुद्धम् । राह्वावृतसौरप्रकाशस्य स्वावारकप्रकाशकत्वदर्शनादित्यभिप्रेत्य परिहरति—नैवमिति ।

अज्ञानाश्रयचिन्मात्रस्यानन्दादिरूपेणावृतत्वादज्ञानविषयत्वं चिद्रूपेणानावृतत्वात्तदवभासकत्वं चाविरुद्धमिति पक्षान्तरमाह—अथ वेति ।

अथ वा प्रकाशोऽनावृत एव चैतन्यं नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहाराभावेन चैतन्ये तद्विषयत्वयोग्यतालक्षणावृतत्वाभावात् । न चैवं तदावृतं न स्यादिति वाच्यम् । अथानन्दो नास्ति न प्रकाशत इत्यादिव्यवहारदर्शनेन तद्विषयत्वयोग्यतालक्षणावृतत्वस्यापि सत्त्वात् । न चावृतानावृतभेदप्रसङ्गः आवृतत्वस्य कल्पितत्वेनाविरोधेऽपि कल्पितावरणं चैतन्ये स्यादिति वाच्य-

म्। चैतन्य आवरणकृत्याभावेनावृतत्वानुपपत्तेः। चैतन्यानन्दयोरत्यन्ताभेदस्यापि श्रुतिन्यायसिद्धत्वात् कल्पितावृतत्वस्य स्वाश्रये तदभावाविरुद्धत्वात्। आवृतत्वानावृतत्वयोः कल्पितधर्मिभेदादविरोध इति केचित्॥

स्वप्रकाशत्वेनास्ति प्रकाशत इति व्यवहारयोग्ये नास्ति न प्रकाशत इतिव्यवहारयोग्यत्वमविद्याधीनावरणमित्यनन्तरवादे वक्ष्यते। ततश्च चैतन्याभेदोऽपि नास्ति न प्रकाशत इतिव्यवहारदर्शनेन चैतन्यात्माभेदस्यावृतत्वमपि चैतन्यं नास्तीत्यादिव्यवहारादर्शनान्न तेन रूपेणावृतत्वं वृत्तिविशेषाभावदशायामानन्दो नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहारदर्शनेन तेन रूपेणावृतत्वमात्मन इत्यर्थः। ननूक्तावरणानावरणे विरुद्धेऽविरुद्धे वा? आद्ये तदाश्रययोरानन्दचैतन्ययोर्भेदापातेनात्मनश्चिदानन्दरूपत्वं स्यात्। द्वितीये चिद्रूपेऽप्यावरणापातः। तस्यावरणाविरोधादिति न शङ्कनीयम्। अविरुद्धस्याप्यावरणस्य चैतन्ये कल्पकाभावादेवाभावादित्याह—न चेत्यादिना। चैतन्यस्यावृतानन्दभेदादेवानावरणं किं न स्यादित्यत आह—चैतन्येति। "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" "सदानन्दचिन्मात्रम्" इत्यादिश्रुत्या चिद्भिन्नस्यानन्दस्य दृश्यतया कल्पितत्वेनापुरुषार्थत्वा-

पातादित्यादियुक्त्या च तयोर्भेदाभावसिद्धेस्तत्रावरणानावरणे न धर्मिभेदप्रयुक्ते इत्यर्थः । नन्वनावृतचिन्मात्रत्व आनन्दस्याप्यावृतत्वं न स्यात् वास्तवानावरणसमसत्ताकावरणान्तराभावेन कल्पितावरणस्यैव तद्विरोधित्वादिति, तत्राह—कल्पितेति । कल्पितस्य शुक्तिरूप्यादेः स्वभावेन सहावस्थानदर्शनादभावस्य स्वाश्रये प्रतियोगिसत्त्वेनैव विरोधो न प्रतियोगिनेत्यसकृदुक्तत्वादनावृतत्वस्यावरणस्याभावेऽपि तदुपपद्यत इति भावः । चिदानन्दयोर्वास्तवाभेदेऽप्यनिर्वचनीयभेदादावरणानावरणव्यवस्थेति मतान्तरमाह—आवृतत्वेति ।

अनावृते भेदारोपाभावादावरणाधीनो भेदारोपः । आवरणस्य तदधीनत्वेऽन्योन्याश्रय इति चेत् न । उभयोरप्यनादित्वात्साक्षिमात्रभास्यत्वाच्चोत्पत्तिज्ञप्त्योः परस्परापेक्षाभावात्स्थयुक्तौ तु परस्परापेक्षा न दोष इत्यभिप्रेत्याह—न चेति ।

न चावरणसिद्ध्यनन्तरं भेदारोप इत्यन्योन्याश्रयः । उभयोरप्यनादित्वात् । न चानादित्वे कल्पितत्वानुपपत्तिः । मिथ्यात्वपर्यायकल्पितस्यानादित्वेऽप्यविरोधात् । तस्माद् ब्रह्मविषयमज्ञानं चैतन्यमात्राश्रयमिति रजतादिविषयमहेत्वज्ञानमपि शुद्धचैतन्यविषयं तदाश्रयं च

तस्यैव तद्भ्रमहेतुत्वात् । शुक्तिकावच्छिन्नचैतन्येऽज्ञानान्तराभावात् । न चैवं शुक्त्याकारवृत्त्या तदनवभासप्रसङ्गः, तदवच्छिन्नचैतन्यस्यावृतत्वात् तदावरणस्य ततोऽनिवृत्तेरिति वाच्यम् । अज्ञानस्य तत्तदाकारवृत्तिसंसृष्टचैतन्याविषयस्वभावतया सत्यपि तस्मिन् वृत्त्या तदवभाससंभवात् सोऽयंवृत्तेरावरणाभिभवो नाम । अस्तु वाऽज्ञानान्तरं घटं न जानामीति घटज्ञानविरोधितया तदनुभवात्, ब्रह्माज्ञानस्य तदयोगात्। शुक्तिकादिज्ञानेन तदज्ञाननिवृत्त्यनुभवाच्च तदपि समानाश्रयविषयम् ।

ननु दोषजन्यस्यैव कल्पितपदार्थत्वाद् भेदादेरनादित्वे कल्पितत्वानुपपत्तिरिति चेत् न । परमते भ्रमस्य दोषजन्यत्वेऽपि कल्पितत्वाभावान्मिथ्यात्वमेव कल्पितत्वम् । तच्च बाध्यत्वं तदनादित्वेन न विरुद्धमित्याह—न चानादित्वे इत्यादिना । मूलाज्ञानस्यैकाश्रयविषयत्वमुपसंहरति—तस्मादिति। अज्ञानमेकमेवेति मते रजतादिभ्रमहेत्वज्ञानस्य मूलाज्ञानादभेदात्तदप्येकाश्रयविषयमित्याह—रजतादीति । मूलाज्ञानावृतचिन्मात्रस्यैव शुक्तिकाद्यवच्छिन्नत्वे शुक्त्याद्याकारवृत्त्या तदावरणानिवृत्त्ययोगाच्चक्षुरादेरापरोक्ष्यं

न स्यादित्याशङ्कामपवदति—न चेति । हेतुमाह—अज्ञानस्येति । अन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यातिरिक्तचैतन्यावरणस्वभावत्वादज्ञानस्य शुक्त्याद्याकारवृत्त्यवच्छेददशायां तदवच्छिन्नचैतन्यमज्ञानेनानावृतमिति ततः शुक्त्यादेरपरोक्षतयाऽवभासोपपत्तिरित्यर्थः । अज्ञानस्य वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यानावरकत्वमेव वृत्तेर्हेतोरावरणाभिभव इति तत्र तच्चोच्यते, न त्वज्ञाननिवृत्तिरित्यभिप्रेत्याह—योऽयमिति । रजतादिभ्रमहेत्वज्ञानं मूलाज्ञानान्मूलाज्ञानादन्यदेवेत्यर्थः । साधितावस्थाज्ञानस्य शुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यमेवाश्रयो विषयश्चेति तद्रूपैकाश्रयविषयमित्याह—तदपीति ।

अवस्थाज्ञानस्य विषयचैतन्यनिष्ठत्वे तस्य प्रमातृसंबन्धितयाऽनुभवायोग इति शङ्कते—नन्विति ।

नन्वेवं विषयचैतन्यगताज्ञानान्तरस्य कथमहमिदं न जानामीति प्रतीतिरिति चेत् । न, अवस्थावस्थावतोरभेदादवस्थावतो मूलाज्ञानस्यात्मगततयानुभव इति केचित् । अन्ये तु चैतन्यैक्यादित्याहुः । अपरे तु शुक्तिमहं न जानामीत्यनुभवो मूलाज्ञानविषयः शुक्त्यादेरपि तद्विषयाभिन्नतया तद्विषयत्वानुभवात् रजताद्युपादानमज्ञानन्तु कार्य्यानुपपत्तिगम्यमित्याहुः । अथ वा

मूलाज्ञानस्याश्रयविषयाभेदानुभवात् तदविरुद्धागमानुमानाभ्यामस्तु चैतन्यमात्रमाश्रयो विषयश्च। शुक्त्याद्यज्ञानस्याहमिदं न जानामीति तद्भेदानुभवात् अहमर्थचैतन्यमाश्रयः। शुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यं विषयः।

अवस्थाज्ञानस्य मूलाज्ञानधर्मत्वाद्धर्मधर्मिणोरभेदान्मूलाज्ञानस्य चाहंकारसमानाधिकरणत्वादवस्थाज्ञानमपि तदनुरक्ततया भातीति केषांचित्परिहारमाह—अवस्थेति। स्वमतमाह—अन्ये त्विति। यथा सेर्वादेः देवदत्तान्तःकरणावच्छिन्नसाक्षिसम्बन्धाभावेऽपि वस्तुतस्तदभिन्नचैतन्येऽध्यासमात्रेण तेनाज्ञाततयाऽनुभूयते, एवं घटावच्छिन्नचैतन्यस्याज्ञानस्याहंकारावच्छिन्नचैतन्येन विशिष्यसंबन्धाभावेऽपि वस्तुतोऽज्ञानाश्रयचैतन्यस्य तेनाभेदमात्रेणाहमिदं न जानामीति प्रतीतिरुपपद्यते। घटादेरज्ञाततयाऽनुभव इवाज्ञानानुभवेऽपि तदधिष्ठानचैतन्यप्रमातृचैतन्ययोर्वास्तवाभेदस्यैव प्रयोजकत्वात्। विषयचैतन्याश्रितस्याप्यज्ञानस्य तन्निवर्तकज्ञानाश्रयप्रमात्रेतरव्यावृत्तस्वरूपसम्बन्धविशेषाच्छाखाग्रचन्द्रमा इतिवन्ममाप्यज्ञानमित्यादिप्रतीतिरुपपद्यत इति भावः। सर्वत्र न जानामीति मूलाज्ञानस्यैवानुभूयमानत्वादवस्थाज्ञानानामननुभव इष्ट इति मतान्तरमाह—अपरे त्विति। मूलाज्ञानं प्रति शुक्त्यादेर्विषयत्वतदवच्छेदक-

त्वयोरभावात्कथं शुक्तिं न जानामीत्यादिप्रतीतिरित्याशङ्क्याह—शुक्त्यादेरिति । अज्ञानविषयब्रह्माभिन्नसत्ताकतया शुक्त्यादेरपि तद्विषयत्वानुभव इत्यर्थः एवं तर्हि मानाभावादवस्थाज्ञानमेव न सिद्ध्येदित्याशङ्क्य व्यवहारदशायां बाध्यमानकार्यानुपपत्त्या तत्सिद्धिरित्याह—रजतेति । रजतादिकमज्ञानचैतन्य । विवर्त्तो न त्वज्ञानविवर्त्त इति मतेन मूलाज्ञानस्यैवैकाश्रयविषयत्वं न त्ववस्थाज्ञानानामित्याह—अथ चेति । अभेदानुभवादिति । वेदान्तवेद्यं मामहं न जानामीत्यर्थः । "मायिनं तु महेश्वरम्" इत्यागमपदार्थः । अहमिति प्रकाशविषयो न ब्रह्मविषयाज्ञानाश्रयस्तदवच्छेदको वा इत्याद्यनुमानपदार्थः । अवस्थाज्ञानमेकाश्रयविषयम् आवारकत्वात् मूलाज्ञानवदित्यनुमानं शुक्तिमहं न जानामीत्याद्याश्रयविषयभेदविषयधर्मिग्राहकानुभवविरोधेन दूषयति—न चेति ।

न चावारकत्वादिना तदभेदानुमानम् । अनुभवविरोधे तस्याभासत्वात् । अन्याश्रिताज्ञानेनापि अन्यत्र विपरीतव्यवहाराचनयोग्यत्वस्यावरणस्य कर्त्तुं शक्यत्वात् । करणाश्रितेनापि विषयसंयोगेन कर्त्तरि ज्ञानदर्शनादिति । अविद्याप्रतिबिम्बिते जीवेऽविद्या न वर्तते न ब्रह्मणि अ-

ह्मणो निरवद्यत्वश्रुतेः। मायाविद्श्रुतेर्माया विषयत्वेनाप्युपपत्तेरिति केचित्। न चान्योन्याश्रय-अविद्याजीवत्वयोरनादित्वात्। केवलसाक्षिवेद्यत्वाच्च। ननु जीवत्वमविद्याप्रयुक्तम्। अविद्या च जीवाश्रयैवेति च प्रयुक्तावितरेतराश्रयः; तदाह नवीनः—

अविद्याजीवयोर्यत्र ह्यपेक्षा तन्निरोधकः।
अन्योन्यसंश्रयो नोचेदन्येनान्याधीनताक्षतिः॥
इति चेत्॥

अज्ञानस्य प्रमातृचैतन्यगतत्वे ततः कथमन्यथावरणं अपवारकान्तःस्थेन तमसा बाह्यप्रदेशे आवरणाद्-र्शनादित्याशङ्क्य हेतुहेतुमतोरेकाश्रयत्वनियमाभावान्न तदिति सदृष्टान्तमाह—अन्येति। वाचस्पतिमते मूलाज्ञानस्याप्याश्रयविषयभेदोऽभ्युपगतः,। तमुपपादयितुमाह—अविद्येति। ब्रह्मणो मायात्मकाज्ञानानाश्रयत्वे "मायिनं तु महेश्वरम्" इति श्रुतिविरोध इत्याशङ्क्याह—मायावित्त्वेति। ननु चैतन्यस्य वस्तुतो जीवत्वाभावादविद्याधीनं जीवत्वं तदवच्छिन्नाश्रयाऽविद्येति मते विद्याऽपि तदधीनेति परस्पराश्रय इत्यत आह—न चेति। किमविद्याजीवत्वयोरुत्पत्तावन्योन्यापेक्षा उत ज्ञप्तौ प्रयुक्तौ वा?। नाद्यः। तयोरुत्पत्तेरेवाभावादि-

त्याह—अविद्येति। न द्वितीयः। तज्ज्ञानस्य नित्यतयाऽन्यानपेक्षत्वादित्याह—केवलेति। तृतीयं शङ्कते—नन्विति। प्रयुक्तावितरेतराश्रयत्वे नोक्तदोष इत्याशङ्क्य तस्य दोषत्वपरोक्तश्लोकेन दर्शयति—तदाहेति।

अविद्याजीवत्वयोर्यद्यन्योन्यं प्रति कारणत्वेन कारणतावच्छेदकत्वेन वा प्रयोजकता स्यात्तह्युभयोरप्यसिद्ध्यापातेनान्योन्यप्रयुक्तिरपि न स्यान्न त्वेतदस्ति, किं तु मुखप्रतिबिम्बे श्यामत्वव्यवस्थापकभेदोपाधितया दर्पणं तत्प्रयोजकमितिवच्चित्प्रतिबिम्बे जीवत्वव्यवस्थापकभेदोपाधित्वादविद्याभावे जीवत्वस्याप्यभावादविद्या जीवत्वप्रयोजिकेत्युच्यते जीवत्वमप्यविद्याश्रयतावच्छेदकत्वात्तत्प्रयोजकमित्युच्यते। आश्रयतावच्छेदकतया च परस्परापेक्षा परैरपीष्यत इति न दोष इत्यभिप्रेत्याह—न ह्यविद्याया इत्यादिना।

न ह्यविद्याया जीवत्वप्रयोजकत्वं तत्कारणत्वेन तदवच्छेदकत्वेन वा। तस्यानादितावत्। किं त्वविद्योपहिते जीवत्वम्। उपाधिश्च यद्यपि तटस्थ एव तथापि तदधीनपृथक्त्वाश्रयचैतन्ये जीवत्वमिति तदाश्रयतावच्छेदकत्वेन जीवत्वव्यतिरेकव्याप्यव्यतिरेकप्रतियोगिनीति सा तत्प्रयोजिका। आश्रयतावच्छेदकं त्वन्योन्यसापेक्षमन्यमतेऽपि दृष्टम्। यथा द्रव्यत्वगुणवत्त्वयोःप्रमेयत्वा-

भिधेयत्वयोर्वेति न दोषः। न चाज्ञानाजन्यत्वे जीवत्वादेः कथमज्ञानप्रयुक्तत्वं वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वादिति वाच्यम्। ज्ञानकालनियतव्यतिरेकप्रतियोगिजीवत्वादेरज्ञानप्रयोज्यत्वात्। अन्यथा तन्निवृत्तौ तदनिवृत्तिप्रसङ्गात्। न च ज्ञानेनैव तन्निवृत्तिरिति वाच्यम्। सति अज्ञाने तदयोगात्। श्रुतौ स्मृतौ च जीवत्वादेरज्ञानाधीनत्वस्य सिद्धत्वाच्च।

जीवत्वस्याज्ञानाकार्यत्वे चैतन्यवन्मिथ्यात्वं न स्यादित्याशङ्क्य न मिथ्यात्वमविद्याकार्यत्वप्रयुक्तं तदभावेऽप्यज्ञानस्य मिथ्यात्वात्, किं तु जडत्वप्रयुक्तम्। तच्च जीवत्वस्यानादित्वेऽप्युपपद्यत इत्याह—न चाज्ञानेति। ननु जीवत्वजीवेशभेदादेरनादित्वे कथं तस्य तत्र तत्राज्ञानप्रयुक्तत्वाभिधानं तत्समानाधिकरणत्वमात्रेण तत्प्रयुक्तत्वेऽज्ञानमपि जीवत्वादिप्रयुक्तं स्यादिति चेत् न। अज्ञानव्यतिरेकस्य जीवत्वादिव्यतिरेकप्रयोजकत्वात् तत्प्रतियोग्यज्ञानं तत्प्रतियोगिजीवत्वादिप्रयोजकमित्याह—न चैवमित्यादिना। अज्ञाननिवृत्ते जीवत्वादिनिवृत्त्यप्रयोजकत्वे दोषमाह—अन्यथेति। ज्ञानादेव साक्षाज्जीवत्वादिनिवृत्तिर्भवत्वित्याशङ्क्य जीवस्य स्वस्वरूपब्रह्माज्ञाने सति जीवत्वादिनिवृत्त्य

योगात्तत्पूर्वमज्ञानमनिवृत्तेरावश्यकत्वान्मैवमित्याह--न च ज्ञानेनेति। "एषा माया जीवेशावभासेन करोति" इति श्रुतेः "विभेदजनके ज्ञाने" इति स्मृतेश्च जीवत्वादेरविद्याप्रयुक्तत्वमभ्युपेयमित्याह—श्रुताविति । प्रतिबिम्बचैतन्यस्य जीवत्वमिव बिम्बचैतन्यस्येश्वरत्वमप्यविद्याप्रयुक्तमित्याह—एवमिति ।

एवमीश्वरत्वमप्यविद्याप्रयुक्तम् । "जीवेशावभासेन करोति" इति श्रुतेः। तत्प्रयुक्तिमात्रेण करोतिश्रुतिः प्रयुक्तिश्चोक्ता। जीवेश्वराभ्यामेव तयोः कल्पने आत्माश्रयः । अन्योन्यकल्पने वाऽन्योन्याश्रय इति नवीनोक्तमप्यत एवासत्। अनादित्वात् । वस्तुतस्तु ब्रह्मवादे आत्माश्रयत्वादिर्न दोषः । अतो मतद्वयेऽपि न दोष इति । तच्चाज्ञानं चैतन्यमात्रमावृणोतीत्युक्तम् । अत्र नवीनः—अज्ञानं न चैतन्यविषयं तत्रावरणकृत्यानिरूपणात । न तावदावरणं प्रकाशविनाशः तदनुत्पादो वा । स्वरूपप्रकाशस्य तदयोगात् । आत्मन आगन्तुकप्रकाशावेद्यत्वात् । नापि सत एव प्रकाशस्य विषयसंबन्धाभावः प्रकाशस्यात्मस्वरूपत्वात् ।

आभासेनेति । प्रतिबिम्बादिभावेनेत्यर्थः । जीवे

श्रयोरनादित्वात्कथं मायाकृतत्वमित्यत आह—तत्प्रयुक्तीति। तदधीनोत्पत्तिरेव तत्प्रयुक्तिः साऽप्यसंभविनीत्याशङ्क्याह—प्रयुक्तिश्चेति। मायाव्यतिरेकाधीनव्यतिरेकप्रतियोगित्वात् जीवत्वादेस्तदधीनस्थितिकत्वमेव तत्प्रयुक्तिः, सा चानादेरप्यविरुद्धेति भावः। जीवत्वेश्वरत्वयोः कल्पितत्वे परोक्तानुपपत्तिमनुवदति-जीवेति। जीवत्वादेः कल्पितत्वं यदि जन्यत्वं स्यात्तदुक्तो दोषः स्यात्। न चैवम्। तस्यानादित्वात्। किं तु तन्मिथ्यात्वम्। तच्चानादेरप्यविद्यासम्बन्धस्येवाविद्याप्रयुक्तत्वादेवोपपद्यत इत्यभिप्रेत्याह—अनादित्वादिति। किं चात्माश्रयादेः प्रतीयमानजीवत्वादेर्मिथ्यात्वापादकत्वात्स नाद्वैतमते दोष इत्याह—वस्तुतस्त्विति। अज्ञानं चिन्मात्राश्रयविषयं जीवाश्रयं ब्रह्मविषयं वेति मतद्वयस्य निरवद्यत्वं निगमयति—अत इति। अज्ञानाधीनावरणं निरूपयितुं तस्य प्रसङ्गमाह—तच्चेति। आवरणस्वरूपस्याधस्तादुक्तत्वात् पुनस्तन्निरूपणं किमर्थमित्याशङ्क्य तत्र परोक्तदोषापवादायायमारम्भ इत्यभिप्रेत्य तदुक्तमनुवदति—अत्रेति। आवरणं च तत् कृत्यं चेत्यावरणकृत्यं तदनिरूपणादित्यर्थः। किमावरणं प्रकाशविनाशः, प्रकाशानुत्पादो वा, सतः प्रकाशस्य विषयसंबन्धाभावो वा, फलानुत्पत्तिर्वा, नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहारो वा, अस्ति प्रकाशत इति व्यवहाराभावो वा, नास्तीत्यादिव्यवहारयोग्यत्वं वा,

अज्ञानविशेषितापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं वा, अज्ञानस्य जीवं प्रति शुद्धचैतन्यावच्छेदकत्वं वा ? । नाद्याविन्याह—न तावदिति । किमत्र प्रकाशपदेनाऽऽत्मस्वरूपप्रकाश उच्यते, तद्विषयागन्तुकप्रकाशो वा ? । उभयथाऽप्यनुपपत्तिमाह—स्वरूपेति । तृतीयं दूषयति—नापीति । स्वप्रकाशात्मनः सदा प्रकाशसंबद्धत्वात्तद्भावोऽसंभवीत्यर्थः ।

चतुर्थमपवदति—नापीति ।

नापि फलानुत्पत्तिः ज्ञाततारूयफलस्य ज्ञानजन्यस्यानभ्युपगमात् । अविद्यानिवृत्तावविद्यायाः प्रतिबन्धकत्वेऽनिर्मोक्षप्रसङ्गात् । नापि नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहारः । अभिलापरूपव्यवहारस्य रजतादिभ्रमवदावरणसाध्यत्वात् । अभिवदनस्यापि भ्रमजन्यस्य तद्धेत्वावरणापेक्षत्वात्, सुषुप्त्यादौ व्यवहाराभावाच्च । नाप्यस्ति प्रकाशत इति व्यवहाराभावः । अभिज्ञारूपस्वरूपप्रकाशस्याभावायोगात् । वृत्तिरूपाभिज्ञाव्यवहारस्य मोक्षेऽप्यसत्त्वात् । नापि नास्तीत्यादिव्यवहारयोग्यत्वं तस्याप्यारोपितत्वादावरणाधीनत्वात् । तस्यावेद्यत्वे सत्यप-

रोक्षव्यवहारयोग्यत्वलक्षणस्वप्रकाशत्वविरोधित्वादात्मान्ययोगाच्च ।

फलशब्देन ज्ञातता विवक्षिता अविद्यानिवृत्तिर्वा ?। आद्य आह-ज्ञाततेति। द्वितीयेऽविद्यायाः स्वनिवृत्त्यनुत्पत्तिप्रयोजकतया तत्प्रतिबन्धकता स्यात् । ततश्च स्वनिवृत्तेः पूर्वं स्वाभावायोगेन स्वनिवृत्तिरेव न स्यादिति मोक्षो न भवेदित्याह—अविद्येति । पञ्चमं निराकरोति-नापीति । व्यवहारपदेनाभिलाषरूपो व्यवहारो विवक्षितः, अभिज्ञारूपो वा ?। आद्ये तस्याऽऽवरणासाध्यत्वेन ततोऽन्यदेवावरणं वाच्यमित्यभिप्रेत्याह—अभिलाषेति । अभिलाषो ज्ञानसाध्यो न त्वावरणसाध्य इत्याशङ्क्याह—अभिवदनस्येति । अथयाऽव्यवहारहेतुज्ञानस्य असत्वात्तद्धेत्वावरणमन्यदेव वाच्यमित्यर्थः । अतेनैव द्वितीयोऽपि कल्पो निरस्त इति द्रष्टव्यम्। सुषुप्तिप्रलयादावावरणसत्त्वेऽपि व्यवहाराभावादपि न तदावरणमित्याह—सुषुप्तीति। षष्ठमपवदति—नापीति। अत्रापि व्यवहारपदेनाभिज्ञा विवक्षिता, उताभिलाषः ?। आद्येऽपि स्वरूपप्रकाशोऽभिज्ञा उत वृत्तिः ? । आद्येऽसंभवमाह—अभिज्ञेति। द्वितीयेऽतिव्याप्तिमाह—वृत्तीति । अभिलाषपक्षोऽप्यनेन निरस्त इति द्रष्टव्यम् । सप्तमं निषेधति—नापीति । आवरणाधीनत्वादिति । आरोपितस्य शुक्तिरजतादिवदधिष्ठानावरणाधीनत्वनियमात्तदतिरिक्तमेवावरणं वक्तव्यमिति भावः । आत्मनः स्वप्रकाशत्वायास्ती-

त्यादिव्यवहारयोग्यतया आवश्यकत्वात् तद्विरोधा-ज्ञास्तीत्यादिव्यवहारयोग्यत्वं तत्रासंभवि चेत्याह—त-स्येति । नन्वपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वमात्रमेव स्वप्रका-शत्वोपयोगि, ब्रह्मणस्तु विपरीतव्यवहारयोग्यतया स्वरूपेण तद्रहितत्वेऽप्यज्ञातत्वाकारेण तद्वत्त्वमस्तीति न स्वप्रकाशत्वविरोध इत्याशङ्क्य तथा सत्यज्ञा-तत्वेनैव ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वं स्यान्न स्वरूपेणेत्याह—न चाज्ञानेति ।

न चाज्ञानावच्छेदकतया आत्मनोऽपरोक्ष-व्यवहारयोग्यत्वं स्वरूपेण तु नेति न विरोध इति वाच्यम् । स्वरूपस्य स्वप्रकाशत्वापातात् नित्यातीन्द्रियस्याप्यज्ञानावच्छेदकतया तद्योग्य-त्वात् । स्वप्रकाशत्वप्रसङ्गाच्च । एतेन ज्ञानवि-शेषितापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वमावरणकृत्यमित्य-पि निरस्तम् । न चोक्तयोग्यत्वस्य मिथ्यात्वान्न विरोध इति वाच्यम् । सुखादिप्रकाशे सुखं न जानामीत्यनुभवाभावेन कल्पितस्याप्यज्ञानवि-षयत्वस्य तत्रायोगात् । वन्हाववह्नित्वारोपेऽपि वह्निकार्यस्येवात्मन्यप्रकाशारोपेऽपि प्रकाशकार्यप्र-सङ्गाच्च । ननु कल्पितभेदं जीवचैतन्यं प्रति शुद्धचैतन्यमाच्छादयतीति चेत् न, आवरणं विना भेदकल्पनायोगात् । न च साक्षिणा प्रकाश-

मानेऽप्यप्रकाशमानत्वं युक्तम् । तस्य तद्विरोधात् । त्वदुक्तमर्थं न जानामीति प्रकाशमान एवाप्रकाशमानत्वानुभवादिति वाच्यम् । अनवच्छिन्नब्रह्मानन्दप्रकाशा(?)धर्मेवाज्ञानाभ्युपगमात् । प्रकाशमान इति विरोधात् । अनवच्छिन्नानन्दस्य प्रकाशाभावाच्च । त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यत्राप्यपावृतसामान्यावच्छिन्नमनुभूयते परचित्तगतार्थविशेषस्य ज्ञानासंभवात् ।

किं च धर्मादि न जानामीति धर्मादावप्यज्ञाततयाऽपरोक्षव्यवहारदर्शनात्तद्योग्यत्वस्य फलाव्याप्यत्वलक्षणावेद्यत्वस्य च सत्त्वात् तत्र स्वप्रकाशलक्षणमतिव्याप्तं स्यादित्याह—नित्येति । स्वप्रकाशत्वविरोधादेवाष्टमोऽपि निरस्त इत्याह—एतेनेति । ननु वस्तुतः स्वरूपेणापरोक्षव्यवहारयोग्ये ब्रह्मणि विपरीतव्यवहारयोग्यत्वरूपमावरणमारोपितत्वान्न तत्स्वप्रकाशत्वविरोधीति चेन् न । अन्यत्र प्रकाशमाने आरोपितस्याप्यावरणस्यादर्शनेन तस्यैव तद्विरुद्धत्वादित्याह—न चोक्तेति । आरोपितावरणेन प्रकाशमानत्वस्याविरोधे दोषमाह—वह्नाविति । तं च समुत्थापयति-नन्विति । भेदकल्पनाया आवरणाधीनत्वात् कल्पितभेदं प्रत्येतदेवायुक्तमिति दूषयति—न आवरणेति । ननु साक्षिरूपप्र-

काशेनाज्ञानवत्तदधीनावरणमप्यविरुद्धम् । अन्यथा त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यर्थस्याज्ञाततया साक्षिणाऽनुभवायोगादित्याशङ्क्याज्ञातस्वरूपविशेषस्य साक्षिणा प्रकाशमानत्वमेवायुक्तं येनाविरोधो भवेदित्याह—न चेत्यादिना । अज्ञातब्रह्मस्वरूपस्य प्रकाशमानत्वमनुपलब्धिविरुद्धं चेत्याह—अनवच्छिन्नेति । कथं तर्हि त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यज्ञानतद्विषययोः प्रकाश इत्याशङ्क्य नात्राज्ञानविषयो भासते किन्तु तद्गतसामान्यमेवाज्ञानविषयस्तद्विशेषणतया भातीत्याह—त्वदुक्तमिति ।

नन्वज्ञानविषयाज्ञाने कथं विषयनिरूप्यो ज्ञानानुभवे न तद्विषयज्ञानं हेतुः, किंतु तद्गतसामान्यज्ञानमेवेति सदृष्टान्तमाह—एव चेति ।

एवं च तद्विशेषसंशयं प्रति तत्सामान्यनिश्चयस्येव तद्विशेषावच्छिन्नाज्ञानं प्रति सामान्यज्ञानमेव हेतुः । तथा दर्शनात् । न हि विशेषे ज्ञाते तज्ज्ञानधीर्दृष्टा सामान्यविशेषभावश्च नियामक इति नातिप्रसङ्गः । अज्ञातज्ञानाभावेऽप्यज्ञानज्ञानमित्येतद् भूषणमेव । अन्यथाऽज्ञानाभावात् । न चैवमज्ञानस्य विषयविशेषावच्छेदो न सिद्ध्यतीति वाच्यम् । विशेषज्ञानानन्तरमे-

तावन्तं कालममुमर्थमित्थं नावेदिषमित्यनुभवा-
न्तरात्तत्सिद्धेः। तस्मान्न चिन्मात्रमज्ञानगोचरः। नापि जीवपरैक्यादि। तस्य चैतन्याद्भेदेऽद्वैतहानेः। अभेदे चोक्तदोषादिति। मैवम्। नास्ति न प्रकाशत इत्यादिव्यवहारयोग्यत्वमस्ति प्रकाशत इत्यादिव्यवहारयोग्यत्वं वाऽऽवरणम्। न च तस्यारोपितत्वादावरणाधीनत्वम्। अविद्यावत् तस्याप्यनादित्वेन हेतोरनपेक्षत्वात् अविद्याधीनत्वाच्चाऽऽवरणातत्कृत्यम्। न चैवं स्वप्रकाशत्वलक्षणविरोधः। चैतन्यावेद्यत्वस्य तस्य तदविरोधात्।

न केवलं विशेषज्ञानमज्ञानाभावे न हेतुः किंतु तत्प्रतिकूलं चेत्याह—न हीति। अन्यज्ञानादन्याज्ञानानुभवे घटज्ञानात् पटाज्ञानानुभवः स्यादित्याशङ्क्याह—सामान्येति। सविषयमज्ञानं विषयज्ञानं विनैव भासत इत्येतन्न शोभते इत्याशङ्क्याह—अज्ञातेति। अज्ञानानुभवे तस्य सविषयत्वमज्ञातं चेत्तस्य सविषयत्वमेव न सिद्ध्येदित्याशङ्क्य अर्थविशेषे ज्ञाते तत्सिद्धिरित्याह—न चैवमिति। आवरणानिरूपणात् प्रकाशमाने तस्यायोगाच्च न चिन्मात्रमज्ञानविषय इत्याह—तस्मादिति। अस्तु तर्हि जीवपरैक्यमेवाज्ञानविषय इत्याशङ्क्याह—नापीति। एवं नवीनप्रलापं प्रदर्श्य तं निरा-

करोति-नैवमिति । तत्र तावदावरणस्वरूपमाह—ना-स्तीति । अत्र 'अस्ति, प्रकाशते' इति व्यवहारयोग्य इत्यपि द्रष्टव्यम् । ततश्च न जडेऽप्यव्याप्तिः । व्यवहार-योग्यत्वादेरारोपितत्वात्तद्धेतुतयाऽन्यदेवावरणं वाच्य-मित्युक्तं दूषयति—न चेति । आवरणस्यानादित्वे तदविद्याकृत्यमिति कथं तत्र तत्रोक्तमित्यत आह—अ-विद्येति । न च तस्यानादित्वे अविद्याधीनत्वं कथ-मिति वाच्यम् । स्वाज्ञानकाल एव सत्त्वात् "अनादि-मायया सुप्तः" "अज्ञानेनावृतं ज्ञानम्" इति शास्त्रादज्ञा-नाधीनत्वमिति भावः । यदप्युक्तमुक्तावरणस्य स्वप्रकाश-लक्षणविरुद्धत्वादसंभवीति, तदपवदति—न चैवमिति । तत्र तावत्स्वाभिमतलक्षणेनास्याविरोधमाह—चैत-न्येति ।

अपरोक्षव्यवहारघटितलक्षणेनाप्यविरोधमाह—कल्पितेति ।

कल्पितयोग्यताऽयोग्यत्वयोर्वास्तवापरो-क्षव्यवहारयोग्यत्वविरोधाच्च । सुखादिकं चाना-वृतसाक्षिण्यध्यस्तमित्युक्तम् । एकस्मिन्नप्या-वृतत्वानावृतत्वेऽविरुद्धे यथानुभवं पदार्थस्वीका-रादित्युक्तम् । न च स्वरूपप्रकाशकार्यप्रसङ्गः । किं तत्कार्यमविद्यानिवृत्तिः, नास्तीत्यादिव्यव-हारविच्छेदो वा, अनवच्छिन्नानन्दोऽहमिति व्यव-

हारो वा, पुत्रादिक्षुद्रसुखाभिलाषाभावो वा?। न सर्वथाऽपि।

अविरोधाच्चितो नाद्याववियाप्रतिबन्धतः।
न तृतीयश्चतुर्थोऽपि नाऽप्राप्तत्वभ्रमो यतः॥

एतेनाप्रकाशार्थमेवाज्ञानाभ्युपगमात्प्रकाशमान इति विरोधादिति प्रत्युक्तम्। प्रकाशमान एव तदर्थत्वस्यावश्यकत्वात्।

नास्ति इत्यादिव्यवहारयोग्यत्वस्यास्तीत्यादिव्यवहारायोग्यत्वस्य वा मिथ्यात्वेन वास्तवापरोक्षव्यवहारयोग्यस्वरूपेणाविरोधादित्यर्थः। यदपि चोक्तम्-सुखादिप्रकाशे कल्पितस्याप्यावरणस्यादर्शनात् तदेव तद्विरुद्धमिति, तत्राह—सुखेति। अन्तःकरणोपधानेनावरणस्य विरुद्धत्वात् तदुपहितचैतन्यात्मसुखादिप्रकाश आवरणासंभवेऽप्यनवच्छिन्नानन्दप्रकाशे तत्संभवतीति भावः। नन्वनवच्छिन्नब्रह्मणोऽप्यनावृतसाक्षिमात्रत्वात्तत्र कथमावरणमविरुद्धमित्याशङ्क्यानिर्वचनीयत्वादविरोध इत्युक्तमित्याह—एकस्मिन्निति। वह्नाववह्नित्वारोपेऽपि वह्निकार्यवदात्मन्यप्रकाशमानत्वारोपेऽपि स्वरूपप्रकाशकार्यं स्यादित्युक्तमपवदति—न चेति। तत्र हेतुं

वस्तु तत्कार्यं विकल्पयति—किं तदिति । अविद्यात-त्कार्ययोः स्वसाधकचैतन्यमात्रेणाविरुद्धत्वादविद्या-यानास्तीत्यादिव्यवहारस्य च न तावन्मात्रान्निवृत्तिरि-त्याह श्लोकेन—अविरोधादिति । अनवच्छिन्नानन्दोऽ-हमिति व्यवहारस्तत्प्रकाशे सत्यप्यविद्यया प्रतिबद्ध-त्वान्न भवतीत्याह—अविद्येति । पूर्णसुखस्वरूपप्रकाशे सत्यप्यविद्यया तदप्राप्तिप्रसवतः सुखार्थे पुत्राभिलाष उपपद्यत इत्याह—चतुर्थेऽपीति । एतत्सर्वमानन्दवादे निपुणतरमुपपादितमिति नेह प्रपञ्च्यत इति भावः । यदुक्तम्—ब्रह्मप्रकाशार्थमेवाज्ञानाभ्युपगमात्प्रकाशमान इति विरोधादिति, तद् दूषयति—एतेनेति । एतच्छब्दा-र्थमाह—प्रकाशमान इति । स्वरूपतया प्रकाशमान एव हि ब्रह्मण्यनुभूयमानाप्रकाशमानत्वसिद्ध्यर्थमेवा-ज्ञानं कल्प्यम् । इतरथा प्रमाणवैकल्यादेव तदनवभास-सिद्धेरज्ञानवैयर्थ्यादिति भावः ।

पूर्णानन्दप्रकाशस्यानुपलम्भात्स नास्तीत्युक्त-मनूद्य विकल्पयति—यदपीति ।

यदप्यनवच्छिन्नानन्दप्रकाशाभावादिति । किं तदाकारवृत्तिप्रकाशो नास्ति, किं वा तद्रू-पचैतन्यप्रकाशोऽपि? । नाद्यः । कारणाभावेन त-स्येष्टत्वात् । न द्वितीयः । तस्येदानीमपि सत्त्वा-त् । अज्ञानात्पूर्णानन्दं जानामीति व्यवहारस्तस्य नेत्युक्तम् ।

यत्तु त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यत्रापि अनावृतसामान्यावच्छिन्नमेवानुभूयत इति तन्न न तावत्सामान्यं तदवच्छिन्नो वा न जानामीत्यनुभवविषयः तयोस्त्वदुक्तार्थसामान्यतोजानामीतिज्ञानविषयत्वानुभवविरोधात् । ज्ञानविषयस्यापि न जानामीत्यनुभवविषयत्वे किमपराद्धं ज्ञायमानेऽज्ञानत्वेन ।

ननु ज्ञायमानस्य स्वाज्ञानविषयानुभवगोचरत्वं विरुद्धं न त्वन्याज्ञानानुभवगोचरस्यज्ञानस्यान्यविषयत्वे वन्हिं न जानामीत्यनुभूयमानाज्ञानस्यापि धूमविषयत्वप्रसङ्गात् । ननु सामान्यविशेषभावो नियामकः, अतो नातिप्रसङ्ग इति चेत् किमज्ञानविषयविशेषो व्यक्तिः, किं वा तन्निष्ठासाधारणधर्मः? । नाद्यः । त्वदुक्तार्थं सामान्यतो जानामीति तस्याः ज्ञातविषयत्वानुभवात् । इदं न जानामीत्यादौ च व्यक्तेर्ज्ञानविषयत्वात् ।

वेदान्तश्रवणादेरभावात्तदधीनवृत्तिरूपप्रकाशाभाव इष्ट इत्याह—नाद्य इति । स्वरूपप्रकाशानुपलम्भात्प्रकाशानस्यैतेनैव स्फुरणान्न तदभाव इत्यभिप्रेत्याह—न द्वितीय इति । आनन्दप्रकाशोऽस्ति

चेत्तद्व्यवहारोऽपि स्यादित्याशङ्क्याह—अज्ञानादिति। अज्ञानेन प्रतिबद्धत्वादित्यर्थः। अन्यदपि परोक्तं दूषयितुमनुवदति—यत्त्विति। तत्र किं ज्ञायमानत्वानुभवोऽज्ञाततयाऽनुभूयमानत्वविरोधी उत न?। आद्य आह—न तावदिति। न द्वितीयः। विशेषरूपे वस्तुनि ज्ञातत्वेनानुभूयमानेऽज्ञाततयानुभवाभावेन तयोर्विरोधात्। तथापि तयोरविरोधममन्वानं प्रत्याह—ज्ञानविषयस्येति। अज्ञानविषय एव ज्ञातत्वाज्ञातत्वानुभवो विरुद्धो न तदविषये सामान्य इति शङ्कते—नन्विति। अज्ञानानुभवे यदज्ञानविशेषणतया भासते, स एव ज्ञानविषयः। ज्ञानवदज्ञानस्यापि विषयनिरूप्यत्वात्। तत्र सामान्यमेव भासते चेत् स एवाज्ञानविषयः स्यान्न विशेष इत्याह—न जानामीति। अज्ञानस्य। स्वानिरूपकविषयत्वे बाधकमाह—अन्यथेति। सामान्यनिरूपिताज्ञानस्य विशेषो विषयः ततो नोक्तातिप्रसङ्ग इति शङ्कते—नन्विति। विशेषशब्दार्थं विकल्पयति—किमिति। परोक्तार्थव्यक्तेः प्रमेयत्वादिरूपेण ज्ञातत्वादिरूपेण ज्ञातत्वात् तस्या अज्ञानविषयत्वं विरोधवादिनस्तवायुक्तमित्याह—नाद्य इति। व्यक्तेरज्ञानानुभवविषयत्वादप्यज्ञानविषयत्वमयुक्तमित्यभिप्रेत्याह—इदमिति।

द्वितीयेऽज्ञानानुभवविषयसामान्यस्य व्यक्तिगतासाधारणधर्मस्य च व्याप्यव्यापकभावातिरिक्तसं-

बन्धादर्शनात्स एव सामान्यविशेषभावः । ततश्च व्यापकावच्छिन्नाज्ञानं प्रति व्याप्यो विषय इति वह्निं न जानामीति वह्निविशेषिताज्ञानस्य धूमोऽपि विषयः स्यादित्याह—न द्वितीय इति ।

न द्वितीयः । व्याप्यव्यापकभावातिरिक्तस्य सामान्यविशेषभावस्य तयोरभावात् । तत्र चोक्तातिप्रसङ्गः । द्रव्यं न जानामीत्यनुभूयमानाज्ञानस्यापि शब्दाश्रयत्वादिविषयत्वप्रसङ्गाच्च । किं चाज्ञानविषयस्य तदा ज्ञानमात्रनिषेधः किं वा विशेषाकारेण? । नाद्यः । तज्जिज्ञासाऽसंभवात् । इच्छायाः स्वविषयज्ञानजत्वात् । न च जिज्ञासा ज्ञानजन्या न भवति, तथा सति जिज्ञासायोगादिति वाच्यम् । इच्छामात्रस्य स्वविषयज्ञानजन्यत्वात्, अनुपस्थिते जिज्ञासादर्शनाच्च । न च ज्ञाते जिज्ञासाया असम्भवः अविद्याविरोधिनः प्रवृत्त्यादिसमर्थप्रमाणज्ञानस्येष्यमाणत्वात् । न चेच्छाया ज्ञानजन्यत्वमेव न स्वविषयज्ञानजन्यत्वं तच्चात्रापि सामान्यज्ञानमस्तीति वाच्यम् । भोजनज्ञानात्सुषुप्तीच्छाऽदर्शनेन तयोः सामान्यविशेषयोरेव कार्यकारणभावावश्यंभावात् । अन्यथा वह्निज्ञानादज्ञातधूमस्यापि धूमे जिज्ञासाप्रसङ्गात् ।

ननु सामान्यविशेषयोरेव व्याप्यव्यापकभावः सामान्यविशेषभावः, अतो नोक्तातिप्रसङ्ग इत्याशङ्कयातिप्रसङ्गान्तरमाह—द्रव्यमिति। शब्दाश्रयत्वादीत्यादिपदेन पृथिवीत्वादि गृह्यते। न च द्रव्यं न जानामीत्यज्ञानविषयत्वमिष्टमिति वाच्यम्। गन्धाश्रये पृथिवीत्वमित्यादिज्ञानादपि तन्निवृत्तिप्रसङ्गादिति भावः। यदप्युक्तं ज्ञानाभावेऽप्यज्ञानमित्येतद्भूषणमित्यादि तत्राह—किं चेति। अज्ञानविषयस्य प्रमेयत्वादिरूपेण ज्ञायमानत्वान्न ज्ञानमात्रनिषेधो युक्त इत्यभिप्रेत्याह—नाद्य इति। दूषणान्तरमाह—तज्जिज्ञासेति। अज्ञानाभावे तद्विषयज्ञानस्य दुर्ज्ञेयतया तदिच्छाऽनुपपत्तिरित्यर्थः। इष्यमाणज्ञाने सतीच्छाया असम्भवात् जिज्ञासितज्ञानं न जिज्ञासाहेतुरिति शङ्कामपवदति—न चेति। इच्छाया स्वविषयज्ञानजन्यत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामावश्यकमित्याह—इच्छामात्रस्येति। अनुपस्थिते—अत्यन्ताज्ञाते। यदुक्तं ज्ञाते जिज्ञासाऽयोगादिति, तदयुक्तम्। आपातज्ञानस्येच्छाहेतुत्वादन्यादृशज्ञानस्येष्यमाणत्वादित्याह—न चेति। नन्विच्छाज्ञानजन्येत्येव नियमो न स्वसमानविषयज्ञानजन्येति गौरवात्। ततश्च सामान्यज्ञानादपि तदुपपत्तिरित्याशङ्क्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां तयोः समानविषयत्वमावश्यकमित्याह—नचेत्यादिना। विपक्षे दण्डमाह—अन्यथेति।

सामान्यज्ञानमेव विशेषजिज्ञासाहेतुरिति नोक्ताऽतिप्रसङ्ग इति शङ्कते—वह्निरिति ।

वह्निः सामान्यं धूमस्य न भवतीति चेत् न । तस्यापि व्यापकत्वात् । न द्वितीयः । इन्द्रियसन्निकृष्टचन्द्रादिविशेषे तज्ज्ञानाभावस्य वक्तुमनुचितत्वात्, त्वयाऽप्यभ्युपेतत्वात् । तत्रापि न जानामीत्यज्ञानानुभवजिज्ञासयोर्दर्शनात् । अन्यथा वाच्यत्वादावपि संशयादि न स्यादिति वाक्यार्थविवेके वक्ष्यमाणत्वाच्च । एतावत्कालमिदमित्थं नावेदिषमित्यज्ञातताऽनुसंधानदर्शनाच्च । न च परबुद्धिस्थः सविशेषःकथं ज्ञातुं शक्यत इति वाच्यम् । अज्ञाततया साक्षिविषयत्वेऽज्ञानातिरिक्तस्यानपेक्षत्वात् । तदुक्तं सर्ववस्तु ज्ञाततयाऽज्ञाततया वा साक्षिचैतन्यस्य विषय इत्यादि ।

ननु मते व्यापकताव्यतिरेकेण सामान्यताया दुर्निरूपत्वाद्वह्नेरपि सामान्यता किमिति न स्यादित्यभिप्रेत्याह—तस्यापीति । विशेषाकारेण ज्ञानं निषिध्यत इति पक्ष दूषयति—न द्वितीय इति । व्यक्तितदसाधारणधर्मातिरिक्तविशेषाभावात्तयोश्च विशेषत्वे

दोषस्योक्तत्वादिति भावः । किं च चन्द्रव्यक्तेस्तदसा-
धारणधर्मप्रकृष्टप्रकाशत्वस्य च चक्षुषा ग्रहणेऽप्युपदेश-
जनितप्रत्यक्षाभावे चन्द्रं न जानामीति तदज्ञानस्या-
प्यनुभवादज्ञाते ज्ञानं नास्तीत्येतदयुक्तमित्याह—इ-
न्द्रियेति । नन्वत्रापि चक्षुषा यज्ज्ञानं न तदज्ञानवि-
षयः किं तु चक्षुषाऽनुपस्थितं चन्द्रपदवाच्यत्वाद्येव,
तत्राह—अन्यथेति । चन्द्रत्वादिविशिष्टेऽज्ञानाभावे
चन्द्रत्वं नाम काचिज्जातिस्तद्विशिष्टश्चन्द्रपदवाच्य
इत्याप्तोपदेशादिना वाच्यत्वस्यापि निश्चितत्वात्
तत्राप्यज्ञानसंशयाद्यनुपपत्तिरिति चतुर्थे वक्ष्यत इत्यर्थः ।
किं चाज्ञाननिवृत्त्यनन्तरं तद्विषयस्याज्ञातत्वेन परा-
मर्शो दृश्यते । तस्य च स्वसमानविषयपूर्वकालीनाज्ञा-
नानुभव इति वाच्यम् । विशिष्टाज्ञानस्येदानीं प्रत्य-
क्षेणानुभवायोगात् । अनुमितौ च लिङ्गाभावात् । न
तावदिदानीं ज्ञातत्वं तत्र लिङ्गं पूर्वमपि ज्ञाते
तत्संभवात् । नापीदानीमेव ज्ञातत्वं लिङ्गं तस्य पूर्वम-
ज्ञानत्वाधिगमं विना दुर्ज्ञानत्वात् । न च पूर्वका-
लीनतयाऽस्मर्यमाणत्वेनाज्ञानं कल्प्यत इति वाच्यम् ।
तस्यान्यथोपपत्तिप्रतिसंधानदशायामपि पूर्वकालीना-
ज्ञातताप्रतिसन्धानदर्शनादिति भावः ।

यदप्युक्तं—परबुद्धिस्थविशेषस्य ज्ञापकाभावात्त-
ज्ज्ञानमसंभवीति, तन्निराकरोति—न चेति । नित्य-
साक्षिणो ज्ञापकानपेक्षस्याज्ञाततयाऽर्थप्रकाशनेऽज्ञाना-

तिरिक्तापेक्षाभावादित्यर्थः। परबुद्धिस्थोऽपि विशेषोऽज्ञाततया, साक्षिगम्य एवेत्यत्राचार्यसम्मतिमाह—तदुक्तमिति।

परिच्छेदमर्थं संहरति श्लोकेन-चिन्मात्रेति।

तस्मात्—

चिन्मात्रविषयाधारमज्ञानं भेदविभ्रमे।
हेतुर्दर्पणवत्तस्य निवृत्तौ कृतकृत्यता॥ १॥
यन्मायया पृथग्भूतः सदानन्दैकविग्रहः।
हरिरप्यहमीशानं तं भजे पुरुषोत्तमम्॥ २॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यभगवज्जगन्नाथाश्रमश्रीचरणशिष्यश्रीमन्नृसिंहाश्रमकृताद्वैतदीपिकायां विभागप्रक्रियाख्यो द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तः।

भेदभ्रमादिसकलानर्थहेतावनिर्वचनीयाज्ञाने सिद्धे फलितमाह-तस्येति। अनर्थहेतोरज्ञानस्य तत्त्वज्ञानेन निवृत्तावप्रतिबद्धस्वाभाविकब्रह्मभाव एव परिशिष्यते इत्यर्थः। एतादृशाज्ञाननिवर्तकज्ञानमीश्वरभजनेन विना न भवति। जीवस्य वस्तुत ईश्वरात्मत्वेऽपि प्रायिकभेदेनानीश्वरत्वाभिमानात्तद्भजनोपपत्तिः। तथा च स्मृतिः—

भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्या-
दीशत्वमेतस्य विपर्ययः स्मृतिः ।
तन्माययाऽतो बुध आभजेत्तं
भक्त्यैकयेशं गुरुदेवतात्मा ॥

इत्येतद् द्योतयन् ईश्वरं भजते—यन्माययेति । वस्तुतः सच्चिदानन्दविग्रहो हरिरप्यहं यन्मायया पृथग्भूतस्तं भजे इत्यर्थः ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यभगवन्नृसिंहाश्रमपूज्यपादशिष्यनारायणाश्रमविरचितेऽद्वैतदीपिकाविवरणे द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तः ।

